विद्वच्छिरोमणि साहित्याचार्य
पं० कुलचन्द्र गौतमकृत

अमरकोशः

टीकाकारः

नेपालपूर्वदिक्संस्थे भोजपूरे सुमण्डले।
छुलुवार ग्रामवासी शिवलालसुधीसुतः॥ १॥
बालकृष्णाचार्यनामा नामलिङ्गानुशासनीम्।
बालकृष्णाश्रमीं व्याख्यांव्यधाच्छात्रोपयोगिनीम्॥ २॥
ऋषिरिन्दुनभोनेत्र १०१७ मिते वैक्रमवत्सरे।
मार्गशीर्षे सितेपक्ष पौर्णमास्यां शनैर्दिने॥ ३॥
कोषस्याऽमरसिंहस्यकृतेर्व्याख्या सुधीकृता।
भूयाद्विद्वज्जनस्याऽपि परमानन्ददायिनी॥ ४॥

●

प्रकाशकः—
पं० बालकृष्णाचार्यस्य कनिष्ठपुत्र
नारायण प्रसाद आचार्य
द्वाराप्रकाशितम्
यशोदापुस्तकालय, वाराणसी १.
मुद्रक
के० कृ० पावगी
हितचिन्तक प्रेस, रामघाट, वाराणसी—१
मूल्य : भारतीय ३६.०० रुपैया नेपाली ६१.०० रुपैया मात्र

विद्वच्छिरोमणि साहित्याचार्य पं० कुलचन्द्र गौतमजी ले बनाएको यस पुस्तकको बारेमा ।

सम्मति

शुक्लयजुर्वेदाचार्य पं० बालकृष्णाचार्यकृत बालकृष्णाश्रमी, अमरकोशको टीका संस्कृत नेपाली सबैही छात्रवर्गका निमित्त अत्यन्त उपयोगी छ ।

पं० केवशप्रसाद वास्तोला, वेदान्ताचार्य

कोष-हीन नृप निन्दित हुन्छ । कोश-हीन जन निन्दित हुन्छ ।।
कोश हीन बुध निन्दित हुन्छ । कोश-हीन न बने अत एव ।। १ ।।
यो 'कोश' पर्याय पदार्थबोधगर्ने । कुनै साधन लिङ्ग शोध ।।
कण्ठाग्र गर्छन् जति फुर्ति साथ । तिन्को कहीं नीच हुँदैन माथ ।। २ ।।
विख्यात यो अमरकोश जगत्.पिता हो । 'आचार्य' बाट सुपरिष्कृत बन्न आयो ।।
भाषा छ रम्य यसमा नयपाल-देशी । यस ग्रन्थको कदर धेर गरून् स्वदेशी ।।

डा० गोविन्द कविराज

एम्. ए., एम्. ए. एम्. एस्., एच्. एम्. डी.
सर्वदर्शनाचार्य, साहित्याचार्य, व्याकरणाचार्य (द्वि०)
आयुर्वेदविज्ञानाचार्य, भिषगाचार्य, वैद्यरत्न, साहित्यरत्न,
वेदान्तशास्त्री, रिसर्च स्कॉलर. प्रिन्सिपल—नेपाली संस्कृत
कालेज, वाराणसी १ प्रोफेसर—वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय,
२०१७ मार्गशुक्लपञ्चमी, के. २४/३१ रामघाट, वाराणसी १

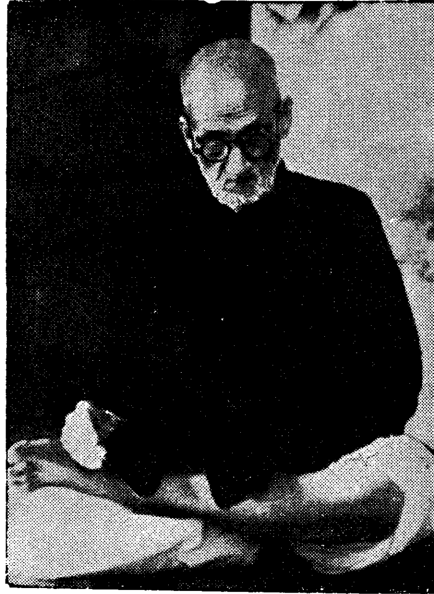
ग्रन्थ-प्रशस्ति

श्री बालकृष्ण-बुध निर्मित रम्ययत्न ठान्छू म यो अमरकोष-विवृति रत्न ।
विद्यार्थिवर्ग यसबाट हुनन् प्रबुद्ध होला अवश्य उनको मति पूर्णशुद्ध ।। १ ।।
व्युत्पत्तिको पनि विशेष गरी प्रसार यो ग्रन्थरत्न गरनेछ महोपकार ।
आचार्यको समाभिनन्दन साथ आज सद्भाव यो प्रकट गर्दछ शेषराज ।। २ ।।

आचार्य शेषराज शर्मा
प्राध्यापक, नेपाली विभाग
काशीहिन्दूविश्वविद्यालय ।

पाउनेठेगाना
पं० बालकृष्णाचार्य
यशोदा पुस्तकालय, वाराणसी–१

[illegible]

श्री मान्यवर साहित्याचार्य साहित्य शिरोमणि नेपाली भाषामा अमर-कोशका सर्वप्रथम टीकाकार **पं कुलचन्द्र गौतम** वाहाँले रचनागरेका सवै पुस्तकका उत्तराधिकारी प्रकाशक पं० लक्ष्मीनाथ गौतम हुनु हुन्छ श्री ६ पं० कुलचन्द्र गौतमजी को जन्म काठमाण्डू देखी पश्चिम जीवन पुर भन्ने ग्राममा विक्रम संवत् १९३४ मा भयेको थियो। वाहाँ को पिताजी ले ८ वर्षका उमेरमा व्रत बन्धन गरेर विद्याध्ययन का निमित्त काशीमा ल्यायेर छोड्तु भयो। वाहाँ ले महामहोपाध्याय सी०आई० ई० पदवी प्राप्त तैलङ्ग गंगाधर शास्त्री जी सित पढ नुहुन्थ्यो। व्याकरण मध्यमा भये पछी गुरु जी का समीपमा वसेर भारती भन्ने श्लोक वद्ध मासिक पत्रिका को कविता ५।६ श्लोक वाँचेर अशुद्ध रहेछ भनेर फ्याकि दिनु भयेछ, गुरुजीले आफुले संशोधन गरेको पत्रिका थियो त्यस्मा द्व्यर्थक शब्द भूभृ-

त्वं हुनु पर्नेमाभूभृतत्वं भन्ने शब्द परेकोथियो, गुरुले फेरीभनत भन्दा एकवार वाँचेका ५।६ श्लोक पुरा सवै वाचेर सुनाउँदा अशुद्ध शब्द पर्कँदा प्रसन्न हुनुभयो, वाहाँको धारणा शक्ति यस्तो विलक्षण थियो कि नैषधमहाकाव्य समस्त कण्ठथियो, १ अध्याय महाभारत आदि १ वार पाठ गरेर पुनः पूराका पूरा न हेरी भन्नसक्नुहुन्थ्यो। आचार्यभयेर नेपाल गयेपछी श्री ५ पृथिवीवीरविक्रमसाह देव वाट ठुलो सन्मान प्राप्तगर्नुभयो, तैसपछि श्री ५ त्रिभुवनवीरविक्र साहदेववाट स्वायत्तशासनकालमा विद्वच्छिरोमणि को पदवी र ३००) रुपिया जीवन भत्ता काशीवासका निमित्त पुरस्कार रूपमा प्राप्त गर्नुभयेकोथियो श्री ५ महेन्द्रवीर विक्रम साहदेव का शानकालमा विक्रम संवत् २०१५ साल मार्गशीर्ष शुक्लपक्षमा रामघाट २२।२८ काशीमा शिवसायुज्यमुक्ति हुनुभयो। वाहाँ को अन्तिम सेवा र शवदाहादि संस्कार शिष्य पं० बालकृष्णाचार्य र पौत्र सुशीलचन्द्र गौतम का हात वाट संपन्न भयो। वाहाँ ले वनायेका अपूर्व संस्कृतमा श्लोकबद्ध व्यासजिकै अनुकरण महाकवि क्षेमेन्द्रको भारतमञ्जरी जस्तै भागवतमञ्जरी रचनागरेकोछ। भाषामा तुलसीकृत रामायण। स्वयं वैद्य। वन्दनायुगल। आदर्श शब्दरूपावली। कृष्णकर्णाभरण काव्य। हरिवरिवस्या०। आयुर्वेदीय योगकौमुदी। आदि गरीयेका प्रकाशित, अप्रकाशित अनेक ग्रन्थ हूरू छन्। जर्मनवाट एक संस्कृतश् लोकको अर्थ न लागेर भारतका अनेक विद्वान् काहाँ अर्थ गर्न पठायेको मध्ये वाहाँ संग पनी १ प्रति आयेछ वाहाँले रस, भङ्गश्लेष, अभङ्गश्लेष, भङ्गाभङ्गश्लेष, गुण, दोष, अलङ्कार आदि झल्कायेर १३ अर्थ गरेरपठायेको थियो तेस्मा भारतभर मात्र होईन समस्तभूमण्डलमा संस्कृत साहित्यका अद्वितीय विद्वान् भन्ने उपाधी जर्मन सर्कार वाट पनी प्राप्तगर्नुभयेकोथियो। वाहाँ को विद्वत्ता र जीवनी पूरालेखेमा १ पुस्तक तयार हुन्छ, नेपालमा यो वाहाँ को स्थान पूर्तिगर्ने अरु बालक छात्रहरू पैदाभयेमा राष्ट्रको गौरव बनी रहनेथियो। तर स्थान पूर्तिहुन कठीनस्तो लाग्द छ यस्ता विद्वान् को स्मरण गर्नु हाम्रो परम कर्तव्य हो॥

भूमिका

अनादिनिधनं शब्दब्रह्म नित्यमुपास्महे। व्यवहारक्रमः सृष्टेर्यतश्चलति निर्भरम् ॥ १ ॥ हाम्रा व्याकरण आदि शास्त्रले, शब्दलाईनै साक्षात् ब्रह्म मानेकोछ, शब्द अथवा अनाहतनादका रूपमा प्राणिहेरूले ब्रह्मको साक्षात्कार गरेकोछ। अतः मानव जीवनमा शब्द तथा शब्दज्ञान एवं शब्दानुभूतिको महत्ता तथा उपयोगीता कति सम्मछ यस्को कल्पना सजिलै सित गर्न सकिन्छ। यदि एति कल्पना पनि गर्न शक्दैन भने पशु र मनुष्यमा के अन्तर भयो र अशभ्य तथा सभ्यमा के अन्तर भयो यसैको विवेचन गर्नका निमित्त हाम्रा पूर्वज आचार्यहरूले व्यक्त, व्युत्पन्न सार्थक शब्द को प्रयोग शब्दज्ञान बाटनै गरेकाछन्, भनेको पनिछ एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सुज्ञातः स्वर्गेलोकेच कामधुक् भवति–यदि एक शब्द या वर्ण सम्यग्ज्ञान तथा सुप्रयुक्त भयो भने यस्लोक मा र परलोकमा पनि मनो वाञ्छितफल दिनेहुन्छ। अलि कति भ्रान्तिले गर्दा कति अनर्थ हुनजान्छ यो कुरो निम्नलिखित श्लोकबाट परिलक्षितछ—यद्यपि बहुनाधीषे तथापि पठ पुत्र ! व्याकरणम्। स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलं शकलं सकृच्छकृत् ॥ यसबाट यो सिद्ध हुन्छ कि मानवमात्रलाइ वर्ण तथा शब्दको यथार्थ ज्ञानहुनु अत्यावश्यकछ। वेद देखीलियेर आधुनिक साहित्य सम्म अनगन्ती ग्रन्थ निर्मित भयेका छन्, इनै ग्रन्थ हाम्रा संस्कृतिक प्रगतिका प्रतीकछन्। इग्रन्थ केहुन् १ शब्दर अर्थका समन्वय-सम्पृक्त वागर्थ हुन्। यो अर्थलाई इङ्गित गर्नका उद्देश्यले कालिदासले रघुवंशका मङ्गलाचरणमा पार्वती परमेश्वरौलाइ वागर्थाविव सम्पृक्तौ, को विशेषण दियेकोछ। मनुष्यका समस्त मनको भावना मनमानै विलीन हुन्छन्, यदि अर्थलाइ इतरावबोध्य शब्दमा गुम्फित गर्ने सामर्थ्यछैन भने ॥ आज हामीहेरूले आदि कवि वाल्मीकि व्यास कालिदास भारवि श्रीहर्ष तुलसी सूर आदिलाई अमर मानेकाछौ, यसको कारण केहो, उनीहरुमा उपर्युक्त शब्द चयन तथा शब्द गुम्फनको शक्ति साधारणजनका अपेक्षा अधिक थियो। कोश तथा व्याकरण ई २ को यथार्थ

व्युत्पत्ति द्वारा नै उपयुक्त शब्दभण्डारको सृष्टि तथा शब्द चयन एवं समीचीनतया श्लोक रचना समस्या पूर्ति श्लेषोक्ति वक्रोक्ति आदिको रचना शक्ति उपलब्ध हुन्छे । श्लोकको अर्थ संझनलाई यौटा कालिदास कविको रचना अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् । वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशो धनोधेनुमृषेर्मुमोच ॥ यसको पैले शब्दान्वय, अनि वाक्यान्वय, खण्डान्वय, दण्डान्वय, तथा शब्दार्थ, पदार्थ, वाक्यार्थ, उत्तानार्थ, (सरलार्थ) तात्पर्यार्थ, गर्भार्थ, (गूढार्थ) हृदयार्थ, अन्तिम कवि कालिदासजीका हृदयले देखाइको अर्थ यैहो कि, गोसेवा तु महाफला, गोसेवा रूपी बीजारोपण कारणवाट दिलीपका कुलदीपक सुपुत्र रघुका अपत्य राघव (रामचन्द्र) को कीर्ति रूपीकीरणको गान समस्त विश्वमा अनेक कल्प कल्पान्तसम्म घर घर मा गरी रहेकाछन्, भन्ने अर्थ झल्काउनु मुख्य हृदयले चाहना गरेको अर्थ कवितामा देखाउनु थियो, यो सवै शब्दार्थादिको यथार्थज्ञान कोशर व्याकरणमा पूर्ण व्युत्पत्ति नभै गर्न शकिंदैन अधुरै रहन्छ, अतः भारत र नेपालमा अति प्राचीन काल देखो निघण्टु तथा निरुक्त का समय देखीनै कोशको अध्ययन परम्परा चलेर आयेकोछ, संस्कृतका प्रत्येक विद्यार्थीलाई अमरकोश कण्ठस्थ गराईन्थ्यो संप्रति पनि कण्ठस्थ गर्नु या गराउनु विद्यार्थीका निमित्त अत्यावश्यकछ, यद्यपि विस्तार-विस्तार यो परम्परा क्षीणहुदै गयेकोछ, किनकि अँग्रेजीका विद्यार्थी पदपदमा डिक्शनरी उल्टाउँछन्, त्यस्तै देखा सिखी गरेर संस्कृत छात्र वर्गमा पनी पदपदमा कोशको शब्दानुक्रमणिका हेर्ने प्रवृत्ति बढ्दैजाँदैछ, तर यो प्रमादपूर्ण मूर्खता हो, जसवाट भविष्यमा असभ्य र दुर्भाग्यको जडहुनजान्छ, मेरा समक्ष माता अत्यन्तघातक प्रवृतिनै हो भन्ने संझन्छु ॥

अमर कोशलाई मुखस्थ गर्नाले या हस्तामलकवत् गर्नाले आवश्यक शब्द पर्यायलाइ याद गर्नाले वाक्य विन्यास, ग्रन्थ निर्माणमा जो सुविस्ता हुन्छ, त्यो सुविस्ता वारवार आधुनिक ढंगले कोशलाई उल्टेर कदापि हुन शक्तैन, यसवाट ता शब्द दारिद्र्यवाटनै मुक्त हुन सकिंदैन, भावलाई प्रकट गर्नु र उच्च कोटिको कल्पना तथा श्लोक रचना आदि वाट ता सर्वथा वञ्चित रहनुपर्छ, अनिकसरी विद्यार्थीले अग्रगण्यतार सर्वप्राथमिकता प्राप्तगर्न शक्त-

छन् ॥ विद्वद्वरेण्य श्री अमरसिंह विरचित अमर कोशलाई यदि अमरभाषा (संस्कृत) साहित्यको अमरकोष (अक्षय निधि) भनेमा एक लेशमात्र अत्युक्ति हुँदैन, किनकि जुन अमरकोश द्वारानै उक्त पण्डित प्रवरको नाम चिर-कालका निमित्त अमरभयो उनका अमर कोशको अनूपम आदर केवल भारतका नेपालमा मात्र छैन किन्तु भूमण्डलमात्रमा देखिन्छ, विद्याप्रेमी योरप देशवासी विद्वान्ले आफ्ना आफ्ना भाषामा यसको अनुवाद गरेर लाभ उठाउनु विशेष आश्चर्यकर हुँदैन, जति धर्मान्धताले गर्दा अन्य सम्प्रदायका ग्रन्थ अग्नि जल देवलाई सरणलिदै मुहम्मद जाति ले पनी अमरकोश आफ्ना भाषामा अनुवाद गरेर खुला हृदय उपयोगिताको अङ्गीकार गरेकाछन् यो पनि हाम्रो गौरवकै विजय चिह्न हो। सुदूरतम चीनमा पनी ६ शताब्दीमा गुणराज नामक विद्वान्ले चीनीभाषामा अनुवाद गरेकाछ न्। यो पनी भारत नेपालवासीका निमित्त हर्षप्रद कुरो हो, यो कुर वेलायतका कवि मैक्समूलरले लेखेका छन्। वृहस्पति जस्ता गुरुले पनी इन्द्र जस्ता शिष्यलाई हजारौं वर्ष तक शब्दपारायण गर्दा पनी शब्द सागरको पारलाउन सकेनन्—इन्द्रादयोऽपि यस्यान्तं न ययुः शब्दवारिधेः। यस्तो उक्ति देखिन्छ भने अरू मनुष्यमा कस्को सामर्थ्यछ कि अतिशय विस्तृत शब्द सागरका चरमसीमाको पत्ता लगाओस, हो यो भन्न सकिन्छ कि अतिप्राचीन कालमा शब्दब्रह्मोपासक मुनि हेरूको नै सामर्थ्य थियो कि उनीहेरू योगाभ्यासका बलले साक्षात् मन्त्र द्रष्टा हुन्थे उनीहरूलाई कुनै ग्रन्थको कुनै प्रकारको साहायता अपेक्षित रहदैनथ्यो, यसै आधारमा (सर्वे सर्वार्थ वाचकाः) (सबै शब्द सब अर्थका वाचकछन्) यो वैयाकरणको सिद्धान्तछ किन्तु परिवर्तन शील संसारमा कालको परिवर्तन हुँदै जानाले योगाभ्यासको पनी क्रमशः ह्रासहुँदै गयो, साथै मन्त्रद्रष्टित्व शक्ति पनी विलीन भयो। यस्ता प्रकारले ह्रासभयेको देखेर भगवान् कश्यपले वेदका कठिन शब्द-हरूको संग्रह गरेर सर्वप्रथम निघण्टु नामक कोष बनाये, यूथभ्रष्ट गौको जस्ता प्रकारले गोत्व नष्ट हुँदैन तेस्तै वेदबाट निकालेका संग्रीहित शब्दको पनी वेदत्व नष्ट भयेको छैन, अतः निघण्टुलाई पनी वेदै भन्दछन्, एवं निघण्टुलाई वेदमान्नाले तद्व्याख्यानभूत निरुक्तमा पनी वेदत्व अबाधितछ। यस्ता

प्रकारले तपोबलको ह्रास हुँदै गये पछी बुद्धिविकाशको पनी ह्रास भयेकाले लौकिक शब्दको अर्थज्ञान पनी मानिसमा अत्यन्त दुरूह अज्ञेय भयेपछी, अनी लौकिक शब्द कोषको रचना भयो, तर कतिकोषमा शब्द गाम्भीर्य, कसैमा नाममात्र पाइन्छ, कसैमा शब्दको संग्रह मात्रछ, किन्तु अरू कोशमा सुचारु रूपले लिङ्गादिको संग्रह गरेको छैन, यो अमरकोशमा नामलिङ्ग नानार्थ सुचारु रूपले लेखेको हुनाले यसको मान्यता सर्वप्राथमिकछ । अतः यो नेपालीभापाका अमरकोशको अत्यन्त अभाव भयेको देखेर छात्रवर्ग तथा संस्कृत नेपाली कोशका प्रेमी अध्यापक र माष्टरहरूलाई पनी उपयोगी हुनेगरी समस्त ग्रन्थको पद विभाग स्त्रीलिङ्ग पुंलिङ्ग नपुंसकलिङ्ग पदछेदबाटनै घोक्तै जानिने गरी सुलभ बनायेर, अरू सुवर्णमा सुगन्धि हुने गरी यसमा परिशिष्ट भाग, तथा एकाक्षरकोश, शब्दभेदप्रकाश, शब्दानुक्रमकोशको समावेश समेत गर्दा अत्यन्त सुलभ तर भयेकोछ । श्री मान्यवर विद्वद्वरेण्य साहित्यशिरोमणि गुरुवर पं० कुलचन्द्र गौतमजीले प्रकाशनको अनुमति दियेको श्लोकः-संक्षिप्तटिप्पणि-युतः कोशश्चात्र सुखावहः । प्रदत्तो बालकृष्णाय कुलचन्द्रविपश्चिता ॥ यस्तो गुरुजीको प्राप्तानुमतिभयेतापनी यस्मा तल र माथी केवल अङ्क मात्र दियेको हुनाले थोरै पढेका छात्रलाई स्त्रीलिङ्ग पुंलिङ्ग नपुंसकलिङ्ग छुट्याउन पदच्छेद पद विभागगर्न कठिन भयेकाले यस्मा घोर परीश्रमगरी अनेक विषय थपेर सर्वाङ्ग परिपूर्ण गरी छपायेको, बालकृष्णाश्रमी टीकाबाट छात्रवर्गादिले लाभ उठाउनु भयेमा म अनुगृहीत हुने थिञे ॥ गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः । हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥ यो पद्यका अनुसार क्षीरग्राही हंसका समान पण्डितजीहेरूले अशुद्धीलाई सुधारेर सूचना दिई अनुगृहीत गर्नुभयेमा आफ्नु कठोर परिश्रम सफलभै कृतकृत्य हुने थिञे । इत्यलं विस्तरेण ॥

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धः	शुद्धः	पृष्ठम्	पंक्तिः
द्वन्द्वोः	द्वन्द्वो	५	७
त्रिश्विति	त्रिष्विति	७	९
गीर्वाणा	गीर्वाणा	९	१७
वलिध्वंसी	बलिध्वंसी	११	४२
खङ्गो	खड्गो	१२	५६
शाङ्ग	शाङ्र्ग	१३	(१)
चव	चैव	१४	३
द्वमातुर	द्वैमातुर	१४	७५
इन्द्रा	इन्द्रो	१५	८१
नचि	नमुचि	१५	८६
उच्चेःश्रवा	उच्चैःश्रवा	१६	९०
हमाद्री	हैमाद्री	१६	९८
देवतरवोः	देवतरवो	१६	९९
वश्विन	वश्विनौ	१७	१०२
श्चवमाद्या	श्चैवमाद्या	१७	२०४
दोऽस्रय	दोऽस्रप	१८	११=
स्याव्द्यानः	स्याद्व्यानः	१९	३
स्मात्त्रिष्वेषां	स्यात्त्रिष्वेषां	१९	१३४
नुपमा	नुपमाः	२१	१५३
स्वन्तधि	स्वन्तर्धि	२३	१६९
स्तमिस्रिहा	स्तमिस्रहा	२६	५
राचिः	रोचिः	२७	२१३
द्यात	द्योत	२७	२१३
श्चेव	श्चैव	२९	१०
मधु	मधुः	३०	२४५
रोडस्त्रियाम्	रोऽस्त्रियाम्	३०	२५०

अशुद्धः	शुद्धः	पृष्ठम्	पंक्तिः
उष्मकः	ऊष्मकः	३०	२५१
मुद्ध	मुद्ध	३२	२६८
विंधि	विंधिः	३२	२७०
चित्ताभोगा	चित्ताभोगो	३३	२८१
ऽपर्वोऽ	ऽपवर्गोऽ	३४	२९०
दं मतिः	हंमतिः	३४	२९०
आस्रेडितं	आम्रेडितं	४०	३३४
कणिते	क्वणिते	४३	३६०
स्त्बेकतालो	स्त्वेकतालो	४४	३६७
बंशादिकं	वंशादिकं	४४	३७०
सहः	हसः	४७	३९८
हासा	हासो	४७	३९९
शुक	शुक्	४९	४११
स्त्रियाम्	स्त्रियाम्	५२	४३५
रन्थ्ं	रन्ध्रं	५२	४४१
सत्वास्तु	सत्त्वास्तु	५५	४६३
उदन्बा	उदन्वा	५५	४६९
त्रिष्बा	त्रिष्वा	५८	४९५
भृत्सा	मृत्सा	६६	५६४
ऊर्वरा	उर्वरा	६६	५६५
बरणः	वरणः	७०	५९९
आबेशनं	आवेशनं	७१	६०७
शल	शैलः	७३	६३५
तिकुञ्ज	निकुञ्ज	७५	६४९
बाटिका	वाटिका	७५	६५३
स्कन्ध	स्कन्धः	७७	६६९

सभे	समे	७७	६७०	शोपताप	चोपताप	१२४	११७५
बुध्नोऽङिघ्र	बुध्नोऽङ्घ्रि	७७	६७२	मोषश्च	शोषश्च	१२४	११७६
बल्कल	वल्कल	७७	६७३	निबन्धः	विबन्धः	१२५	११८३
मंज्जरिः	मञ्जरिः	७८	६७५	स्रीकठ्याः	स्त्रीकथ्याः	१२९	१२२१
कुड्मलो	कुडमलो	७८	६८१	चास्नु	चास्तु	१३२	१२६४
गुडपुप्प	गुडपुष्प	८०	७०३	ऽस्त्रयाम्	ऽस्त्रियाम्	१३३	१२६३
बातपोथोऽ	वातपोघोड्	८१	७०७	कुन्तला	कुन्तलाः	१३३	१२६५
श्रीपर्णिका	श्रीपर्णिका	८३	७२९	विभ्राड	विभ्राड्	१३४	१२७५
सुपाश्र्वका	सुपार्श्वकाः	८३	७३४	वासश्चलं	वामश्चैलं	१३८	१३०४
कृषणा	कृष्ण	८७	७८३	स्यात्रिष्बा	स्यात्रिष्वा	१३८	१३१२
मधरसा	मधुरसा	९०	८१५	समाथकम्	समार्थकम्	१४०	१३२५
श्रेयती	श्रेयसी	९०	८१७	रज्जनं	रञ्जनं	१४१	१३३७
ङिघ्र	ङ्घ्रि	९२	८३३	दैंशेषिके	वैशेषिके	१४४	५
ङ्घ्रि	ङ्घ्रि	९८	९०७	गीष्पतीष्ट्या	गीर्पतीष्ट्या	१४५	११७०
मधुस्रवा	मधुस्रवा	१००	९३२	ज्ञानमाद्यं	ज्ञानमाद्यं	१४५	१३७८
गृज्जना	गृञ्जना	१०१	९४५	पजुः साम	यजुःसाम	१४६	१३८६
सेव्या	सेव्य	१०४	९७७	कुम्वा	कुम्बा	१४७	१३८९
ताल	ताली	१०५	९८८	ऽवभृथौ	ऽवभृथो	१४९	१४०७
खङ्गखङ्गिनौ	खड्गखड्गिनौ	१०६	९९४	तत्कर्माहं	तत्कर्मार्हं	१४९	१४०७
गिरिका	गिरिका	१०८	१०१	अन्वाहार्य	अन्वाहार्यं	१४९	१४१५
द्रोणककस्तु	द्रोणकाकस्तु	१०९	१०२९	सुश्रूषा	शुश्रूषा	१५०	१४२२
तेपां	तेषां	११२	१०५६	भरद्वाजो	भरद्वाजौ	१५१	४
बारस्त्री	वारस्त्री	११८	११११	संरस्कार	संस्कार	१५२	१४३३
निकष्ला	निष्कला	११८	१११६	विराट	विराट्	१५६	१४६९
वयस्य	वयःस्थ	१२२	११५७	प्राड्वि	प्राड्विवा	१५७	१४७८
कुव्जे	कुब्जे	१२३	११६९	रुमे	रुभे	१५९	१४९९
विप्लु	पिप्लु	१२४	११७२				

(बाकि अन्त्यमा ३५० मा छ)

श्रीः

नामलिङ्गानुशासनं नाम

विद्वद्वरेण्यश्रीमदमरसिंहप्रणीतः

अमरकोषः

बालकृष्णाश्रमीनेपालीटीकयासहितः

प्रथमं काण्डम्

१. मङ्गलाचरणम्

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः १

सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च २

२. प्रस्तावना

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ३

संपूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिङ्गानुशासनम् ४

श्री अमरसिंह आफुले रचना गरिने यो ग्रन्थको निर्विघ्नतापूर्वक समाप्ति तथा प्रसिद्धि प्राप्तगर्नाका निमित्त र व्याख्याता तथा अध्येता (पढनेवाला) हरुलाई उपदेशका निमित्त शिष्टाचारानुसार गरियेका मङ्गलाचरणलाई पैले लेखदछन् (यस्यज्ञान) हे विद्वान् हो ? अति गम्भीर भएका तथा ज्ञान र दयाका समुद्रभयेका जसका क्षमा आदि गुण छन्। उनै अविनाशी भगवान् सम्पत्तिका निमित्त र मुक्तिका निमित्त पनि सेवा गरिउन् ॥ २ ॥

ग्रन्थ समाप्तिका निमित्त इष्टदेवता जुन देवताको स्मरण गरेर श्रोता वक्ता आदिको हार्दिक उत्साह वर्धनार्थ साभिधेय प्रयोजन भन्दछन् (समाहृत्य····) नाम र लिङ्गलाई बतलाउने वररुचि आदिको तन्त्र (कोश)हरूलाई एकत्रित गरेर विस्तार थोडा भयेर पनि अधिक अर्थ भयेका प्रत्येक पद प्रकृति र प्रत्ययको राम्रो विचारपूर्वक संस्कार गरेर बनायेका वर्ग (प्रकरण) हरूले सम्पूर्ण नाम (स्वः स्वर्गः नाकः) आदि र लिङ्ग (पुंलिङ्ग स्त्रीलिङ्ग नपुंसकलिङ्ग) लाई स्पष्ट बोध गराउने यो शास्त्र मैले कहिन्छ ॥ ४ ॥ त्रिकाण्ड आदि कोशमा केवल नाम (पर्याय) बतायेकोछ, बररुचि आदिका ग्रन्थमा केवल लिङ्ग बतायेकोछ, किन्तु यो अमरकोशमा नाम (पर्यायवाचक) लिङ्ग स्त्रीलिङ्ग पुंलिङ्ग नपुंसकलिङ्ग, बतायेकोछ अतः त्रिकाण्ड कण्ठस्थ राखनु छात्रका निमित्त अत्यावश्यक छ ॥

अव प्रायशः इत्यादिवाट यो ग्रन्थमा लिङ्ग आदि स्पष्ट बोध गराउने उपाय—(परिभाषा) ग्रन्थको गर्भित अर्थलाई खोलेर छ्याङ्ग झलकाउने (साँचो बताइन्छ। **प्रायः** (बहुधा) रूप (आकार) भेद अर्थात् (ङीप्, ङीष्, टाप्) विसर्ग र अमादेश आदिबाट लिङ्ग (स्त्रीलिङ्ग, पुंलिङ्ग, नपुंसकलिङ्ग) जान्नु । उदाहरण—**स्त्रीलिङ्ग जस्तै**—शिवा भवानी रुद्राणी सर्वाणी सर्वमङ्गला (१।४।७३) यहाँ शिवा र सर्वमङ्गला इ दुई शब्द आबन्त हुनाले तथा (भवानी रुद्राणी र सर्वाणी) इ तीनै शब्द ङ्यन्त भयेकाले सु (प्रथमा विभक्तिका एकवचनको) लोप भयो) अत एव शिवा आदि पाँचै शब्द स्त्रीलिङ्ग हुन्। **क्रमशः पुंलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग जस्तै**—प्रदोषो रजनी-मुखम् (१।७।२०६) यहाँ प्रदोष शब्दका सुविभक्तिको रुत्व विसर्ग भयेकाले प्रदोषः—शब्द पुंल्लिङ्ग रजनीमुख शब्दका सुविभक्तिका स्थानमा अमादेश हुनाले रजनीमुख शब्द नपुंसकलिंग हो)।

३. परिभाषा

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ५

कहीं-कहीं साहचर्यले (समीपवर्ति शब्दका अनुसार) ले तीनै लिङ्ग जान्नु। **स्त्रीलिङ्ग जस्तै**—तडित् सौदामनी विद्युत् चञ्चला चपला अपि (१।३।१६३) यहाँ स्त्रीलिङ्गवाला सौदामनी आदि शब्दका साहचर्यले संदिग्ध तडित् तथा विद्युत् इ दुवै शब्द स्त्रीलिङ्ग हुन्। **पुंलिङ्ग जस्तै** स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषः (१।३।१६४) यहाँ वज्र निर्घोष शब्दको साहचर्यले स्फूर्जथु) शब्द पुंलिङ्ग भयो। **नपुंसकलिङ्ग जस्तै** इन्द्रायुधं शक्रधनुः (१।३।१६५) यहाँ इन्द्रायुध शब्दका साहचर्यले शक्रधनुष् शब्द नपुंसकलिङ्ग भयो)॥ कहीं-कहीं विशेषरूपले कहनाले पनि स्त्रीलिङ्ग पुंलिङ्ग नपुंसक लिङ्ग जान्नुपर्छ। **स्त्रीलिङ्ग जस्तै** द्यो दिवौ द्वे स्त्रियाम्....(१।५।१४३) यहाँ स्त्रियां यो विशेष शब्दले द्यो तथा दिव् इदुवै शब्द स्त्रीलिङ्ग नै हुन्। **पुंलिङ्ग जस्तै** निधिर्नासेवधिः....(१।५।१४२) यहाँ ना यो विशेष शब्दले निधिः शब्द पुंलिङ्ग भयो। **नपुंसकलिङ्ग जस्तै** रोचिः शोचिरुभे क्लीवे (१।३।१४६) यहाँ क्लीवे यो विशेष शब्दले रोचिष् तथा शोचिष् इ दुवै शब्द नपुंसकलिङ्ग भए। **विशेषः** कहीं कहीं सर्वनाम पदले तथा विशेषण पदबाट पनि तीनै लिङ्ग जान्नु पर्दछ। **सर्वनाम पदले स्त्रीलिङ्ग जस्तै**—दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्चताः (१।४।१ ६) यो स्त्रीलिङ्ग वाला सर्वनाम पदले (दिक्) ककुभ—काष्ठा आशा हरित् इपाँचै शब्द स्त्रीलिङ्ग भये॥ **सर्वनाम पदले पुंलिङ्ग जस्तै :** शुचिस्त्वयम् (१।७।२४६) यहाँ—अयं यो सर्व-

स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ६

नाम पद्ले शुचिः शब्द् पुंलिङ्ग भयो। **सर्वनाम पद्ले नपुंसक लिङ्ग जस्तै :** विषुवत् विषुवं च तत् (१।७।२४२) यहाँ तत् यो सर्वनाम पद्ले विषुवत् विषुव् २ शब्द् नपुंसक लिङ्ग भए॥ **विशेषण पद्ले स्त्रीलिङ्ग जस्तैः** संहूतिर्बहुभिः कृताः (१।६।३२७) यहाँ कृता यो स्त्रीलिङ्ग **विशेषण पद्ले**संहूतिः शब्दः स्त्रीलिङ्ग भयो। विशेषपद्बाट लिङ्गका अतिरिक्त वचन आदिको पनि ज्ञान हुन्छ। जस्तै स्त्रियाँ बहुष्वप्सरसः···(१।४।१०३) यहाँ स्त्रियाँ र बहुषु इ दुई विशेष शब्दलाई कहनाले अप्सरसः शब्द् केवल स्त्रीलिङ्ग तथा बहुवचनान्त पनि हुन्छ। आर्को उदाहरण जस्तै— स्वरव्ययं....(१।४।११)। यहाँ अव्ययम्। यो विशेष पद्ले स्वर् शब्द् अव्ययनै भयो। यस्तै किसिमले अन्यत्र पनि जान्नु ॥३॥

४ यो ग्रन्थमा प्रत्येक शब्द्को लिङ्ग जान्नाका निमित्त उनी शब्द्-को द्वन्द्व **एक शेष और शङ्कर** प्रायः गरीयेको छैन। जुनशब्द्-को पैले लिङ्ग कहियेको छैन और भिन्न-भिन्न छन्, किन्तु जुन शब्द्को लिङ्ग आदि कहीं कहीं कहियेको छ भने उनै शब्द्को द्वन्द्व एक शेष तथा शङ्कर समास गरीयेको छ। क्रमशः उदाहरण **पैलो द्वन्द्व जस्तै** जातिर्जातञ्च सामान्यं···(१।७।२०६) यहाँ जातिसामान्यजाताञ्च यस्तै किसिमले कुलिशंभिदुरं पविः (१।४।८२) कुलिशभिदुरपवयः यस्तो द्वन्द्व समास गरीयेको छैन। यहाँ पैला उदाहरणमा द्वन्द्व समास गरेमा अन्तिम शब्द्को लिङ्ग भयेकाले जाति शब्द् स्त्रीलिङ्ग जात तथा सामान्य २ शब्द् नपुंसकलिङ्ग हुन्। यो विदित हुन सकतैन, यस्तै किसिमले **दोस्रा उदाहरणमा पनि** द्वन्द्व समास गरेमा कुलिश

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वोः नैकशेषो न संकरः ७

और भिदुर शब्द नपुंसक लिङ्ग पविः शब्द पुंलिङ्ग हो तर यो मालुम पर्न सक्तैन । **दोस्रो एक शेष जस्तैः** ओकः सद्माश्रयश्चौकाः…३।५।२८०१ यहाँ ओकस शब्दको सद्माश्रयश्चौकसौ यस्ता प्रकारले नभः खं श्रावणोनभाः (३।५।२८००) यहाँ खश्रावणौतु नभसी यस्ता प्रकारले एकशेष समास पनि गरीयेको छैन, अन्यथा पैला उदाहरणमा ओकस् शब्द पद्म अर्थात् गृह-अर्थमा नपुंसकलिङ्ग तथा आश्रय अर्थमा पुंलिङ्ग छ यो ठिक्ठिक् विदित हुँदैन **यस्तै प्रकारले दोस्रा उदाहरणमा** पनि नभस् शब्द आकाश अर्थमा नपुंसक लिङ्ग तथा श्रावण महीनाको अर्थमा पुंलिङ्ग छ, यो ज्ञान हुन शक्तैन **तेस्रो शङ्कर जस्तैः**—स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः (१।६।३३३) यहाँ पुंल्लिङ्ग नपुंसकलिंग स्त्रीलिंग क्रमैले कहियेको छ ।

सङ्कर अर्थात् मिश्रण गरेर स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः यस्तो गरी ब्यतिक्रमले कहीयेको छैन । पीयूषममृतंसुधा (१।४।६६) यहाँ पीयूषन्तु सुधामृतम् यस्तो गरेर संकर संमिश्रण गरेको छैन किन्तु पैले नपुंसक लिङ्ग वाला पीयूष शब्द तथा अमृत शब्दलाई कहिसके पछि, स्त्रीलिङ्गवाला सुधाशब्द कहियो यस्तै प्रकारले प्रश्नोऽनुयोगोपृच्छाच (१।६।३३०) इत्यादि उदाहरणमा पनि जान्नु । यस ग्रन्थमा जुन शब्द कहीं कहीयेको छ उन शब्द कोताब्दन्द्व २ एकशेष और सङ्कर प्रायः गरियेकै छ ।

पैलोद्वन्द्व जस्तै-१ स्त्रियां बहुष्वप्सरसः (१।४।१०३)२ यक्षैक पिङ्गलविल (१।४।१३७) ३ नैर्ऋतोयातु रक्षसी (१।४।१२०) गन्धर्वो दिब्य गायनेः (३।५।२६००) ५ स्यात्किन्नरः किं पुरुषः (१।४।१४१) ३ पांच वाक्य ले १ अप्सरस् २ यक्ष ३ रक्षस ४ किन्नर गन्धर्व ई पाँच शब्दका लिंग कहियेका छन्, अतः विद्याधराप्सरोयक्षरक्षो

गन्धर्वकिन्नराः (१।४।२१) यहाँ उक्त पाँच शब्दको द्वन्द्व समास गरिये कोछ, समान लिंगवाला शब्द कोता यथावसर द्वन्द्व समास गरियेकैछ, जस्तै यक्षैकपिङ्गैलविल श्रोदपुण्यजनेश्वराः (१।४।१३८) यहाँ यक्ष. एकपिङ्ग, ऐलबिल, श्रीद, पुण्य जनेश्वरः ४ शब्द समान लिङ्ग अर्थात् पुंलिङ्गैमाछन्। अतः यस्मा द्वन्द्व समास गरेकै छ। **दोस्रो एकशेष जस्तै…**

पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वसुरस्तु पिता तयोः—(२।७।११५३)३ यो वाक्यले श्वश्रूः और श्वसुर इ दुई शब्दको लिङ्ग कहियेकैछ। अतः एव श्वश्रू श्वशुरौ श्वशुरौ (२।७।११४८) यहाँ श्वश्रू तथा श्वशुर इ दुई शब्दको एकशेष गरियेकैछ, **तेस्रो सङ्कर जस्तै—**

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी" (१।६।३१६) यहाँ स्त्रीलिङ्गवाला श्रुतिः शब्दलाई पढ़ेपछि, पुंलिङ्ग वाला वेद, आम्नाय शब्द कहिये-काछन्, तेसपछि फेरी स्त्रीलिंगवाला त्रयी शब्द पछि कहिये-कोछ।

प्रायशः यो शब्द पाठमा पढ़ेको हुनाले पयःकीलालममृतं (१।१३।४७३) दुग्धं क्षीरं पयः समम (२।१०।१८०८) इत्यादि वाक्यले यद्यपि नपुंसकलिङ्ग कहियेकोछ, तथापि पयः क्षीरं पयोम्बुच (३।५।२८०१) यहाँ अम्बुक्षीरेतुपयसी, यस्ताप्रकारले एकशेष समास नगरे मा पनि केही दोष (प्रतीज्ञाहानि छैन, यस्तै प्रकारले अरू अरू उदाहरणपनि जान्नु।

तीनै लिङ्ग वताउन लाई **त्रिषु** पद पुंलिङ्ग स्त्रीलिङ्ग बताउनलाई **द्वयोः** पद दिये कोछ **पैलो तीनै लिङ्ग वताउनलाई जस्तै—**मण्डलं त्रिषु (१।६।१७५) यहाँ त्रिषु भन्नाले मण्डल

त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ९

शब्द तीनै लिङ्गमा रहेछ, पुंलिङ्ग स्त्रीलिङ्ग नपुंसकलिङ्ग माछ भन्ने ज्ञान भयो।

द्वयोः शब्दबाट २ लिङ्गको ज्ञान हुन्छ जस्तै—अशनिर्द्वयोः (१।४।९४) यहाँ द्वयोः शब्द पढनाले अशनि शब्द पुंलिङ्ग र स्त्री लिङ्ग रहेछ भन्ने ज्ञान भयो।

विशेषः— पुंलिङ्ग बताउनलाई **ना पुमान् पुंसि** स्त्रीलिङ्ग बताउनलाई **स्त्री स्त्रियाम्** नपुंसकलिङ्ग बतूलाउनलाई **क्लीवम्। क्लीबे।**

इनका सबै उदाहरण स्वयं जान्नु पर्छ। २ जाहाँ जुन लिंगको निषेध गरेकोछ तेस लिंगका अतिरिक्त बाकि लिंगको हुन्छ, जस्तै—संवत्सरो वत्सरोऽब्दोहायनोऽस्त्री (१।७।२२५) यहाँ अस्त्री शब्दले संवत्सर आदि चार शब्द स्त्रीलिंगमा निषेधगरिये पुंलिंग र नपुंसक २ लिंगमाछन्॥ जुन शब्दका अन्तमा तु शब्द आदिमा अथ शब्द छ यस्ता **१ नामपद २ लिङ्गपद ३ सर्वनामपद ४ अव्ययपद** इ चारैको पूर्वमा रहनेवाला शब्दका साथ सम्बन्ध हुँदैन **क्रमशः** उदाहरण प्रथम **नामपद** त्वन्त (तु अन्तमा भयेको) जस्तै और्वस्तु वाडवो वडवानलः (१।४।११२) यहाँ और्व शब्दका अन्तमा तु शब्दछ अतः और्व शब्दको सबन्ध अगाडी वाडव शब्दका साथ छ, किन्तु पूर्वशब्दका साथ सम्बन्ध छैन। **दोस्रो लिङ्गपद** जस्तै अन्तर्धा व्यवधाः पुंसित्वन्तर्धिरपवारणम् (१।८।१९६) यहाँ पुंसि शब्दका अन्तमा तु शब्द भयेकाले अगाडीको अन्तर्धि शब्दनै पुंलिंग हुन्छ पूर्वका साथ सम्बन्ध

निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् १०

हुँदैन । **तेस्रो सर्वनामपद** त्वन्त जस्तै गोष्ठं गोष्ठानकं तत्तु गोष्ठीनं भूतपूर्वकम् (२।३।५८३) यहाँ तत् शब्द सर्वनामपदका अगाडी तु शब्द भयेकाले उसको संबन्ध गोष्ठीनं का साथ छ पूर्व· सित छैन **चौथो अव्ययपद** त्वन्त जस्तै वियद्विष्णुपदं वातु पुंस्याऽकाशविहासी (१।२।१४४) यहाँ वा अव्ययपदका अन्तमा तु शब्द छ अतः वा शब्दको सम्बन्ध पुंसिका साथ भयेकाले आकाश विहायस् २ शब्द विकल्पले पुंलिंगमा हुन्छन् पूर्ववाला विष्णुपद शब्द हुँदैन। **पैला नामपद अथादि।** अथ शब्द आदि मा छ जस्को जस्तै मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्या···· १।८।२६०) यहाँ अज्ञान शब्दका पूर्वमा अथ शब्द भयेकाले अगाडी रहेका अविद्या शब्दकोनै पर्यायवाचक हो पूर्व स्थित अपवर्गको होइन । **दोस्रो लिङ्गपद अथादि जस्तै** शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पाप पुण्यं····(१।७।२६७) यहाँ त्रिषु योलिंगपदका आदिमा अथ शब्द भयेकाले स्त्री० पु० नपुं० अर्थमा प्रयुक्त त्रिषु यसको सम्बन्ध द्रव्ये यो शब्दका साथ छ तेसैले शस्तशब्द द्रव्यै अर्थमा त्रिलिंग छ कल्याण मात्रलाई कहदाँ त्रिलिंग छैन ॥ यस्तै गरी सर्वनामपद और अव्यय पद जान्नु ॥ **विशेष** अथ शब्दको उपलक्षण अथो शब्द समान अर्थमा छ साम सान्त्वमथो समौ भेदोपजापावुपजा (२।८।१५१०) यहाँ समौका आदिमा अथ शब्द हुनाले समौको सम्बन्ध भेदका साथ छ यस्तै प्रकारले अन्यत्र जान्नु ॥

४. स्वर्गवर्गः

स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः ११
सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् १२
अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः १३
सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः १४
आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः १५
आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः १६
बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः १७
वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् १८
आदित्यविश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिलाः १९
महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः २०
विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः २१
पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः २२

११–३४. स्वः, स्वर्गः, नाकः, त्रिदिवः, त्रिदशालयः, सुरलोकः, द्यौः, द्यौः, त्रिविष्टपम् इ ९ **स्वर्गका नाम हुन्** ॥ अमराः, निर्जराः, देवाः, त्रिदशाः, विबुधाः, सुराः, सुपर्वाणः, सुमनसः, त्रिदिवेशाः, दिवौकसः, आदितेयाः, दिविषदः, लेखाः, अदितिनन्दनाः, आदित्याः, ऋभवः, अस्वप्नाः, अमर्त्याः, अमृतान्धसः, बर्हिर्मुखाः, क्रतुभुजः, गीर्वाणाः, दानवारयः, वृन्दारकाः, दैवतानि, देवताः इ २६ **देवताका** नाम ॥—आदित्याः[१२], विश्वे[१०], वसवः[८], तुषिताः[३६], आभास्वराः[६४], अनिलाः[४९], महाराजिकाः[२२०], साध्याः[१२], रुद्राः[११], इ ९ **गणदेवताका** नाम ॥—विद्याधराः, अप्सरसः, यक्षाः, रक्षांसि, गन्धर्वाः, किंनराः, पिशाचाः, गुह्यकाः, सिद्धाः, भूताः, १०

असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः २३
शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः २४
सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः २५
समन्तभद्रो भगवान् मारजिल्लोकजिज्जिनः २६
षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः २७
मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः २८
स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः २९
गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ३०
ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ३१
हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ३२
धाताब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ३३
स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृड्विधिः ३४
'नाभिजन्माण्डजः पूर्वो निधनः कमलोद्भवः ❀❀

देवयोनिका नाम ॥ जातावेकवचनानि ॥—असुराः, दैत्याः, दैतेयाः, दनुजाः, इन्द्रारयः, दानवाः, शुक्रशिष्याः, दितिसुताः, पूर्वदेवाः, सुरद्विषः, १० दैत्यका नाम ॥—सर्वज्ञः, सुगतः, बुद्धः, धर्मराजः, तथागतः, समन्तभद्रः, भगवान्, मारजित्, लोकजित्, जिनः, षडभिज्ञः, दशबलः, अद्वयवादी, विनायकः, मुनीन्द्रः, श्रीघनः, शास्ता, मुनिः, इ १८ बुद्धका ॥—शाक्यमुनिः, शाक्यसिंहः, सर्वार्थसिद्धः, शौद्धोदनिः, गौतमः अर्कबन्धुः, मायादेवीसुतः, ७ इबुद्धविशेषका नाम ॥—ब्रह्मा, आत्मभूः, सुरज्येष्ठः परमेष्ठी, पितामहः, हिरण्यगर्भः, लोकेशः, स्वयंभूः, चतुराननः, धाता, अब्जयोनिः, द्रुहिणः, विरिञ्चिः, कमलासनः, स्रष्टा, प्रजापतिः, वेधाः, विधाता, विश्वसृट्, विधिः, २० इ ब्रह्माजीका नाम ॥—विष्णुः, नारायणः, कृष्णः, वैकुण्ठः, विष्टरश्रवाः,

सदानन्दो रजोमूर्तिः सत्यको हंसवाहनः' **
विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ३५
दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ३६
दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ३७
पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ३८
उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ३९
पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ४०
देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ४१
वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ४२
विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ४३
'पुराणपुरुषो यज्ञपुरुषो नरकान्तकः **
जलशायी विश्वरूपो मुकुन्दो मुरमर्दनः' **
वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ४४
बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ४५
रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ४६
नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ४७

दामोदरः, हृषीकेशः, केशवः, माधवः, स्वभूः, दैत्यारिः, पुण्डरीकाक्षः, गोविन्दः, गरुडध्वजः, पीताम्बरः, अच्युतः, शार्ङ्गी, विष्वक्सेनः, जनार्दनः, उपेन्द्रः, इन्द्रावरजः, चक्रपाणिः, चतुर्भुजः, पद्मनाभः, मधुरिपुः, वासुदेवः, त्रिविक्रमः, देवकीनन्दनः, शौरिः, श्रीपतिः, पुरुषोत्तमः, वनमाली, बलिध्वंसी, कंसारातिः, अधोक्षजः, विश्वंभरः, कैटभजित्, विधुः, श्रीवत्सलाञ्छनः. ३८ इ विष्णुभगवान्‌का नाम ॥—वसुदेवः । आनकदुन्दुभिः २ इ कृष्णभगवान् का पिताजीका नाम ॥—बलभद्रः, प्रलम्बघ्नः, बलदेवः, अच्युताग्रजः, रेवतीरमणः, रामः, कामपालः, हलायुधः, नीलाम्बरः, रौहिणेयः, तालाङ्कः,

संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ४८
मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ४९
कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ५०
शम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ५१
पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ५२
'अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका ❀❀
नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ❀❀
उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्तम्भनस्तथा ❀❀
संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः' ❀❀
ब्रह्मसूर्विश्वकेतुः स्यादनिरुद्ध उषापतिः ५३
लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ५४
'इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा ❀❀
भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यका' ❀❀
शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनम् ५५
कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः ५६

मुसली, हली, संकर्षणः, सीरपाणिः, कालिन्दीभेदनः, बलः, इ १७ **बलरामका** नाम ॥—मदनः, मन्मथः, मारः, प्रद्युम्नः, मीनकेतनः, कंदर्पः, दर्पकः, अनङ्गः, कामः, पञ्चशरः, स्मरः, शम्बरारिः, मनसिजः, कुसुमेषुः, अनन्यजः, पुष्पधन्वा, रतिपतिः, मकरध्वजः, आत्मभूः इ १९ **कामदेवका** नाम ॥—ब्रह्मसूः, विश्वकेतुः, अनिरुद्धः, उषापतिः, ४ **प्रद्युम्नका पुत्रका** नाम ॥—लक्ष्मीः, पद्मालया, पद्मा, कमला, श्रीः हरिप्रिया, ६ **लक्ष्मीका** नाम ॥ **पाञ्चजन्य** १ विष्णुका शंखको नाम ॥ **सुदर्शनम्** १ सुदर्शनको नाम ॥ **कौमोदकी** १ विष्णुभगवान्का गदाको नाम ॥ **नन्दकः** १ विष्णुभगवान्का खड्गको नाम ॥ **कौस्तुभः** १ विष्णुका मणिको नाम ॥ गरुत्मान्, गरुडः, तार्क्ष्यः,

'चापः शार्ङ्गं मुरारेस्तु श्रीवत्सो लाञ्छनं स्मृतम् ❀❀
अश्वाश्च शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ❀❀
सारथिर्दारुको मन्त्री ह्युद्धवश्चानुजो गदः' ❀❀
गरुत्मान् गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः ५७
नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ५८
शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ५९
ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ६०
भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ६१
मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ६२
उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ६३
वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ६४
कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ६५
हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ६६
गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ६७
व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ६८
'अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानटः' ❀❀

वैनतेयः, खगेश्वरः, नागान्तकः, विष्णुरथः, सुपर्णः, पन्नगाशनः, ६ गरुडका नाम ॥—शंभुः, ईशः, पशुपतिः, शिवः, शूली, महेश्वरः, ईश्वरः, शर्वः, ईशानः, शंकरः, चन्द्रशेखरः, भूतेशः, खण्डपरशुः, गिरीशः, गिरिशः, मृडः, मृत्युञ्जयः, कृत्तिवासाः, पिनाकी, प्रमथाधिपः, उग्रः, कपर्दी, श्रीकण्ठः, शितिकण्ठः, कपालभृत्, वामदेवः, महादेवः, विरूपाक्षः, त्रिलोचनः, कृशानुरेताः, सर्वज्ञः, धूर्जटिः, नीललोहितः, हरः, स्मरहरः, भर्गः, त्र्यम्बकः, त्रिपुरान्तकः, गङ्गाधरः, अन्धकरिपुः, क्रतुध्वंसी, वृषध्वजः, व्योमकेशः, भवः, भीमः, स्थाणुः, रुद्रः

कपर्दोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः ६९
प्रमथाः स्युः पारिषदा ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ७०
'ब्राह्मी माहेश्वरी चव कौमारी वैष्णवी तथा ❀❀
वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातरः' ❀❀
विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ७१
'अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ❀❀
प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्ट सिद्धयः' ❀❀
उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी ७२
शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ७३
अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ७४
'आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा ❀❀
कर्ममोटी तु चामुण्डा चर्ममुण्डा तु चर्चिका' ❀❀
विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ७५
अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ७६
कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ७७

उमापतिः, ४८ शिवजीका नाम ॥ कपर्द शिवजीका जटामुकुटको नाम ॥ अजगवम् पिनाकः २ शिवधनुका नाम ॥ प्रमथाः १ शिवका सभासदको नाम ॥ ब्राह्मी आदि गरियेकी ७ (देवी) लोकमात का नाम ॥—विभूतिः, भूतिः, ऐश्वर्यम्, ३ ऐश्वर्यका नाम ॥ 'अणिमा' आदि ८ हेश्वर्यका भेद मूलमा छन् ॥ उमा, कात्यायनी, गौरी, काली, हैमवती, ईश्वरी, शिवा, भवानी, रुद्राणी, शर्वाणी, सर्वमङ्गला, अपर्णा, पार्वती, दुर्गा, मृडानी, चण्डिका, अम्बिका १७ पार्वतीका नाम ॥—विनायकः, विघ्नराजः, द्वैमातुरः, गणाधिपः, एकदन्तः, हेरम्बः, लम्बोदरः, गजाननः, इ ८ गणेशजीका नाम ॥—कार्तिकेयः, महासेनः,

पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ७८
बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ७९
षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ८०
'शृङ्गी भृङ्गी रिटिस्तुण्डी नन्दिको नन्दिकेश्वरः' **
इन्द्रो मरुत्वान् मघवा बिडौजाः पाकशासनः ८१
वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरंदरः ८२
जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ८३
सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ८४
वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ८५
जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण्नचिसूदनः ८६
संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ८७
आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षास्तस्य तु प्रिया ८८
पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती ८९

शरजन्मा, षडाननः, पार्वतीनन्दनः, स्कन्दः, सेनानीः, अग्निभूः, गुहः, बाहुलेयः, तारकजित्, विशाखः, शिखिवाहनः, षाण्मातुरः, शक्तिधरः, कुमारः क्रौञ्चदारणः, इ १७ स्कन्दका नाम ॥ शृङ्गी, भृङ्गी, रिटिः, तुंडी, नन्दिकः, नन्दिकेश्वरः, ६ नन्दिकेश्वरका—इन्द्रः, मरुत्वान्, मघवा, बिडौजाः, पाकशासनः, वृद्धश्रवाः, सुनासीरः, पुरुहूतः, पुरंदरः, जिष्णुः, लेखर्षभः, शक्रः, शतमन्युः, दिवस्पतिः, सुत्रामा, गोत्रभित्, वज्री, वासवः, वृत्रहा, वृषा, वास्तोष्पतिः, सुरपतिः, बलारातिः, शचीपतिः, जम्भभेदी, हरिहयः, स्वाराट्, नमुचिसूदनः, संक्रन्दनः, दुश्च्यवनः, तुराषाट्, मेघवाहनः, आखण्डलः, सहस्राक्षः, ऋभुक्षाः, ३५ इन्द्रका नाम ॥—तस्येन्द्रस्य प्रिया तु पुलोमजेत्युत्तरेण संबन्धः। पुलोमजा, शची, इद्राणी ३

हय उच्चैःश्रवा सूतो मातलिर्नन्दनं वनम् ९०
स्यात्प्रासादो वैजयन्तो जयन्तः पाकशासनिः ९१
ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ९२
ह्लादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ९३
शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ९४
व्योमयानं विमानोऽस्त्री नारदाद्याः सुरर्षयः ९५
स्यात्सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ९६
मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ९७
मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ९८
पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ९९
सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् १००
सनत्कुमारो वैधात्रः स्वर्वैद्यावश्विनीसुतौ १०१

इन्द्रकीपत्नीका नाम॥ अमरावती १ अमरावतीको नाम॥ उच्चैःश्रवाः इन्द्रका घोडाको नाम ॥ मातलिः १ इन्द्रका सारथीको नाम ॥ नन्दनम् १ इन्द्रका बगैंचाको नाम॥ वैजयन्त १ इन्द्रकी अटालीको नाम॥-जयन्तः, पाकशासनिः, २ इन्द्रका पुत्रका नाम ॥—ऐरावतः, अभ्रमातङ्गः, ऐरावणः, अभ्रमुवल्लभः, ४ इन्द्रका ऐरावत हात्तीका नाम ॥—ह्लादिनी, वज्रम्, कुलिशम्, भिदुरम्, पविः, शतकोटिः, स्वरुः, शम्बः, दम्भोलिः, अशनिः १० वज्रका नाम ॥ व्योमयानम्, विमानः, २ विमानका नाम ॥ सुरर्षयः देवर्षिका नाम ॥—सुधर्मा, देवसभा, २ देवसभाका नाम ॥—पीयूषम्, अमृतम्, सुधा, ३ अमृतका नाम ॥—मन्दाकिनी, वियद्गङ्गा, स्वर्णदी, सुरदीर्घिका, ४ मन्दाकिनी देवगंगाका नाम ॥—मेरुः, सुमेरुः, हेमाद्रिः, रत्नसानुः, सुरालयः, ५ सुमेरु पर्वतका नाम ॥—मन्दारः, पारिजातकः, संतानः, कल्पवृक्षः, हरिचन्दनम्, ५ स्वर्गका दिव्यवृक्षका नाम ॥—सनत्कुमारः वैधात्र २ सनत्कुमारका नाम ॥—स्वर्वैद्यौ, अश्विनीसुतौ,

नासत्यावश्विनौ दस्रावाश्विनेयौ च तावुभौ १०२
स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः १०३
'घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा **
सुकेशी मञ्जुघोषाद्याः कथ्यन्तेऽप्सरसो बुधैः **
हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम् १०४
अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः १०५
कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् १०६
बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्बुधः १०७
आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः १०८
रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः १०९
हिरण्यरेता हुतभुग्दहनो हव्यवाहनः ११०
सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः १११
शुचिरप्पित्तमौर्वस्तु वाडवो वडवानलः ११२
वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ११३
त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः संतापः संज्वरः समौ ११४

नासत्यौ, अश्विनौ, दस्रौ, आश्विनेयौ, ६ अश्विनीकुमारका नाम ॥ १ उर्वशी आदि अप्सराका नाम ॥—हाहाः, हूहूः, तुम्बुरु विश्वावसु-चित्ररथ ५ स्वर्गका गायकका नाम ॥—अग्निः, वैश्वानरः, वह्निः, वीतिहोत्रः, धनंजयः, कृपीटयोनिः, ज्वलनः, जातवेदाः, तनूनपात्, बर्हिः, शुष्मा, कृष्णवर्त्मा, शोचिष्केशः, उषर्बुधः, आश्रयाशः, बृहद्भानुः, कृशानुः, पावकः, अनलः, रोहिताश्वः, वायुसखः, शिखावान्, आशुशुक्षणिः, हिरण्यरेताः, हुतभुक्, दहनः, हव्यवाहनः, सप्तार्चिः, दमुनाः, शुक्रः, चित्रभानुः, विभावसुः, शुचिः, अप्पित्तम्, ३४ अग्निका नाम ॥ और्वः, वाडवः, वडवानलः, ३ वाडवाग्निका नाम ॥—ज्वालः, कीलः, अर्चिः, हेतिः, शिखा, ५ अग्निका ज्वालाका नाम ॥—स्फुलिङ्गः,

"उल्का स्यान्निर्गतज्वाला भूतिर्भसितभस्मनी **

क्षारो रक्षा च दावस्तु दवो वनहुताशनः' **

धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ११५

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड् यमः ११६

कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ११७

राक्षसः कौणपः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्रप आशरः ११८

रात्रिंचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ११९

यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी १२०

प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः १२१

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः १२२

पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः १२३

समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः १२४

नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः १२५

'प्रकम्पनो महावातो झंझावातः सवृष्टिकः' **

अग्निकणः, २ आगाकाझिल्काका नाम ॥—संतापः, संज्वरः, २ आगाकारापका नाम ॥—धर्मराजः, पितृपतिः, समवर्ती, परेतराट्, कृतान्तः, यमुनाभ्राता, शमनः, यमराट्, यमः, कालः, दण्डधरः, श्राद्धदेवः, वैवस्वतः, अन्तकः, १४ यमराजका नाम ॥—राक्षसः, कौणपः, क्रव्यात्, क्रव्यादः, अस्रपः, आशरः, रात्रिंचरः, रात्रिचरः, कर्बुरः, निकषात्मजः, यातुधानः, पुण्यजनः, नैर्ऋतः, यातु, रक्षः, इ १५ राक्षसका नाम ॥—प्रचेताः, वरुणः, पाशी, यादसांपतिः, अप्पतिः, ५ वरुणका नाम ॥—श्वसनः, स्पर्शनः, वायुः, मातरिश्वा, सदागतिः, पृषदश्वः, गन्धवहः, गन्धवाहः अनिलः, आशुगः, समीरः, मारुतः, मरुत्, जगत्प्राणः, समीरणः, नभस्वत्, वातः, पवनः, प्रभञ्जनः, २० वायुका

प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः १२६
'हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले ❀❀
उदानः कण्ठदेशे स्याद्व्यानः सर्वशरीरगः' ❀❀
शरीरस्था इमे रंहस्तरसी तु रयः स्यदः १२७
जवोऽथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् १२८
सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च १२९
सततानारताश्रान्तसंततविरतानिशम् १३०
नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भरः १३१
अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम् १३२
तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढबाढदृढानि च १३३
क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात्त्रिष्वेषां सत्त्वगामि यत् १३४
कुबेरस्त्र्यम्बकसखो यक्षराड्गुह्यकेश्वरः १३५
मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः १३६
किंनरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः १३७

नाम ॥—प्राणः, अपानः, समानः, उदानः, व्यानः, ५ शरीरस्थ वायुभेदका नाम ॥ रंहः, तरः, रयः, स्यदः, जवः, ५ वेगका नाम ॥—शीघ्रम्, त्वरितम्, लघु, क्षिप्रम्, अरम्, द्रुतम्, सत्वरम्, चपलम्, तूर्णम्, अविलम्बितम्, आशु, ११ चाडोँका नाम ॥—सततम्, अनारतम्, अश्रान्तम्, संततम्, अविरतम्, अनिशम्, नित्यम्, अनवरतम्, अजस्रम्, ६ सँधैं (नित्य) का नाम ॥—अतिशयः, भरः, अतिवेलम्, भृशम्, अत्यर्थम्, अतिमात्रम्, उद्गाढम्, निर्भरम्, तीव्रम्, एकान्तम्, नितान्तम्, गाढम्, बाढम्, दृढम्, १४ अतिशय (अधिक) का नाम ॥ शीघ्रादि 'शीघ्रं त्वरितम्' दृढान्त—द्रव्यवाचक तिनैलिङ्गमा अन्य नपुंसकलिङ्गमा छन् ॥ कुबेरः, त्र्यम्बकसखः, यक्षराट्, गुह्यकेश्वरः, मनुष्यधर्मा, धनदः, राजराजः, धनाधिपः किंनरेशः, वैश्रवणः, पौलस्त्यः, नर-

यक्षैकपिङ्गैलविलश्रीदपुण्यजनेश्वराः १३८
अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूबरः १३९
कैलासः स्थानमलका पूर्विमानं तु पुष्पकम् १४०
स्यात्किन्नरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुः १४१
निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः १४२
'महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ **
मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव' **

इति स्वर्गवर्गः ५. अथ व्योमवर्गः

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् १४३
नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् १४४
वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी १४५
'विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात्तदव्ययम् **
तारापथोऽन्तरिक्षं च मेघाध्वा च महाबिलम् **
विहायाः शकुने पुंसि गगने पुंनपुंसकम्' **

वाहनः, यक्षः, एकपिङ्ग, ऐलविलः, श्रीदः, पुण्यजनेश्वरः, १७ कुबेरका नाम ॥– चैत्ररथम् १ कुबेरका बगैंचाको नाम ॥ नलकूबरः १ कुबेरका पुत्रको नाम ॥ कैलासः १ कुबेरका स्थानको नाम ॥ अलका १ कुबेरको सहर राजधानीको नाम ॥ पुष्पकम् १ कुबेरका विमानको नाम ॥–किंपुरुषः, तुरंगवदनः, मयुः, ४ (देवयोनिविशेष) कुबेरका दूतका नाम ॥ मानिसको जस्तो मुख घोड़ाको जस्तो आङ् हुने देवयोनि हुन् ॥ निधिः, शेवधिः २ खानिका नाम ॥ पद्मः आदि गरेका खानिका ९ भेद निम्न छन् मूलमा ॥

१४३-१४५. द्यौः, द्यौः, अभ्रम्, व्योम, पुष्करम्, अम्बरम्, नभः, अन्तरिक्षम्, गगनम्, अनन्तम्, सुरवर्त्म, खम्, वियत्, विष्णुपदम्, आकाशम्, विहायः, १६ आकाशका नाम ॥

इति व्योमवर्गः । ६. अथ दिग्वर्गः

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः १४६
प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः १४७
उत्तरा दिगुदीची स्याद्दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे १४८
'अवाग्भवमवाचीनमुदीचीनमुदग्भवम् **
प्रत्यग्भवं प्रतीचीनं प्राचीनं प्राग्भवं त्रिषु' **
इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् १४९
कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् १५०
'रविः शुक्रो महीसूनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः **
बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा ग्रहाः' **
ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः १५१
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः १५२
करिण्योऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमा क्रमात् १५३
ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती १५४
क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् १५५

१४६-१६७. दिशः, ककुभः, काष्ठाः, आशाः, हरितः, ५ दिशाका नाम ॥ प्राची-अवाची-प्रतीची क्रमशः ३ पूर्व दक्षिण पश्चिमका नाम ॥—इन्द्रः, वह्निः, पितृपतिः, नैर्ऋतः, वरुणः, मरुत्, कुबेरः, ईशः, ८ पूर्वादि क्रमैले ८ दिक्पालका ८ नाम॥—ऐरावतः, पुण्डरीकः, वामनः, कुमुदः, अञ्जनः, पुष्पदन्तः, सार्वभौमः, सुप्रतीकः, ८ क्रमशः ८ दिग्गजका नाम ॥—अभ्रमुः, कपिला, पिङ्गला, अनुपमा, ताम्रकर्णी, शुभ्रदन्ती, अङ्गना, अञ्जनावती, ८ पूर्वादि ८ दिग्गजकी पत्नीका नाम ॥ अपदिशम्, विदिक्, २ दिशाका बीचका नाम ॥ तत्र 'अपदिशम्' क्लीबाव्ययम् । नपुंसकअव्ययमाछ । 'विदिक्' स्त्री० ॥

अभ्यन्तरं त्वन्तरालं चक्रवालं तु मण्डलम् १५६
अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः १५७
धाराधरो जलधरस्तडित्वान् वारिदोऽम्बुभृत् १५८
घनजीमूतमुदिरजलमुग्धूमयोनयः १५९
कादम्बिनी मेघमाला त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् १६०
स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि च १६१
शंपाशतह्रदाह्रादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा १६२
तडित्सौदामनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि १६३
स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषो मेघज्योतिरिरंमदः १६४
इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजुरोहितम् १६५
वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ १६६
धारासंपात आसारः शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः १६७

अभ्यन्तरम्, अन्तरालम्, २ सामान्यमाझका ॥ चक्रवालम्, मण्डलम, २ वर्तुलाकार वस्तुका नाम ॥—अभ्रम्, मेघः, वारिवाहः, स्तनयित्नुः, बलाहकः, धाराधरः, जलधरः, तडित्वान्, वारिदः, अम्बुभृत्, घनः, जीमूतः, मुदिरः, जलमुक्, धूमयोनिः, १५ बादलका नाम ॥—कादम्बिनी, मेघमाला, २ मेघ पंक्तिका नाम ॥—'अभ्रिया आपः' 'अभ्रिय आसारः', 'अभ्रियं जलम्' मेघस्थ वस्तुका नाम ॥—स्तनितम्, गर्जितम्, रसितम्, ३ मेघगर्जनका नाम ॥—शंपा, शतह्रदा, ह्रादिनी, ऐरावती, क्षणप्रभा, तडित्, सौदामनी, विद्युत्, चञ्चला, चपला, १० विजुलीका नाम ॥ स्फूर्जथुः, वज्रनिर्घोषः, २ विजुलीका आवाजका नाम ॥ मेघज्योतिः, इरंमदः, २ वज्राग्निका नाम ॥ इन्द्रायुधम्, शक्रधनुः, ऋजुरोहितम्, ३ (इन्द्रिनी) इन्द्रधनुका नाम ॥—वृष्टिः, वर्षम्, २ वर्षाका नाम ॥—अवग्राहः अवग्रहः, २ अनावृष्टिका नाम ॥—धारासंपातः, आसारः, २ मुसलधारा लगातार वर्षाका नाम ॥—शीकर अम्बुकणाः सूक्ष्म

वर्षोपलस्तु करका मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम् १६८
अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् १६९
अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च १७०
हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः १७१
विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः १७२
अब्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः १७३
द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः १७४
कला तु षोडशो भागो बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु १७५
भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके १७६
चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता १७७
कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् १७८
सुषमा परमा शोभा शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः १७९
अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् १८०

जलबिन्दुका नाम ॥ वर्षोपलः, करका, असिनाका नाम ॥ दुर्दिनं १ मेघाच्छन्न दिनको नाम ॥ अन्तर्धा, व्यवधा, अन्तर्धिः, अपवारणम्, अपिधानम्, तिरोधानम्, पिधानम्, आच्छादनम्, ८ ढाँकनेका नाम ॥—हिमांशुः, चन्द्रमाः, चन्द्रः, इन्दुः, कुमुदबान्धवः, विधुः, सुधांशुः, शुभ्रांशुः, ओषधीशः, निशापतिः, अब्जः, जैवातृकः, सोमः, ग्लौः, मृगाङ्क, कलानिधिः, द्विजराजः, शशधरः, नक्षत्रेशः, क्षपाकरः, २० चन्द्रमाका नाम ॥—कला १ यो १६ भागका १ भागको नाम ॥ बिम्बः, मण्डलम्, २ सूर्यचन्द्रबिम्बका नाम ॥—भित्तम्, शकलम्, अर्धम्, ४ आधाभागका नाम ॥—चन्द्रिका, कौमुदी, ज्योत्स्ना, ३ चन्द्रिकाका नाम ॥—प्रसादः, प्रसन्नता, २ निर्मलताका नाम ॥—कलङ्कः, अङ्कः, लाञ्छनम्, चिह्नम्, लक्ष्म, लक्षणम्, ६ कलङ्कका नाम ॥ सुषमा १ अधिक शोभाको नाम ॥—शोभा, कान्तिः, द्युतिः, छविः, ४ शोभामात्रका नाम ॥

प्रालेयं मिहिका चाथ हिमानी हिमसंहतिः १८१
शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुषीमः शिशिरो जडः १८२
तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः १८३
ध्रुव औत्तानपादिः स्यादगस्त्यः कुम्भसंभवः १८४
मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी १८५
नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् १८६
दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादितारा अश्वयुगश्विनी १८७
राधा विशाखा पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ श्रविष्ठया १८८
समा धनिष्ठाः स्युः प्रोष्ठपदा भाद्रपदाः स्त्रियः १८९
मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी १९०

अवश्यायः, नीहारः, तुषारः, तुहिनम्, हिमम्, प्रालेयम्, मिहिका, ७ हिमका नाम ।।—हिमानी, हिमसंहतिः, २ हिमसमूहका नाम ।।—शिशिरः, जडः, तुषारः, शीतलः, शीतः, हिमः, ७ शीत चिसाचिजका गुणवान् द्रव्यका नाम ।।—ध्रुवः, औत्तानपादिः, २ मनुपौत्र ध्रुवःका नाम ।।—अगस्त्यः, कुम्भसंभवः, मैत्रावरुणिः, ३ अगस्त्यमुनिका नाम ।।—लोपामुद्रा १ अगस्त्य मुनिकी पत्नीको नाम ।।—नक्षत्रम्, ऋक्षम्, भम्, तारा, तारका, उडु, ६ सामान्यताराका नाम ।। 'उडु' स्त्री-नपुंसकमा । 'अपि'शब्दात्तारकापनि स्त्री.न. माछ ।। अश्विनीत्यादितारा अश्विन्यादि (अश्विनी, भरणी, कृत्तिका, रोहिणी, मृगशीर्षम्, आर्द्रा, पुनर्वसुः, पुष्यः, आश्लेषा, मघा, पूर्वा, उत्तरा, हस्तः, चित्रा, स्वाती, विशाखा, अनुराधा, ज्येष्ठा, मूलम्, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा, श्रवणः, धनिष्ठा, शततारका, पूर्वाभाद्रपदा, उत्तराभाद्रपदा, रेवती), २७ दाक्षायणी-संज्ञक नक्षत्रका नाम ।।—अश्वयुक्, अश्विनी, २ अश्विनीका नाम ।।—राधा, श्रविष्ठा, विशाखा, ३ विशाखाका नाम ।। पुष्यः, सिध्यः, तिष्यः, ३ पुष्यका नाम ।। धनिष्ठा, १ धनिष्ठाको ।। प्रोष्ठपदाः, भाद्रपदाः, २ पूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदाका नाम ।।—मृगशीर्षम्, मृगशिरः, आग्रहायणी, ३ मृगशीर्ष नक्षत्रका नाम ।।

इल्वलास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः १९१
बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्पतिर्धिषणो गुरुः १९२
जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः १९३
शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः १९४
अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः १९५
रौहिणेयो बुधः सौम्यः समौ सौरिशनैश्चरौ १९६
तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुंतुदः १९७
सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः १९८
राशीनामुदयो लग्नं ते तु मेषवृषादयः १९९
सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः २००
भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः २०१
भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः २०२

इल्वलाः १ मृगशिरानक्षत्रका उपरिभागस्थताराका (गुजमुजे तारा) ॥—बृहस्पतिः, सुराचार्यः, गोर्पतिः, घिषणः, गुरुः, जीवः, आङ्गिरसः, वाचस्पतिः, चित्रशिखण्डिजः, ६ बृहस्पतिका. ॥—शुक्रः, दैत्यगुरुः, काव्यः उशनाः, भार्गवः, कविः, ६ शुक्रका. ॥ उशनाः सान्तहो ॥—अङ्गारकः, कुजः, भौमः, लोहिताङ्गः:, महीसुतः, ५ मङ्गलका. ॥—रौहिणेयः, बुधः, सौम्यः ३ बुधका. ॥ सौरिः, शनैश्चरः, २ शनिका. ॥—तमः, राहुः, स्वर्भानुः, सैंहिकेयः, विधुंतुदः ५ राहुका. ॥ 'मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः' सप्तर्षिका (चित्रशिखण्डि) (संज्ञावाले) का ॥—राशीनामुदयः लग्नम् २ मेषवृषादि १२ लग्नका ॥—मेषवृषादयो १२ राशिका.॥ 'मेषो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यके । तुला च वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भमीनकौ' ॥—सूरः, सूर्यः, अर्यमा, आदित्यः, द्वादशात्मा, दिवाकरः, भास्करः, अहस्करः, ब्रध्नः, प्रभाकरः, विभाकरः, भास्वान्, विवस्वान्, सप्ताश्वः, हरिदश्वः,

विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः २०३
द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः २०४
विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः २०५
भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः २०६
'पद्माक्षस्तेजसां राशिश्छायानाथस्तमिस्रहा **
कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्लोकबन्धुस्त्रयीतनुः **
प्रद्योतनो दिनमणिः खद्योतो लोकबान्धवः **
इनो भगो धामनिधिश्चांशुमाल्यब्जिनीपतिः' **
माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्वकाः २०७
सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गरुडाग्रजः २०८
परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले २०९
किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः २१०
भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् २११

उष्णरश्मिः, विकर्तनः, अर्कः, मार्तण्डः, मिहिरः, अरुणः, पूषा, द्युमणिः, तरणिः, मित्रः, चित्रभानुः, विरोचनः, विभावसुः, ग्रहपतिः, त्विषांपतिः, अहर्पतिः, भानुः, हंसः, सहस्रांशुः, तपनः, सविता, रविः ३७ सूर्यका. ॥—माठरः, पिङ्गलः, दण्डः, ३ सूर्यकापार्श्ववर्ति देवताका.=परितः पार्श्वे विद्यमानाः । ('शक्रोऽस्य वामपार्श्वे तु दण्डाख्यो दण्डनायकः । वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामभागतः । यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसंज्ञया') ॥—सूरसूतः, अरुणः, अनूरुः, काश्यपिः, गरुडाग्रजः ५ सूर्यकासारथिका. ॥—परिवेषः, परिधिः, उपसूर्यकम्, मण्डलम् , ४ सूर्य तथा चन्द्रमाका चारैतर्फ देखिने मण्डलका. ॥ किरणः, उस्रः, मयूखः, अंशुः, गभस्तिः, घृणिः, रश्मिः, भानुः, करः, मरीचिः, दीधितिः,

स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः २१२
रोचिः शोचिरुभे क्लीबे प्रकाशो द्योत आतपः २१३
कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति २१४
तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वन्मृगतृष्णा मरीचिका २१५

इति दिग्वर्गः ७. अथ कालवर्गः

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽप्यथ पक्षतिः २१६
प्रतिपद्द्वे इमे स्त्रीत्वे तदाद्यास्तिथयो द्वयोः २१७
घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ २१८
प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषःप्रत्युषसी अपि २१९
'व्युष्टं विभातं द्वे क्लीबे पुंसि गोसर्ग इष्यते' **
प्रभातं च दिनान्ते तु सायं संध्या पितृप्रसूः २२०
प्राह्णापराह्णमध्याह्नास्त्रिसंध्यमथ शर्वरी २२१
निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा २२२

---

११ किरणका. ॥—प्रभा, रुक्, रुचिः, त्विट्, भा, भाः, छविः, द्युतिः, दीप्तिः, रोचिः, शोचिः, ११ प्रभा तेजमात्रका ॥—प्रकाशः, द्योतः, आतपः, ३ सूर्यप्रभाका (घामका) ॥—कोष्णम्, कवोष्णम्, मन्दोष्णम्, कदुष्णम्, ४ मन्तातताका. ॥—तिग्मम्, तीक्ष्णम्, खरम् ३ अत्यन्ततताता ॥—मृगतृष्णा, मरीचिका, २ मृगतृष्णाका. ॥—मरुदेशादौ सिकतासु प्रतिच्छुरिताः सूर्यकिरणा जलाकारेण भान्ति तस्य; जलाभासस्य ॥ बालुमा जलाभास हुनु ॥

२१६-२७७. कालः, दिष्टः, अनेहा, समयः ४ कालका. ॥—पक्षतिः, प्रतिपत् २ प्रतिपदाका. ॥—घस्रः, दिनम्, अहः, दिवसः, वासरः ५ दिनका. ॥ प्रत्यूषः, अहर्मुखम्, कल्यम्, उषः, प्रत्युषः, प्रभातम् ६ प्रातकालका. ॥—दिनान्तः, सायं, संध्या, पितृप्रसूः ४ सायंकालका. । प्राह्णः, अपराह्णः, मध्याह्नः, ३ दिनका १ भाग ३ भाग २ भागका ॥ त्रिसंध्यं समयसमूहका ॥ ३ भागका ॥ शर्वरी, निशा, निशीथिनी, रात्रिः, त्रियामा, क्षणदा, क्षपा, विभावरी, तमस्विनी,

विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी २२३
तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्विता २२४
आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी २२५
गणरात्रं निशा बह्व्यः प्रदोषो रजनीमुखम् २२६
अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ २२७
स पर्वसंधिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् २२८
पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ द्वे पौर्णमासी तु पूर्णिमा २२९
कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे २३०
अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः २३१
सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुहूः २३२
उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च २३३
सोपप्लवोपरक्तौ द्वावग्न्युत्पात उपाहितः २३४

रजनी, यामिनी, तमी १२ रात्रिका नाम॥ तमिस्रा १ अँधेरिया रातको॥ ज्यौत्स्नी उजेलिया रातको ॥ पक्षिणी १ आगामी व्यतीतदिन युक्त रात्रिका ॥ गणरात्रं १ रात्रिसमूहको॥–प्रदोषः, रजनीमुखम् २ सन्ध्याका ॥–अर्धरात्रः, निशीथः २ मध्यरातका ॥—यामः, प्रहरः २ प्रहरका ॥ पर्व १ प्रतिपदा पूर्णिमाका संधिका ॥ पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ २ अमावास्या र पूर्णिमाका ॥—पौर्णमासी, पूर्णिमा, २ पूर्णिमाका. ॥ सैव पूर्णिमा पूर्णे निशाकरे सति १ पूर्ण चन्द्रमा भयेकी पूर्णिमाको राका १ ॥—अमावास्या, अमावस्या, दर्शः, सूर्येन्दुसंगमः ४ कृष्णपक्षकी अमावस्याका. ॥—सा अमावास्या दृष्टेन्दुश्चेत् दृष्ट इन्दुर्यस्यां सा सिनीवाली १ चन्द्रमा देखिने औंसीका. ॥—सैव नष्टेन्दुकला नष्टा इन्दुकला यस्यां सा कुहूः १ चन्द्रमा नदेखिने औंसीका. ॥—उपरागः, ग्रहः २ ॥ सूर्यचन्द्र ग्रहणका नाम ॥–सोपप्लवः, उपरक्तः २ राहुलेग्रासगरेका बेलाका सूर्यचन्द्रका ॥ अग्न्युत्पातः, उपाहितः २ धूमकेतुआदि उत्पातका.॥

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ २३५
अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला २३६
तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् २३७
ते तु त्रिंशदहोरात्रः पक्षस्ते दश पञ्च च २३८
पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ २३९
द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादृतुस्तैरयनं त्रिभिः २४०
अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सरः २४१
समरात्रिंदिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् २४२
'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा **
नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे' **

एकयोक्त्याऽपृथग्वचनेन पुष्पवन्तौ १ एक बार उच्चारण गरियेका चन्द्रसूर्य दुवैको ।।—निमेषोऽक्षिस्पन्दकालः १ निमेषको ।। अष्टादश निमेषामिलित्वैका काष्ठा १ काष्ठाको नाम ।। त्रिंशत्काष्ठा मिलित्वैका कला १ कलाको नाम ।। ताः कलास्त्रिंशन्मिलित्वैकः क्षणः १ क्षणको नाम ।। ते क्षणः द्वादश मिलित्वैको मुहूर्तः मुहूर्तको ।। पुं.,नपुं.माछ । ते त्रिंशन्मुहूर्ता एकः १ अहोरात्रको नाम ।। तेऽहोरात्राः पञ्चदशसंख्याका एकः पक्षः १ पक्षको नाम ।। पक्षो द्विविधः शुक्लः १ शुक्लःपक्षको नाम ।। कृष्णः १ कृष्णपक्षको नाम ।। मास १ महिनाको नाम ।। मार्गादि द्वौ द्वौ मासौ ऋतुः १ ऋतुको नाम ।। स च हेमन्तादिसंज्ञः । तै ऋतुभिस्त्रिभिरेकम् अयनम् १ अयनको ।। सूर्यगतिभेदात् तद्द्विविधा—अर्कस्योदग्गतिः, उत्तरायणम् १ उत्तरायणको नाम ।। दक्षिणगतिस्तु दक्षिणायनम् १ दक्षिणायनको । एवं द्वे अयने एको वत्सरः १ वर्षको ।।—विषुवत्, विषुवम्, समं रात्रिंदिवं यस्मिंस्तस्मिन्काले । तुलासंक्रान्तौ मेषसंक्रान्तौ च दिनरात्री समे भवतस्तस्य कालस्य २ तुलासंक्रान्तिः २ मेषसंक्रान्तिका. ।।—मार्गशीर्षः,

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः २४३
पौषे तैषसहस्यौ द्वौ तपा माघेऽथ फाल्गुने २४४
स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधु २४५
वैशाखे माधवो राधो ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम् २४६
आषाढे श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः २४७
स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः २४८
स्यादाश्विन इषोऽप्याश्वयुजोऽपि स्यात्तु कार्तिके २४९
बाहुलोर्जौ कार्तिकिको हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियाम् २५०
वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म उष्मकः २५१
निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः २५२
स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ शरत्स्त्रियाम् २५३

सहाः । मार्गः, आग्रहायणिकः ४ मुङ्सीरमहिनाका ॥—पौषः, तैषः, सहस्यः ३ पौष महिनाका. ॥—तपाः, माघः २ माघ महिनाका. ॥—फाल्गुनः, तपस्यः, फाल्गुनिकः ३ फाल्गुन महिनाका. ॥—चैत्रः, चैत्रिकः, मधुः ३ चैत्र महिनाका. ॥—वैशाखः, माधवः, राधः ३ वैशाख महिनाका. ॥ ज्येष्ठः, शुक्रः २ ज्येष्ठ महिनाका. ॥—शुचिः, आषाढः २ आषाढ महिनाका. ॥—श्रावणः, नभाः, श्रावणिकः ३ श्रावण महिनाका. ॥—नभस्यः, प्रौष्ठपदः, भाद्रः, भाद्रपदः ४ भाद्र महिनाका. ॥—आश्विनः, इषः, आश्वयुजः, ३ आश्विन महिनाका ॥ कार्तिकः, बाहुलः, ऊर्जः, कार्तिकिकः, ४ कार्तिक महिनाका ॥—हेमन्त १ हेमन्त ऋतुको ॥—शिशिरः १ शिशिर ऋतुको ॥ यो पुंनपुंसकलिङ्गमाछ ॥-वसन्तः, पुष्पसमयः, सुरभिः ३ वसन्त ऋतुका. ॥ ग्रीष्मः, उष्मकः, निदाघः, उष्णोपगमः, उष्णः, ऊष्मागमः, तपः, ७ ग्रीष्म ऋतुका. । 'तप' अकारान्तः पुंलिङ्गमाछ ।।-प्रावृट्, वर्षाः, २ वर्षा ऋतुका ॥ तत्र 'प्रावृट्'

षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् २५४
संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः २५५
मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षेण दैवतः २५६
दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः कल्पौ तु तौ नृणाम् २५७
मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः २५८
संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि २५९
अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् २६०
कलुषं वृजिनैनोऽघमंहो दुरितदुष्कृतम् २६१
स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः २६२

शब्दः षान्तः त्रिलिङ्गमाछ। 'वर्षा'शब्दस्तु स्त्रीलिङ्गो भूम्नि नित्यं बहुवचनान्तः छ। शरत् १ शरदृतुको ॥—इ हेमन्तादि ६ ऋतुको मुङ्सरि पौष हेमन्तः ऋतु यस्तैप्रकारले २ मैनाको १ ऋतु हुन्छन् स्वयं जान्नु ॥ संवत्सरः, वत्सरः, अब्दः, हायनः, शरत्, समाः, इ ६ वर्षका नाम ॥ 'समाः' स्त्रियां बहुत्वे च ॥—पैत्रोऽहोरात्रः मनुष्यका १ महिनाको पितृको १ अहोरात्र हुन्छ ॥—तथा मानुषेण वर्षेण दैवतो देवतानामहोरात्रः मनुष्यका १ वर्षको देवताको १ अहोरात्र हुन्छ ॥—मानुषाणां यत्कृतानि युगचतुष्टयं तद्दैवं युगं ज्ञेयम्। मनुष्यका सत्य त्रेता द्वापर कलि ४ युगको देवताको १ युग हुन्छ ॥ एवं दैवे द्वे युगसहस्रे ब्रह्मणोऽहोरात्रः देवताको २००० युगको ब्रह्माजीको १ अहोरात्र हुन्छ ॥ ये द्वे दैवे युगसहस्रे तौ ॥ देवताका २ हजार युगको मनुष्यका २ कल्प हुन्छन् ॥ दिव्यानां युगानां या एकसप्ततिरेकाधिका सप्ततिस्तत् मन्वन्तरम् देवताका ७१ युगको मनुष्यको १ मन्वन्तर हुन्छ ॥—संवर्तः, प्रलयः। कल्पः, क्षयः, कल्पान्तः, इ ५ प्रलयका नाम ॥-पङ्कम्, पाप्मा, पापम्, किल्बिषम्, कल्मषम्, कलुषम्, वृजिनम्, एनः, अघम्, अंहः, दुरितम्, १२ पापका। यस्मा 'पङ्कम्' स्त्रीलिङ्ग र पुंलिङ्गमाछ। 'पाप्मा' नकारान्तः पुंलिङ्ग। बाकि नपुंसकमा ॥-धर्मम्, पुण्यम्, श्रेयः, सुकृतम्, वृषः, ५ धर्मका।

मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसंमदाः २६३
स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मसातसुखानि च २६४
श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् २६५
भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् २६६
शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च २६७
मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ २६८
प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहो विधिः २६९
दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः १७०
हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम् २७१
क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् २७२

तत्र 'धर्मः' अस्त्रियां क्लीब-पुंसोः । वृषः पुंसि ॥—मुत्, प्रीतिः, प्रमदः, हर्षः, प्रमोदः, आमोदः, संमदः, आनन्दथुः, आनन्दः, शर्मः, सातम्, सुखम्, १२ हर्षका । तत्र प्रीतिसाहचर्यान्मुदपि स्त्रियां दकारान्तः ॥—श्वःश्रेयसम्, शिवम्, भद्रम्, कल्याणम्, मङ्गलम्, शुभम्, भावुकम्, भविकम्, भव्यम्, कुशलम्, क्षेमम्, शस्तम्, १२ कल्याणका । तत्र 'क्षेमम्' 'शस्तम्' च पुं-नपुंसकयोः । पापपुण्यशब्दा तथा सुखादिशब्दाः श्वः, श्रेयः, शिवभद्रादयः, शस्तान्ता द्रव्ये विशेष्ये वर्तमानास्त्रिषु । यथा—'पापा स्त्री', 'पापः पुमान्' 'पापं कुलम्' इत्यादि जान्नु । मतल्लिका, मचर्चिका, प्रकाण्डम्, उद्धः, तल्लजः ५ असलका । एते तु पञ्च नित्यं द्रव्य एव लिङ्गान्तरेण सामानाधिकरण्येऽपि स्वलिङ्गं न जहाति । यथा—प्रशस्तो ब्राह्मणः-ब्राह्मणमतल्लिका, प्रशस्ता गौः-गोमचर्चिका, गोप्रकाण्डम्, ब्राह्मणोद्धः, कुमारीतल्लजः, इत्यादि जान्नु ॥–अयः शुभावहो विधिः १ । शुभोत्पादक दैवको ॥—दैवम्, दिष्टम्, भागधेयम्, भाग्यम्, नियतिः, विधिः, ६ भाग्यका । 'नियतिः' स्त्री. । 'विधिः' पुं० ॥–हेतुः, कारणम्, बीजम्, ३ कारणका । 'हेतुः' ना पुंलिङ्ग छ ॥—आदिकारणम्, निदानम्, २ मुख्य कारणका ॥—क्षेत्रज्ञः, आत्मा, पुरुषः, ३ आत्माका ॥—प्रधानम्, प्रकृतिः,

विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः २७३
जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः २७४
प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः २७५
जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता २७६
चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः २७७

इति कालवर्गः ॥ ८. अथ धीवर्गः—

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः २७८
प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः २७९
धीर्धारणावती मेधा संकल्पः कर्म मानसम् २८०
'अवधानं समाधानं प्रणिधानं तथैव च' ❀❀
चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा २८१

---

२ सत्त्वादिगुणसाम्यावस्थाकी प्रकृति (माया) का ॥—यः कालिको विशेषः कालकृतो देहादेर्विशेषो यौवनादिः सा अवस्था २ (उमेर) का नाम ॥ सत्त्वम्, रजः, तमः ३ प्रकृतिका धर्म सत्वरजःतमका ॥ तत्र रजस्तमसी सान्ते ॥ जनुः, जननम्, जन्म, जनिः, उत्पत्तिः, उद्भवः, ६ जन्मका ॥—प्राणी, चेतनः, जन्मी, जन्तुः, जन्युः, शरीरी ६ प्राणिका ॥—जातिः, जातम्, सामान्यम्, ३ घटत्वादि ब्राह्मणत्वादि जातिका. ॥—व्यक्तिः, पृथगात्मता, २ घटादि-जातिमान् व्यक्तिका. ॥—चित्तम्, चेतः, हृदयम्, स्वान्तम्, हृत्, मानसम्, मनः, ७ चित्तका ॥—

२७८-३११. बुद्धिः, मनीषा, धिषणाः, धीः, प्रज्ञा, शेमुषी, मतिः, प्रेक्षा, उपलब्धिः, चित्, संवित्, प्रतिपत्, ज्ञप्तिः, चेतना, १४ बुद्धिका ॥—या धारणा-वती धीः सा मेधा १ स्फुर्तिली (फूर्ति) भयेकी बुद्धिका. ॥—यन्मानसं कर्म मनोव्यापारः स संकल्पः १ संकल्पका ॥—चित्ताभोगः, मनस्कारः, २ सुखादिको

'विमर्शो भावना चैव वासना च निगद्यते' **
अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु संशयः २८२
संदेहद्वापरौ चाथ समौ निर्णयनिश्चयौ २८३
मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो द्रोहचिन्तनम् २८४
समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः २८५
संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः २८६
अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः २८७
मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः २८८
मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् २८९
मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् २९०
रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी २९१

मनसुबाका ॥—चर्चा, संख्या, विचारणा, ३ प्रमाणले अर्थ विचारगर्नाका ॥ अध्याहारः, तर्कः, ऊहः ३ तर्कका. ॥—विचिकित्सा, संशयः, संदेहः, द्वापरः, ४ संशयज्ञानका. ॥—निर्णयः, निश्चयः, २ निश्चयज्ञानका. ॥—मिथ्यादृष्टिः, नास्तिकता, २ परलोकछैन भन्ने नास्तिकपनाका. ॥—व्यापादः, द्रोहचिन्तनम्, २ आर्काका उपरद्रोहचिताउनका. ॥—सिद्धान्तः, राद्धान्तः, २ सिद्धान्तका. ॥—भ्रान्तिः, मिथ्यामतिः, भ्रमः, ३ अयथार्थज्ञान, (भ्रान्ति)का. ॥—संवित्, आगूः, प्रतिज्ञानम्, नियमः, आश्रवः, संश्रवः, अङ्गीकारः, अभ्युपगमः, प्रतिश्रवः, समाधिः, १० प्रतीज्ञाका. ॥—आगूर्वधूवत् ॥—मोक्षविषये या धीर्बुद्धिस्तज्ज्ञानम् १ मुक्तिविषयक ब्रह्मज्ञानको. ॥—मोक्षशास्त्रादन्यत्र शास्त्रे शिल्पे चित्रादौ च धीर्विज्ञानं १ ॥ शिल्पशास्त्रविषयकज्ञानको. ॥—मुक्तिः, कैवल्यम्, निर्वाणम्, श्रेयः, निःश्रेयसम्, अमृतम्, मोक्षः, अपवर्गः, ८ मोक्षका. ॥—अज्ञानम्, अविद्या, अहंमतिः, ३ अज्ञानका सांसारिक कारणका. ॥—रूपम्, शब्दः, गन्धः, रसः, स्पर्शः, ५

गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम् २९२
कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् २९३
तुवरस्तु कषायोऽस्त्री मधुरो लवणः कटुः २९४
तिक्तोऽम्लश्च रसाः पुंसि तद्वत्सु षडमी त्रिषु २९५
विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे २९६
आमोदः सोऽतिनिर्हारी वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् २९७
समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिर्घ्राणतर्पणः २९८
इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी मुखवासनः २९९
पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विस्रं स्यादामगन्धि यत् ३००

चक्षुरादि ५ ज्ञानेन्द्रियका ५ विषयका ॥ गोचरा, इन्द्रियार्था, २ इ पनि विषयनै हुन् ॥–हृषीकम्, विषयि, इन्द्रियम्, ३ चक्षु आदि इन्द्रियका. ॥—पाय्वादि ५ पायूपस्थादि कर्मेन्द्रियका ॥ आदिना वागादि। ('पायूपस्थं पाणि-पादौ वाक् चेतोन्द्रियसंग्रहः । उत्सर्गआनन्दादानगत्यालापाश्च तत्क्रिया, इनका क्रियाका. ॥—मनोनेत्रादि ज्ञानेन्द्रिय ५ का. ॥—आदिना श्रोत्रादि लिनु। ('मनो कर्णस्तथा नेत्रं रसना च त्वचा सह। नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते') ज्ञानेन्द्रियका. ॥—तुवरः, कषायः, २ टर्राका ॥ मधुरः, लवणः, कटुः, तिक्तः, अम्लः, ५ गुलिया नूनिला पीरा तीता अमिला ५ का ५ नाम जान्नु ॥ अमी तुवराद्याः षडपि रसमात्रे वर्तमानाः, पुंसि। तद्वत्सु रसवत्सु वर्तमानास्त्रिषु, वाच्यलिङ्गा ॥—विमर्दोत्थे संघर्षणादिनोत्पन्ने जनमनोहरे गन्धे परिमल १ माडदा आउने सुगन्धको. ॥ आमोद १ मन हरण गर्ने सुगन्धको ॥—इतः परम् आगुणात् 'गुणे शुक्लादयः' (३११) वक्ष्य-माणाद्गुणशब्दात्प्राग्वाच्यलिङ्गत्वमभिधेयानुसारेण त्रिलिङ्गत्वम् त्रिलिङ्ग जान्नु ॥—समाकर्षी, निर्हारी, २ टाढासम्मपुग्ने सुगन्धका. ॥—सुरभिः, घ्राणतर्पणः, इष्टगन्धः, सुगन्धिः, ४ शोभन साधारण गन्धका. ॥—आमोदी,

शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः ३०१
अवदातः सितो गौरो वलक्षो धवलोऽर्जुनः ३०२
हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरीषत्पाण्डुस्तु धूसरः ३०३
कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ३०४
पीतो गौरो हरिद्राभः पालाशो हरितो हरित् ३०५
लोहितो रोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः ३०६
अव्यक्तरागस्त्वरुणः श्वेतरक्तस्तु पाटलः ३०७
श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ३०८
कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ ३०९
चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ३१०

मुखवासनः, २ मुखलाई सुगन्धितगराउने ताम्बुलादि द्रव्यका ॥—पूतिगन्धिः, दुर्गन्धः, २ दुर्गन्धका ॥—यदामगन्धि तद्विस्रम् । १ काँचो सड़ेको दुर्गन्धिको ॥—शुक्लः, शुभ्रः, शुचिः श्वेतः, विशदः, श्येतः, पाण्डरः, अवदातः, सितः, गौरः, [अवलक्षः] वलक्षः, धवलः, अर्जुनः, हरिणः, पाण्डुरः, पाण्डुः, १६ सेतावर्णका. ॥—ईषत्पाण्डुः, धूसरः, २ फिका सेतापहेलाका ॥—कृष्णः, नीलः, असितः, श्यामः, कालः, श्यामलः, मेचकः, ७ काला वर्णका. ॥—पीतः, गौरः, हरिद्राभः, ३ पहेलोवर्णका. ॥—पालाशः, हरितः, हरित्, ३ हरियाका. ॥—लोहितः, रोहितः, रक्तः, ३ रातावर्णका. ॥—यः कोकनदच्छवो रक्तोत्पलाभः स शोणः १ फिकाराताको ॥—योऽव्यक्तराग ईषद्रक्तः अरुणः १ अलि अलि राताको ॥ यः श्वेतमिश्रो रक्तः स पाटल १ सेतो मिलेको राताको ॥—श्यावः, कपिशः, २ कालोपहेलाका. ॥—धूम्रः, धूमलः, कृष्णलोहितः, ३ रातोरकालो मिलेका वर्णका. ॥—कडारः, कपिलः, पिङ्गः, पिशङ्गः, कद्रुः, पिङ्गलः, ६ कैला वर्णका. ॥—चित्रम्, किर्मीरः, कल्माषः

गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति　３११

इति धीवर्गः ॥　　९. अथ शब्दादिवर्गः

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती　३१२
व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः　३१३
अपभ्रंशोऽपशब्दः स्याच्छास्त्रे शब्दस्तु वाचकः　३१४
तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता　३१५
श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः　३१६
स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी　३१७

शबलः, एतः, कर्बुरः ६ छिर्विरेका चित्रविचित्रनानाप्रकारका ॥—शुक्लादयो गुणे गुणमात्रे वर्तमानाः पुंसि, यथा—'अस्य पटस्य शुक्लं रूपम्'। तद्वति गुणवति वस्तुनि वर्तमाना गुणिलिङ्गा अभिधेयलिङ्गाः। यथा—'शुक्ला शाटीः' 'शुक्लः पटः, 'शुक्लं वस्त्रम्'। रोहितादीनां स्त्रीत्वे तु—'श्येनी श्येता, रोहिणी रोहिता, लोहिनी लोहिता' इत्यादि जान्नु ॥

३१२–३६२. ब्राह्मी, भारती, भाषा, गीः, वाक्, वाणी, सरस्वती, व्यवहारः, उक्तिः, लपितम्, भाषितम्, वचनम्, वचः, १३ सरस्वतीका र वचनका ॥—अपभ्रष्टः, शब्दः 'गावी, गोणी' इत्याद्यपशब्दः, अपभ्रंश २ अशुद्धशब्दका ॥—शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः स शब्द १ शुद्धशब्दको यथा—ओतप्रोततन्तूनां वाचकः पटः इत्यादि जान्नु। तिङ्सुबन्तचयः तिङन्त-सुबन्तपदसमूहः १ वाक्यको। तिङन्तचयो यथा—'पचति भवति'। सुबन्तचयो यथा—'प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्' इत्यादि जान्नु—कारकान्विता कारकैः संबद्धा क्रिया वाक्यं १ कारकयुक्तवाक्यको ॥ यथा—'देवदत्त ! गामभिरक्ष शुक्लदण्डेन' इत्यादि जान्नु ॥ श्रुतिः, वेदः, आम्नायः, त्रयी, ४ वेदका ॥ तद्विधिर्वैदिको विधिर्यागादिर्धर्म १ वेदविहितकर्मको ॥ ऋक् १ ऋक्वेदको ॥ साम १ सामवेदको ॥ यजुः १ यजुर्वेदको ॥ वेदा मिलितास्त्रयी १ तिनैवेदलाई भन्दाको

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गमोंकारप्रणवौ समौ ३१८
इतिहासः पुरावृत्तमुदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ३१९
आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ३२०
आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पञ्चलक्षणम् ३२१
प्रबन्धकल्पना कथा प्रवह्लिका प्रहेलिका ३२२
स्मृतिस्तु धर्मसंहिता समाहृतिस्तु संग्रहः ३२३
समस्या तु समासार्था किंवदन्ती जनश्रुतिः ३२४

नाम ॥ 'ऋक्'शब्दः, स्त्रीलिङ्गः जान्नु ॥—शिक्षेत्यादि श्रुतेर्वेदस्याङ्गं १ शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, ज्योतिष, छन्दः ६ वेदका अङ्गको नाम ॥ शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः । छन्दोविचितिरित्येष षडङ्गो वेद उच्यते ॥ इत्यादि जान्नु ॥—ओंकारः, प्रणवः २ ॐ कारका ॥ इतिहासः, पुरावृत्तम् २ इतिहास महाभारतादिका ॥—उदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ३ स्वरका । ('उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः इत्यादि जान्नु) ॥— आन्वीक्षिकी १ गौतमादिप्रणित तर्कविद्याको॥ दण्डनीतिः १ बृहस्पतिप्रणित अर्थशास्त्रको ॥ —आख्यायिका, उपलब्धार्था, अनुभूतार्थप्रतिपादकस्य २ अनुभूतार्थप्रतिपादक वासवदत्तादि सच्चा कथाका ॥—यत् पञ्चलक्षणं तत् पुराणम् १ पुराणका ॥ ('सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। वंश्यानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्') ५ लक्षण पुराणका हुन्छन् ॥—प्रबन्धस्य वाक्यविस्तरस्य या कल्पना रचना सा कथा नाटकरामायणादेः प्रबन्धकल्पना कथा २ कल्पितकथाको ॥—प्रवह्लिका, प्रहेलिका २ प्रहेलिका आर्कोले संन्देह गर्ने गरि बोलेका वाक्यको ॥ जस्तै 'पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने । यदि दास्यसि नेच्छामि नो दास्यसि पिबाम्यहम् ॥' [दास्यसि=दातुमिच्छसि इति व्यक्तोऽर्थः, दास्यसि=दासी+असि इति गूढोऽर्थः] इति ॥—या मन्वादिभिः प्रणीता धर्मसंहिता धर्मबोधार्थं रचिता संहिता सा स्मृतिः १ धर्मशास्त्रको ॥ समाहृतिः, संग्रहः २ संग्रहग्रन्थको नाम ॥—या समासार्था पूरणीयार्था सा समस्या १ ॥ समस्या पूर्तिको नाम ॥

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादथाह्वयः
आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च
हूतिराकारणाह्वानं संहूतिर्बहुभिः कृता
विवादो व्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु वाङ्मुखम्
उपोद्घात उदाहारः शपनं शपथः पुमान्
प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरे समे
मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानमथ मिथ्याभिशंसनम्
अभिशापः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः
यशः कीर्तिः समज्ञा च स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः

यथा—'शतचन्द्रं नभस्थलम्'। तत्पूरणं यथा—'दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा। दृष्टं चाणूरमल्लेन' इत्यादि जान्नु ॥ किंवदन्ती, जनश्रुतिः २ दुनियाँमा चलेका कुराका नाम ॥—वार्ता, प्रवृत्तिः, वृत्तान्तः, उदन्तः ४ यथास्थित लोकमाचलेका हालखबरका नाम ॥—आह्वयः, आख्या, आह्वा, अभिधानम्, नामधेयम्, नाम ६ नामका ॥—हूतिः, आकारणा, आह्वानम् ३ बोलाउनाका (हपार्नु) का ॥—या बहुभिः कृता हूतिः, सा संहूतिः १ धेरै जनाले १ चोटी बोलाउनाको (हपार्नु) को ॥ विवादः, व्यवहारः २ ऋण लिंदादिंदा झगडामुद्दासंबन्धि वादविवादगर्नुका ॥ उपन्यासः, वाङ्मुखम्, २ वचनका आरम्भका ॥ उपोद्घातः, उदाहारः २ प्रकृतसंबन्धि विचारका ॥—शपनम्, शपथः २ शपथ (किरिया) का ॥—प्रश्नः, अनुयोगः, पृच्छा ३ प्रश्नका ॥ प्रतिवाक्यम्, उत्तरम् २ उत्तरका ॥ मिथ्याभियोगः, अभ्याख्यानम् २ भूटोबात लगाउनाका ॥ 'शतं मे धारयसि' सहेरुपिया मेरो लियेको छस् इत्यादि जान्नु ॥—मिथ्याभिशंसनम्, अभिशापः २ सुरापानादिमिथ्यापापको भूटो अत्तो लगाउनुका ॥—अनुरागजो गुणानुरागोत्थः शब्दः प्रणाद १ प्रेमले बोलेका शब्दको ॥—यशः, कीर्तिः, समज्ञा ३ कीर्तिका ॥—स्तवः, स्तोत्रं,

आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तमुच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ३३४
काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ३३५
अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ३३६
उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ३३७
पारुष्यमतिवादः स्याद्भर्त्सनं त्वपकारगीः ३३८
यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ३३९
तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ३४०
स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः ३४१
अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ३४२

स्तुतिः, नुतिः ४ स्तुतिका नाम ॥—आम्रेडितम् १–२–३ बार दोहऱ्यायेका शब्दको ॥ यथा–सर्पः सर्पः ॥—उच्चैर्घुष्टम्, घोषणा २ उच्चास्वरले चिल्यायेका शब्दका ॥ शोकभीतिकामादिभिर्ध्वनेर्यो विकारः सा काकुः १ शोक–डर हर्ष प्रभृतिले भयेका स्वरविकारको ॥—अवर्णः, आक्षेपः, निर्वादः, परीवादः, अपवादः, उपक्रोशः, जुगुप्सा, कुत्सा, निन्दा, गर्हणम् १० निन्दाका ॥ 'अपवादवत्' इति वत्प्रत्ययेनावर्णादीनामुपक्रोशस्य चैकलिङ्गत्वं ज्ञापितम् । उपक्रोशान्ता अवर्णादयः, पुंसि भन्ने तात्पर्य हो ॥—पारुष्यम्, अतिवादः, २ निष्ठुरभाषणका नाम ॥—अपकारगीः अपकारार्थकं भाषणं, तद् भर्त्सनं २ हप्काउनु (झर्पानु) का ॥—कस्यांचित् व्यक्तौ क्रोधपूर्वकं दोषप्रतिपादनं उपालम्भः,१ क्रोध निन्दासहितको गालीको॥ यः सनिन्दो निन्दायुक्त उपालम्भः ५ परिभाषणं १ शिकायतसहित दोषकहनुका ॥—मैथुनं प्रति परस्त्रीपुरुष, संयोगेन निमित्तेन य आक्रोशस्तत्र आक्षारणा १ परपुरुष या परस्त्री गमन संबन्धि दोषलगाउनेको ॥—आभाषणम्, आलापः, २ वातचित गर्नाका ॥ यदनर्थकं वचः स प्रलाप अर्थनवर्थका वचनको ॥—अनुलापः, मुहुर्भाषा, २ बार बार बोलने वचनको ॥—विलापः, परिदेवनम्, २ रूँदै अलाप् विलापगर्नुका ॥

विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः ३४३
सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निह्नवः ३४४
'चोद्यमाक्षेपाभियोगौ शापाक्रोशौ दुरेषणा **
अस्त्री चाटु चटु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्याविकत्थनम्' **
संदेशवाग्वाचिकं स्याद्वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे ३४५
रुशती वागकल्याणी स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ३४६
अत्यर्थमधुरं सान्त्वं संगतं हृदयंगमम् ३४७
निष्ठुरं परुषं ग्राम्यमश्लीलं सूनृतं प्रिये ३४८
सत्येऽथ संकुलक्लिष्टे परस्परपराहते ३४९
लुप्तवर्णपदं ग्रस्तं निरस्तं त्वरितोदितम् ३५०

विप्रलापः, विरोधोक्तिः, २ परस्परनमिलेका कुराको ॥—मिथः परस्परमुक्तिप्रत्युक्तियुक्तं यद्भाषणं स संलापः १ परस्पर बोलनाको नाम ॥—सुप्रलापः, सुवचनम्, २ असल वचनका ॥—अपलापः, निह्नवः, २ ढाँटनाका ॥—संदेशवाक्, वाचिकम्, २ दूतादिद्वारा समाचार पठायेका मौखिक संन्देशका ॥—अतः परं वक्ष्यमाणा वाग्भेदाः सम्यगन्तास्त्रिषु । यो भन्दाअगाडी सम्यकसंमका-शब्द त्रिलिङ्गमाछन् जस्तै ॥—रुशन् शब्दः, रुशद्वचनम् । या अकल्याणी वाक् सा रुशती १ अशुभवचनको नाम ॥ या शुभात्मिका वाक् सा कल्या १ शुभ वचनको ॥—यदत्यर्थमतिशयेन मधुरं तत् सान्त्वम् १ साह्रै मीठावचनको नाम ॥ संगतम्, हृदयंगमम्, २ चित्तबुझ्ने वचनका ॥—निष्ठुरम्, परुषम् २ कठोर रूखावचनका नाम ॥—ग्राम्यम्, अश्लीलम्, २ पाखे गँवार बोलीका नाम ॥—यत्प्रियं सत्यं वचनं तत् सूनृतं २ साँचो प्यारो बोलीका ॥ यत्परस्परेण विरुद्धं 'माता मे वन्ध्या' इतिवत् पूर्वापरविरुद्धं संकुलम्, क्लिष्टम्, २ परस्पर न मिलने वचनका नाम ॥ जस्तै 'पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' इत्यादिजान्नु ॥ यल्लुप्तवर्णपदमसंपूर्णोच्चारितं वचस्तत् ग्रस्तं १ वर्णपदलुप्तपारेका

अम्बूकृतं सनिष्ठीवमबद्धं स्यादनर्थकम् ३५१
अनक्षरमवाच्यं स्यादाहतं तु मृषार्थकम् ३५२
'सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रासं भणितं रतिकूजितम् **
श्राव्यं हृद्यं मनोहारि विस्पष्टं प्रकटोदितम्' **
अथ म्लिष्टमविस्पष्टं वितथं त्वनृतं वचः ३५३
सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति ३५४
शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ३५५
स्वाननिर्घोषनिर्ह्रादनादनिस्वाननिस्वनाः ३५६
आरवारावसंरावविरावा अथ मर्मरः ३५७
स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम् ३५८
निक्वाणो निक्वणः क्वाणः क्वणः क्वणनमित्यपि ३५९

वचनको ॥-यत्स्वरितोदितं निरस्तं २ छीटावचनका ॥-सनिष्ठीवं लालायुक्तं तत् अम्बूकृतं १ थुकउडायेर बोलेका वचनको ॥-यदनर्थकमर्थशून्यं तदबद्धं स्यात् १ अर्थ नमिलने वचनको ॥—अनक्षरम्, अवाच्यम्, २ बोलन नहुने बचन को ॥ मृषार्थकमत्यन्ताभूतार्थकं तत् आहतं १ साह्रै भूटा वचनको नाम ॥—जस्तै 'एष बन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः । मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः ॥' इत्यादि जान्नु ॥ म्लिष्टम्, अविस्पष्टम्, २ अस्पष्ठ वचनका नाम ॥-यदनृतं वचः तत् वितथमिति १ असत्य वचनको ॥ सत्यम्, तथ्यम्, ऋतम्, सम्यक्, ४ सत्यवचनका नाम। अमूनि तद्वति सत्यवति त्रिषु। यथा—सत्या स्त्री, सत्यः पुमान्, सत्यं कुलम्, ॥—शब्दः, निनादः, निनदः, ध्वनिः, ध्वानः, रवः, स्वनः, स्वानः, निर्घोषः, निर्ह्रादः, नादः, निस्वानः, निस्वनः, आरवः, आरावः, संरावः, विरावः १७ शब्दका (अवाज) का नाम॥-वस्त्रपर्णानां स्वनिते शब्दे मर्मरः १ वस्त्र र पातका शब्दको नाम॥-भूषणानां नूपुरादीनां स्वनिते, शिञ्जितं १ गहनाका शब्दको (अवाज) को

वीणायाः क्वणिते प्रादेः प्रक्वाणप्रक्वणादयः ३६०
कोलाहलः कलकलस्तिरश्चां वाशितं रुतम् ३६१
स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने गीतं गानमिमे समे ३६२

इति शब्दादिवर्गः ॥ १०. अथ नाट्यवर्गः

निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ३६३
पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ३६४
काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ३६५
कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे तारोऽत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु ३६६
'नृणामुरसि मध्यस्थो द्वाविंशतिविधो ध्वनिः ❀❀
स मन्द्रः कण्ठमध्यस्थस्तारः शिरसि गीयते' ❀❀

नाम ॥ निक्वाणः, निक्वणः, क्वाणः, क्वणः, क्वणनम्, ७ विणाका शब्दका नाम ॥ प्रादेरुपसर्गात् ये प्रक्वाणः, प्रक्वणः, इत्यादयस्ते वीणाया एव क्वणिते ई २ पनि वीणाकै शब्दका नाम हुन् ॥—कोलाहलः, कलकलः २ कोकोहोलो शब्दका नाम ॥ तिरश्चां पक्षिणां रुतं शब्दः वाशितम् १ पक्षिका अवाजको नाम ॥—प्रतिश्रुत्, प्रतिध्यानः २ प्रतिध्वनिका नाम ॥ गीतम्, गानम् २ गानका नाम ॥

३६३-४३८, निषादः, ऋषभः, गान्धारः, षड्जः, मध्यमः, धैवतः, पञ्चमः, इत्यमी तन्त्रीभ्यः कण्ठेभ्यश्चोत्थिताः इ ७ गवैयाका कण्ठबाट उठेका र बीणाप्रभृतिबाट उठेका शब्दका नाम ॥ तेस्मा निषादं नर्दन्ति गजाः, ऋषभं गावः, गान्धारं अजादयः, षड्जं मयूराः, मध्यमं क्रौञ्चाः, धैवतमश्वाः, पञ्चमं कोकिलाः इत्यादि जान्नु ॥—ईषत् कलः काकली ३ सूक्ष्म स्पष्ट स्वरका नाम ॥ मधुरः श्रुतिसुखः, स चासोवस्फुटोऽव्यक्ताक्षरः, एतादृशे ध्वनौ कल १ मीठो अस्पष्ट स्वरको नाम ॥ गम्भीरे ध्वनौ मन्द्र २ गम्भीर शब्दको नाम ॥ अत्युच्चैर्ध्वनौ तार १ अति उच्च स्वरको नाम ॥

समन्वितलयस्त्वेकतालो वीणा तु वल्लकी ३६७
विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ३६८
ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् ३६९
वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ३७०
चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ३७१
मृदङ्गा मुरजा भेदास्त्वङ्क्यालिङ्ग्योर्ध्वकास्त्रयः ३७२
स्याद्यशःपटहो ढक्का भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान् ३७३

त्रयः कलमन्द्रतारास्त्रिषु ३ तीनलिङ्गमा छन् ॥—यः सम्यगन्वितोऽनुगतो लयो गीतादिसाम्यं यत्र स समन्वितलयः, एकताल २ गाउनु बजाउनु नाच्नु ई ३ को तालमिलनुको नाम ॥—वीणा, वल्लकी, विपञ्ची ३ वीणाका नाम ॥—सा वीणा तु सप्तभिस्तन्त्रीभिरुपलक्षिता परिवादिनी ७ तार लागेका वीणाका नाम ॥—यद्वीणादिकं वाद्यं तत् ततं १ वीणा आदि बजाउने बाजाको नाम ॥ आदिना सैरन्ध्रीरावणप्रहस्तकिंनर्यादि लिईछन् ॥—यन्मुरजादिकं मृदङ्गादिकं आदिना पटहादि, मुखे चर्मणा बध्यते तदानद्धं मुखमा १ छालालायेर बजाउने मुरज आदि बाजाको नाम ॥—ंशादिकम् । आदिना शङ्खादि । तत्सुषिरं १ वंशी बाँसुरी शनै आदि फुकेर बजाउने सुषिरवाद्यको नाम ॥—यत्कांस्यमयतालादिकं, आदिना घण्टाझल्लर्यादि तद्घनं १ ठोकेर बजाउनु पर्ने साह्रा घण्टा झ्याली इत्यादि घनवाद्यको नाम ॥—इदं ततादिकं चतुर्विधं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकं वादित्रमातोद्यं च नाम यस्य तत् पूर्वोक्त ततं, आनद्धं, सुषिरं, घनं, ४ सामान्य बाजाका नाम ॥—मृदङ्गाः, मुरजाः २ मृदङ्गका नाम ॥ बहुविधत्वाद्बहुवचनम् ॥—अङ्क्यः, आलिङ्ग्यः, ऊर्ध्वकः ३ मृदङ्गका भेद हुन् हर्रीकारवाला अङ्क्यः जौकोमध्यभागजस्तो उर्ध्वकः गोपुच्छाकार वाला आलिङ्ग्यः हुन्छन्॥ यशसे य आदौ पटहो वाद्यते स यशःपटहः । स एव ढक्का यशपटहः, २ नगराका नाम ॥—भेरी, दुन्दुभिः २ कर्नालका नाम ॥

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्कोणो वीणादिवादनम् ३७४
वीणादण्डः प्रवालः स्यात्ककुभस्तु प्रसेवकः ३७५
कोलम्बकस्तु कायोऽस्या उपनाहो निबन्धनम् ३७६
वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डुडिण्डिमझर्झराः ३७७
मर्दलः पणवोऽन्ये च नर्तकीलासिके समे ३७८
विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ३७९
तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथास्त्रियाम् ३८०
ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ३८१
तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ३८२

आनकः, पटहः २ दमाहाका नाम ॥—वीणादि वाद्यते येन तद्धनुराकृति काष्ठं कोण ॥—वीणादण्डः प्रवालः २ वीणा बजाउने दण्डका नाम ॥—ककुभः, प्रसेवकः २ वीणाका तलतिर छालाले बाँधेका भाण्डका ॥—अस्या वीणायाः कायस्तन्त्रीरहितोदण्डादिसमुदायः कोलम्बकः १ तारनलायेका केवल वीणाको ॥ —यत्र वीणाप्रान्ते तन्त्र्यो निबध्यन्ते तन्निबन्धनम् , उपनाहः १ वीणाको तार बाँधने किलाको ॥—डमरुः, मड्डुः, डिण्डिमः, झर्झरः, मर्दलः, पणवः ६ डमरू, ठूलोडमरू, डिव्डिवे, (झ्याँज) झ्याली, मादल, तम्बुरा क्रमशः ६ का छवटा नाम ॥ हुडुकः, गोमुखः आदिपनिछन् । अन्ये च हुड्डुक-गोमुखादयः सन्ति ॥—नर्तकी, लासिका, २ नाँच्ने स्त्रीका नाम ॥—कर-चरणादिभिर्यद्विलम्बितं नृत्यादिकं तत् तत्त्वं १ (ढीलो) गरियेका नृत्य गीतवाद्यको नाम ॥—यद्द्रुतं शीघ्रं नृत्यादिकं तत् ओघः १ छीटो गरिये-का नृत्यगीत वाद्यको नाम ॥—यन्मध्यं न विलम्बितं नापि द्रुतं तत् घनं १ मध्यम न ढीलो नछीटो रितले गरियेका नृत्य गीत वाद्यको नाम ॥—कालक्रिययोर्मानं नियमहेतुः ताल १ काल (टायम) २ क्रिया नर्तन गान वादन प्रमाण तालको नाम ॥—गीतवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः

भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तकः ३८३
स्त्रीवेषधारी पुरुषो नाट्योक्तौ गणिकाज्जुका ३८४
भगिनीपतिरावुत्तो भावो विद्वानथावुकः ३८५
जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ३८६
राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका ३८७
देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी ३८८
अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ राजश्यालस्तु राष्ट्रियः ३८९
अम्बा माताऽथ बाला स्याद्वासूरार्यस्तु मारिषः ३९०

साम्यं लय १ लय नाच गान बाजाहरूको यथोचित मेलको नाम ॥—ताण्डवम्, नटनम्, नाट्यम्, लास्यम्, नृत्यम्, नर्तनम् ६ नाचका नाम ॥ —नृत्य-गीत वाद्यमितीदं त्रयं मिलित्वा तौर्यत्रिकं १ नाँच गान वाद्य इन्का समुदायका नाम ॥ यः स्त्रीवेषधारी नर्तकः पुरुषस्तत्र भ्रकुंसः, भ्रुकुंसः, भ्रूकुंसः ३ नाँच्नलाई स्त्रीको भेषधारणगर्ने पुरुषका नाम ॥ नाट्योक्तौ नाट्य-प्रकरणे, नाट्यादन्यत्र प्रयोगो नास्ति अब उप्रान्तका अङ्गहारोङ्ग विक्षेप भन्ने श्लोक देखी पैलेका शब्दको प्रयोग प्रायः नाटकमा मात्र गरिन्छ ॥ या गणिका सा अज्जुका १ नाँचकी वेश्याको नाम ॥—भगिन्याः पतिः आवुत्त १ भिनाजू या बहिने जुवाईंको नाम ॥—यो विद्वान् स भाव १ विद्वान्को नाम ॥—जनकस्तु आवुक १ पिताको नाम ॥—युवराजस्तु कुमारः, भर्तृदारकः २ राजकुमारका नाम ॥—भट्टारकः, देवः २ राजाका नाम ॥—तस्य राज्ञः सुता भर्तृदारिका १ राजकन्याका नाम ॥—कृतोऽभिषेको यस्यास्तस्यां राज्ञ्यां देवी १ पट्टाभिषेकभयेकीरानी (पटरानी) को नाम ॥ —इतरासु राज्ञीषु भट्टिनी १ अरुरानीको नाम ॥—अवध्यस्य वधानर्हस्य ब्राह्मणादेरुक्तौ दोषोक्तिकरणे अब्रह्मण्यं १ अवध्य ब्राह्मण मारेको दोष लगाउनका नाम ॥ दुहाई (गुहाईका) नाम ॥—राज्ञः श्यालो राष्ट्रिय १ राजाका शालाको नाम ॥—अम्बा, माता २ आमाका नाम ॥-बाला, वासूः

अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा निष्ठानिर्वहणे समे ३९१
हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति ३९२
अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयौ समौ ३९३
निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकसात्त्विके ३९४
शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ३९५
बीभत्सरौद्रौ च रसाः शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ३९६
उत्साहवर्धनो वीरः कारुण्यं करुणा घृणा ३९७
कृपा दयाऽनुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽप्यथो सहः ३९८
हासा हास्यं च बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ३९९

---

२ कुमारी (ठिटिका) नाम ॥—आर्यः, मारिषः २ आफुले मान्ने सूत्रधारका पार्श्ववर्तीका नाम ॥—या ज्येष्ठा भगिनी सा अत्तिका १ दीदीको नाम ॥—निष्ठा, निर्वहणम् २ नाटक समाप्ति या पाँचौं सन्धि विशेषका नाम ॥—नीचां प्रत्याह्वाने हण्डे, १ साना दर्जाका स्त्रीलाई बोलाउने संबोधन पदको नाम ॥ चेटीं प्रति आह्वाने हञ्जे, १ केटीलाई बोलाउने संबोधन पदको नाम ॥ सखीं प्रत्याह्वाने हला १ सखीलाई बोलाउने संबोधन पदको नाम ॥ उपरोक्त ३ शब्द अव्ययमा छन् ॥—अङ्गहारः, अङ्गविक्षेपः २ नाँच्दा अँलाहातपाउ इत्यादि चलाउनका नाम ॥—व्यञ्जकः, अभिनयः २ नेत्र हातद्वारा मनको अभिप्राय प्रकटगर्नुका नाम ॥—अङ्गेन निर्वृत्ते निष्पन्ने कर्मणि आङ्गिकम् १ अङ्गका चेष्टा विशेष कटाक्ष आदिको नाम ॥ सत्त्वेनान्तःकरणेन निर्वृत्ते सात्त्विकम् १ सत्वगुणबाट उत्पन्न स्तम्भ स्वेद रोमाञ्च स्वरभङ्ग आदिको नाम ॥ इ २ शब्दपनि ३ लिङ्गी छन् ॥—शृङ्गारः, वीरः, करुणः, अद्भुतः, हास्यः, भयानकः, बीभत्सः, रौद्रः ८ रसका नाम ॥—शृङ्गारः, शुचिः, उज्ज्वलः ३ शृङ्गाररसका नाम ॥—उत्साहवर्धनः, वीरः २ वीररसका नाम ॥—कारुण्यम्, करुणा, घृणा, कृपा, दया, अनुकम्पा, अनुक्रोशः ७ करुणरस (दयाका) नाम ॥ हसः, हासः, हास्यम् ३

विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् ४००
दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ४०१
भयंकरं प्रतिभयं रौद्रं तूग्रममी त्रिषु ४०२
चतुर्दश दरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ४०३
विकारो मानसो भावोऽनुभावो भावबोधकः ४०४
गर्वोऽभिमानोऽहंकारो मानश्चित्तसमुन्नतिः ४०५
'दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः' ❋❋
अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ४०६
रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूर्क्षणम् ४०७

हास्यरस :हँसाईका नाम ॥—बीभत्सम्, विकृतम् २ बीभत्सरस घिन लागने वस्तुका नाम ॥ इदं द्वयं रसे पुंसि रस अर्थमा पुं० रसवान् अर्थमा ३ लिङ्गी छन् ॥—विस्मयः, अद्भुतम्, आश्चर्यम्, चित्रम् ४ अद्भुतरस आश्चर्यका नाम ॥—भैरवम्, दारुणम्, भीषणम्, भीष्मम्, घोरम्, भीमम्, भयानकम्, भयंकरम्, प्रतिभयम्, ९ भयानक रस (डर लाग्ने वस्तु) का नाम ॥—रौद्रम्, उग्रम्, २ रौद्ररस सारै डर-लाग्ने वस्तुका नाम ॥—अमी अद्भुताद्य उग्रान्ताश्चतुर्दश शब्दाः रसे पुंसि । तद्वति तु त्रिषु वाच्यलिङ्गाः ई १४ शब्द रसलाई कंहदा पुं० रसवान् लाई कंहदा ३ लिङ्गमा छन् ॥—दरः, त्रासः, भीतिः, भीः, साध्वसम्, भयम्, ६ भय (डरका) नाम ॥—मानसः, मनः संबन्धि विकारो भाव १ मनोविकार रति, हास, शोक इत्यादिको नाम ॥—यो भावबोधकश्चित्तविकारस्य प्रकाशकः कटाक्षादिः सोऽनुभाव १ मनकोविकारलाई पैदागर्ने इत्यादि सूचक रोमाञ्च आदिको नाम ॥—गर्वः, अभिमानः, अहंकारः, ३ अभि-मान घमण्डका नाम ॥—चित्तस्य समुन्नतिः परस्मादुत्कर्षचिन्तनेनौन्नत्यं मान १ अरूभन्दा ठूलोछु भन्नेसंझनु चिन्तोन्नतिको नाम ॥—अनादरः, परिभवः, परीभावः, तिरस्क्रिया, रीढा, अवमानना, अवज्ञा, अवहेलनम्, असूर्क्ष-

मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा साऽपत्रपाऽन्यतः ४०८
क्षान्तिस्तितिक्षाऽभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ४०९
अक्षान्तिरीर्ष्याऽसूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ४१०
वैरं विरोधो विद्वेषो मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ४११
पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ४१२
कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियौ ४१३
शुचौ तु चरिते शीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः ४१४
प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहोऽथ दोहदम् ४१५
इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः ४१६
कामोऽभिलाषस्तर्षश्च सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः ४१७

णम्, ६ अनादरका नाम ॥—मन्दाक्षम्, ह्रीः, त्रपा, व्रीडा, लज्जा, ५ लज्जा (लाज) का नाम ॥—सा लजा, अन्यतः परस्माच्चेत् अपत्रता १ आफूभन्दा ठूलादेखी भयेकालाजको ॥—क्षान्तिः, तितिक्षा, २ अर्काको उन्नतिलाई सहनगर्नुका नाम ॥—परस्य विषये परकीयधने स्पृहा अभिध्या अर्काको धन सम्पत्ति आदिको इच्छागर्नुको नाम ॥—अक्षान्तिः, ईर्ष्या, २ अर्काका सम्पत्तिकोसहन न गर्नुका नाम ॥—गुणेष्वपि दोषारोपः असूया १ गुणी जनमा दोषारोपण गर्नुका नाम ॥—वैरम्, विरोधः, विद्वेषः, ३ वैरभावका नाम ॥—मन्युः, शोकः, शुक्, ३ शोकका नाम ॥—पश्चात्तापः, अनुतापः, विप्रतीसारः, ३ पश्चात्ताप (पछीता) का नाम ॥—कोपः, क्रोधः, अमर्षः, रोषः, प्रतिघः, रुट्, क्रुद्धः, ७ क्रोधका नाम ॥—रुट्-क्रुधौ स्त्रीलिङ्गमाछन् ॥—शुचौ शुद्धे चरित आचरणे शुद्धाचरणः, शीलम् १ असल स्वभाव आचरणका नाम ॥—उन्मादः, चित्तविभ्रमः, २ पागलपना र बहुलाउनुका ॥—प्रेमा, प्रियता, हार्दम्, प्रेम, स्नेहः, ५ प्रेमका नाम ॥—'प्रेमा' पुमान्, स्नेह २ पुंलिङ्ग माछन् ॥—दोहदम्, इच्छा, काङ्क्षा, स्पृहा, ईहा,–

उपाधिर्ना धर्मचिन्ता पुंस्याधिर्मानसी व्यथा ४१८
स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानमुत्कण्ठोत्कलिके समे ४१९
उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्स वीर्यमतिशक्तिभाक् ४२०
कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे ४२१
कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यं प्रमादोऽनवधानता ४२२
कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ४२३
स्त्रीणां विलासबिब्बोकविभ्रमा ललितं तथा ४२४
हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ४२५

तृट्, वाञ्छा, लिप्सा, मनोरथः, कामः, अभिलाषः, तर्षः, १२ इच्छाका नाम ॥—स तर्षो महांश्चेत् लालसा १ ठूलो इच्छा (लालच) को नाम ॥ स्त्रीपुंसयोः पु० स्त्री०माछ ॥—उपाधिः, धर्मचिन्ता, २ धर्मसंझना का नाम 'उपाधिः' पु० माछ ॥—आधिः, मानसोव्यथा, २ मनको व्यथा दुःखका नाम ॥—चिन्ता, स्मृतिः, आध्यानम्, ३ स्मरण (संझना) का नाम ॥—उत्कण्ठा, उत्कलिका, २ उत्कण्ठाका (प्रबलइच्छा) का॥—उत्साहः, अध्यवसायः, २ उत्साहका नाम ॥—येन कृत्वा असाध्यसाधनेऽप्युद्यतो भवति, स उत्साहोऽतिशक्तिभाक् वीर्यम् २ अतिशक्ति सहित उत्साहका नाम ॥—कपटः, व्याजः, दम्भः, उपाधिः, छद्म, कैतवम्, कुसृतिः, निकृतिः, शाठ्यम्, ९ छलकपटका नाम ॥—प्रमादः, अनवधानता, २ असावधानि भूलचुक्का नाम ॥–कौतूहलम्, कौतुकम्, कुतुकम्, कुतूहलम्, ४ कौतूक(खेल) तमासा जादू लहड इत्यादि आश्चर्यजनकका नाम ॥—विलासः, बिब्बोकः [बिब्वोकः] विभ्रमः, ललितम्, हेला, लीला, ६ यौवनावस्था को अनुरागिणी भयेकी स्त्री हरूमा हुने विलास * विब्वोक † विभ्रम ‡ ललित + हेला— लीला ÷ इत्यादि चेष्टाका नाम ॥ विशेष ठुला अमर-कोशको टिपणीमा छन् ॥ स्त्रीणां शृङ्गारभावजाः, शृङ्गाररसमुद्भूताः क्रियाः चेष्टाः हावा १ स्त्री हरूका

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च ४२६
व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनम् ४२७
घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ४२८
अवहित्थाकारगुप्तिः समौ संवेगसंभ्रमौ ४२९
स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः स मनाक् स्मितम् ४३०
मध्यमः स्याद्विहसितं रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ४३१
क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टं जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ४३२
विप्रलम्भो विसंवादो रिङ्गणं स्खलनं समे ४३३
स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ४३४

स्वभाववाटै उत्पन्नभयेका चेष्टाको नाम ॥—द्रवः, केलिः, परीहासः, क्रीडा, लीला, नर्म, ६ खेल कूद डट्टाका नाम ॥—व्याजः, अपदेशः, लक्ष्यम्, ३ निहुँ (बहानाका) नाम ॥—क्रीडा, खेला, कूर्दनम्, ३ बाल-लीला खेल कूदका नाम ॥—घर्मः, निदाघः, स्वेदः, ३ पसीनाका ॥—प्रलयः, नष्टचेष्टता, २ मूर्च्छाका ॥—अवहित्था, आकारगुप्तिः, २ आफ्नु अहुभार लुकाउनुका ॥—संवेगः, संभ्रमः, २ हर्षादिले कार्यमा हड्वड गर्नुका नाम ॥—सोत्प्रासः आच्छुरितकं २ मनमा केही अभिप्रायलाई लियेर भयेकाहास्यको नाम ॥—स हासो मनागीषच्चेत् स्मितं १ मन्दहास्य उत्तमदर्जाको मुसुमुसु हास्यको नाम ॥—स हासो मध्यमश्चे दनल्पाधिकस्तर्हि विहसितं १ मध्यमदर्जाका हास्यको नाम ॥—रोमाञ्चः, रोमहर्षणम्, २ रोमाञ्च शरीरमा काँढा उम्रनुका नाम ॥—क्रन्दितम्, रुदितम्, क्रुष्टम्, ३ रुनाका नाम ॥—जृम्भः, जृम्भणम्, २ हाईका नाम। जृंभः त्रि.लि.माछ॥-विप्रलम्भः, विसंवादः, ई २ ठगाई भनेको कुरोपुरानगर्नुका नाम ॥—रिङ्गणम्, स्खलनम्, २ स्वधर्ममार्गवाट प्रतिकूलहुनु चिप्लिनु लड्नुका नाम ॥—निद्रा, शयनम्, स्वापः, स्वप्नः, संवेशः, ५ निद्राका

तन्द्री प्रमीला भ्रकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रियाम् ४३५
अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्ष्णि संसिद्धिप्रकृती त्विमे ४३६
स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः ४३७
कम्पोऽथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ४३८

इति नाट्यवर्गः ॥ ११. अथ पातालभोगिवर्गः

अधोभुवनपातालं बलिसद्म रसातलम् ४३९
नागलोकोऽथ कुहरं शुषिरं विवरं बिलम् ४४०
छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा शुषिः ४४१
गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे सरन्ध्रे शुषिरं त्रिषु ४४२
अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ४४३
ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसं क्षीणेऽवतमसं तमः ४४४

नाम ॥—तन्द्री, प्रमीला, २ निद्राकाआदि र अन्तमा हुने आलस्यका (उङ्नाका) नाम ॥ भ्रकुटिः, भ्रुकुटिः भ्रूकुटिः, ३ क्रोध आदिले आँखा तर्नुका नाम ॥—असौम्येऽक्ष्णि सरोषे चक्षुषि अदृष्टि १ डरलाग्दा आँखाका नाम ॥—संसिद्धिः, प्रकृतिः, स्वरूपम्, स्वभावः, निसर्गः, ५ स्वभावका नाम ॥—वेपथुः, कम्पः, २ कम्पका नाम ॥—क्षणः, उद्धर्षः, महः, उद्धवः उत्सवः, ५ उत्सवका नाम । महः, अकारान्तछ ॥ इति नाट्यवर्गः ।

४३९–४६०, अधोभुवनम्, पातालम्, बलिसद्म, रसातलम्, नागलोकः ५ पातालका नाम ॥—कुहरम्, शुषिरम्, विवरम्, बिलम्, छिद्रम्, निर्व्यथनम्, रोकम्, रन्ध्रम्, श्वभ्रम्, वपा, शुषिः, ११ छिद्र (प्वाल) का नाम ॥—गर्तः, अवटः २ प्वाल परेका वस्तुका (खाडल) का नाम ॥—सरन्ध्रेरन्ध्रयुक्ते वस्तुनि, सुषिरं, १ प्वालपरेका बाँस आदि वस्तुको नाम ॥—अन्धकारः, ध्वान्तम्, तमिस्रम्, तिमिरम्, तमः, ५ अन्धकारका नाम ॥ यो तिनैलिङ्गमाछ ॥—'अंधकारः' नपुंसकपुंलिगमाछ ॥—

विष्वक् संतमसं नागाः काद्रवेयास्तदीश्वरः ४४५
शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजोऽथ गोनसे ४४६
तिलित्सः स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ४४७
अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिलडुण्डुभौ ४४८
मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ४४९
सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगोऽहिर्भुजंगमः ४५०
आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ४५१
कुण्डली गूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ४५२
दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको बिलेशयः ४५३
उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवनाशनः ४५४
'लेलिहानो द्विरसनो गोकर्णः कञ्चुकी तथा **

गाढे ध्वान्ते सातिशये तमसि अन्धतमसः १ धनान्धकारको नाम ॥—क्षीणे ध्वान्ते अवतमसि १ घटेका अन्धकारको नाम ॥—विष्वक् तमः सर्वं व्यापि ध्वान्तं संतमसम् १ सवैतिरफैलियेका व्यापक अन्धकारको नाम ॥—नागाः, काद्रवेयाः, २ नागका नाम ॥—तदीश्वरो नागानामीशः, शेषः, अनन्तः, २ नागाधिराज शेषनागको नाम ॥—वासुकिः, सर्पराजः २ वासुकिः (नागकाराजाका) नाम ॥—गोनसः, तिलित्सः २ गाईको जस्तो नाकहुने सानुजातिका सर्पविशेषका नाम ॥—अजगरः, शयुः, वाहसः ३ अजिंगरका नाम ॥—अलगर्दः, जलव्यालः २ पाँनीसाँपका नाम ॥—राजिलः, डुण्डुभः २ विषनहुने दुईमुखे सर्पका नाम ॥—मालुधानः, मातुलाहिः २ साँभे सर्पका नाम ॥—निर्मुक्तः; मुक्तकञ्चुकः २ काँचुली छोडेका सर्पका नाम ॥—सर्पः, पृदाकुः, भुजगः, भुजंगः, अहिः, भुजङ्गमः, आशीविषः, विषधरः, चक्री, व्यालः, सरीसृपः, कुण्डली, गूढपात्, चक्षुःश्रवाः, काकोदरः, फणी, दर्वीकरः, दीर्घपृष्ठः, दन्दशूकः, बिलेशयः, उरगः, पन्नगः,

कुम्भीनसः फणधरो हरिर्भोगधरस्तथा **
अहेः शरीरं भोगः स्यादाशीरप्यहिदंष्ट्रिका' **
त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादि स्फटायां तु फणा द्वयोः ४५५
समौ कञ्चुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ४५६
पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ४५७
सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ४५८
दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ४५९
विषवैद्यो जाङ्गुलिको व्यालग्राह्यहितुण्डिकः ४६०

इति पातालभोगिवर्गः] १२. अथ नरकवर्गः ।

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ४६१

भोगी, जिह्मगः, पवनाशनः २५ साधारणसाँपका नाम ॥—यद्विषास्थ्यादि अहिभवं तत् आहेयं १ सर्पकाशरीरमा भयेका विष हड्डी आदि अवयवको नाम ॥—स्फटा, फणा २ सर्पका फँणाका नाम ॥ दुवै स्त्रीलिङ्ग पुंलिङ्गमा छन् ॥—कञ्चुकः, निर्मोकः २ सर्पका काँचुलीका नाम ॥—क्ष्वेडः, गरलम्, विषम् ३ विषका ॥—काकोलः, कालकूटः, हलाहलः, सौराष्ट्रिकः, शौक्लिकेयः, ब्रह्मपुत्रः, प्रदीपनः, दारदः, वत्सनाभः ६ स्थावरविषका ९ भेद छन् विष २ प्रकारका छन् स्थावर विष जङ्गम विष स्थावर विष हिमालयका अगल बगलमा वृक्ष छन् तिनका पात चोप बोक्रो खोटो इत्यादि विष हुन्छ ॥।जङ्गमः विष हुने सर्प बिच्छि अरिंगाल वच्छिउँ वारूलो मौरी बाँध स्याल आदिको हुन्छ स्थावरविष ५५ प्रकारको र जङ्गमविष १६ प्रकारको छ ॥ यो आयुर्वेदीय सुश्रुत ग्रन्थमा छ ॥ विषवैद्यः, जाङ्गुलिकः २ विषको औषधीगर्ने वैद्यको नाम ॥—व्यालग्राही, अहितुण्डिकः २ सर्पसमातेर नचाउँने गारुडीका नाम ॥ इति पातालभोगीवर्गः ॥

४६१-४६७. नारकः, नरकः, निरयः, दुर्गतिः, ४ नरकका नाम ॥—

तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ४६२
सङ्घातः कालसूत्रं चेत्याद्याः सत्वास्तु नारकाः ४६३
प्रेता वैतरणी सिन्धुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ४६४
विष्टिराजूः कारणा तु यातना तीव्रवेदना ४६५
पीडा बाधा व्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ४६६
स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ४६७

इति नरकवर्गः ॥ १३. अथ वारिवर्गः

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ४६८
उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोऽर्णवः ४६९
रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपांपतिः ४७०
तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ४७१

तपनः, अवीचिः, महारौरवः, रौरवः, संघातः, कालसूत्रम् ६ **अनेकप्रकारका नरकमध्ये प्रसिद्ध ६ नरकका नाम** ॥ आद्यशब्दात् तामिस्रकुम्भीपाकादयः ॥—नारका नरके भवाः सत्त्वाः प्राणिनः प्रेता १ **नरकवासीको नाम** ॥—नारकीनदी वैतरणी २ **वैतरणी नदीका नाम** ॥—नारक्यलक्ष्मीरशोभा निर्ऋति १ **नरकको अलच्छीनी देवीको नाम** ॥—विष्टिः, आजू २ **बेगारी झाराका नाम** ॥—कारणा, यातना, तीव्रवेदना, ३ **नरका टूलासजाय (दुख) का नाम** ॥—पीडा, बाधा, व्यथा, दुःखम्, आमनस्यम्, प्रसूतिजम्, कष्टम्, कृच्छ्रम्, आभीलम्, ९ **दुखका नाम** ॥—एषां मध्ये यद्दुःखादिकं भेद्यगामि विशेष्यवृत्ति तत्त्रिषु । जस्तै—'सेयं सेवा दुःखा च बहुरूपा', 'सोऽयं दुःखसुतोऽगुणः', 'सर्वं दुःखं विवेकिनः' इत्यादि जान्नु ॥

४६८–५५३, समुद्रः, अब्धिः, अकूपारः, पारावारः, सरित्पतिः, उदन्वान्, उदधिः, सिन्धुः, सरस्वान्, सागरः, अर्णवः, रत्नाकरः, जलनिधिः, यादःपतिः, अपांपतिः १५ **समुद्रका नाम** ॥—तस्य समुद्रस्य प्रभेदास्तु—क्षीरोदः, लवणोदः,

आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ४७२
पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ४७३
कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ४७४
अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम् ४७५
मेघपुष्पं घनरसस्त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ४७६
भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु ४७७
महत्सूल्लोलकल्लोलौ स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः ४७८
पृषन्तिबिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम् ४७९
चक्राणि पुटभेदाः स्युर्भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ४८०
कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ४८१

तथापरे दध्युद-घृतोद-सुरोद-इक्षूद-स्वादूदाः क्षीरोदआदि ७ समुद्रका १-१ नाम ॥—आपः, वाः, वारि, सलिलम्, कमलम्, जलम्, पयः, कीलालम्, अमृतम्, जीवनम्, भुवनम्, वनम्, कबन्धम्, उदकम्, पाथः, पुष्करम्, सर्वतोमुखम्, अम्भः, अर्णः, तोयम्, पानीयम्, नीरम्, क्षीरम्, अम्बु, शम्बरम्, मेघपुष्पम्, घनरसः २७ पानीका नाम ॥ तत्र 'आपः' स्त्रियां बहुत्वे च नित्यम् ॥—आप्यम्, अम्मयम् २ पानीबाट बनेका बरफ, सर्वत आदिका नाम ॥ तीनैलिङ्गमा छन् ॥—भङ्गः, तरङ्गः, ऊर्मिः, वीचिः ४ तरङ्गका नाम ॥—उल्लोलः, कल्लोलः २ ठूला तरङ्गका नाम ॥—अम्भसां भ्रमो मण्डलाकारेण भ्रमणम् आवर्तः १ भुँमरीको नाम ॥—पृषन्ति, बिन्दवः, पृषतः, विप्रुषः ४ पानीकाछीटा (बिन्दु) का नाम ॥—तत्र 'पृषत्' क्लीबे, 'बिन्दु-पृषतौ' पुंसि, 'विप्रुट्' स्त्री० ॥—चक्राणि, पुटभेदाः, भ्रमाः, जलनिर्गमाः ४ भुँमरीपरेर पानी तलखादिनुका नाम ॥ अन्तका २ नाम भङ्गालाकाढुन् कूलम्, रोधः, तीरम्, प्रतीरम्, तटम् ५ तीरका नाम । 'तटं' त्रिलिङ्गम् ॥—

पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं तदन्तरम् ४८२
द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ४८३
तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ४८४
निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ ४८५
जलोच्छ्वासाः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ४८६
नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ४८७
उडुपं तु प्लवः कोलः स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ४८८
आतरस्तरपण्यं स्याद्द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ४८९
सांयात्रिकः पोतवणिक् कर्णधारस्तु नाविकः ४९०

परं च अर्वाक् च परार्वाची तीरे क्रमेण पारावारे १ पारी वारी दुवै पट्टिका तीरको नाम ॥ नद्याः परतीरं पारम् । नदीका पारी पट्टिका तीरको नाम ॥ अर्वाक् तीरम् आवारं वारी पट्टिका तीरको नाम ॥—तयो पारावारयोरन्तरं मध्यं पात्रं १ दुई तीरको माँझ (पाट) को नाम ॥—वारिणोऽन्तर्मध्ये यत्तटं तत् द्वीपः, अन्तरीपम्, २ द्वीपः (टापू) का नाम ॥—तोयोत्थितं तोयक्रमेणोत्थं तत् पुलिनं १ भरखर पानीलेछोडेका नदीकातीरप्रदेशको नाम ॥—सैकतम्, सिकतामयम्, २ बालु धेरैभयेका प्रदेशका नाम ॥—निषद्वरः, जम्बालः, पङ्कः, शादः, कर्दमः, ५ हिलाका नाम ॥ 'पङ्कः' पुंनपुंसकयोः पुं. नं. मा छ ॥—जलोच्छ्वासाः, परीवाहाः, २ पानीका निकाशका नाम ॥—कूपकाः, विदारकाः २ पानीका निमित्त बालुमा खनेर बनायेका खाल्डाका नाम ॥—नौतार्ये नावा तारितुमर्हे जलादौ नाव्यम् १ नाउले तर्नयोग्य नदी आदिको नाम ॥—नौः, तरणिः, तरिः ३ नाउका नाम ॥—उडुपम्, प्लवः, कोलः, ३ सानू डुङ्गाका ॥—स्वतो यदम्बुसरणं जलगमनं तत् स्रोतः १ पानीको प्राकृतिक उत्पत्तिस्थानबाट बहावको नाम ॥ आतरः, तरपण्यम्, २ खेवा (नदीतारेको) बनी ॥—काष्ठाम्बुवाहिनी काष्ठमयी जलवाहिनी सा द्रोणी १ पानी राखने काठका डूँडको नाम ॥ सांयात्रिकः,

नियामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृक्षकः ४९१
नौकादण्डः क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातकः ४९२
अभ्रिः स्त्री काष्ठकुद्दालः सेकपात्रं तु सेचनम् ४९३
क्लीबेऽर्धनावं नावोऽर्धेऽतीतनौकेऽतिनु त्रिषु ४९४
त्रिष्वागाधात्प्रसन्नोऽच्छः कलुषोऽनच्छ आविलः ४९५
निम्नं गभीरं गम्भीरमुत्तानं तद्विपर्यये ४९६
अगाधमतलस्पर्शे कैवर्ते दाशधीवरौ ४९७
आनायः पुंसि जालं स्याच्छणसूत्रं पवित्रकम् ४९८

पोतवणिक् २ नाँव या जहाजको व्यापारीका नाम ।।—कर्णधारः, नाविकः, २ पोतवारले खीयाउने माँझीका नाम ।।—नियामकाः, पोतवाहाः २ मगरआदि दुष्ट जन्तुबाट बचाउनलाई जहाजका उच्च भागमा बस्ने कप्तानका नाम ।।—कूपकः, गुणवृक्षकः, २ गुनधरा वर्दमान टाङ्नलाई नाउका माझमा ठड्यायेका काठका नाम ।।—नौकादण्डः, क्षेपणी :२ बह्ना डाँडाका नाम ।।—अरित्रम्, केनिपातकः २ पतवारीका नाम ।।—अभ्रिः, काष्ठकुद्दालः २ नाउको काई खुरकने काठका कोदालाका नाम ।।—सेकपात्रम्, सेचनम्, २ पानी फ्याकने छालाका थैला या (कठौती) का नाम ।। नावोऽर्धे अर्धनावम् १ नाउँका आधा हिस्साको नाम ।।—अतीतनौके नौकामतीत्य वर्तमाने मनुष्यादौ अतिनु १ नाउचढेर पारी पुगीसकेका मानिसको नाम । त्रिलिङ्गमा छ ।। अतः परं आगाधात् 'अगाध' शब्दमभिव्याप्य त्रिषु वाच्यलिङ्गाः । यहाँ देखी अगाधसम्मका शब्द त्रिलिङ्गमा छन् ।।—प्रसन्नः, अच्छः, २ निर्मलका ।।—कलुषः, अनच्छः, आविलः ३ धमिलाका नाम ।।—निम्नम्, गभीरम्, गम्भीरम्, ३ गहिराका नाम ।।—तद्विपर्यये गम्भीरादितरस्मिन् उत्तानं १ नगहिराका नाम ।। अगाधम्, अतलस्पर्शम्, २ अत्यन्त गहिराका नाम ।।—कैवर्तः, दाशः, धीवरः, ३ माझिका नाम ।। आनायः, जालम्, २ जालका नाम ।।—शणसूत्रम्, पवित्रकम्, २ सनपाठका डोरीले

मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्बडिशं मत्स्यवेधनम् ४९९
पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ५००
विसारः शकुली चाथ गडकः शकुलार्भकः ५०१
सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उलूपी शिशुकः समौ ५०२
नलमीनश्चिलिचिमः प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ५०३
क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानमथो झषाः ५०४
रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ५०५
तिमिंगिलादयश्चाथ यादांसि जलजन्तवः ५०६
तद्भेदाः शिशुमारोद्रशङ्कवो मकरादयः ५०७

बनायेका जालका नाम ।।—मत्स्याधानी, कुवेणी, २ ढकी माछाहालने भाडाका नाम ।।—बडिशम्, मत्स्यवेधनम्, २ बल्छीका नाम ।।—पृथुरोमा, झषः, मत्स्यः, मीनः, वैसारिणः, अण्डजः, विसारः, शकुली, ८ माछाका नाम ।। —गडकः, शकुलार्भकः, २ गडक माछा विशेषका नाम ।।—सहस्रदंष्ट्रः, पाठीनः, २ धेरै दाँत हुने माछाका नाम ।।—उलूपी, शिशुकः, २ सोंसका नाम ।।—नलमीनः, चिलिचिमः, २ साना जातका झारभयेका ठाउमा हुने माछा विशेषका नाम ।।—प्रोष्ठी, शफरी, २ शहरिया माछाविशेषका नाम ।। —क्षुद्राश्च ते अण्डमत्स्याश्च तेषां संघातः पोताधानम् १ फुलबाट निस्केका सानासाना माछाका समूह सिध्राका वथानको नाम ।।—अथो झषा मत्स्यविशेषाः वक्ष्यन्ते, नतु पर्यायाः । अब माछा विशेषका नाम कहिन्छन् ।। —रोहितः, मद्गुरः, शालः, राजीवः, शकुलः, तिमिः, तिमिंगिलः अनेक प्रकारका माछा मध्ये ई ८ जातका ८ थरी माछा अलग् अलग् रोंहु मोगरा आदि ८ का नाम।। 'आदि' शब्दात् नन्द्यावर्तादि.जान्नु ।।—यादांसि, जलजन्तवः, २ जलजन्तुका नाम ।।—शिशुमारः, उद्रः, शङ्कुः, मकरः । 'आदि' शब्दात् जलहस्त्यादि इ ४ जलजन्तु विशेष हुन् आदि पदले जलहस्त्यादि

स्यात्कुलीरः कर्कटकः कूर्मे कमठकच्छपौ ५०८
ग्राहोऽवहारो नक्रस्तु कुम्भीरोऽथ महीलता ५०९
गण्डूपदः किंचुलको निहाका गोधिका समे ५१०
रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूम्नि जलौकसः ५११
मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ ५१२
क्षुद्रशङ्खाः शङ्खनखाः शम्बूका जलशुक्तयः ५१३
भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः ५१४
शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलिः ५१५
मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी दुर्नामा दीर्घकोशिका ५१६
जलाशयो जलाधारस्तत्रागाधजलो ह्रदः ५१७

पनि जान्नु ॥—कुलीरः, कर्कटकः, २ गँगटाका नाम ॥—कूर्मः, कमठः, कच्छपः, ३ कछुवा (ठोटरी) का नाम ॥—ग्राहः, अवहारः, २ ग्राहकूका नाम ॥—नक्रः, कुम्भीरः, २ हात्तिको आकार हुने जीव जन्तुका नाम ॥—महीलता, गण्डूपदः, किंचुलकः, ३ गँडेउलाका नाम ॥—निहाका, गोधिका, २ गोहराका ॥—रक्तपा, जलौका, जलौकसः, ३ पानीजुकाका नाम ॥—मुक्तास्फोटः, शुक्तिः, २ मोती हुने सीपिका नाम ॥—शङ्खः, कम्बुः, २ शंखका नाम ॥—क्षुद्रशङ्खाः, शङ्खनखाः, २ सानाजातका शंखका नाम ॥—जलशुक्तयो जलमात्रजाः शुक्तयः शम्बूका १ घोंगी या पानीमा हुने अनेक प्रकारका सिपीको नाम ॥ भेकः, मण्डूकः, वर्षाभूः, शालूरः, प्लवः, दर्दुरः, ६ भ्यागुताका नाम ॥—शिली, गण्डूपदी, २ गँडेउलीका नाम ॥—भेकी, वर्षाभ्वी, २ भ्यागुतीका नाम ॥—कमठी, डुलिः, २ कछुवीका नाम ॥—मद्गुराख्यस्य मत्स्यविशेषस्य प्रिया स्त्री शृङ्गी १ माछाकी पोथीको नाम ॥—दुर्नामा, दीर्घकोशिका, २ ठूला जातका जूकाका नाम ॥—जलाशयः, जलाधारः २ साधारण जलाशयका नाम ॥—अगाधमतलस्पर्शी जलं यस्य स जला-

आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये　५१८
पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा　५१९
नेमिस्त्रिकाऽस्य वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत्　५२०
पुष्करिण्यां तु खातं स्यादखातं देवखातकम्　५२१
पद्माकरस्तडागोऽस्त्री कासारः सरसी सरः　५२२
वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका　५३२
खेयं तु परिखाधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम्　५२४
स्यादालवालमावालमावापोऽथ नदी सरित्　५२५
तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्रादिनी धुनी　५२६

शयो ह्रद १ गहीरो रह (दह) को नाम ॥—उपकूपजलाशये कूपोद्धृताम्बु-स्थापनीयशिलादिरचितो गर्तः, यत्रत्यं जलं सुखेन गावः पिबन्तिः, आहावः, निपानम्, ईनारका समीपमा आर्को जलराख्ने खाल्डाका नाम ॥—अन्धुः, प्रहिः, कूपः, उदपानम्, ४ इनारका नाम ॥ तत्र 'उदपानं' पुंसि वा ॥—अस्य कूपस्य नेमिरन्ते रज्ज्वादिधारणार्थं दारुयन्त्रं सा त्रिका २ पानी झिक्ता डोरी अड्य्याउने पाङ्रो (गडाडी) का नाम ॥—अस्य कूपस्य पाषाणादिभिर्यन्मुखनिबन्धनं स वीनाह १ इनारमाथिको पर्खाल (घेरा) को ॥—पुष्करिणी, खातम्, २ पोखरीका नाम ॥—अखातम्, देवखातकम्, २ आफै बनेका तालको जस्तै नैनीताल भीमताल ४ तरफ पाहाड़ बिचमा ताल छन् ॥—पद्माकरः, तडागः, कासारः, सरसी, सरः, ५ कमल हुने तलाउ-का नाम ॥—वेशन्तः, पल्वलम्, अल्पसरः, ३ सानासाना पोखरीका नाम ॥ वापी, दीर्घिका, २ जलविहारका निमित्त बनायेका साना जलाशयका नाम (बावली) ॥—खेयम्, परिखा, २ बाँधका नाम ॥—यत्र अम्भसां धारणं क्षेत्रादिसेकार्थं जलानां संग्रहणं स आधारः पानी जमाउने कुवाको ॥—आल-वालम्, आवालम्, आवापः, ३ बृक्षका फेदमा पानी अड्याउन बनायेका

स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ५२७
'कूलंकषा निर्झरिणी रोधोवक्रा सरस्वती' **
गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा ५२८
भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ५२९
कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ५३०
रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ५३१
करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनी ५३२
शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद्विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम् ५३३
शोणो हिरण्यवाहः स्यात् कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित् ५३४
शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती ५३५
कावेरी सरितोऽन्याश्च संभेदः सिन्धुसंगमः ५३६

गोल खाल्डो (क्यारी) का नाम ।।-नदी, सरित्, तरङ्गिणी, शैवलिनी, तटिनी, ह्रादिनी, धुनी, स्रोतस्वती, द्वीपवती, स्रवन्ती, निम्नगा, आपगा, १२ नदीका नाम ।।—गङ्गा, विष्णुपदी, जह्नुतनया, सुरनिम्नगा, भागीरथी, त्रिपथगा, त्रिस्रोताः, भीष्मसूः, ८ भागीरथी गंगाका नाम ।।—कालिन्दी, सूर्यतनया, यमुना, शमनस्वसा, ४ यमुना नदीका नाम ।। —रेवा, नर्मदा, सोमोद्भवा, मेकलकन्यका, ४ नर्मदा नदीका नाम ।।—करतोया, सदानीरा, २ पार्वतीका विवाहमा कन्यादानका संकल्पजलले पैदा भयेकी कहिल्यै नसुक्ने नदी-का नाम ।।—बाहुदा, सैतवाहिनी, २ बाहुदा नदीका नाम ।।—शतद्रुः, शुतुद्रिः, २ शतजला नदीका नाम ।।—विपाशा, विपाट्, २ व्यासा नदीका नाम ।।—शोणः, हिरण्यवाहः, २ शोणभद्र नदीका नाम ।।—या अल्पा कृत्रिमा सरित् सा कुल्या १ कुलाका नाम ।।—शरावती, वेत्रवती, चन्द्रभागा, सरस्वती, कावेरी, ५ शरावती आदि गरेका ५ नदीका अलग् अलग् ५ नाम ।। अन्याश्च सरितः कौशिकी-गण्डकी-चर्मण्वती-गोदा-वेण्याद्याः

द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्यां त्रिषु तूत्तरौ ५३७
देविकायां सरय्वां च भवे दाविकसारवौ ५३८
सौगन्धिकं तु कह्लारं हल्लकं रक्तसंध्यकम् ५३९
स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाम्बुजन्म च ५४०
इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्सितेकुमुदकैरवे ५४१
शालूकमेषां कन्दः स्याद्वारिपर्णी तु कुम्भिका ५४२
जलनीली तु शेवालं शैवलोऽथ कुमुद्वती ५४३
कुमुदिन्यां नलिन्यां तु बिसिनीपद्मिनीमुखाः ५४४
वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ५४५
सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ५४६

कौशिकी आदि गण्डकी आदि पनि छन् ॥—संभेदः, सिन्धुसंगमः, २ दोभान नदीहरू एकठाउमा भेट भयेको ठाउँ त्रिवेणी पनि भन्दछन् ॥—पयसो जलस्य पदव्यां निर्गमनमार्गे मकरमुखादिरूपा प्रणाली १ वनालो पानी बग्ने सानू खोल्सो का नाम । पुं० नं० मा छ ॥—उत्तरौ दाविकसारवौ त्रिलिङ्गछन् । देविकायां नद्यां भवं दाविकम् १ देविका नदीसंबन्धी वस्तुको । सरय्वां नद्यां भवं सारवम् १ सरयू नदीमाभयेका वस्तुको ॥—सौगन्धिकम्, कह्लारम् २ साँझमा फुलने सेताकमलका ॥—हल्लकम्, रक्तसंध्यकम्, २ साँझमा फुलने राताकमलका नाम ॥—उत्पलम्, कुवलयम्, २ राति फुलनेकमलका ॥—नीलाम्बुजन्म, इन्दीवरम्, २ नीलकमलका ॥—कुमुदम्, कैरवम्, २ राति फुलनेसेता कमलका नाम ॥—एषामुत्पलविशेषाणां कन्दः शालूकं १ कमलका जराको ॥—वारिपर्णी, कुम्भिका, २ ठूलापात हुने कमल विशेष (पुरईन) का ॥—जलनीली, शेवालम्, शैवलः, ३ पानीमा लाग्ने हरियो काईका ॥—कुमुद्वती, कुमुदिनी, २ चन्द्रकमलका बोटका ॥—नलिनी, बिसिनी, पद्मिनी, सूर्यकमलका बोटका ॥—पद्मम्,

पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ५४७
बिसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ५४८
पुण्डरीकं सिताम्भोजमथ रक्तसरोरुहे ५४९
रक्तोत्पलं कोकनदं नालो नालमथास्त्रियाम् ५५०
मृणालं बिसमब्जादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम् ५५१
करहाटः शिफाकन्दः किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ५५२
संवर्तिका नवदलं बीजकोशो वराटकः ५५३

इति वारिवर्गः ।

नलिनम्, अरविन्दम्, महोत्पलम्, सहस्र-पत्रम् कमलम्, शतपत्रम्, कुशेशयम् पङ्केरुहम्, तामरसम्, सारसम्, सरसीरुहम्, बिसप्रसूनम्, राजीवम्, पुष्करम्, अम्भोरुहम्, १६ सामान्यकमलका 'वा पुंसि' इति षोडशभिरपि संबध्यते १६ शब्द विकल्पले पुंलिङ्गमाछन् ॥—तत्र पुण्डरीकम्, सिताम्भोजम्, २ सामन्य सेताकमलका ॥—रक्तसरोरुहम्, रक्तोत्पलम्, कोकनदम्, ३ सामान्य राताकमलका ॥—नालः, नालम्, २ कमल आदिका डाँठका ॥—मृणालम्, बिसम्, २ पानीभित्रका डाँठ्का । नं० पुं० ॥—अब्जादिकदम्बे कमलादीनां समूहे षण्डं १ कमलका समूह्का ॥—करहाटः, शिफाकन्दः, २ कमलका जरा स्कन्दका ॥—किंजल्कः, केसरः, २ कमलका केसरका ॥—संवर्तिका, नवदलम्, २ कमलका नयाँ पातको ॥—बीजकोशः, वराटकः, २ कमल गट्टाका ॥ ५५४–५५७. म अमरसिंहले स्वर-व्योम-दिक्-काल-धी-शब्द-नाट्य-पातालभोगि-नरक वारि कहियो । शब्दादिमा आदि ग्रहण गर्नाले रस गन्धादि पनि लिइन्छ । इ स्वर्गादिको संबन्धवसले प्राप्तभयेको देवासुर मेघादि त्यो पनि कहियो ॥ यस्तै अमरसिंहले वनायेका नाम र लिङ्गको शिक्षा भयेको स्वरादि शब्दहरूको समूह अङ्ग उपाङ्ग सहित प्रथमः काण्डः कहियो ॥ बालकृष्णाचार्यले बनायेकी बालकृष्णाश्रमी नाम की नेपाली भाषाटीकामा प्रथमकाण्डः समाप्तभयो ॥

१४. अथ काण्डसमाप्तिः

उक्तं स्वर्व्योमदिक्कालधीशब्दादि सनाट्यकम् ५५४
पातालभोगि नरकं वारि चैषां च संगतम् ५५५
इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ५५६
स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ५५७

अथ द्वितीयं काण्डम्

१. वर्गभेदाः

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः ५५८
नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ५५९

२. अथ भूमिवर्गः

भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ५६०
धरा धरित्री धरणिः क्षोणिर्ज्या काश्यपी क्षितिः ५६१
सर्वंसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ५६२
गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्माऽवनिर्मेदिनी मही ५६३

५५८–५५९. योद्वितीयकाण्डमा अङ्ग भनेका मृग शाखानगरादिर उपाङ्ग भनेका मृत्स्ना वेशादिले सहितभयेका पृथ्वी-पुर-क्ष्माभृत्-बनौषधि-मृगादि-मनुष्य-ब्रह्म-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्र-वर्गका इ शब्दले भन्न आरम्भ गरिये ।। यहाँ मृगादि शब्दले पक्षिको ग्रहणगरिन्छ ।।

५६०–५९३. भूः, भूमी, अचला, अनन्ता, रसा, विश्वंभरा, स्थिरा, धरा, धरित्री, धरणिः, क्षोणिः, ज्या, काश्यपी, क्षितिः, सर्वंसहा, वसुमती, वसुधा, उर्वी, वसुंधराः, गोत्रा, कुः, पृथिवी, पृथ्वी, क्ष्मा, अवनिः, मेदिनी, मही, २७ पृथिवी-

'विपुला गह्वरी धात्री गौरिला कुम्भिनी क्षमा ❋❋
भूतधात्री रत्नगर्भा जगती सागराम्बरा' ❋❋
मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका ५६४
ऊर्वरा सर्वसस्याढ्या स्यादूषः क्षारमृत्तिका ५६५
ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ स्थलं स्थली ५६६
समानौ मरुधन्वानौ द्वे खिलाप्रहते समे ५६७
त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ५६८
लोकोऽयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योऽवधेः ५६९
देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ५७०
प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः ५७१

का नाम ॥—मृत्, मृत्तिका, २ माटाका नाम ॥—मृत्सा, मृत्स्ना, २ असल माटाका नाम ॥-प्रशस्ता मृत्तिका १ असलमाटालाई कहदामता भन्ने अर्थ हो ॥—सर्वैः सस्यैराढ्या मृत्तिका १ । सर्वैकिसिमको अन्न उब्जने जमीनका ॥ ऊषः, क्षारमृत्तिका, २ नुनिला माटाका नाम ॥—ऊषवान्, ऊषरः, २ खारे नुनिलो माटो हुने स्थानका नाम । दुवैत्रिलिङ्गमा-छन् ॥—स्थलम्, स्थली, २ आफैं बनेका मैदानका नाम ॥—मरुः, धन्वा, २ मरुस्थल जल नहुने ठाउँका नाम ॥—खिलम्, अप्रहतम्, २ खन् जोतकोर नगरेका बाँझा जमीनका नाम ॥—जगती, लोकः, विष्टपम्, भुवनम्, जगत् ५ भूतल (जगत्) का नाम ॥—अयं जम्बुद्वीपवर्ती दृश्यमानो लोकः भारतनामकं वर्षं ज्ञेयम् भारतवर्षं, भारतवर्षः भारतम् ३ हिन्दुस्तानका नाम ॥ ९ वर्षमा एक खण्डको नाम भारत हो ॥—शरावत्या अवधेः यः प्राग्दक्षिणः प्राक्सहितो दक्षिणो देशः स प्राच्य १ शरावती देखि पूर्व दक्षिणले सहित भयेको देशको नाम ॥—शरावत्या अवधेर्यः पश्चिमोत्तरः पश्चिमसहित उत्तरो देशः उदिच्यः १ शरावती देखि पश्चिम र उत्तरले सहित भयेका देशको नाम ॥—प्रत्यन्तः, म्लेच्छदेशः, २

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः ५७२
नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम् ५७३
त्रिष्वागोष्ठान्नडप्राये नड्वान्नड्वल इत्यपि ५७४
कुमुद्वान् कुमुदप्राये वेतस्वान् बहुवेतसे ५७५
शाद्वलः शादहरिते सजम्बाले तु पङ्किलः ५७६
जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविधः ५७७
स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति ५७८
देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति ५७९

सदाचार नभयेकाम्लेच्छ प्राय भयेका कामरूपादि देशका नाम ।।—मध्यदेशः, मध्यमः, २ मध्य देश (मवेश) अर्थात् रामेश्वर देखी उत्तर हिमालय देखी दक्षिण-प्रयाग देखी पश्चिम कुरुक्षेत्र देखी पूर्वको स्थानको नाम ।।—आर्यावर्तः, पुण्यभूमिः, २ पूर्वसमुद्र पश्चिमसमुद्र विन्ध्याचल र हिमालय पर्वतका माझका देशका नाम ।।—नीवृत्, जनपदः, २ वस्ती भयेका साधारण देशका नाम ।।—देशः, विषयः, उपवर्तनम्, ३ ग्रामका समूह भयेका देशका नाम ।।—अथ गोष्ठशब्दमभिव्याप्य वक्ष्यमाणास्त्रिषु लिङ्गेषु । यहाँ देखी गोष्ठशब्द सम्मका शब्द तिनैलिङ्गमा छन् ।। नड्वान् नड्वलः, २ नरकट ज्यादा हुने स्थानका नाम ।।—कुमुद्वान्, १ चन्द्र कमल ज्यादा हुने स्थानको ।।—वेतस्वान् १ वेत ज्यादा हुने स्थानको नाम ।।—शादैर्बालतृणैर्हरिते देशे शाद्वलः १ घाँस ज्यादा भयेका देशका नाम ।।—सजम्बाले कर्दमयुक्ते देशे पङ्किलः १ हिलो ज्यादा हुने स्थानको नाम ।।—जलप्रायम्, अनूपम् २ पानी प्रसस्त भयेका स्थानका नाम ।।—अनुगता आपोऽत्र अनूपं, नानाद्रुमलतावीरुन्निर्जरप्रान्तशीतलैः वनैर्व्याप्तमनूपं तत् सस्यैर्व्रीहियवादिभिः ।।' तथाविधः अनूपसदृशः कश्चिन्नद्यादेरुपान्तदेशः कच्छः १ २ पानी घेरै भयेका नदीका नगीचका स्थानका नाम ।।—शर्करा, शर्करिलः, २ कंकड ज्यादा भयेका देशका नाम बालुभन्दा केहि ठूला

देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः ५८०
स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ५८१
सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्ततोऽन्यत्र राजवान् ५८२
गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ५८३
पर्यन्तभूः परिसरः सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ५८४
वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम् ५८५
अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ५८६
सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ५८७
अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ५८८
व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ५८९

कंकडभयेकाभन्ने अर्थ हो ॥—शार्करः, शर्करावान्, २ सामान्य कंकड भयेका स्थान (देश) का नाम ॥—सिकताः, सिकतिल २ बालुवा धेर भयेका देशका नाम । सैकतः, सिकतावान्, २ बालुवा बन्ने वस्तु भयेका देशका नाम ॥—नदीमातृकः, १ नदीको कुलो लागेर पालियेका देशको नाम ॥ देवमातृकः १ वर्षा भयेका पानीले पालियेका देशको नाम ॥—राजन्वान् १ धर्मात्मा राजाभयेका देशको नाम ॥—राजवान् १ राजा भनाउदोमात्र राजाभयेका देशको नाम ॥—गोष्ठम्, गोस्थानकम्, २ गोठका नाम ॥—गौष्ठीनं पैलोगोठभयेका ठाउँका नाम ॥—पर्यन्तभूः, परिसरः, २ नदी पर्वतका छेउछाउका नाम ॥ सेतुः, आलिः, २ पूल (साँघु) का नाम ॥—वामलूरः नाकुः, वल्मीकम्, ३ धमिराले उठायेका माटाका थुप्राका नाम ॥—अयनम्, वर्त्म, मार्गः, अध्वा, पन्थाः, पदवी, सृतिः, सरणिः, पद्धतिः, पद्या, वर्तनी, एकपदी, १२ बाटाका नाम ॥—अतिपन्थाः, सुपन्थाः, सत्पथः, ३ असल बाटाका नाम ॥—व्यध्वः, दुरध्वः, विपथः, कदध्वा, कापथः, ५ खराबबाटाका नाम ॥ तत्र कदध्वा नान्तः ॥

अपन्थास्त्वपथं तुल्ये शृङ्गाटकचतुष्पथे ५९०
प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ५९१
गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगं नल्वः किष्कुचतुःशतम् ५९२
घण्टापथः संसरणं तत्पुरस्योपनिष्करम् ५९३
'द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी **
दिवस्पृथिव्यौ गञ्जा तु रुमा स्याल्लवणाकरः **

इति भूमिवर्गः ॥　३. अथ पुरवर्गः

पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ५९४
स्थानीयं निगमोऽन्यत्तु यन्मूलनगरात्पुरम् ५९५
तच्छाखानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ५९६

अपन्थाः, अपथम्, २ अवाटाका नाम ॥ शृङ्गाटकम्, चतुष्पथम्, २ चौवाटाका नाम ॥—दूरश्चासौ शून्यश्च दूरशून्यः, छायाजलादिवर्जितो दूरस्थोऽध्वा मार्गः प्रान्तरं १ एक लासका बाटाको नाम ॥—यद्दुर्गमं चोरकण्टकाद्युपद्रवयुक्तं वर्त्म मार्गः कान्तारं १ जाइनसक्नुँ दुर्गमवाटाका नाम ॥—क्रोशयुगं गव्यूति दुइकोश वाटाको नाम ॥—किष्कूणां हस्तानां चतुःशतं नल्व १ चार सहे हातलामा वाटाको स्थानको नाम ॥—घण्टापथः, संसरणम्, २ राजधानी (सहर) का मूल वाटाका नाम ॥—तत्संसरणं पुरस्य नगरस्य चेत् उपनिष्करं १ गाँऊजाने राजमार्गको नाम ॥ द्यावापृथिव्यौ, रोदस्यौ द्यावाभूमि, रोदसी, दिवस्पृथिव्यौ ५ आकाश र पृथिवीका समुदायका नाम ॥—गञ्जा, रुमा, लवणाकर ३ नून खानिका नाम ॥

५९४–६३३. पूः, पुरी, नगरी, पत्तनम्, पुटभेदनम्, स्थानीयम्, निगमः, ७ सहरका नाम ॥—स्थानीयादिनामकं २ चारै तर्फ परखालले घेरेका सहरका। शाखानगरं १ मुख्य सहरका नगीचको सानु सहरको नाम ॥—वेश्याजनस्य समाश्रयो निवेशस्थानं वेशः १ वेश्या

आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिका ५९७
रथ्या प्रतोली विशिखा स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् ५९८
प्राकारो वरणः सालः प्राचीनं प्रान्ततो वृतिः ५९९
भित्तिः स्त्री कुड्यमेडूकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ६००
गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम् ६०१
निशान्तपस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ६०२
गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निकाय्यनिलयालयाः ६०३
वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संजवनं त्विदम् ६०४
चतुःशालं मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ६०५
चैत्यमायतनं तुल्ये वाजिशाला तु मन्दुरा ६०६

(रण्डी) टोलाको नाम ॥—आपणः, निषद्या, २ गोदामका या (बाजारका) नाम ॥—विपणिः, पण्यवीथिका, २ बाजार लागने ठाउँका नाम ॥—रथ्या, प्रतोली, विशिखा, ३ गाउँका माँझका बाटाका नाम ॥—चयः, वप्रम्, २ माटाका ढिस्किलाका नाम ॥—प्राकारः, वरणः, सालः, ३ परखालका नाम ॥—नगरादेः प्रान्तभागे या वृतिर्वेष्टनं वेणुकण्टकादीनां तत्प्राचीनं १ खरबाँसकाँढा आदिले बारेका बारका नाम ॥—भित्तिः, कुड्यम्, २ भित्ताका नाम ॥—तत् कुड्यम् अन्तर्न्यस्तकीकसं चेत् एडूकं १ हाड् भित्र घुसारेका भित्ताको नाम ॥—गृहम्, गेहम्, उदवसितम्, वेश्म, सद्म, निकेतनम्, निशान्तम्, पस्त्यम्, सदनम्, भवनम्, अगारम्, मन्दिरम्, गृहाः, निकाय्यः, निलयः, आलयः, १६ घरका नाम ॥—वासः, कुटी, शाला, सभा, ४ सभाघरका नाम कसैकसैको मतमा २० घरैका नाम छन् ॥—संजवनम्, चतुःशालम्, २ चौघराका नाम चारै तर्फ घेरेका भित्र पटिका नाम ॥—पर्णशाला, उटजः, २ (मुनि) साधुहेरूका कुटीका नाम ॥—चैत्यम्, आयतनम्, २ यज्ञशालाका नाम ॥—वाजिशाला, मन्दुरा,

आवेशनं शिल्पिशाला प्रपा पानीयशालिका ६०७
मठश्छात्रादिनिलयो गञ्जा तु मदिरागृहम् ६०८
गर्भागारं वासगृहमरिष्टं सूतिकागृहम् ६०९
'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूश्चन्द्रशाला शिरोगृहम्' **
वातायनं गवाक्षोऽथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ६१०
हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम् ६११
सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ६१२
स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ६१३
विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्मनाम् ६१४
स्त्र्यगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ६१५

---

२ घोडाका तबेलाका नाम ॥—आवेशनम्, शिल्पिशाला, २ कारिगरका घरका नाम ॥—प्रपा, पानीयशालिका, २ पौशालाका नाम ॥—छात्रादिनिलयः शिष्यादीनां गृहं मठः १ विद्यार्थी र जोगी बस्ने घरको नाम॥ गञ्जा, मदिरागृहम्, २ रक्सी बनाउने भट्टिका नाम ॥—गर्भागारम्, वासगृहम्, २ कोठाका नाम ॥ अरिष्टम्, सूतिकागृहम्, २ कुना पसेकी सुत्केरी बस्ने कोठाका नाम ॥ कुट्टिमः १ ढुङ्गा छापेका पक्किजमिनको नाम ॥ चन्द्रशाला १ (बुर्जा) घरको माथिल्लो कोठाको ॥ वातायनम्, गवाक्षः, २ आँखिझ्यालका नाम ॥—मण्डपः, जनाश्रयः, २ चउतारा (मण्डपका) नाम ॥ मण्डपः शब्द पुं. नपुं० मात्र ॥—हर्म्यादि १ धनीका हवेलीको नाम ॥—प्रासाद १ देवल र दरबारको नाम ॥—सौधः, राजसदनम्, उपकार्या, उपकारिका, ४ चुनले पोतेका दरबारका नाम ॥—स्वस्तिक आदि राजदरबारका भेद हुन् ॥—चतुर्द्वारतोरणः स्वस्तिकः १ चारैतर्फ ढोका भयेका घरको नाम ॥ सर्वतोभद्रः, १ घेरै तला भयेका दरबारको नाम ॥ नन्द्यावर्तः १ वाटुलाकार घरको नाम ॥ विच्छन्दकः १ ठूलो अग्लो राम्रो घरको

शुद्धान्तश्चावरोधश्च स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम् ६१६
प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ६१७
गृहावग्रहणी देहल्यङ्गणं चत्वराजिरे ६१८
अधस्ताद्दारुणि शिला नासा दारूपरि स्थितम् ६१९
प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात् पक्षद्वारं तु पक्षकम् ६२०
वलीकनीध्रे पटलप्रान्तेऽथ पटलं छदिः ६२१
गोपानसी तु वलभी छादने वक्रदारुणि ६२२
कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुंनपुंसकम् ६२३
स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ६२४
तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं पुरद्वारं तु गोपुरम् ६२५

नाम ॥—स्त्रीगृहं अन्तःपुरम्, अवरोधनम्, शुद्धान्तः, अवरोधः, ४ राजपत्नी हेरू बस्ने खोपीका नाम ॥—अट्टः, क्षौमम्, २ कौसी (अटाली) का नाम ॥ प्रघाणः, प्रघणः, अलिन्दः, ३ खड्केलिका नाम ॥—गृहावग्रहणी, देहली, २ दहिला ठेलाका नाम ॥—अङ्गणम्, चत्वरम्, अजिरम्, ३ आँगनका नाम ॥—शिला १ दहिलाका तल्लापटिका ठेलाको नाम ॥—नासा १ दहिलाका माथिल्ला पटिका काठको नाम ॥—प्रच्छन्नम्, अन्तर्द्वारम्, २ गुप्तठोका झ्यालका नाम ॥—पक्षद्वारम्, पक्षकम्, २ जस्केलो भयेका दहिलाका नाम ॥—वलीकम्, नीध्रम्, २ छानाका छेउ (दाँतिको) ॥—पटलम्, छदिः, २ छानाका नाम ॥ छदिः सान्त स्त्रीलिङ्गमाछ ॥—गोपानसी, वलभी, २ बलाका नाम ॥—कपोतपालिका, विटङ्कम्, २ परेवाको गुण् (खटप्वाल) का नाम ॥—द्वाः, द्वारम्, प्रतीहारः, ३ दहिला (ढोकाका) नाम ॥ 'द्वाः' स्त्रीलिङ्गमा छ ॥—वितर्दिः, वेदिका, २ पेटीका नाम ॥ 'वितर्दिः' स्त्रीमाछ ॥—तोरणः, बहिर्द्वारम्, २ घरबाहिरका ढोका फाटकटका नाम ॥—पुरद्वारम्, गोपुरम्, २ सहरका फाटक (ढोका) का नाम ॥—

कूटं पूर्द्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्नथ त्रिषु ६२६
कपाटमररं तुल्ये तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ६२७
आरोहणं स्यात्सोपानं निश्रेणिस्त्वधिरोहिणी ६२८
संमार्जनी शोधनी स्यात् संकरोऽवकरस्तया ६२९
क्षिप्ते मुखं निःसरणं संनिवेशो निकर्षणम् ६३०
समौ संवसथग्रामौ वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ६३१
ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्सीमसीमे स्त्रियामुभे ५३२
घोष आभीरपल्ली स्यात् पक्कणः शबरालयः ६३३

इति पुरवर्गः ॥ ४. अथ शैलवर्गः

महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः ६३४
अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ६३५
लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ ६३६

हस्तिनख १ सहरका ढोकानेरको वह्लालाको नाम ॥—कपाटम्, अररम्, २ द्वारका नाम त्रि० लि० माछन् ॥—अवष्टम्भकं अर्गलं आगलाका नाम ॥ —आरोहणम्, सोपानम्, २ सिंढीका नाम ॥—निश्रेणिः, अधिरोहिणी, २ भर्‍याङ् खुड्किला (काठकासिंढीका) नाम ॥—संमार्जनी, शोधनी २ कुचाका नाम ॥—संकरः, अवकरः २ कँसिगरका नाम ॥—मुखम्, निःसरणम्, २ निकाश तगारका नाम ॥—संनिवेशः, निकर्षणम्, २ पठाङ्गिनीका नाम ॥—संवसथः, ग्रामः, २ गाउका नाम ॥—वेश्मभूः, वास्तुः, २ घडेरीका नाम ॥—ग्रामान्तः (उपसल्यं) २ गाउँका छेउका नाम ॥—सीम, सीमा, सीमाका नाम ॥—२ घोषः, आभीरपल्ली, २ अहिरका गाउका नाम ॥—पक्कणः, शबरालयः, २ कुसुण्डाका ग्रामका नाम ॥—

६३४-६४९. महीध्रः, शिखरी, क्ष्माभृत्, अहार्यः, धरः, पर्वतः, अद्रिः, गोत्रः, गिरिः, ग्रावा, अचलः, शैलः, शिलोच्चयः, १३ पर्वत (पहाड्)का

अस्तस्तु चरमक्ष्माभृदुदयः पूर्वपर्वतः ६३७
हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान् पारियात्रकः ६३८
गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ६३९
पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत् ६४०
कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं प्रपातस्त्वतटो भृगुः ६४१
कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् ६४२
उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ६४३
दरी तु कंदरो वा स्त्री देवखातबिले गुहा ६४४
गह्वरं गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ६४५
'दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशान्निर्गता गिरेः **

नाम ॥—लोकालोकः, चक्रवालः, २ लोकालोक सातद्विपभयेकी पृथ्विलाई घेरेका पहाडका नाम ॥—त्रिकूटः, त्रिककुत्, २ त्रिकूटाचल पर्वतका नाम ॥ अस्तः, चरमक्ष्माभृत् २ अस्ताचल पर्वतका नाम ॥—२ उदयः, पूर्वपर्वतः, २ उदयाचलपर्वतका नाम ॥—हिमवान्; निषधः, विन्ध्यः, माल्यवान्, पारियात्रकः, गन्धमादनः, हेमकूटः, ७ हिमालयपर्वतका नाम ॥—मलय-चित्रकूट-मन्दरादयः आदिपदले मलयः चित्रकूट इत्यादि जान्नु ॥—पाषाणः, प्रस्तरः, ग्रावा, उपलः, अश्मा, शिला, दृषत्, ७ ढुङ्गाका नाम । 'शिलादृषदौ' स्त्री० लि० मा ॥—कूटः, शिखरम्, शृङ्गम्, ३ पर्वतका चुचुराका नाम ॥—प्रपातः, अतटः, भृगुः, ३ भीरका नाम ॥—मध्यभागः कटकः २ पर्वतका माझका नाम ॥—स्नुः, प्रस्थः, सानुः, ३ थुँकाका नाम ॥—पुं० नपुं० माछन् ॥ उत्सः, प्रस्रवणम्, २ छहराखस्ने ठाउका नाम ॥—वारिप्रवाहः, निर्झरः, झरः, ३ छहराका नाम ॥—दरी, कंदरः, २ कृत्रिम बनावटी गुफाका नाम ॥—गुहा, गह्वरम्, २ प्रकृतिसिद्ध गुफाका स्वयंबनेका गुफाका नाम ॥—स्थूलपाषाणः गण्डशैला २ पर्वतवाट

खनिः स्त्रियामाकरः स्यात् पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ६४६
उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ६४७
धातुर्मनःशिलाद्यद्रेर्गैरिकं तु विशेषतः ६४८
निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ६४९

इति शैलवर्गः ॥　५. अथ वनौषधिवर्गः

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ६५०
महारण्यमरण्यानी गृहारामास्तु निष्कुटाः ६५१
आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ६५२
अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ६५३
पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ६५४

खसेका ठूला ढुङ्गाका नाम ॥—दन्तकाः १ पहाड्वाट निस्केका दन्ताकार ढुङ्गाको नाम ॥—खनिः, आकरः, २ खानिका नाम ॥—पादाः, प्रत्यन्तपर्वताः, २ ठूला पर्वतका तलरहेका साना साना पर्वतका नाम ॥—अद्रेरधः संनिहिता भूमिरुपत्यका १ पर्वतका नगीचका जमीनको नाम ॥–अधित्यका १ पर्वतका ऊचाजमीनको नाम ॥-अद्रेर्येन्मनः शिलादिस धातु १ धातुको अर्थात् पहाडवाट निस्केका सुन, चादि, तावो हरिताल गेरू अञ्जन सीसा लोहा गन्धक आदि जान्नु । गैरिकं १ गेरुको नाम ॥—निकुञ्जः, कुञ्जः २ लतागृह लहरैलहरालेबनेको कोठाका नाम ॥

६५०–६८६. अटवी, अरण्यम्, विपिनम्, गहनम्, काननम्, वनम्, ६ बनका नाम अटवी, स्त्री० लि० माछ ॥—महारण्यम्, अरण्यानी, २ झाडी ठूलाजङ्गलका नाम । अरण्यानी स्त्री० लि० माछ ॥—गृहारामाः, निष्कुटाः, २ घरका बगैंचा (नजरवागका) नाम ॥—आरामः, उपवनम्, २ सामान्य बगैंचाका नाम ॥ अमात्यानां वेश्यानां च यद्गृहोपवनं वृक्षवाटिका, १ मन्त्री र वेश्याका बगैंचाको नाम ॥-आक्रीडः उद्यानम् २

स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ६५५
वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः ६५६
वन्या वनसमूहे स्यादङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ६५७
वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ६५८
अनोकहः कुटः शालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः ६५९
वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ६६०
ओषध्यः फलपाकान्ताः स्युरवन्ध्यः फलेग्रहिः ६६१
वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च फलवान् फलिनः फली ६६२
प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ६६३
फुल्लश्चैते विकसिते स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु ६६४

युवतीहेरुसित सयलगर्ने राजाको बगैंचाका नाम ॥—प्रमदवनं १ रानीहेरूले शयलगर्नेबगैंचाको नाम ॥—वीथी, आलिः आवलिः, पङ्क्तिः, श्रेणी ५ पङ्क्ति (लसकर) का नाम ॥—लेखाः, राजयः, २ पङ्क्तिवद्ध बीचमा न छुटेका लस्करका नाम ॥—वन्या १ वनका समूहको नाम ॥ अङ्कुरः अभिनवोद्भिद् २ अङ्कुरः (टुसा)का नाम ॥—वृक्षः, महीरुहः, शाखी, विटपी, पादपः, तरुः, अनोकहः, कुटः, शालः, पलाशी, द्रुः, द्रुमः, अगमः, १३ वृक्ष (रूख)का नाम । वानस्पत्यः १ फुलवाटफललाग्ने आम आदि वृक्षको नाम ॥ वनस्पतिः १ नफुली फलफलने डुम्म्री-कटहर-प्रभृतिको नाम । ओषध्यः १ फलपाकेपछि बोटैसुक्ने धान जौ मकै प्रभृतिका नाम ॥— अवन्ध्यः, फलेग्रहिः, २ फल्ने वृक्षहरूका नाम ॥ वन्ध्यः, अफलः, अवकेशी, ३ फलनफल्ने वृक्षहरूका नाम ॥—फलवान्, फलिनः, फली, ३ फललागी रहेका वृक्षहरूका नाम ॥—प्रफुल्लः, उत्फुल्लः, संपुल्लः, व्याकोशः, विकचः, स्फुटः, फुल्लः, ७ फुलिरहेका वृक्षहरूका नाम । अवन्ध्यादयः अवन्ध्यः, अफल इत्यादयो विकसितान्ताः, अवध्यः देखी विकसितसम्मका शब्द त्रिलिङ्गमा-

स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुर्ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ६६५
अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ वल्ली तु व्रततिर्लता ६६६
लता प्रतानिनी वीरुद्गुल्मिन्युलप इत्यपि ६६७
नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ६६८
अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्ध स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः ६६९
समे शाखालते स्कन्धशाखाशाले शिफाजटे ६७०
शाखाशिफाऽवरोहः स्यान्मूलाच्चाग्रं गता लता ६७१
शिरोऽग्रं शिखरं वा ना मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः ६७२
सारो मज्जा नरि त्वक् स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् ६७३

छन् ।।—स्थाणुः, ध्रुवः, शङ्कुः, ३ ठूटावृक्षका नाम । स्थाणुः शब्द विकल्पले पुंलिङ्गमात्र ।।—ह्रस्वे शाखाशिफे यस्य स ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः २ हागा जरा साना हुने वृक्ष (बूटा)का नाम ।।—न विद्यते प्रकाण्डो यस्य तस्मिन् स्तम्बः, गुल्मः, २ हाँगानहुनेझागिने वृक्षका ।।—वल्ली, व्रततिः, लता, ३ लहराका नाम ।।—वीरुत्, गुल्मिनी, उलपः, ३ आँकुरी लागेर झागिने लहराका नाम । वीरुत् धान्तः छ ।। उच्छ्रायः, उत्सेधः, उच्छ्रयः, ३ वृक्ष पर्वत आदिका उचाईका नाम ।।—प्रकाण्डः, स्कन्धः, २ हाँगाफाटेकोकाप देखी फेदसम्मका भागका नाम ।।—शाखा, लता, २ अरूमाथि फाटेका हाँगाका नाम २ ।। स्कन्धशाखा, शाला, २ मूलहाँगाका नाम ।। शिफा, जटा, २ वृक्षकाजराका नाम ।।—शिखायाः शिफा मूलं अवरोह १: फेददेखी टुप्पासम्म पुगेका जराको । मूलाद्वृक्षमूलमारभ्याग्रपर्यन्तं गता लता गुडूच्यादि रपि अवरोहः १ गुर्जोआदिको पनि नामछ । शिरसोऽग्रं शिरोऽग्रं तत् शिखरः १ टुप्पाका नाम ।।—मूलम्, बुध्नः, अङ्घ्रिनामकः ३ वृक्षका फेदको नाम ।। सारः, मज्जा, २ रूखको सार चुराका नाम । मज्जा, नान्तः पुं० लिं० छ ।। त्वक्, वल्कम्, वल्कम्, ३ बोक्राका नाम । वल्कादिद्वयं क्लीबपुंसो नपुं० पुं०

काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित्स्त्रियाम् ६७४
निष्कुहः कोटरं वा ना वल्लरिर्मञ्जरिः स्त्रियौ ६७५
पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ६७६
पल्लवोऽस्त्री किसलयं विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ६७७
वृक्षादीनां फलं सस्यं वृन्तं प्रसवबन्धनम् ६७८
आमे फले शलाटुः स्याच्छुष्के वानमुभे त्रिषु ६७९
क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान् ६८०
स्याद्गुच्छकस्तु स्तबकः कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ६८१
स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ६८२
मकरन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ६८३

माछन् ।।—काष्ठम्, दारु, २ काठका नाम ।।—इन्धनम्, एधः, इध्मम्, एधः, समित्, ५ दाउराका नाम । 'एधः' शब्दः सान्तः नपुंमाछ । समित् धान्तः स्त्री लिङ्गः ।।—निष्कुहः, कोटरम्, २ टोडकाका नाम । कोटरं १ पक्षे पुंलिङ्गमाछ।।—वल्लरिः मञ्जरिः, २ मञ्जरीका नाम ।।—पत्रम्, पलाशम्, छदनम्, दलम्, पर्णम्, छदः, ६ पातका नाम ।। छदोऽदन्तः पुंलिङ्गमाछ ।।—पल्लवः किसलयम्, २ पालुवाका नाम । किसलयं पुंलिङ्ग नपुं० पनिछ ।।—विस्तारः विटप २ वृक्षका फैलावटका नाम ।।—वृक्षादीनां फलं सस्यं १ सामान्य फलको नाम । वृन्तं प्रसवबन्धनं २ भेटनाका नाम । शलाटु आमफलम् २ काँचाफलका नाम । शुष्कफलम् वानं २ सुकेका फलका नाम ।। शलाटुर्वानं २ शब्दतिनलिङ्गमाछन् ।। क्षारकः, जालकम्, २ सानु नयाँ कोपिलका नाम । जालकं न.पुं.माछ ।।—कलिका, कोरकः, २ सामान्य कोपिलाका नाम ।।—गुच्छकः, स्तबकः, २ सामान्य कोपिला (झुप्पा) गुच्छाका नाम ।।—कुड्मलः, मुकुलः, २ फुल्नलागेका कोपिलाका नाम ।।—सुमनसः, पुष्पम्, प्रसूनम्,

द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ६८४
आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैङ्गुदं फले ६८५
बार्हतं च फले जम्ब्वा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ६८६
पुष्पे जातीप्रभृतयः स्वलिङ्गा व्रीहयः फले ६८७
विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला ६८८
बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ६८९
अश्वत्थेऽथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ६९०
तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ६९१

कुसुमम्, सुमम्, ५ फूलका नाम ॥—मकरन्दः, पुष्परसः, २ फुलका रसका नाम ॥—परागः, सुमनोरजः २ फुलका धूलाका नाम । अवउप्रान्त कहिने वनौषधिवाचक अश्वकादि शब्द फलफुल मूललाई कँहदा नपुंसकलिङ्ग हुन्छन् केवल वृक्ष वाचकभयेमा मात्र देखायेका लिङ्गमा हुन्छन् ॥ अश्वत्थस्य फलं आश्वत्थम् १ पिपलका फलको । वेणोः फलं वैणवम् १ बाँसका फलको । प्लक्षस्य फलं प्लाक्षम् १ पाखरीका फलको ॥ न्यग्रोधस्य फलं नैयग्रोधम् । १ बरका फलको । इङ्गुद्याः फलं ऐङ्गुदम् १ चिउरीका फलको ॥ बृहत्याः फलं बार्हतम् १ बिहिका फलको ॥—जम्बूः, जम्बु, जाम्बवम्, ३ जामुनाका फलका । जम्बूः स्त्री मात्र ॥—परन्तु हरीतकी प्रभृति शब्दता फल, फूल, मूल, वृक्ष जेलाई कहँदामा पनि स्त्रीलिङ्ग हुन्छन् जाति यूथिका मल्लिका आदि गरेका शब्द पुष्पवाचक भये पनि स्त्री लिङ्ग हुन्छन् ॥ विदारी बृहत्यंशुमती विदारी, अँशुमती, आदि पनि स्वलिङ्ग छन् धान्यवाचक ब्रीहि आदि शब्द फलवाचक भये पनि पुलिङ्गै रहन्छन् ॥ पाटला फूलवाचक भयेमा नपुंसकलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गछ ॥ —बोधिद्रुमः, चलदलः, पिप्पलः, कुञ्जराशनः, अश्वत्थः, ५ पिपलका नाम ॥—कपित्थः, दधित्थः, ग्राही, मन्मथः, दधिफलः, पुष्पफलः, दन्तशठः, ७ कैथका

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ६९२
कोविदारे चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ६९३
सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ६९४
आरग्वधे राजवृक्षशम्पाकचतुरङ्गुलाः ६९५
आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ६९६
स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ६९७
वरुणो वरणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः ६९८
पुंनागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ६९९
पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ७००
तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्रुरतिमुक्तकः ७०१
वञ्जुलश्चित्रकृच्चाथ द्वौ पीतनकपीतनौ ७०२
आम्रातके मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ७०३
वानप्रस्थमधुष्ठीलौ जलजेऽत्र मधूलकः ७०४

नाम ॥—उदुम्बरः, जन्तुफलः, यज्ञाङ्गः, हेमदुग्धकः, ४ डुम्रीका नाम ॥—कोविदारः, चमरिकः, कुद्दालः, युगपत्रकः, ४ कोईरालाका नाम ॥—सप्तपर्णः, विशालत्वक्, शारदः, विषमच्छदः, ४ छतिवनका नाम ॥ आरग्वधः, राजवृक्षः, शम्पाकः, चतुरङ्गुलः, आरेवतः, व्याधिघातः, कृतमालः, सुवर्णकः, ८ राज वृक्षका नाम ॥—जम्बीरः, दन्तशठः, जम्भः, जम्भीरः, जम्भलः, ५ ज्यामिर-का नाम ॥ वरुणः, वरणः, सेतुः, तिक्तशाकः, कुमारकः, ५ सिप्लिकानका नाम ॥—पुंनागः, पुरुषः, तुङ्गः, केसरः, देववल्लभः, ५ चिलाउनेका नाम ॥—पारिभद्रः, निम्बतरुः, मन्दारः, पारिजातकः, ४ बकाइनाका नाम ॥—तिनिशः, स्यन्दनः, नेमी, रथद्रुः, अतिमुक्तकः, वञ्जुलः, चित्रकृत्, ७ साँधन-का नाम ॥ पीतनः, कपीतनः, आम्रातकः, ३ अँमाराका नाम ॥—मधूकः,

पीलौ गुडफलः स्रंसी तस्मिंस्तु गिरिसंभवे ७०५
अक्षोटकन्दरालौ द्वावङ्कोटे तु निकोचकः ७०६
पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथोऽथ वेतसे ७०७
रथाभ्रपुष्पविदुरशीतवानीरवञ्जुलाः ७०८
द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ७०९
शोभाञ्जने शिग्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ७१०
रक्तोऽसौ मधुशिग्रुः स्यादरिष्टः फेनिलः समौ ७११
बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ७१२
प्लक्षो जटी पर्कटी स्यान्न्यग्रोधो बहुपाद्वटः ७१३
गालवः शाबरो लोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ ७१४
आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः ७१५

गुडपुष्पः, मधुद्रुमः, वानप्रस्थः, मधुष्ठीलः, ५ महुवाका नाम ॥ मधूलकः १ पानीमा हुने महुवाका नाम ॥—पीलुः, गुडफलः, स्रंसी, ३ दाँते ओखर-का नाम ॥ अक्षोटः, कन्दरालः, २ साधारण र पाहाडे ओखरका नाम ॥ —अङ्कोटः, निकोचकः, २ हिन्दीमा ढेला, नेपालीमा अङ्कोलका नाम ॥— पलाशः, किंशुकः, पर्णः, वातपोथः, ४ पलाँसका नाम ॥—वेतसः, रथः, अभ्रपुष्पः, विदुरः, शीतः, वानीरः, वञ्जुलः, ७ वेतका नाम ॥—परिव्याधः, विदुलः, नादेयी, अम्बुवेतसः, ४ जलमा हुने पानीवेतका नाम ॥ नादेयी स्त्रीलिङ्ग छ ॥—शोभाञ्जनः, शिग्रुः तीक्ष्णगन्धकः, अक्षीवः, मोचकः, ५ स्वैजन (सहेजन) का नाम ॥—असौ शोभाञ्जनो रक्तो रक्तपुष्पश्चेत् मधुशिग्रुः १ रातो सहेजनको नाम ॥—अरिष्टः, फेनिलः, २ रिठाका नाम ॥—बिल्वः, शाण्डिल्यः, शैलूषः, मालूरः, श्रीफलः, ५ वेलका नाम ॥—प्लक्षः, जटी, पर्कटी, ३ पाखरीका नाम ॥ न्यग्रोधः, बहुपात्, वटः, ३ वटवृक्ष (बर) का नाम ॥ —गालवः, शावरः, लोध्रः, तिरीटः, तिल्वः, मार्जनः, ६ सेता लोधका

कुम्भोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ७१६
शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ७१७
राजादनं प्रियालः स्यात् सन्नकद्रुर्धनुःपटः ७१८
गम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ७१९
श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चाप्यथ द्वयोः ७२०
कर्कन्धूर्बदरी कोलिः कोलं कुवलफेनिले ७२१
सौवीरं बदरं घोण्टाऽप्यथ स्यात् स्वादुकण्टकः ७२२
विकङ्कतः स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ७२३
ऐरावतो नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुका ७२४
तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ७२५
काकेन्दुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुके ७२६

नाम ।।-आम्रः, चूतः, रसालः, ३ आँपका नाम । असौ आम्रोऽतिसौरभश्चेत् सहकारः, १ ज्यादा वास्ना आउने अत्यन्त मीठा आँपका नाम ।।—कुम्भः, उलूखलकम्, कौशिकः, गुग्गुलुः, पुरः, ५ गुग्गुल (गोकुलधुपका) नाम ।। शेलुः, श्लेष्मातकः, शीतः, उद्दालः, बहुवारकः ५ बोहरीका नाम ।। राजादनम् प्रियालः, सन्नकद्रुः, धनुः पटः, ४ चिरौंजीका नाम ।।—गम्भारी, सर्वतोभद्रा, काश्मरी, मधुपर्णिका, श्रीपर्णी, भद्रपर्णी, काश्मर्यः, ७ खमारीका नाम ।।—कर्कन्धूः, बदरी, कोलिः, ३ बयर वृक्षका नाम ।। कोलम्, कुवलम्, फेनिलम्, सौवीरम्, बदरम्, घोण्टा, ६ बयरका फलका नाम ।।—स्वादुकण्टकः विकङ्कतः, स्रुवावृक्षः, ग्रन्थिलः, व्याघ्रपात्, ५ काँगिया वृक्षका नाम ।।—ऐरावतः, नागरङ्गः, नादेयी, भूमिजम्बुका, ४ सुन्तलाका नाम ।।—तिन्दुकः, स्फूर्जकः, कालस्कन्धः, शितिसारकः, ४ पानी जामुन तिन्दुका नाम ।।—काकेन्दुः, कुलकः, काकतिन्दुकः, काकपीलुकः, ४ कुचिलाका नाम ।।—

गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ७२७
तिलकः क्षुरकः श्रीमान् समौ पिचुलझावुकौ ७२८
श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैडर्यकट्फलौ ७२९
क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात् पट्टी लाक्षाप्रसादनः ७३०
तूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ७३१
तूलं च नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रियः ७३२
वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ७३३
गर्दभाण्डे कन्दरालकपीतनसुपार्श्वका ७३४
प्लक्षश्च तिन्तिडी चिञ्चाऽम्लिकाऽथो पीतसारके ७३५
सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ७३६
साले तु सर्जकार्श्याश्वकर्णकाः सस्यसम्बरः ७३७
नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः ७३८

गोलीढः, झाटलः, घण्टापाटलिः, मोक्षः, मुष्ककः ५ पाँडर (मोखा) काला पाडरीका नाम ॥—तिलकः, क्षुरकः, श्रीमान्, ३ तिलकेका नाम ॥—पिचुलः, झावुकः, २ झ्याउका नाम ॥—श्रीपर्णिका, कुमुदिका, कुम्भी, कैडर्यः, कट्फलः, ५ काफलका नाम ॥—क्रमुकः, पट्टिकाख्यः, पट्टी, लाक्षाप्रसादनः, ४ राता लोध्रवृक्षका नाम ॥—तूदः, यूपः, क्रमुकः, ब्रह्मण्यः, ब्रह्मदारु, तूलम्, ६ तूत (किम्बूका) नाम ॥ नीपः, प्रियकः, कदम्बः, हलिप्रियः, ४ कदमका नाम ॥ वीरवृक्षः अरुष्करः अग्निमुखी, भल्लातकी, ४ भलायोका नाम। स्त्रीपुंनपुंसकमाछन् ॥—गर्दभाण्डः, कन्दरालः कपीतनः, सुपार्श्वकः, प्लक्षः ५ पहेलोफूलने (लाही पीपल)का नाम ॥—तिन्तिडी, चिञ्चा, अम्लिका, ३ अमिली (तित्री)का नाम ॥—पीतसारकः, सर्जकः, असनः, बन्धूकपुष्पः प्रियकः, जीवकः, ६ विजयसाल वृक्षका नाम ॥—सालः, सर्जः, कार्श्यः, अश्वकर्णकः, सस्यसम्बरः, ५ सखुवा (साल) का नाम ॥—नदीसर्जः,

राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ द्वयोः ७३९
इङ्गुदी तापसतरुर्भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ७४०
पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ७४१
पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे रोचनः कूटशाल्मलिः ७४२
चिरबिल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ७४३
प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतिकः कलिमारकः ७४४
करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ७४५
रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ७४६
गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ७४७
अरिमेदो विट्खदिरे कदरः खदिरे सिते ७४८
सोमवल्कोऽप्यथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ७४९

वीरतरुः, इन्द्रद्रुः, ककुभः, अर्जुनः, ५ खरीका नाम ॥—राजादनः, फलाध्यक्षः, क्षीरिका, ३ खिर्नी (खिर्रा) का नाम ॥—इङ्गुदी, तापसतरुः २ चिउरीको नाम ॥—भूर्जः, चर्मी, मृदुत्वक्, ३ भुर्जपातका नाम ॥—पिच्छिला, पूरणी, मोचा, स्थिरायुः, शाल्मलिः, ५ सिमलका नाम ॥ स्त्रीलिङ्ग पुंलिङ्ग छन् ॥—शाल्मल्या वेष्टे निर्यासे पिच्छा १ शिमलका खोटाका नाम ॥—रोचनः, कूटशाल्मलिः, २ काला शिमलका नाम ॥—चिरबिल्वः, नक्तमालः, करजः, करञ्जकः, ४ करञ्ज (कुवेराक्षका) नाम ॥—प्रकीर्यः, पूतिकरजः, पूतिकः, कलिमारकः, ४ लेखमा हुने पाँग्राका नाम ॥—षड्ग्रन्थः, मर्कटी, अङ्गारवल्लरी, ३ पाङ्ग्राका ३ भेदका नाम ॥—रोही, रोहितकः, प्लीहशत्रुः, दाडिमपुष्पकः, ४ गुराँसका नाम ॥ गायत्री, बालतनयः, खदिरः, दन्तधावनः, ४ खयरका नाम ॥ अरिमेदः, विट्खदिरः, २ गँह्राउने खयर विशेषका नाम ॥—कदरः, सोमवल्कः, २ सेताखयरका नाम ॥—

एरण्ड उरुबूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ७५०
चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ७५१
अल्पा शमी शमीरः स्याच्छमी सक्तुफला शिवा ७५२
पिण्डीतको मरुबकः श्वसनः करहाटकः ७५३
शल्यश्च मदने शक्रपादपः पारिभद्रकः ७५४
भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च ७५५
पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुण्यथ द्वयोः ७५६
पाटलिः पाटलाऽमोघा काचस्थाली फलेरुहा ७५७
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी श्यामा तु महिलाह्वया ७५८
लता गोवन्दिनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ७५९
विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सा ७६०
मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकट्वङ्गटुण्टुकाः ७६१
स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ७६२

व्याघ्रपुच्छः, गन्धर्वहस्तकः, एरण्डः, उरुबूकः, रुचकः, चित्रकः, चञ्चुः, पञ्चाङ्गुलः, मण्डः, वर्धमानः, व्यडम्बकः, ११ अडिरका नाम ॥ शमीरः १ साना समीको नाम ॥—शमी, सक्तुफला, शिवा, ३ सामान्य समीका नाम ॥—पिण्डीतकः, मरुबकः, श्वसनः, करहाटकः, शल्यः, मदनः, ६ मैंदल (मैनकाँडो) मैनफलका नाम ॥—शक्रपादपः, पारिभद्रकः, भद्रदारु, द्रुकिलिमम्, पीतदारु, दारु, पूतिकाष्ठम्, ७ देवदारु (देवार) का नाम ॥—पाटलिः, पाटला, अमोघा, काचस्थाली, फलेरुहा, कृष्णवृन्ता, कुबेराक्षी, ७ पाटली (पाडरीका) नाम ॥—तत्र पाटलिर्द्वयोः स्त्रीपुंमाछ ॥—श्यामा, महिलाह्वया, लता, गोवन्दिनी, गुन्द्रा, प्रियङ्गुः, फलिनी, फली, विष्वक्सेना, गन्धफली, कारम्भा, प्रियकः, १२ दहिगुँहेलाका नाम ॥—प्रियकः पुंलिङ्गमा छ ॥—वाकि स्त्रीलिङ्गमा छन् ॥—मण्डूकपर्णः, पत्रोर्णः, नटः, कट्वङ्गः, टुण्टुकः, स्योनाकः, शुकनासः,

शोणकश्चारलौ तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ७६३
अमृता च वयस्था च त्रिलिङ्गस्तु बिभीतकः ७६४
नाक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ७६५
अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ७६६
हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ७६७
पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं चाथ द्रुमोत्पलः ७६८
कर्णिकारः परिव्याधो लकुचो लिकुचो डहुः ७६९
पनसः कण्टकिफलो निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ७७०
काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ७७१
अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ७७२
पिचुमन्दश्च निम्बेऽथ पिच्छिलाऽगुरुशिंशपा ७७३

ऋक्षः, दीर्घवृन्तः, कुटन्नटः, शोणकः, अरलुः, १२ टटेलाका नाम ॥—तिष्यफला, आमलकी, अमृता, वयस्था, ४ अमलाका नाम ॥ आमलकः, आमलकम्, पुंलिङ्ग र नपुंसकमा पनि छन् ॥—बिभीतकः, अक्षः, तुषः, कर्षफलः, भूतावासः, कलिद्रुमः, ६ बर्राका नाम ॥ त्रिलिङ्गमा छ ॥—विभीतकी बिभीतकः, बिभीतकं, यस्तोरूपपनि हुन्छ ॥-अभया, अव्यथा, पथ्या, कायस्था, पूतना, अमृता, हरीतकी, हैमवती, चेतकी, श्रेयसी, शिवा, ११ हर्राका नाम ॥ पीतद्रुः, सरलः, पूतिकाष्ठम्, ३ सल्लाका नाम ॥—द्रुमोत्पलः, कर्णिकारः, परिव्याधः, ३ काठेचाँपका नाम ॥—लकुचः, लिकुचः डहुः, ३ बडहरका नाम ॥—पनसः, कण्टकिफलः, २ कटहरका नाम ॥—निचुलः, हिज्जलः, अम्बुजः, ३ भञ्चिवेत (पानीवेत) का नाम ॥—काकोदुम्बरिका, फल्गुः, मलयूः, जघनेफला, ४ काठे डुम्रीका नाम ॥—अरिष्टः, सर्वतोभद्रः, हिङ्गुनिर्यासः, मालकः, पिचुमन्दः, निम्बः, ६ नीमका नाम ॥—पिच्छिला, अगुरुः,

कपिला भस्मगर्भा सा शिरीषस्तु कपीतनः ७७४
भण्डिलोऽप्यथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ७७५
एतस्य कलिका गन्धफली स्यादथ केसरे ७७६
बकुलो वञ्जुलोऽशोके समौ करकदाडिमौ ७७७
चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ७७८
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ७७९
श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात् कणिका गणिकारिका ७८०
जयोऽथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ७८१
एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं फले ७८२
कृष्णापाकफलाविग्नसुषेणाः करमर्दके ७८३
कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽप्यथ सिन्दुके ७८४

शिंशपा, कपिला, भस्मगर्भा, ४ सीसौका नाम ॥ अगुरु इति पृथक् पदपनिछ ॥ —शिरीषः, कपीतनः, भण्डिलः, ३ शिरिसका नाम ॥—चाम्पेयः, चम्पकः, हेमपुष्पकः, ३ चौंपका नाम ॥—एतस्य चम्पकस्य कलिका गन्धफली १ चौंपका कोपिलाका नाम ॥—केसरः, बकुलः, २ मौल्सरीका नाम ॥—वञ्जुलः, अशोकः, २ अशोकका नाम ॥—करकः, दाडिमः, २ दारिमका नाम ॥—चाम्पेयः, केसरः, नागकेसरः, काञ्चनाह्वयः, ४ नागकेसरका नाम ॥ —जया, जयन्ती, तर्कारी, नादेयी, वैजयन्तिका, ५ वज्रदन्तीका नाम ॥—श्रीपर्णम्, अग्निमन्थः, कणिका, गणिकारिका, जयः, ५ गिनेरीका नाम ॥—कुटजः, शक्रः, वत्सकः, गिरिमल्लिका, ४ ठूला कुराको नाम ॥—एतस्यैव कुटजस्य फले कलिङ्गम्, इन्द्रयवम्, भद्रयवम्, ३ ठूलाकुराका (फल) बीज, दानाका ३ नाम ॥—कृष्णापाकफलः, अविग्नः, सुषेणः, करमर्दकः, ४ पनेरू (करवन) का नाम ॥—कालस्कन्धः, तमालः, तापिच्छः, ३ तमालका

सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ७८५
वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ७८६
श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी तृणशून्यं तु मल्लिका ७८७
भूपदी शीतभीरुश्च सैवास्फोटा वनोद्भवा ७८८
शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ७८९
सिताऽसौ श्वेतसुरसा भूतवेश्यथ मागधी ७९०
गणिका यूथिकाऽम्बष्ठा सा पीता हेमपुष्पिका ७९१
अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता ७९२
सुमना मालती जातिः सप्तला नवमालिका ७९३
माध्यं कुन्दं रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः ७९४
सहा कुमारी तरणिरम्लानस्तु महासहा ७९५

नाम ॥—सिन्दुकः, सिन्दुवारः, इन्द्रसुरसः, निर्गुण्डी, इन्द्राणिका, ५ सीवाँली-का नाम ॥—वेणी, खरा, गरी, देवताडः, जीमूतः, ५ सानुवन तोरियाँका नाम ॥—श्रीहस्तिनी, भूरुण्डी, २ हातिका कान जस्ता पात हुने भूरूणी शागका नाम ॥—तृणशून्यम्, मल्लिका, भूपदी, शीतभीरुः, ४ बेली फूलका नाम ॥—माल्लिका वनोद्भवा आस्फोटा ३ वन बेलीका नाम ॥—शेफालिका, सुवहा, निर्गुण्डी, नीलिका, ४ नेवारी फूलका नाम ॥ भूतवेशी, १ सेता नेवारीको नाम ॥—मागधी, गणिका, यूथिका, अम्बष्ठा, ४ जुहिका नाम ॥ सा यूथिका पीता पीतपुष्पा चेत् हेमपुष्पिका १ पहेला जुहीका नाम ॥—अतिमुक्तः, पुण्ड्रकः वासन्ती, माधवी, लता, ५ वासन्तीका नाम ॥—सुमनाः, मालती, जातिः, ३ चमेलीका नाम । सुमनाः सान्तः हो ॥—सप्तला ॥—नवमालिका, २ सुकुन्दराज (वसनी नेवारी)का नाम ॥—माध्यम्, कुन्दम्, २ कुन्दका नाम ॥—रक्तकः, बन्धूकः बन्धुजीवकः, ३ दोपहरियाका नाम ॥—सहा, कुमारी, तरणिः, ३ घिउ कुमारीका नाम ॥—अम्लानः,

तत्र शोणे कुरबकस्तत्र पीते कुरण्टकः ७९६
नीली झिण्टी द्वयोर्बाणा दासो चार्तगलश्च सा ७९७
सैरेयकस्तु झिण्टी स्यात्तस्मिन् कुरबकोऽरुणे ७९८
पीता कुरण्टको झिण्टी तस्मिन् सहचरी द्वयोः ७९९
ओण्ड्रपुष्पं जपापुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ८००
प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ८०१
करवीरे करीरे तु क्रकरग्रन्थिलावुभौ ८०२
उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ८०३
मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ८०४
फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुङ्गके ८०५
समीरणो मरुबकः प्रस्थपुष्पः फणिज्झकः ८०६

महासहा, २ कठसरैयाका नाम ॥—शोणे रक्ते कुरबकः १ रातो कठसरैयाको नाम ॥—पीतवर्णे कुरण्टकः १ पहेलोकठसरैयाको नाम ॥—नीलवर्णा या झिण्टी बाणा, दासी, आर्तगलः, ३ कालाकटसरैयाका नाम ॥—सैरेयकः, झिण्टी, २ सामान्य कपुरनलिका नाम ॥ कुरबकः १ रातो कपुरनलिको नाम ॥—पीतपुष्पा झिण्टी कुरण्टकः, ३ पहेलाकपुरनलीका नाम । तस्मिन्कुरण्टके सहचरी सहचरः, २ पहेलो कपुर नलीका २ भेदछन् ॥—ओण्ड्र-पुष्पम्, जपापुष्पम्, २ बारहमासेका नाम ॥—यत्तिलस्य पुष्पं तद्वज्रपुष्पं १ तिलका फुलको नाम ॥—प्रतिहासः, शतप्रासः, चण्डातः, हयमारकः, करवीरः, ५ करवीरका नाम ॥—करीरः, क्रकरः, ग्रन्थिलः, ३ करीर (करिली) का नाम ॥—उन्मत्तः, कितवः, धूर्तः, धत्तूरः, कनकाह्वयः, मातुलः, मदनः, ७ धतुराका वृक्षका नाम । अस्य धत्तूरस्य फले मातुलपुत्रकः १ धतुराका फलको नाम ॥—फलपूरः, बीजपूरः, रुचकः, मातुलुङ्गकः, ४ बिबिराका नाम ॥—समीरणः, मरुबकः, प्रस्थपुष्पः, फणिज्झकः, जम्बीरः, ५ मरूवाका नाम ॥—

जम्बीरोऽप्यथ पर्णासे कठिञ्जरकुठेरकौ ८०७
सितेऽर्जकोऽत्र पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ८०८
अर्काह्ववसुकास्फोटगणरूपविकीरणाः ८०९
मन्दारश्चार्कपर्णोऽत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ८१०
शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो बुको वसुः ८११
वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ८१२
वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकाऽमृता ८१३
जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ८१४
मूर्वा देवी मधरसा मोरटा तेजनी स्रुवा ८१५
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ८१६
पाठाऽम्बष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ८१७
एकाष्ठीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका ८१८
कटुः कटंभराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ८१९

पर्णासः, कठिञ्जरः, कुठेरकः, ३ काला बावरीका नाम ॥—पर्णासे सिते काण्ड-पुष्पाभ्यां श्वेते अर्जकः १ सेतो बाबरीका नाम ॥—पाठी, चित्रकः, वह्निसंज्ञकः, ३ चितुका नाम ॥—अर्काह्वः, वसुकः, आस्फोटः, गणरूपः, विकीरणः, मन्दारः, अर्कपर्णः, ७ आँकका नाम ॥—शुक्ले-अलर्कः, प्रतापसः, २ सेता आँकका नाम ॥—शिवमल्ली, पाशुपतः, एकाष्ठीलः, बुकः, वसुः, ५ गुमपातिका नाम ॥—वन्दा, वृक्षादनी, वृक्षरुहा, जीवन्तिका, ४ ऐमेरुका नाम ॥—वत्सादनी, छिन्नरुहा, गुडुची, तन्त्रिका, अमृता, जीवन्तिका, सोमवल्ली, विशल्या, मधुपर्णी, ९ गुर्जाका नाम ॥—मूर्वा, देवी, मधुरसा, मोरटा, तेजनी, स्रुवा, मधूलिका, मधुश्रेणी, गोकर्णी, पीलुपर्णी, १० मरूई लहराका नाम ॥—पाठा, अम्बष्ठा, विद्धकर्णी, स्थापनी, श्रेयसी, रसा, एकाष्ठीला, पापचेली, प्राचीना, वनतिक्तिका,

मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ८२०
आत्मगुप्ताऽजहाऽव्यण्डा कण्डुरा प्रावृषायणी ८२१
ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छुश्च मर्कटी ८२२
चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्बरी वृषा ८२३
प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूषिकपर्ण्यपि ८२४
अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ८२५
प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी किणिही खरमञ्जरी ८२६
हञ्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ८२७
अङ्गारवल्ली बालेयशाकबर्बरवर्धकाः ८२८
मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ८२९
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यपि ८३०
यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ८३१
रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ८३२

---

१० गुधेर्गानु (बाटुल पाते) का नाम ॥ कटुः, कटम्भरा, अशोकरोहिणी, कटुरोहिणी, मत्स्यपित्ता, कृष्णभेदी, चक्राङ्गी, शकुलादनी, ८ पिर्रैका नाम ॥— आत्मगुप्ता, अजहा, अव्यण्डा, कण्डुरा, प्रावृषायणी, ऋष्यप्रोक्ता, शूकशिम्बिः, कपिकच्छुः, मर्कटी, ९ काउछाका नाम ॥—चित्रा, उपचित्रा, न्यग्रोधी, द्रवन्ती, शम्बरी, वृषा, प्रत्यक्श्रेणी, सुतश्रेणी, रण्डा, मूषिकपर्णी, १० मूषकपर्णी (मुषलिण्डीका नाम ॥—अपामार्गः, शैखरिकः, धामार्गवः, मयूरकः, प्रत्यक्पर्णी, केशपर्णी, किणिही, खरमञ्जरी, ८ अपामार्गका नाम ॥—हञ्जिका, ब्राह्मणी, पद्मा, भार्गी, ब्राह्मणयष्टिका, अङ्गारवल्ली, बालेयशाकः, बर्बरः, वर्धकः, ९ भारङ्गीका नाम ॥—मञ्जिष्ठा, विकसा, जिङ्गी, समङ्गा, कालमेषिका, मण्डूकपर्णी, भण्डीरी, भण्डी, योजनवल्ली, ९ मजिटाका नाम ॥—यासः, यवासः,

पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिवल्लिका ८३३
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनिर्गुहा ८३४
निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ८३५
प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ८३६
नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ८३७
रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ८३८
अवल्गुजः सोमराजी सुवल्लिः सोमवल्लिका ८३९
कालमेषी कृष्णफला बाकुची पूतिफल्यपि ८४०
कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ८४१
उषणा पिप्पली शौण्डी कोलाऽथ करिपिप्पली ८४२
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ८४३
चव्यं तु चविका काकचिञ्चीगुञ्जे तु कृष्णला ८४४

दुःस्पर्शः, धन्वयासः, कुनाशकः, रोदनी, कच्छुरा, अनन्ता, समुद्रान्ता, दुरालभा, १० जवासा (शिस्ना) का भेद विशेषका नाम ॥—पृश्निपर्णी, पृथक्पर्णी, चित्रपर्णी, अङ्घ्रिवल्लिका, क्रोष्टुविन्ना, सिंहपुच्छी, कलशिः धावनिः, गुहा, ९ चाल्ने सिस्नाका नाम ॥—निदिग्धिका, स्पृशी, व्याघ्री, बृहती, कण्टकारिका, प्रचोदनी, कुली, क्षुद्रा, दुःस्पर्शा, राष्ट्रिका, १० बिंहीका नाम ॥—नीली, काला, क्लीतकिका, ग्रामीणा, मधुपर्णिका, रञ्जनी, श्रीफली, तुत्था, द्रोणी, दोला, नीलिनी, ११ नीर (रङ्ग बन्ने बुटी) का नाम ॥—अवल्गुजः, सोमराजी, सुवल्लिः, सोमवल्लिका, कालमेषी, कृष्णफला, बाकुची, पूतिफली, ८ बकुची का नाम ॥—कृष्णा, उपकुल्या, वैदेही, मागधी, चपला, कणा, उषणा, पिप्पली, शौण्डी, कोला, १० पिपलाका नाम ॥—करिपिप्पली, कपिवल्ली, कोलवल्ली, श्रेयसी, वशिरः, ५ गज पिप्पलीका नाम ॥—चव्यम्, चविका, २ चाँमाका

पलंकषा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ८४५
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ८४६
विश्वा विषा प्रतिविषाऽतिविषोपविषाऽरुणा ८४७
शृङ्गी महौषधं चाथ क्षीरावी दुग्धिका समे ८४८
शतमूली बहुसुताऽभीरुरिन्दीवरी वरी ८४९
ऋष्यप्रोक्ताऽभीरुपत्रीनारायण्यः शतावरी ८५०
अहेरुरथ पीतद्रुकालीयकहरिद्रवः ८५१
दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ८५२
वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ८५३
शुक्ला हैमवती वैद्यमातृसिंह्यौ तु वाशिका ८५४
वृषोऽटरूषः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ८५५
आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद्विष्णुक्रान्ताऽपराजिता ८५६
इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ८५७

नाम ॥—काकचिञ्ची, गुञ्जा, कृष्णला, ३ रातीगेडीका नाम ॥—पलंकषा, इक्षुगन्धा, श्वदंष्ट्रा, स्वादुकण्टकः, गोकण्टकः, गोक्षुरकः, वनशृङ्गाटः, ७ गोखुरका नाम॥—विश्वा, विषा, प्रतिविषा, अतिविषा, उपविषा, अरुणा, शृङ्गी, महौषधम्, ८ अतीसका नाम ॥—क्षीरावी, दुग्धिका, २ रूधिलाका नाम ॥—शतमूली, बहुसुता, अभीरुः, इन्दीवरी, वरी, ऋष्यप्रोक्ता, अभीरुपत्री, नारायणी, शतावरी, अहेरुः १० सतावरी (कुहिलाका नाम ॥—पीतद्रुः, कालीयकः, हरिद्रुः, दार्वी, पचंपचा, दारुहरिद्रा, पर्जनी, ७ चुत्राका नाम ॥—वचा, उग्रगन्धा, षड्ग्रन्था, गोलोमी, शतपर्विका, ५ बोझाका नाम ॥—शुक्ला वचा सा हैमवती १ सेतो जरा डाँठ्हुने बोझाको नाम ॥—वैद्यमाता, सिंही, वाशिका, वृषः, अटरूषः, सिंहास्यः, वासकः, वाजिदन्तकः, ८ असुराका नाम ॥—आस्फोटा,

शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ८५८
मिश्रेयाप्यथ सीहुण्डो वज्रः स्नुक् स्त्री स्नुही गुडा ८५९
समन्तदुग्धाऽथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ८६०
तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुंनपुंसकम् ८६१
बला वाट्यालका घण्टारवा तु शणपुष्पिका ८६२
मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ८६३
सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ८६४
त्रिभण्डी रोचनी श्यामापालिन्द्यौ तु सुषेणिका ८६५
काला मसूरविदलाऽर्धचन्द्रा कालमेषिका ८६६
मधुकं क्लीतकं यष्टिमधुकं मधुयष्टिका ८६७
विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्ट्री तु या सिता ८६८
अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ८६९

गिरिकर्णी, विष्णुक्रान्ता, अपराजिता, ४ अपराजिताका नाम ।।—इक्षुगन्धा, काण्डेक्षुः, कोकिलाक्षः, इक्षुरः, क्षुरः, ५ तालमखानाका नाम ।।—शालेयः शीतशिवः, छत्रा, मधुरिका, मिसिः, मिश्रेया, ६ वनसूपका नाम ।।—सीहुण्डः, वज्रः, स्नुक्, स्नुही, गुडा, समन्तदुग्धा, ६ सिउँडीका नाम । स्नुक् स्त्री.माछ ।।—वेल्लम्, अमोघा, चित्रतण्डुला, तण्डुलः, कृमिघ्नः, विडङ्गम्, ६ वायुविडङ्गका नाम ।।—बला, वाट्यालका, २ बलुका नाम ।।—घण्टारवा, शणपुष्पिका, २ शणपुष्पिका नाम ।।—मृद्वीका, गोस्तनी, द्राक्षा, स्वाद्वी, मधुरसा ५ दाखका नाम ।।—सर्वानुभूतिः, सरला, त्रिपुटा, त्रिवृता, त्रिवृत्, त्रिभण्डी, रोचनी, ७ निशोथका नाम ।।—श्यामा, पालिन्दी, सुषेणिका, काला, मसूरविदला, अर्धचन्द्रा, कालमेषिका, ७ काला निशोथका नाम ।।—मधुकम्, क्लीतकम्, यष्टिमधुकम्, मधुयष्टिका, ४ जेठीमधुका नाम ।।—विदारी, क्षीरशुक्ला, इक्षुगन्धा, क्रोष्ट्री, ४ बिराले (विराली) लहराका नाम ।।—क्षीरविदारी, महाश्वेता

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ८७०
खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ८७१
गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ८७२
योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याह्वया इमे ८७३
कदली वारणबुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ८७४
काष्ठीला मुद्गपर्णी तु काकमुद्गा सहेत्यपि ८७५
वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी ८७६
नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ८७७
नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ८७८
विदारिगन्धांऽशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ८७९
तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च ८८०

ऋक्षगन्धिका, ३ सेताविरालेलहराका नाम ॥—लाङ्गली, शारदी, तोयपिप्पली, शकुलादनी, ४ हलहलेका नाम ॥—खराश्वा, कारवी, दीप्यः, मयूरः, लोच० मस्तकः, ५ सहस्र जरीका नाम ॥—गोपी, श्यामा, शारिवा, अनन्ता, उत्पलशारिवा, ५ अनन्तमूल (खनीउँका) नाम ॥—योग्यम्, ऋद्धिः, सिद्धिः, लक्ष्मीः, ४ ऋद्धि (पाते झुलाका) नाम । ई नै ४ नाम वृद्धिदक्षिणावर्त भयेर बटारिने पाते सुलोका पनि हुन् ॥—
कदली, वारणबुसा, रम्भा, मोचा, अंशुमत्फला, काष्ठीला, ६ केराका नाम ॥ —मुद्गपर्णी, काकमुद्गा, सहा, ३ मुद्गपर्णी (वनमुगी)का नाम ॥—वार्ताकी, हिङ्गुली, सिंही, भण्टाकी, दुष्प्रधर्षिणी, ५ सेता विहिका नाम ॥—नाकुली, सुरसा, रास्ना, सुगन्धा, गन्धनाकुली, नकुलेष्टा, भुजङ्गाक्षी, छत्राकी, सुवहा, ९ फ्याक्से कन्दाका नाम ॥—विदारिगन्धा, अंशुमती, सालपर्णी, स्थिरा, ध्रुवा, ५ शालीपर्णी (शाकिनु) का नाम ॥—तुण्डिकेरी, समुद्रान्ता, कर्पासी, बदरा, ४ कपास (कपास) का नाम ॥—कार्पासी वन्या चेत् भारद्वाजी १ वन

भारद्वाजी तु सा वन्या शृङ्गी तु ऋषभो वृषः ८८१
गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका ८८२
धामार्गवो घोषकः स्यान्महाजाली स पीतकः ८८३
ज्योत्स्नी पटोलिका जाली नादेयी भूमिजम्बुका ८८४
स्याल्लाङ्गलिक्यग्निशिखा काकाङ्गी काकनासिका ८८५
गोधापदी तु सुवहा मुसली तालमूलिका ८८६
अजशृङ्गी विषाणी स्याद्गोजिह्वादार्विके समे ८८७
ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्यप्यथ द्विजा ८८८
हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ८८९
एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ८९०

कपासका नाम ॥—शृङ्गी, ऋषभः, वृषः, ३ शृङ्गी ऋषभ नाम भयेको सिङ्को आकार भयेको अष्टवर्गको औषधी विशेष (यसलाई पाहाडेले गुनाभा भन्दछन् ॥—गाङ्गेरुकी, नागबला, झषा, ह्रस्वगवेधुका, ४ गुनालु (बलुविशेष) का नाम ॥—धामार्गवः, घोषकः, २ घिरौंलाका नाम ॥—पीतकः पीतपुष्पश्चेत् महाजाली १ पाटे घिरौलाको नाम ॥ स्त्रीलिङ्गमा छ ॥—ज्योत्स्नी, पटोलिका, जाली, ३ चिचिण्डाका नाम ॥ नादेयी, भूमिजम्बुका, २ भईंजम्बुका नाम ॥—लाङ्गलिकी, अग्निशिखा, २ गुने मधुराका नाम ॥—काकाङ्गी, काकनासिका, २ कागचुचेका नाम ॥—गोधापदी, सुवहा, २ रातापात हुने लज्जावतीका नाम ॥—मुसली, तालमूलीका, २ मुसली कन्दाका नाम ॥—अजशृङ्गी, विषाणी, २ भेडा शृङ्गीका नाम ॥—गोजिह्वा, दार्विका, २ जभ्रेटाका नाम ॥—ताम्बूलवल्ली, ताम्बूली, नागवल्ली, ३ पानका नाम ॥—द्विजा, हरेणुः, रेणुका, कौन्ती, कपिला, भस्मगन्धिनी, ६ कवाफचिती (शीतल चिनीका) नाम ॥—एलावालुकम्, ऐलेयम्, सुगन्धि, हरिवालुकम्,

वालुकं चाथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरू ८९१
वालं ह्रीबेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ८९२
कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ८९३
शैलेयं तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ८९४
गन्धिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ८९५
महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ८९६
अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ८९७
पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्बहुलाऽथ सा ८९८
सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः ८९९
व्याधिः कुष्टं पारिभाव्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम् ९००
शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात् केशिन्यथ वितुन्नकः ९०१
झटामलाऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ९०२

वालुकम्, ५ मुसावरका नाम ॥—पालङ्की, मुकुन्दः, कुन्दः, कुन्दुरुः, ४ पालुङ्गाकाशागका नाम ॥-बालम्, ह्रीबेरम्, बर्हिष्ठम्, उदीच्यम्, केशाम्बुनाम, ५ सुगन्ध बालका नाम ॥—कालानुसार्यम्, वृद्धम्, अश्मपुष्पम्, शीतशिवम्, शैलेयम्, ५ शिला कुंकुमका नाम ॥—तालपर्णी, दैत्या, गन्धकुटी, मुरा, गन्धिनी ५ काला जटामसीका नाम ॥—गजभक्ष्या, सुवहा, सुरभी, रसा, महेरणा, कुन्दुरुकी, सल्लकी, ह्लादिनी, ८ साजका नाम ॥—अग्निवाला, सुभिक्षा, धातकी, धातुपुष्पिका, ४ धँयाँराका नाम ॥—पृथ्वीका, चन्द्रवाला, एला, निष्कुटिः, बहुला, ५ अलैंचीका नाम ॥—उपकुञ्चिका, तुत्था, कोरङ्गी, त्रिपुटा, त्रुटिः, ५ सानु अलैंचीका नाम (सुखुमेल) ॥—व्याधिः, कुष्टम्, पारिभाव्यम्, वाप्यम्, पाकलम्, उत्पलम्, ६ कूटका नाम ॥—शङ्खिनी, चोरपुष्पी, केशिनी, ३ सिन्कौलिका नाम ॥—वितुन्नकः, झटा-

प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यमथ तुन्नः कुबेरकः १०३
कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षोऽथ राक्षसी १०४
चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः १०५
व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् १०६
सुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली १०७
धमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हट्टविलासिनी १०८
शुक्तिः शङ्खः खुरः कोलदलं नखमथाढकी १०९
काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृत्तालकसुराष्ट्रजे ११०
कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् १११
प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ११२
ग्रन्थिपर्णं शुकं बर्हपुष्पं स्थौणेयकुक्कुरे ११३
मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ११४

मला, अज्झटा, ताली, शिवा, तामलकी, ६ भुईं अमलाका नाम ॥-प्रपौण्डरीकम्, पौण्डर्यम्, २ स्थल कमलका नाम ॥—तुन्नः, कुबेरकः, कुणिः, कच्छः, कान्तलकः, नन्दिवृक्षः, ६ टुनीका नाम ॥-राक्षसी, चण्डा, धनहरी, क्षेमः, दुष्पत्रः, गणहासकः ६ गन्धपलाशविशेषका नाम चोरकः, (समयो) चमेहा, पनि भन्दछन् ॥— व्याडायुधम्, व्याघ्रनखम्, करजम्, चक्रकारकम्, ४ समुद्रकर्कटिका नाम ॥—सुषिरा, विद्रुमलता, कपोताङ्घ्रिः, नटी, नली, धमनी, अञ्जनकेशी ७ नलि (माल्कागुनुका) नाम ॥—हनुः, हट्टविलासिनी, शुक्तिः, शङ्खः, खुरः, कोलदलम्, नखम्, ७ काला हलेदाका नाम ॥ आढकी, काक्षी, मृत्स्ना, तुवरिका, मृत्तालकम्, सुराष्ट्रजम्, ६ रहरका नाम ॥—कुटन्नटम्, दाशपुरम्, वानेयम्, परिपेलवम्, प्लवम्, गोपुरम्, गोनर्दम्, कैवर्तीमुस्तकम्, ८ भैं अमला जस्ता सेतो-मोथेका नाम ॥ ग्रन्थिपर्णम्, शुकम्, बर्हपुष्पम्, स्थौणेयम्, कुक्कुरम्,

समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ९१५
तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशा मिसी ९१६
त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ९१७
कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ९१८
ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम् ९१९
शाकाख्यं पत्रपुष्पादि तण्डुलीयोऽल्पमारिषः ९२०
विशल्याग्निशिखानन्ता फलिनी शक्रपुष्पिका ९२१
स्यादृक्षगन्धा छगलान्त्र्यावेगी वृद्धदारकः ९२२
जुङ्गो ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ९२३
पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ९२४

---

५ भेडे कुह्राका नाम ॥ मरुन्माला, पिशुना, स्पृक्का, देवी, लता, लघुः, समुद्रान्ता, वधूः, कोटिवर्षा, लङ्कोपिका, १० कपुरपातीका नाम ॥—तपस्विनी, जटामांसी, जटिला, लोमशा, मिसी, ५ जटामसीका नाम ॥—त्वक्पत्रम्, उत्कटम्, भृङ्गम्, त्वचम्, चोचम्, वराङ्गकम्, ६ बेतलहुरीका नाम ॥—कर्चूरकः, द्राविडकः, काल्पकः, वेधमुख्यकः, ४ कचुर सेतो (हलेदो) का नाम ॥—फलपाकान्तानां व्रीह्यादीनां जातावेव। ओषधी १ व्रीहि धान्य जौ चना आदि पाकेरसुक्ने जातका ॥ उद्भिज्जः १ (उम्रने वस्तु)को नाम ॥—यदा तु ओषधेः रोगहारित्वमात्रं प्रतीयते औषधम् १ औषधी मात्र अर्थमा प्रयुक्त गरिने वस्तुको नाम ॥—यत् पत्रपुष्पादि तत् शाकं १ शागपात,फूल,फल,डाँठ कन्द स्वेदज ई ६ प्रकारका शागपातको नाम ॥ तण्डुलीयः,अल्पमारिषः, २ लुँडेका शाग (चौराई) का नाम ॥—विशल्या, अग्निशिखा, अनन्ता, फलिनी, शक्रपुष्पिका, ५ इन्द्रपुष्पी (सर्वजा) का नाम ॥—ऋक्षगन्धा, छगलान्त्री, आवेगी, वृद्धदारकः, जुङ्गः, ५ त्रिधाराका नाम ॥—ब्राह्मी, मत्स्याक्षी, वयस्था, सोमवल्लरी ४ ब्राह्मी (घोडताप्रे) का नाम ॥—पटुपर्णी, हैमवती,

हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा ९२५
तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ९२६
बर्बरा कबरी तुङ्गी खरपुष्पाऽजगन्धिका ९२७
एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा ९२८
चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ९२९
सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ९३०
नमस्कारी गण्डकारी समङ्गा खदिरेत्यपि ९३१
जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ९३२
कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ९३३
किराततिक्तो भूनिम्बोऽनार्यतिक्तोऽथ सप्तला ९३४
विमला सातला भूरिफेना चर्मकषेत्यपि ९३५

स्वर्णक्षीरी, हिमावती, ४ कौंढे थाकलका नाम (मकोय) हिन्दीमा ॥—हयपुच्छी, काम्बोजी, माषपर्णी, महासहा, ४ मासलहरीका नाम ॥—तुण्डिकेरी, रक्तफला, बिम्बिका, पीलुपर्णी, ४ गोलकाँक्रीका नाम ॥—बर्बरा, कबरी, तुङ्गी, खरपुष्पा, अजगन्धिका, ५ बाबरीका नाम ॥—एलापर्णी, सुवहा, रास्ना, युक्तरसा, ४ गाई तिहारेका नाम ॥—चाङ्गेरी, चुक्रिका, दन्तशठा, अम्बष्ठा, अम्ललोणिका, ५ चरि अमिलाका नाम ॥—सहस्रवेधी, चुक्रः, अम्लवेतसः, शतवेधी, ४ अम्लवेतका नाम ॥—नमस्कारी, गण्डकारी, समङ्गा, खदिरा, ४ लज्जावतीका नाम ॥—जीवन्ती, जीवनी, जीवा, जीवनीया, मधुस्रवा, ५ जीवन्ती शाक (जिरी)का नाम ॥—कूर्चशीर्षः, मधुरकः शृङ्गः, ह्रस्वाङ्गः, जीवकः, ५ जीवक कुचाजस्तो बोट हुने लशुनको जस्तो कन्द हुने औषधीका नाम ॥—किराततिक्तः, भूनिम्बः, अनार्यतिक्तः, ३ चिराईताका नाम ॥—सप्तला, विमला, सातला, भूरिफेना, चर्मकषा

वायसोली स्वादुरसा वयस्थाऽथ मकूलकः १३६
निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्श्रेण्युदुम्बरपर्ण्यपि १३७
अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका १३८
मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे १३९
अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी १४०
काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि १४१
प्रपुन्नाडस्त्वेडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः १४२
पद्माट उरणाख्यश्च पलाण्डुस्तु सुकन्दकः १४३
लतार्कदुद्रुमौ तत्र हरितेऽथ महौषधम् १४४
लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः १४५
पुनर्नवा तु शोथघ्नी वितुन्नं सुनिषण्णकम् १४६
स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्ण्यपि १४७

हार्त्तकानेका नाम ॥—वायसोली, स्वादुरसा, वयस्था, ३ कविरालीका नाम ॥—मकूलकः, निकुम्भः, दन्तिका, प्रत्यक्श्रेणी, उदुम्बरपर्णी, ५ वज्रदन्तीका नाम ॥—अजमोदा, उग्रगन्धा, ब्रह्मदर्भा, यवानिका, ४ अजमोदा (जुवानु)का नाम ॥—पुष्करम्, काश्मीरम्, पद्मपत्रम्, ३ पुष्करमूल (कूट विशेष)का नाम ॥—अव्यथा, अतिचरा, पद्मा, चारटी, पद्मचारिणी, ५ स्थलकमलिनीका नाम ॥—काम्पिल्यः, कर्कशः, चन्द्रः, रक्ताङ्गः, रोचनी, ५ सिंदुरेवृक्षका नाम ॥—प्रपुन्नाडः, एडगजः, दद्रुघ्नः, चक्रमर्दकः, पद्माटः, उरणाख्यः, ६ ताप्रेका नाम ॥—पलाण्डुः, सुकन्दकः, २ प्याजका नाम ॥—हरिते हरिद्वर्णे पलाण्डौ लतार्कः, दुद्रुमः, २ हरियोप्याज (छ्यापी)का नाम ॥—महौषधम्, लशुनम्, गृञ्जनम्, अरिष्टः, महाकन्दः, रसोनकः, ६ लशुनका नाम ॥—पुनर्नवा, शोथघ्नी, २ पुनर्नवाका नाम ॥—वितुन्नम्, सुनिषण्णकम्, २ सेता पुनर्नवाका नाम ॥—वातकः, शीतलः, अपराजिता,

पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ९४८
वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्त्रायन्ती बलभद्रिका ९४९
विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बदरेत्यपि ९५०
मार्कवो भृङ्गराजः स्यात् काकमाची तु वायसी ९५१
शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ९५२
अवाक्पुष्पी कारवी च सरणा तु प्रसारिणी ९५३
तस्यां कटंभरा राजबला भद्रबलेत्यपि ९५४
जनी जतूका रजनी जतुकृच्चक्रवर्तिनी ९५५
संस्पर्शाऽथ शटी गन्धमूली षड्ग्रन्थिकेत्यपि ९५६
कर्चूरोऽपि पलाशोऽथ कारवेल्लः कठिल्लकः ९५७
सुषवी चाथ कुलकं पटोलस्तिक्तकः पटुः ९५८
कूष्माण्डकस्तु कर्कारुरुर्वारुः कर्कटी स्त्रियौ ९५९

शणपर्णी, ४ अपराजिता विशेष (शणपर्णीका) नाम ॥—पारावताङ्घ्रिः, कटभी, पण्या, ज्योतिष्मती, लता, ५ मालकागुनाका नाम ॥—वार्षिकम्, त्रायमाणा, त्रायन्ती, बलभद्रिका, ४ मुडिलाका नाम ॥—विष्वक्सेनप्रिया, गृष्टिः, वाराही, बदरा, ४ वाराही कन्दका नाम ॥—मार्कवः, भृङ्गराजः, २ भृङ्गराजका नाम। योसान्त र अजन्त पनिछ ॥—काकमाची, वायसी २ कवैका नाम ॥—शतपुष्पा, सितच्छत्रा, अतिच्छत्रा, मधुरा, मिसिः, अवाक्पुष्पी, कारवी, ७ सूँपका नाम ॥—सरणा, प्रसारिणी, कटंभरा, राजबला, भद्रबला, ५ बिरीका नाम ॥—जनी, जतूका, रजनी, जतुकृत्, चक्रवर्तिनी, संस्पर्शा, ६ पद्मावतीका नाम ॥—शटी, गन्धमूली, षड्ग्रन्थिका, कर्चूरः, पलाशः, ५ कपुरहलेदाका नाम ॥—कारवेल्लः, कठिल्लकः, सुषवी, ३ करेलाका नाम ॥—कुलकम्, पटोलः, तिक्तकः, पटुः, ४ परवरका नाम ॥—कूष्माण्डकः, कर्कारुः, २

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्तुम्ब्यलाबूरुभे समे ९६०
चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा विशाला त्विन्द्रवारुणी ९६१
अर्शोघ्नः सूरणः कन्दो गण्डीरस्तु समष्ठिला ९६२
कलम्ब्युपोदिका स्त्री तु मूलकं हिलमोचिका ९६३
वास्तुकं शाकभेदाः स्युर्दूर्वा तु शतपर्विका ९६४
सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहाऽनन्ताऽथ सा सिता ९६५
गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षका ९६६
कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ९६७
स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा चूडाला चक्रलोच्चटा ९६८
वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ९६९
शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ९७०

कुभिण्डाका नाम ॥—उर्वारुः कर्कटी, २ काँक्राका नाम ॥—इक्ष्वाकुः, कटुतुम्बी २ तीता तुम्बाका नाम ॥—तुम्बी, अलाबूः, २ लउकाका नाम ॥—चित्रा, गवाक्षी, गोडुम्बा, ३ गोरख ककडीका नाम ॥—विशाला, इन्द्रवारुणी, २ ऐरेलुका नाम ॥—अर्शोघ्नः, सूरणः, कन्दः, ३ सूरनका नाम (ओल) ॥—गण्डीरः, समष्ठिला, २ सूथनीका नाम ॥—कलम्बी, उपोदिका, मूलकम्, हिलमोचिका, वास्तुकम्, ५ कलम्बी आदि ५ का ५ नाम (करेमु शाग, पोई शाग, मूलाको, हिलाशा शाग, वेथुशाग) ५ का ५ नाम ॥—दूर्वा, शतपर्विका, सहस्रवीर्या, भार्गवी, रुहा, अनन्ता, ६ दुभाका नाम ॥—सा दूर्वा सिता शुक्ला चेत्–गोलोमी, शतवीर्या, गण्डाली, शकुलाक्षका, ४ सेतादुभाका नाम ॥—कुरुविन्दः, मेघनामा, मुस्ता, मुस्तकम्, ४ मोथेका नाम । मुस्तकं पुंनपुंसकमाछ ॥—भद्रमुस्तकः, गुन्द्रा, २ नागर मोथेका नाम ॥—चूडाला, चक्रला, उच्चटा, ३ श्वेत गुञ्जा (सेती गेडी)का नाम ॥—वंशः, त्वक्सारः, कर्मारः, त्वचिसारः, तृणध्वजः, शतपर्वा, यवफलः, वेणुः, मस्करः,

वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः ९७१
ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी गुन्द्रस्तेजनकः शरः ९७२
नडस्तु धमनः पोटगलोऽथो काशमस्त्रियाम् ९७३
इक्षुगन्धा पोटगलः पुंसि भूम्नि तु बल्वजाः ९७४
रसाल इक्षुस्तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तारकादयः ९७५
स्याद्वीरणं वीरतरं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ९७६
अभयं नलदं सेव्याममृणालं जलाशयम् ९७७
लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ९७८
नडादयस्तृणं गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखा अपि ९७९
अस्त्री कुशं कुशो दर्भः पवित्रमथ कत्तृणम् ९८०
पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ९८१

तेजनः, १० बाँसका नाम ।।—ये वेणवः अनिलेन कीटादिकृतरन्ध्रगतवायुनोद्धताः स्वनन्ति, ते कीचकाः १ हावालगदा बजने सछिद्र बाँसको नाम ।। ग्रन्थिः, पर्व, परुः, ३ बाँस आदिका आँखलाका नाम ।।—ग्रन्थिः पुलिङ्गमाछ ।।—गुन्द्रः, तेजनकः, शरः, ३ निगालाका नाम ।।—नडः, धमनः, पोटगलः, ३ नर्कटका नाम ।।—इक्षुगन्धा, पोटगलः २ काँस तृणका नाम ।।—बल्वजाः, १ बाबियाको नाम ।। बल्वजा वहुवचनान्तः पुंलिङ्गमाछ ।।—रसालः, इक्षुः, २ उखुका नाम ।।—पुण्ड्रः, कान्तारकः, २ गेंवरा उखुका कालो उखु उखुका १२ भेदछन् ।। वीरणम्, वीरतरम्, २ ऊशीरका (खस्खस्) का नाम ।।—उशीरम्, अभयम्, नलदम्, सेव्यम्, अमृणालम्, जलाशयम्, लामज्जकम्, लघुलयम्, अवदाहम्, इष्टकापथम्, १० उशीरका जराका नाम ।।—नडादयः नड काशादयः, तृणं तृणजातीया । ये च गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखाः सामान्य तृणका नाम ।। कुशम्, कुशः, दर्भः, पवित्रम्, ४ कुशका नाम ।। कुशं पुं.नपुं.माछ ।।-कत्तृणम्, पौरम्, सौगन्धिकम्, ध्यामम्,

छत्राऽतिच्छत्रपालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणे ९८२
शष्पं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम् ९८३
तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नडसंहतिः ९८४
तृणराजाह्वयस्तालो नालिकेरस्तु लाङ्गली ९८५
घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु ९८६
फलमुद्वेगमेते च हिन्तालसहितास्त्रयः ९८७
खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ९८८

इति वनौषधिवर्गः ॥ ६. अथ सिंहादिवर्गः

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ९८९
'कण्ठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनः **

देवजग्धकम्, रौहिषम्, ६ रोहित तृणका नाम ॥—छत्रा, अतिछत्रः, पालघ्नः, मालातृणकम्, भूस्तृणम्, ५ कुकुरमुते झारका नाम ॥—शष्पम्, बालतृणम्, २ कलिला झारका नाम ॥—घासः, यवसम्, २ गाई गोरू भैसीले मीठो मानेर खाने घाँसका नाम ॥—तृणम्, अर्जुनम्, २ साधारण घाँसका नाम ॥-तृणानां संहतिः तृण्या १ तृणका समूहको नाम ॥-नडानां संहतिनड्या नर्कटका समूहको नाम ॥—तृणराजः, तालः, २ तार (ताल) वृक्षका नाम ॥—नालिकेरः, लाङ्गली, २ नरिवलका नाम ॥-घोण्टा, पूगः, क्रमुकः, गुवाकः, खपुरः, ५ सुपारीका वृक्षका नाम ॥—अस्य फलं उद्वेगं १ सुपारीका फलको नाम ॥—हिन्तालः, १ सानु तालका नाम ॥ खर्जूरः, केतकी, ताली, खर्जूरी, ४ तृण जातीय वृक्षका (हिन्ताल) (सानु ताल) तालः (तार) नालिकेरः (नरिवल) पूगः (सुपारी) खर्जुरः (खजुर) केतकी (केवडा) ताली (तारी) खर्जुरी (सानु खजुर) छोहरा ई जंमा ८ जातका वृक्षलाई तृणद्रुमभन्दछन् ॥

९८९-१०७४-सिंहः, मृगेन्द्रः, पञ्चास्यः, हर्यक्षः, केसरी, हरिः, ६ सिंहका

पुण्डरीकः पञ्चनखचित्रकायमृगद्विषः' **

शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे तरक्षुस्तु मृगादनः ९९०

वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः ९९१

दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ९९२

कपिप्लवंगप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ९९३

मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथ भल्लुके ९९४

ऋक्षाच्छभल्लभल्लूका गण्डके खड्गखड्गिनौ ९९५

लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ९९६

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ९९७

शृगालवञ्चुकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ९९८

ओतुर्बिडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ९९९

त्रयो गौधेरगौधारगौधेया गोधिकात्मजे १०००

श्वावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम् १००१

नाम ॥—शार्दूलः, द्वीपी, व्याघ्रः, ३ बाघका नाम ॥ तरक्षुः, मृगादनः, २ चितुवाका नाम ॥—वराहः, सूकरः, घृष्टिः, कोलः, पोत्री, किरिः, किटिः, दंष्ट्री, घोणी, स्तब्धरोमा, क्रोडः, भूदारः, १२ बँदेलका नाम ॥—कपिः, प्लवङ्गः, प्लवगः, शाखामृगः, वलीमुखः, मर्कटः, वानरः, कीशः, वनौकाः, ६ वानरका नाम ॥—भल्लुकः, ऋक्षः, अच्छभल्लः, भल्लूकः, ४ भालुका नाम ॥—गण्डकः, खड्गः, खड्गी, ३ गैंडाका नाम ॥—लुलायः, महिषः, वाहद्विषत्, कासरः, सैरिभः, ५ राँगा र अर्नाका नाम ॥—शिवा, भूरिमायः, गोमायुः, मृगधूर्तकः, शृगालः, वञ्चुकः, क्रोष्टा, फेरुः, फेरवः, जम्बुकः, १० स्यालका नाम । 'शिवा' शब्दः स्त्रिलिङ्गमात्रछ ॥—ओतुः, बिडालः, मार्जारः, वृषदंशकः, आखुभुक्, ५ बिरालाका नाम ॥—गौधारः, गौधेरः, गौधेयः,

छत्राऽतिच्छत्रपालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणे ९८२
शष्पं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम् ९८३
तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नडसंहतिः ९८४
तृणराजाह्वयस्तालो नालिकेरस्तु लाङ्गली ९८५
घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु ९८६
फलमुद्वेगमेते च हिन्तालसहितास्त्रयः ९८७
खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ९८८

इति वनौषधिवर्गः ॥ ६. अथ सिंहादिवर्गः

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ९८९
'कण्ठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनः **

देवजग्धकम्, रौहिषम्, ६ रोहित तृणका नाम ॥—छत्रा, अतिछत्रः, पालघ्नः, मालातृणकम्, भूस्तृणम्, ५ कुकुरमुते झारका नाम ॥—शष्पम्, बालतृणम्, २ कलिला झारका नाम ॥—घासः, यवसम्, २ गाई गोरू भैंसीले मीठो मानेर खाने घाँसका नाम ॥—तृणम्, अर्जुनम्, २ साधारण घाँसका नाम ॥-तृणानां संहतिः तृण्या १ तृणका समूहको नाम ॥-नडानां संहतिनड्या नर्कटका समूहको नाम ॥—तृणराजः, तालः, २ तार (ताल) वृक्षका नाम ॥—नालिकेरः, लाङ्गली, २ नरिवलका नाम ॥-घोण्टा, पूगः, क्रमुकः, गुवाकः, खपुरः, ५ सुपारीका वृक्षका नाम ॥—अस्य फलं उद्वेगं १ सुपारीका फलको नाम ॥—हिन्तालः, १ सानु तालका नाम ॥ खर्जूरः, केतकी, ताली, खर्जूरी, ४ तृण जातीय वृक्षका (हिन्ताल) (सानु ताल) तालः (तार) नालिकेरः (नरिवल) पूगः (सुपारी) खर्जुरः (खजुर) केतकी (केवडा) ताली (तारी) खर्जुरी (सानु खजुर) छोहरा ई जंमा ८ जातका वृक्षलाई तृणद्रुमभन्दछन् ॥

९८९-१०७४-सिंहः, मृगेन्द्रः, पञ्चास्यः, हर्यक्षः, केसरी, हरिः, ६ सिंहका

पुण्डरीकः पञ्चनखचित्रकायमृगद्विषः' **
शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे तरक्षुस्तु मृगादनः ९९०
वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः ९९१
दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ९९२
कपिप्लवंगप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ९९३
मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथ भल्लुके ९९४
ऋक्षाच्छभल्लभल्लूका गण्डके खड्गखड्गिनौ ९९५
लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ९९६
स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ९९७
शृगालवञ्चुकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ९९८
ओतुर्बिडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ९९९
त्रयो गौधेरगौधारगौधेया गोधिकात्मजे १०००
श्वावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम् १००१

नाम ॥—शार्दूलः, द्वीपी, व्याघ्रः, ३ बाघका नाम ॥ तरक्षुः, मृगादनः, २ चितुवाका नाम ॥—वराहः, सूकरः, घृष्टिः, कोलः, पोत्री, किरिः, किटिः, दंष्ट्री, घोणी, स्तब्धरोमा, क्रोडः, भूदारः, १२ बँदेलका नाम ॥—कपिः, प्लवङ्गः, प्लवगः, शाखामृगः, वलीमुखः, मर्कटः, वानरः, कीशः, वनौकाः, ९ वानरका नाम ॥—भल्लुकः, ऋक्षः, अच्छभल्लः, भल्लूकः, ४ भालुका नाम ॥—गण्डकः, खड्गः, खड्गी, ३ गैंडाका नाम ॥—लुलायः, महिषः, वाहद्विषत्, कासरः, सैरिभः, ५ राँगा र अर्नाका नाम ॥—शिवा, भूरिमायः, गोमायुः, मृगधूर्तकः, शृगालः, वञ्चुकः, क्रोष्टा, फेरुः, फेरवः, जम्बुकः, १० स्यालका नाम । 'शिवा' शब्दः स्त्रिलिङ्गमात्रछ ॥—ओतुः, बिडालः, मार्जारः, वृषदंशकः, आखुभुक्, ५ बिरालाका नाम ॥—गौधारः, गौधेरः, गौधेयः,

वातप्रमीर्वातमृगः कोकस्त्वीहामृगो वृकः १००२
मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः १००३
ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्यैणमुभे त्रिषु १००४
कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि १००५
समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः १००६
कृष्णसाररुरुन्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिषाः १००७
गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरो मृगाः १००८
गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः १००९
इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः १०१०

---

३ गोहराका नाम ॥—श्वावित्, शल्यः, २ दुमसीका नाम ॥—तस्य शल्यस्य लोम्नि शलली, शललम्, शलम् ३ दुमसीका काँढाका नाम ॥—वातप्रमीः, वातमृगः, २ वरेठा मृगका नाम ॥—कोकः, ईहामृगः, वृकः, ३ चुत्राँसाका नाम ॥—मृगः, कुरङ्गः, वातायुः, हरिणः, अजिनयोनिः, ५ सामान्य मृगका नाम ॥ एण्या हरिण्याश्चर्माद्यं ऐणेयं १ हरिणीका चर्म आदिको नाम। एणस्य तु चर्माद्यं ऐणं मृगका चर्म शृङ्ग आदिका नाम ॥—ऐणेयम्, ऐणं त्रिलिङ्गमाछन् ॥—कदली, कन्दली, चीनः, चमूरुः, प्रियकः, समूरुः, ६ ई ६ वटा मृगविशेष हुन् ६ प्रकारका मृगको १।१ को १।१ नाम पृथक् पृथक् जान्नु ॥—अमी ६ हरिणाः, वक्ष्यमाणाः कृष्णसारादयश्च अजिनयोनयः पैलेका छ वटा र अगाडीका १२ पनि मृगका भेद सबै अजिनयोनि कहिन्छन् सबै चर्ममा उपयोगीछन् ॥—कृष्णसारः, रुरुः, न्यङ्कुः, रङ्कुः, शम्बरः, रौहिषः, गोकर्णः, पृषतः, एणः, ऋश्यः, रोहितः, चमरः १२ मृगवनजन्तुका १।१ का १।१ नाम। गन्धर्वः, शरभः, रामः, सृमरः, गवयः, शशः, ६ याहाँ देखीपूर्वका १८ प्रकारका मृग वनजन्तु अजिनयोनि नै कहिन्छन्॥ सिंह आदि चमरान्तका र गोः, हस्ती, अश्व आदि सबै पशुजाति हुन्॥—

'अधोगन्ता तु खनको वृकः पुंध्वज उन्दुरः' ❀❀
उन्दुरुर्मूषकोऽप्याखुर्गिरिका बालमूषिका १०११
सरटः कृकलासः स्यान्मुसली गृहगोधिका १०१२
लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः १०१३
नीलङ्गुस्तु कृमिः कर्णजलौकाः शतपद्युभे १०१४
वृश्चिकः शूककीटः स्यादलिद्रुणौ तु वृश्चिके १०१५
पारावतः कलरवः कपोतोऽथ शशादनः १०१६
पत्री श्येन उलूकस्तु वायसारातिपेचकौ १०१७
'दिवान्धः कौशिको घूको दिवाभीतो निशाटनः' ❀❀
व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः खञ्जरीटस्तु खञ्जनः १०१८
लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यादथ चाषः किकीदिविः १०१९
कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा अथ स्याच्छतपत्रकः १०२०

उन्दुरुः, मूषकः, आखुः, ३ मूसाका नाम ॥—गिरिका, बालमूषिका, २ डुहुरे मूसाका नाम ॥—सरटः, कृकलासः, २ छेपाराका नाम ॥ मुसली, गृहगोधिका, २ माउसूलीका नाम ॥—लूता, तन्तुवायः, ऊर्णनाभः, मर्कटकः, ४ माकुराका नाम। लूता नित्यै स्त्रीलिङ्गमाछ ॥—नीलङ्गुः, कृमिः, २ कमिलाका नाम ॥—कर्णजलौकाः, शतपदी, २ कन्सुत्लाका नाम ॥—वृश्चिकः, शूककीटः, २ ऊनी वस्त्र काटने किराका नाम ॥—अलिः, द्रुणः, वृश्चिकः, ३ विच्छिका नाम ॥—पारावतः, कलरवः, कपोतः, ३ परेवाका नाम ॥—शशादनः, पत्री, श्येनः, ३ बाजका नाम ॥—उलूकः, वायसारातिः, पेचकः, ३ लाटोकोसेराका नाम ॥—व्याघ्राटः, भरद्वाजः, २ भद्राईका नाम ॥—खञ्जरीटः, खञ्जनः, २ खञ्जन (बाहुनीचरी) का नाम ॥—लोहपृष्ठः, कङ्कः, २ ढुङ्गीफोरका नाम ॥—चाषः, किकीदिविः, २ ठेउवाका नाम ॥—कलिङ्गः, भृङ्गः, धूम्याटः, ३ दियालाका नाम ॥—शतपत्रकः,

दार्वाघाटोऽथ सारङ्गस्तोककश्चातकः समाः १०२१
कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः १०२२
चटकः कलविङ्कः स्यात्तस्य स्त्री चटका तयोः १०२३
पुमपत्ये चाटकैरः स्त्र्यपत्ये चटकैव सा १०२४
कर्करेटुः करेटुः स्यात् कृकणक्रकरौ समौ १०२५
वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि १०२६
काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः १०२७
ध्वाङ्क्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि १०२८
'स एव च चिरञ्जीवी चैकदृष्टिश्च मौकुलिः' ※※
द्रोणकाकस्तु काकोलो दात्यूहः कालकण्ठकः १०२९
आतापिचिल्लौ दाक्षाय्यगृध्रौ कीरशुकौ समौ १०३०
क्रुङ् क्रौञ्चोऽथ बकः कह्वः पुष्कराह्वस्तु सारसः १०३१

दार्वाघाटः २ लाहाँचेका नाम ॥—सारङ्गः, तोककः, चातकः, ३ काका कुलीका नाम ॥—कृकवाकुः, ताम्रचूड़ः, कुक्कुटः, चरणायुधः, ४ कुखुराका नाम ॥—चटकः, कलविङ्कः २ भँगेराका नाम ॥—चटका १ भँगेरीको नाम । चाटकैरः १ भँगेराका छोराको नाम । चटका १ भँगेराकी छोरीको नाम ॥—कर्करेटुः, करेटुः, २ सारस विशेषका नाम ॥—कृकणः, क्रकरः, २ तित्रा विशेषका नाम ॥—वनप्रियः, परभृतः, कोकिलः, पिकः, ४ कोइलीका नाम ॥—काकः, करटः, अरिष्टः, बलिपुष्टः, सकृत्प्रजः, ध्वाङ्क्षः, आत्मघोषः, परभृत्, बलिभुक्, वायसः, १० कागका नाम ॥—द्रोणकाकः, काकोलः, २ डुमकागका नाम ॥—दात्यूहः, कालकण्ठकः, २ पानीका नगीचमा बस्ने ठूला काला कागका नाम ॥—आतापी, चिल्लः, २ चीलका नाम ॥—दाक्षाय्यः, गृध्रः, २ गिद्धका नाम ॥—कीरः, शुकः, २ सुगाका नाम ॥—क्रुङ्, क्रौञ्चः, २ कर्‍याङ्कुरूङ्का नाम ॥—बकः, कह्वः, २ बकुल्लाका

कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः १०३२
कादम्बः कलहंसः स्यादुत्क्रोशकुररौ समौ १०३३
हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः १०३४
राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः १०३५
मलिनैर्मल्लिकाक्षास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः १०३६
शरारिराटिराडिश्च बलाका बिसकण्ठिका १०३७
हंसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा १०३८
जतुकाजिनपत्रा स्यात् परोष्णी तैलपायिका १०३९
वर्वणा मक्षिका नीला सरघा मधुमक्षिका १०४०
पतङ्गिका पुत्तिका स्याद्दंशस्तु वनमक्षिका १०४१

नाम ॥—पुष्कराह्वः, सारसः, २ सारसका नाम ॥—कोकः, चक्रः, चक्रवाकः, रथाङ्गः, ४ चखेवाका नाम ॥—कादम्बः, कलहंसः, २ घरहाँसका नाम ॥—उत्क्रोशः, कुररः, २ न्याउलाका नाम ॥—हंसः, श्वेतगरुत्, चक्राङ्गः, मानसौकाः, ४ सामान्यहाँसका नाम । देहेन शुक्लाः चञ्चुचरणैर्लोहितैरुपलक्षिता हंसास्ते राजहंसाः १ रजहाँसको नाम ॥ मलिनैरीषद्धूम्रैश्चञ्चुचरणैः सिताः हंसास्ते मल्लिकाक्षाः खुट्टा र चुचो कालो हुनेहाँस विशेषका नाम । सितेतरैः कृष्णवर्णैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षितास्ते धार्तराष्ट्राः खुट्टार चुचोकालो हुने हाँस विशेषका नाम ॥—शरारिः, आटिः, आडिः, ३ आडो पक्षीका नाम ॥—बलाका, बिसकण्ठिका, २ बकुल्ला विशेषका नाम । वरटा १ हाँसकी पोथीका नाम । सारसस्य स्त्री तु लक्ष्मणा सारसकी पोथीका नाम ॥—जतुका, अजिनपत्रा, २ चमेराका नाम ॥—परोष्णी, तैलपायिका, २ गुह्येकिराका नाम ॥—वर्वणा, मक्षिका, नीला, ३ झिंगाका नाम ॥—सरघा, मधुमक्षिका, २ महुरीका नाम ॥—पतङ्गिका, पुत्तिका, २ पुतलीका

दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्गन्धोली वरटा द्वयोः १०४२
भृङ्गारी झीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः १०४३
समौ पतङ्गशलभौ खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः १०४४
मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः १०४५
द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः १०४६
मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजंगभुक् १०४७
शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि १०४८
केका वाणी मयूरस्य समौ चन्द्रकमेचकौ १०४९
शिखा चूडा शिखण्डस्तु पिच्छबर्हे नपुंसके १०५०
खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः १०५१
शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः १०५२

नाम ॥—दंशः, वनमक्षिका, २ डाँसका नाम । दंशानां जातिर्या अल्पा सा दंशी १ सानु जातको डाँस (पिउसा)का नाम ॥—गन्धोली, वरटा, २ ठूलाझिंगा (माखा)का नाम ॥—भृङ्गारी, झीरुका, चीरी, झिल्लिका, ४ झ्याँउ किरीका नाम ॥—पतङ्गः, शलभः, २ सलहका नाम ॥—खद्योतः, ज्योतिरिङ्गणः, २ जुनकिरीका नाम ॥—मधुव्रतः, मधुकरः, मधुलिट्, मधुपः, अली, द्विरेफः, पुष्पलिट्, भृङ्गः, षट्पदः, भ्रमरः, अलिः, ११ भ्रमर (भँवरा) का नाम ॥—मयूरः, बर्हिणः, बर्ही, नीलकण्ठः, भुजंगभुक् शिखावलः, शिखी, केकी, मेघनादानुलासी ६ मयूर (मुजुर)का नाम । मयूरवाणी केका १ मयूरका बोलीको नाम ॥—चन्द्रकः, मेचकः, २ मयूरका प्वाँखका बुट्टाका नाम ॥—शिखा, चूडा, २ मयूरका कल्किका नाम ॥—शिखण्डः, पिच्छम्, बर्हम्, ३ मयूरकाप्वाँखका नाम ॥—खगः, विहंगः, विहगः, विहंगमः, विहायाः, शकुन्तिः, पक्षी, शकुनिः, शकुन्तः, शकुनः, द्विजः, पतत्री, पत्री,

पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः १०५३
नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः १०५४
नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः १०५५
तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः १०५६
तित्तिरिः कुक्कुभो लावो जीवंजीवश्चकोरकः १०५७
कोयष्टिकष्टिट्टिभको वर्तको वर्तिकादयः १०५८
गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् १०५९
स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ १०६०
प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः १०६१
पेशी कोषो द्विहीनेऽण्डं कुलायो नीडमस्त्रियाम् १०६२

पतगः, पतन्, पत्ररथः, अण्डजः, नगौकाः, वाजी, विकिरः, विः, विष्किरः, पतत्रिः, नीडोद्भवः, गरुत्मान्, पित्सन्, नभसंगमः, २७ सामान्य पक्षिका नाम। अथ तेषां विशेषाः—हारीतः, मद्गुः, कारण्डवः, प्लवः, तित्तिरिः, कुक्कुभः, लावः, जीवंजीवः, चकोरकः, कोयष्टिकः, टिट्टिभकः, वर्तकः, वर्तिका, १३ उक्तपक्षीका विशेष नाम हारीतः (रातो सुग्गाविशेष) मद्गुः (पानीकाग) कारण्डवः (कोरेर) प्लवः, जमीनैमा उफ्रने उस्तो न उडने पानी काग तित्तिरिः (तित्रा) कुक्कुभः (लुईचे) लावः (लाभे) जीवञ्जीवः (च्याखुरोविशेष) चकोरः (च्याखुरो)कोयष्टिकः (हुट्टिट्यौँ) टिट्टिभः (टिटिरी) वर्तकः (भालेवट्टाई) वर्तिका (पोथि वट्टाई) ई पक्षि विशेषहुन् ॥—गरुत्, पक्षः, छदः, पत्रम्, पतत्रम्, तनूरुहम्, ६ पखेटाका नाम ॥—पक्षस्य मूलं पक्षतिः, १ पखेटाका फेदका नाम। पक्षतिः स्त्रीलिङ्गमात्र ॥-चञ्चुः, त्रोटिः २ चुचाका नाम ॥ दुवै स्त्रिलिङ्गमात्रन् ॥—प्रडीनम्, उड्डीनम्, संडीनम्, ३ पक्षिगतिः उडाईका नाम ॥—वसेको पक्षी भुरै उडनलाई प्रडीनः, सोझै माथितिर उडतलाई उड्डीनः, धेरै वेर सम्म

पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः १०६३
स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वं युग्मं तु युगलं युगम् १०६४
समूहो निवहव्यूहसन्दोहविसरव्रजाः १०६५
स्तोमौघनिकरव्रातवारसङ्घातसञ्चयाः १०६६
समुदायः समुदयः समवायश्चयो गणः १०६७
स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् १०६८
वृन्दभेदाः समैर्वर्गः संघसार्थौ तु जन्तुभिः १०६९
सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुंनपुंसकम् १०७०
पशूनां समजोऽन्येषां समाजोऽथ सधर्मिणाम् १०७१
स्यान्निकायः पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् १०७२

चक्कर दियेर उडनलाई संडीनः भन्दछन्। पेशी, कोषः, अण्डम्, ३ चरा आदिका फूलका नाम। पेशी स्त्रीलिङ्गछ। कोषः पुं.नपुंमाछ। अण्डं द्विह्रोने नपुंमाछ ॥—कुलायः, नीडम्, २ गुडका नाम ॥—पोतः, पाकः, अर्भकः, डिम्भः, पृथुकः, शावकः, शिशुः, ७ बचराका नाम ॥—स्त्रीपुंसौ, मिथुनम्, द्वन्द्वम्, ३ लोग्ने स्वास्नीका जोडाका नाम ॥—युग्मम्, युगलम्, युगम्, ३ साधारण जोडाका नाम ॥—समूहः, निवहः, व्यूहः, संदोहः, विसरः, व्रजः स्तोमः, ओघः, निकरः, व्रातः, वारः, संघातः, संचयः, समुदायः, समुदयः, समवायः, चयः, गणः, संहतिः, वृन्दम्, निकुरम्बम्, कदम्बकम्, २२ समूहका नाम। संहतिः स्त्रीलिङ्गमाछ ॥—वर्गः १ वृन्दका भेदछन्—सजातीय प्राणी या अप्राणीको समूहको नाम। संघः,सार्थः,२ प्राणिसमूहका नाम ॥—कुलम् १ एकैथरी प्राणिका समूहको नाम ॥—यूथम् १ एकैथरी पक्षिका समूहको नाम। समजः १ पशुका समूहको नाम। समाजः १ पशुभिन्न सजातीय समूहको नाम ॥ जस्तै ब्राह्मणसमाजः, श्रोत्रियसमाजः, इत्यादि जान्नु। निकायः १ समान धर्मवाला प्राणीका समूहको नाम ॥—

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे १०७३
गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते १०७४

इति सिंहादिवर्गः ॥ ७. अथ मनुष्यवर्गः

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः १०७५
स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः १०७६
स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः १०७७
प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा १०७८
विशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना १०७९
प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी १०८०
सुन्दरी रमणी रामा कोपना सैव भामिनी १०८१

पुञ्ज, राशिः, उत्करः, कूटम् ४ धान आदि अन्नकाथुप्राका नाम ॥— कापोतम् १ परेवा बथानको नाम। शौकम् १ सुगाका समूहको नाम। मायूरम् १ मयूरका बथानको नाम। तैत्तिरम् १ तित्राका समूहको नाम। आदि शब्दले काकं कौक्कुटं इत्यादि जान्नु ॥ छेकाः, गृह्यकाः २ घरमा पालियेका पशुपक्षिका नाम ॥ सुगा मैना हरिण इत्यादि जान्नु ॥

१०७५–१२५३ मनुष्याः, मानुषाः, मर्त्याः, मनुजाः, मानवाः, नराः, पुमांसः, पञ्चजनाः, पुरुषाः, पूरुषाः, नरः, ११ मानिस (पुरुष) का नाम ॥— स्त्री, योषित्, अबला, योषा, नारी, सीमन्तिनी, वधूः, प्रतीपदर्शिनी, वामा, वनिता, महिला, ११ सुवासिनी (मानिस) स्त्रीका नाम ॥—अङ्गनाः, भीरुः, कामिनी, वामलोचना, प्रमदा, मानिनी, कान्ता, ललना, नितम्बिनी, सुन्दरी, रमणी, रामा, १२ राम्रो अङ्गहुने स्त्रीको अङ्गना, १ काँतरको भीरुः, २ भोगेच्छा ज्यादा भयेकी ३ कामिनी, आँखा राम्रा हुनेको वामलोचना, ४ यौवनले मत्तायेकी ५ प्रमदा, अभिमान गर्नेको ६ मानिनी, प्यारीको

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी १०८२
कृताभिषेका महिषी भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः १०८३
पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी १०८४
भार्या जायाऽथ पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी १०८५
पुरंध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता १०८६
कृतसापत्निकाऽध्यूढाऽधिविन्नाथ स्वयंवरा १०८७
पतिंवरा च वर्याथ कुलस्त्री कुलपालिका १०८८
कन्या कुमारी गौरी तु नग्निकाऽनागतार्तवा १०८९
स्यान्मध्यमा दृष्टरजास्तरुणी युवतिः समे १०९०

(कान्ता ७), सौखिनको ८ ललना, ठूलो चाक हुनेको (नितम्बिनी ९) राम्रीको (सुन्दरी १०), रतिगर्न सिपालुको (रमणी ११), ज्यादा रतिगर्नेको (रामा १२ वाह्र स्त्रीका पृथक् पृथक् १२ नाम जान्नु ।।—कोपना, भामिनी, २ क्रोध गर्ने (झक्की) स्त्रीका नाम ।।—वरारोहा, मत्तकाशिनी, उत्तमा, वरवर्णिनी, ४ सबै अङ्गको छाट काँट राम्रो भयेर शील स्वभाव पनि राम्रो भयेकी पतिभक्ता स्त्रीको नाम ।।—महिषी १ पट्रानीको नाम ।।—भोगिन्यः १ रखौटी भोगका निमित्त राखेकी रानीको नाम ।।—पत्नी, पाणिगृहीती, द्वितीया, सहधर्मिणी, भार्या, जाया, दाराः, ७ विवाहिता स्त्रीका नाम । 'दाराः'शब्दो नित्यं पुंलिङ्ग बहुवचनान्त पनिछ ।।—कुटुम्बिनी, पुरन्ध्री, २ लोग्ने छोराछोरी भयेकी स्त्रीका नाम ।।—सुचरित्रा, सती, साध्वी, पतिव्रता, ४ पतिव्रता स्त्रीका नाम ।।—कृतसापत्निका, अध्यूढा, अधिविन्ना, ३ सौता धेरैभयेकी जेठीस्त्रीका नाम ।।—स्वयंवरा, पतिंवरा, वर्या ३ स्वयंवर गर्ने स्त्रीका नाम ।।—कुलस्त्री, कुलपालिका, ३ कुलीन स्त्रीका नाम ।। —कन्या, कुमारी, २।७।८ वर्ष सम्मकी स्त्री (कन्याका) नाम ।।—गौरी, नग्निका, अनागतार्तवा, ३।१० वर्षकी कन्याका नाम ।।—मध्यमा, दृष्टरजाः,

समाः स्नुषाजनीवध्वश्चिरिण्टी तु सुवासिनी १०९१
इच्छावती कामुका स्याद्वृषस्यन्ती तु कामुकी १०९२
कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साऽभिसारिका १०९३
पुंश्चलो धर्षिणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी १०९४
स्वैरिणी पांसुला च स्यादशिश्वी शिशुना विना १०९५
अवीरा निष्पतिसुता विश्वस्ताविधवे समे १०९६
आलिः सखी वयस्याऽथ पतिवत्नी सभर्तृका १०९७
वृद्धा पलिक्नी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती १०९८
शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जातिरेव च १०९९
आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ११००

---

२ पैलापटक रजस्वलाभयेकी स्त्रीका नाम ।।—तरुणी, युवतिः, २ तरुणीका नाम ।।—स्नुषा, जनी, वधूः, ३ बुहारिका नाम ।।—चिरिण्टी, सुवासिनी, २ तरुणी भयेपछी पनि विवाहित भयेर माइतै बसेकी स्त्रीका नाम ।।—इच्छावती, कामुका, २ भोग र धनादिको धेर इच्छा गर्ने स्त्रीका नाम ।।—वृषस्यन्ती, कामुकी, १ ज्यादा पोई खोज्ने स्त्रीका नाम ।। भर्तुः संकेतस्थानं गच्छति साऽभिसारिका पोईको संकेत (ईशारा) गरेका ठाउँमा रमण गर्न जाने स्त्रीका नाम ।।—पुंश्चली, धर्षिणी, बन्धकी, असती, कुलटा, इत्वरी, स्वैरिणी, पांसुला, ८ पोईल जाने स्त्रीका नाम ।।—अशिश्वी १ छोरा छोरी नहुने स्त्रीका नाम ।। निष्पतिसुता पतिपुत्ररहिता अवीरा १ पति पुत्ररहित स्त्रीका नाम ।।—विश्वस्ता, विधवा, २ विधवा स्त्रीका नाम ।।—आलिः, सखी, वयस्या, ३ संगिनीका नाम ।।—पतिवत्नी, सभर्तृका, २ सधवास्त्रीका नाम ।।—वृद्धा, पलिक्नी, २ सेतै फुलेकी बूढी स्त्रीका नाम ।।—प्रज्ञा, प्राज्ञा, २ सबझदार सबै कुरो जान्ने स्त्रीका नाम ।।—प्राज्ञा, धीमती, २ बुद्धिमती स्त्रीका नाम ।। शूद्री १ शूद्रकी स्त्रीको नाम ।। शूद्रबाट शूद्रामा

अर्याणी स्वयमर्या स्यात् क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ११०१
उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः ११०२
आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्यी क्षत्रियी तथा ११०३
उपाध्यायान्युपाध्यायी पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ११०४
वीरपत्नी वीरभार्या वीरमाता तु वीरसूः ११०५
जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ११०६
स्त्री नग्निका कोटवी स्याद्दूतीसञ्चारिके समे ११०७
कात्यायन्यर्धवृद्धा या काषायवसनाऽधवा ११०८
सैरन्ध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका ११०९
असिक्नी स्यादवृद्धा या प्रेष्याऽन्तःपुरचारिणी १११०

जन्मेकी स्त्रीका नाम ॥—आभीरी, महाशूद्री, २ ग्वालाकी स्त्री छोरीका नाम ॥ अर्याणी, अर्या, २ वैश्य जातीबाट वैश्य जतिमा पैदा भयेकी स्त्रीका नाम ॥ —क्षत्रिया, क्षत्रियाणी, २ क्षत्रियबाट क्षत्रियामा जन्मेकी स्त्रीका नाम ॥ —उपाध्याया, उपाध्यायी, २ पढाउने अध्यापिकाका नाम ॥ स्वयं मन्त्रव्याख्याकृदाचार्या १ स्वयं मन्त्रसुनाउने व्याख्यान गर्ने स्त्रीका नाम ॥ आचार्यानी १ मन्त्र सुनाउने पढाउने गुरुकी स्त्रीको नाम ॥ अर्यी १ वैश्यकी पत्नीको नाम ॥ क्षत्रियी १ क्षत्रियपत्नी जुत्सुकै जातको पत्नीको नाम ॥ उपाध्यायानी, उपाध्यायी, २ पढाउने गुरुकी स्त्रीका नाम ॥ स्तनश्मश्रुरूपेण स्त्रीपुंसचिह्नेन युक्ता पोटा १ जुँघाँदाह्री भयेकी पुरुषाकृति स्त्रीको नाम ॥—वीरपत्नी, वीरभार्या, २ वीरपुरुषकी स्त्रीका नाम ॥—वीरमाता, वीरसूः, २ वीर छोरो पैदा गर्ने स्त्रीका नाम ॥—जातापत्या, प्रजाता, प्रसूता, प्रसूतिका, ४ सुत्केरी स्त्रीका नाम ॥ नग्ना स्त्री सा कोटवी १ नाङ्गी स्त्रीका नाम ॥—दूती, संचारिका, २ दूतीका नाम ॥—कात्यायनी १ गेरूवा वस्त्र लाउने अधवैंसे विधवा स्त्रीको नाम ॥—परवेश्मस्था स्वतन्त्रा केशप्रसाधनादिशिल्प-

वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाऽथ सा जनैः ११११
सत्कृता वारमुख्या स्यात् कुट्टनी शम्भली समे १११२
विप्रश्निका त्वीक्षणिका दैवज्ञाऽथ रजस्वला १११३
स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि १११४
ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् १११५
श्रद्धालुर्दोहदवती निष्कला विगतार्तवा १११६
आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी १११७
गणिकादेस्तु गाणिक्यं गार्भिणं यौवतं गणे १११८
पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विस्तस्या दिधिषुः पतिः १११९

कारिणी सैरन्ध्रीति १ आफु खुसी भयेर आर्काका घरमा रही सीपको काम कपाल कोर्नु आदि गरेर जीविका गर्ने स्त्रीको नाम ॥ अवृद्धा प्रेष्याऽन्तःपुरचारिणी असिक्री १ अधबैंसे दर्वारमा चाकरी गर्ने (सुसारे) का नाम ॥—वारस्त्री, गणिका, वेश्या, रूपाजीवा, ४ वेश्याका नाम । वारमुख्या १ मुख्य ठालु वेश्याको नाम ॥—कुट्टनी, शम्भली, २ कुटुनीका नाम ॥—विप्रश्निका, ईक्षणिका, दैवज्ञा, ३ शुभ अशुभ शकुन जान्ने स्त्रीका नाम ॥—रजस्वला, स्त्रीधर्मिणी, अविः, आत्रेयी, मलिनी, पुष्पवती, ऋतुमती, उदक्या, ८ रजस्वला (परसरेकी) स्त्री का नाम ॥—रजः, पुष्पम्, आर्तवम्, ३ रज नछुने भयेकी स्त्रीको रगतका नाम ॥—श्रद्धालुः, दोहदवती २ गर्भ रहे पछी (अप्सनी) लागेकी स्त्रीका नाम ॥—निष्कला, विगतार्तवा, २ रजसुकेकी (परसन छोडेकी) स्त्रीका नाम ॥—आपन्नसत्त्वा, गुर्विणी, अन्तर्वत्नी, गर्भिणी, ४ गर्भवती स्त्रीका नाम ॥—गणिकानां समूहो गाणिक्यम् १ वेश्याका समूहको नाम ॥ गर्भिणीनां समूहो गार्भिणम् १ गर्भिणीका बथानको नाम ॥ युवतीनां समूहो यौवतम् १ तरुणीका बथानको नाम ॥ पुनर्भूः, दिधिषूः,२ पुनर्विवाह दोस्रो विवाह गर्ने स्त्रीका नाम । दिधिषुः १ पुनर्विवाह

स तु द्विजोऽग्रेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी ११२०
कानीनः कन्यकाजातः सुतोऽथ सुभगासुतः ११२१
सौभागिनेयः स्यात्पारस्त्रैणेयस्तु परस्त्रियाः ११२२
पैतृष्वसेयः स्यात्पैतृष्वस्रीयश्च पितृष्वसुः ११२३
सुते मातृष्वसुश्चैवं वैमात्रेयो विमातृजः ११२४
अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः ११२५
कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि ११२६
तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ११२७
आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ११२८
आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे ११२९

गर्ने स्त्रीका द्वितीय पतिको नाम ।। अग्रेदिधिषूः १ पुनर्विवाह गर्ने स्त्रीलाई नै मुख्यपत्नी गरायेर राख्ने पुरुषका नाम ।।—कन्यकाया अनूढाया जातः सुतः कानीनः १ विवाह नभयेकी कन्याबाट जन्मेका पुत्रको नाम ।। सुभगासुतः, सौभागिनेयः, २ भाग्यवती स्त्रीका पुत्रका नाम । यः परस्त्रियाः सुतः पारस्त्रैणेयः १ परस्त्रीमा जन्मेका पुत्रका नाम ।।—पैतृष्वसेयः, पैतृष्वस्रीयः, २ फुपुका छोराको नाम ।।—मातृष्वसेयः, मातृष्वस्रीयः, २ ठूलीआमा सानीमाका छोराको नाम ।।—विमातृजः, वैमात्रेयः, २ सौतेने आमाका छोराका नाम ।।—बान्धकिनेयः, बन्धुलः, असतीसुतः, कौलटेरः, कौलटेयः, ५ व्यभिचारिणीस्त्रीका छोराका नाम ।।—कौलटिनेयः, कौलटेयः, २ घर घर भिक्षा गरेर पेट पालने पतिव्रता स्त्रीका छोराका नाम ।।—कुलानि भिक्षार्थं अटति, न तु जारार्थं तस्याः कुलटायाः पुत्रः कौलटेयः, इतरस्याः कौलटेरः एति भेद छ ।।—आत्मजः, तनयः, सूनुः, सुतः, पुत्रः, ५ छोराका नाम ।।—अमी आत्मजादयः सर्वे स्त्रियां वर्तमाना दुहितरं इनै पुत्रवाचक शब्द छोरीलाई कहँदा स्त्रीलिङ्ग हुन्छन् ।।—अपत्यम्, तोकम्, २ सन्तानका नाम नपुंसक-

स्वजाते त्वौरसोरस्यौ तातस्तु जनकः पिता ११३०
जनयित्री प्रसूर्माता जननी भगिनी स्वसा ११३१
ननान्दा तु स्वसा पत्युर्नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ११३२
भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ११३३
प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी तु मातुली ११३४
पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः ११३५
पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुलः ११३६
श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवृदेवरौ ११३७
स्वस्रीयो भागिनेयः स्याज्जामाता दुहितुः पतिः ११३८
पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः ११३९

माछन् ।।—औरसः, उरस्यः, २ खास आफ्नी विवाहिता पत्नीमा आफ्ना वीर्यबाट जन्मेका छोराको नाम ।।—तातः, जनकः, पिता, ३ पिताज्यूका नाम ।।—जनयित्री, प्रसूः, माता, जननी, ४ आमाका नाम ।।—भगिनी, स्वसा, २ दिदी र बहिनीका नाम ।। या पत्युः स्वसा सा ननान्दा १ नन्द र आमाज्यूका नाम ।।—नप्त्री, पौत्री, २ नातिनीका नाम इनै २ शब्द नातिलाई कहँदा नप्ता, पौत्रः, पुलिङ्ग हुन्छन् ।।—भ्रातृवर्गस्य भार्याः परस्परं यातरः १ द्यौरानी र जेठानीको नाम ।।—प्रजावती, भ्रातृजाया, २ भाउज्यू र भाई बुहारीका नाम ।। मातुलानी, मातुली, २ माइंजूका नाम ।।—पत्युः पत्न्याश्च प्रसूर्माता श्वश्रू १ सासूको नाम ।।—तयोः पतिपत्न्योः, पिता श्वशुरः १ ससुराको नाम ।।—पितुः भ्राता पितृव्यः १ जेठावा कान्छावाको नाम ।।—मातुः भ्राता मातुलः, मामाको नाम ।।—पत्न्याः भ्रातरः श्याला साला र जेठानको नाम ।।—स्वामिनः पत्युर्भ्रातरि कनिष्ठे देवा, देवरः, २ देवर र जेठाज्यूका नाम ।।—स्वस्रीयः, भागिनेयः, २ भानिजका नाम ।।—दुहितुः पतिः जामाता १ छोरी जुवाईंको नाम ।।—पितामहः, पितृपिता, २ बाबुका

मातुर्मातामहाद्येवं सपिण्डास्तु सनाभयः ११४०
समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ११४१
सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ११४२
ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ११४३
धवः प्रियः पतिर्भर्ता जारस्तूपपतिः समौ ११४४
अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः ११४५
भ्रात्रीयो भ्रातृजो भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावुभौ ११४६
मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ११४७
श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ११४८
दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ११४९

बाबुका नाम ॥—पितुः पितरि । प्रपितामहः १ बाबुका बाजेको नाम ॥—मातामहः १ आमाका बाबुको नाम ॥ प्रमातामहः आमाका बाजेको नाम ॥ सपिण्डाः, सनाभयः, २ सात पुस्ताभित्रका दाज्यूभाईका नाम ॥—समानोदर्यः, सोदर्यः, सगर्भ्यः, सहजः, ४ सहोदर एकैपेट्का दाज्यूभाईका नाम ॥—सगोत्रः, बान्धवः, ज्ञातिः, बन्धुः, स्वः, स्वजनः, ६ सगोत्री दाज्यूभाईका नाम ॥—ज्ञातेयम्, बन्धुता, २ दाज्यूभाईका धर्मका १ समूहका नाम ॥—धवः, प्रियः, पतिः, भर्ता, ४ खसम (पति)का नाम ॥—जारः, उपपतिः २ जारका नाम ॥—कुण्डः पतिजिउदै हुँदा जारवाट जन्मेका छोराको नाम ॥—गोलक, १ पतिमरेपछि जारवाट जन्मेका छोराको नाम ॥—भ्रात्रीयः, भातृजः, २ भतिजाका नाम ॥—भातृभगिन्यौ भ्रातरौ २ दाज्यूभाई दिदी वैनीका नाम ॥—मातापितरौ, पितरौ, मातरपितरौ, प्रसूजनयितारौ, ४ आमा बाबु दुवैका नाम ॥—श्वश्रूश्वशुरौ, श्वशुरौ, २ सासु र ससुरा दुवैका नाम ॥—पुत्रश्च दुहिता च एकशेषे पुत्रौ १ छोरा छोरीको नाम ॥—दंपती, जंपती, जायापती, भार्यापती, ४ दम्पति (जोईपोई) का

गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्बं च कललोऽस्त्रियाम् ११५०
सूतिमासो वैजननो गर्भो भ्रूण इमौ समौ ११५१
तृतीयाप्रकृतिः षण्ढः क्लीबः पण्डो नपुंसके ११५२
शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समे ११५३
स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वं वृद्धसङ्घेऽपि वार्धकम् ११५४
पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ विस्रसा जरा ११५५
स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनन्धयी ११५६
बालस्तु स्यान्माणवको वयस्यस्तरुणो युवा ११५७
प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ११५८
वर्षीयान्दशमी ज्यायान् पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ११५९

दुवैका नाम ॥—गर्भाशयः, जरायुः, उल्बम्, ३ गर्भाशय (साल) का नाम ॥—कललः, १ गर्भाशयमा भर्खर रहेको पुरुषको वीज र स्त्रीको रज समान मिलेकाको नाम ॥ पुंलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग छ ॥ उल्बको पर्यायः वाचकः कललः शब्द हो ॥—सूतिमासः, वैजननः, २ सुत्केरी हुने महिनाका नाम ॥ —गर्भः, भ्रूणः, २ गर्भका बालकका नाम ॥ तृतीयाप्रकृतिः, षण्ढः, क्लीबः, पण्डः, नपुंसकः, ५ नपुंसकका नाम ॥—शिशुत्वम्, शैशवम्, बाल्यम्, ३ बाल्यावस्थाका नाम ॥—तारुण्यम्, यौवनम्, २ यौवन अवस्थाका नाम ॥—स्थाविरम्, वृद्धत्वम्, वार्धकम्, ३ बुढ्याइंका नाम ॥—पलितं १ सेतै रँवफुल्लाईको नाम ॥—विस्रसा, जरा, २ वृद्धावस्थाका नाम ॥—उत्तानशया, डिम्भा, स्तनपा, स्तनंधयी, ४ दूध नछुटेकी सानी वालिकाका नाम ॥—बालः, माणवकः, २ केटाकेटी (वालक) का नाम ॥—वयस्यः, तरुणः, युवा, ३ जवानका नाम ॥ प्रवयाः, स्थविरः, वृद्धः, जीनः, जीर्णः, जरन्, ६ बूढ़ाका नाम ॥—वर्षीयान्, दशमी, ज्यायान्, ३ अति बूढ़ा १०० को पयोलागेका नाम ॥—पूर्वजः, अग्रियः अग्रजः, ३ जेठाका नाम ॥

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ११६०
अमांसो दुर्बलश्छातो बलवान्मांसलोंऽसलः ११६१
तुन्दिलस्तुन्दिभस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचण्डिलः ११६२
अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ११६३
केशवः केशिकः केशी वलिनो वलिभः समौ ११६४
विकलाङ्गस्त्वपोगण्डः खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ११६५
खरणाः स्यात्खरणसो विग्रस्तु गतनासिकः ११६६
खुरणाः स्यात्खुरणसः प्रज्ञुः प्रगतजानुकः ११६७
ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुः स्यात् संज्ञुः संहतजानुकः ११६८
स्यादेडे बधिरः कुब्जे गडुलः कुकरे कुणिः ११६९

—जघन्यजः, कनिष्ठः, यवीयान्, अवरजः, अनुजः, ५ कान्छा भाईका नाम ॥ अमांसः, दुर्बलः, छातः, ३ दुब्लाका नाम ॥—बलवान्, मांसलः, अंसलः, ३ बलिया (मोटाका) नाम ॥—तुन्दिलः, तुन्दिभः, तुन्दी, बृहत्कुक्षिः, पिचण्डिलः ५ ठूलो पेटहुने भुँडेका नाम ॥—अवटीटः, अवनाटः, अवभ्रटः, नतनासिकः, ४ नेप्टो नाक हुनेका नाम ॥—केशवः, केशिकः, केशी, ३ सारा शरीरमा झ्यापुल्ल रउँहुनेका नाम ॥—वलिनः, वलिभः, २ बूढ्याँईले चाउरी परेकाका नाम ॥—विकलाङ्गः, अपोगण्डः, २ जन्मैदेखी कुनै अङ्गभङ्ग भयेकाको नाम ॥—खर्वः, ह्रस्वः, वामनः, ३ बामन बाउन्येका नाम ॥—खरणाः, खरणसः, २ नाक चुच्चे अलगोनाक हुनेका नाम ॥—खरणाः सान्तः, खरणसः अकारान्तः हो ॥—विग्रः, गतनासिकः, २ नाकबुच्चेका नाम ॥—खुरणाः, खुरणसः, २ नाकको अघिल्लो भाग खुरजस्तो चेप्टो हुनेका नाम ॥ —प्रज्ञुः, प्रगतजानुः, असंहतजानुः, ३ घुँडा नजोरिनेका नाम ॥—ऊर्ध्वज्ञुः, ऊर्ध्वजानुः, २ घुँडा उँचा हुनेका नाम ॥—संज्ञुः, संहतजानुकः, २ घुँडा जोरिनेका नाम ॥—एडः, बधिरः, २ बहिराका नाम ॥—कुब्जः, गडुलः, २

पृश्निरल्पतनौ श्रोणः पङ्गौ मुण्डस्तु मुण्डिते ११७०
बलिरः केकरे खोडे खञ्जस्त्रिषु जरावराः ११७१
जडुलः कालकः विप्लुस्तिलकस्तिलकालकः ११७२
अनामयं स्यादारोग्यं चिकित्सा रुकप्रतिक्रिया ११७३
भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ११७४
स्त्री रुग्रुजा शोपतापरोगव्याधिगदामयाः ११७५
क्षयः मोषश्च यक्ष्मा च प्रतिश्यायस्तु पीनसः ११७६
स्त्री क्षुत्क्षुतं क्षवः पुंसि कासस्तु क्षवथुः पुमान् ११७७
शोफस्तु श्वयथुः शोथः पादस्फोटो विपादिका ११७८

कुँब्जाका नाम ।।—कुकरः, कुणिः, २ डुँडाका नाम ।।—पृश्निः, अल्पतनुः, २ सानुजीउहुनेका नाम ।।—श्रोणः, पङ्गुः, २ घुडाँ न चल्नेका नाम ।।—मुण्डः, मुण्डितः, २ मुण्डनगरी सक्नेका नाम ।।—बलिरः, केकरः, २ डेरा टेढो हेर्नेका नाम ।।—खोडः, खञ्जः, २ लँगडाका नाम ।।—जरावराः, 'जरा'शब्दादवराः अर्वाक्पठिता उत्तानशयाद्याः खञ्जान्ता तिनै लिङ्गमा छन् ।। —जडुलः, कालकः, पिप्लुः, ३ कसैका शरीरमा रहनेकालो चिह्नका नाम ।। —तिलकः, तिलकालकः, २ कोठिका नाम ।।—अनामयम्, आरोग्यम्, २ आरोग्य (रोगनहुनु) का नाम ।।—चिकित्सा, रुक्प्रतिक्रिया, २ रोग हटाउनयत्नगर्नुका नाम ।।—भैषजम्, औषधम्, भैषज्यम्, अगदः, जायुः, ५ औषधीका नाम ।।—रुक्, रुजा, उपतापः, रोगः, व्याधिः, गदः, आमयः, ७ रोगका नाम ।। पैलेका दुई शब्दस्त्रीलिङ्गमाछन् ।।—क्षयः, शोषः, यक्ष्मा, ३ क्षयरोगका नाम ।।—प्रतिश्यायः, पीनसः, २ पीनास रोगका नाम ।।—क्षुत्, क्षुतम्, क्षवः, ३ छिक्काका नाम ।।—क्षुत् स्त्रीलिङ्गमा छ ।।—कासः, क्षवथुः, २ खोकिका नाम ।। दुवै पुंलिङ्गमा छन् ।।—शोफः, श्वयथुः, शोथः, ३ सूजका नाम ।।—पादस्फोटः, विपादिका, २ हरिनाश (कुर्कुचाचिरिने

किलाससिध्मे कच्छ्वां तु पामपामे विचर्चिका ११७९
कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया विस्फोटः पिटकः स्त्रियाम् ११८०
व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे नाडीव्रणः पुमान् ११८१
कोठो मण्डलकं कुष्ठश्वित्रे दुर्नामकार्शसी ११८२
आनाहस्तु निबन्धः स्याद्ग्रहणीरुक् प्रवाहिका ११८३
प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ११८४
व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्रीज्वरमेहभगंदराः ११८५
'श्लीपदं पादवल्मीकं केशघ्नस्त्विन्द्रलुप्तकः' **
अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात् पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ११८६
रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ११८७

रोगका नाम ॥—किलासम्, सिध्मम्, २ दुभिरोगका नाम ॥—कच्छूः, पाम, पामा, विचर्चिका, ४ लुताका नाम ॥—पामेत्येकं नान्तहो ॥—कण्डूः, खर्जूः, कण्डूया, ३ खूप् चिलाउने रोगविशेषका नाम ॥–विस्फोटः, पिटकः, २ खटिराका नाम ॥—पिटिका स्त्रीलिङ्गपनि हुन्छ ॥ व्रणः, ईर्मम्, अरुः, ३ घाउका नाम ॥ व्रणः पुं.नपुं.माछ ॥ ईर्मं अरुः नपुंसकमाछ ॥ यो व्रणः सदा गलति तत्र नाडीव्रणः १ नसामा पुगेको नथाक्ने घाउको नाम ॥—कोठः, मण्डलकम्, कुष्ठम्, श्वित्रम्, ४ टाटे कुष्ठरोगका नाम ॥-दुर्नामकम्, अर्शः, २ हर्षा (अलकाई) का नाम ॥—आनाहः, निबन्धः, २ पेट ढाडिनु दिशापिशाप रोकिने रोगका नाम ॥—ग्रहणीरुक्, प्रवाहिका २ ग्रहणी रोगका नाम ॥—प्रच्छर्दिका, वमिः, वमथुः, ३ बमन (बान्त) का नाम ॥—पैलेका २ स्त्रीलिङ्गमा छन् ॥ वमथुः पुंलिङ्गमा छ ॥—विद्रधिः, ज्वरः, मेहः, भगन्दरः ४ भित्रफाट्ने रोग १ जरो २ धातुरोग ३ भगन्दर गुदद्वार र अण्ड कोशका बीचमा हुने घाउ ४का पृथक् पृथक् १।१ नाम ॥—अश्मरी, मूत्रकृच्छ्रम्, २ पत्थरी रोगका नाम ॥ यहाँदेखी शुक्र शब्द संमका शब्द

वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ११८८
ग्लानग्लास्नू आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ११८९
आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः समौ पामनकच्छुरौ ११९०
दद्रुणो दद्रुरोगी स्यादर्शोरोगयुतोऽर्शसः ११९१
वातकी वातरोगी स्यात् सातिसारोऽतिसारकी ११९२
स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्ष्णि चाप्यमी ११९३
उन्मत्त उन्मादवति श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ११९४
न्युब्जो भुग्ने रुजा वृद्धनाभौ तुन्दिलतुन्दिभौ ११९५
किलासी सिध्मलोऽन्धोऽदृङ्मूर्च्छाले मूर्तमूर्च्छितौ ११९६

तीनै लिङ्गमा छन् ॥—रोगहारी, अगदङ्कारः, भिषक्, वैद्यः, चिकित्सकः, ५ वैद्यका नाम ॥—वार्तः, निरामयः, कल्यः, ३ रोग काट्नेका नाम ॥—उल्लाघ १ रोगबाट छुटेकाको नाम ॥—ग्लानः, ग्लास्नुः, २ गलेर खिन्न भयेकाको नाम ॥—आमयावी, विकृतः, व्याधितः, अपटुः, आतुरः, अभ्यमितः, अभ्यान्तः, ७ रोगीका नाम ॥—पामनः, कच्छुरः, २ लूतोहुनेलूतेका नाम ॥ —दद्रुणः, दद्रुरोगी, २ दादरोग हुनेका नाम ॥—अर्शोरोगेण युतः अर्शसः, हर्षा (अल्काई) हुनेका नाम ॥ वातकी १ वाथरोग हुनेका नाम ॥—सातिसारः, अतिसारकी, २ अतिसार हुनेका नाम ॥—क्लिन्नाक्षः, चुल्लः, चिल्लः, पिल्लः, ४ चिप्रे कचेरे प्राणिका नाम ॥—चुल्ल-चिल्ल-पिल्लास्त्रयः क्लिन्नेऽक्षिण च क्लेदयुक्ते नेत्रेऽपि चिप्रालागी रहने आँखालाई कहदा पनि ई ४ शब्द प्रयोग हुन्छन् ॥—उन्मत्तः, उन्मादवान्, २ बौलाहाका नाम ॥—श्लेष्मलः, श्लेष्मणः, कफी, ३ कफ ज्यादा भरिनेका नाम ॥—रोगेण भुग्नो वक्रपृष्ठोऽधोमुखस्तत्र-न्युब्ज १ रोगले कुप्रियेका कुप्राको नाम ॥ वृद्धनाभिः, तुन्दिलः, तुन्दिभः, ३ नाइटो ठूलो हुनेका नाम ॥ किलासी, सिध्मलः, २ दुभिरोग हुनेका नाम ॥ —अन्धः, अदृक्, २ अन्धाका नाम ॥—मूर्च्छालः, मूर्तः, मूर्च्छितः ३

शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ११९७
मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ११९८
पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् ११९९
उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् १२००
रुधिरेऽसृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम् १२०१
बुक्काऽग्रमांसं हृदयं हृन्मेदस्तु वपा वसा १२०२
पश्चाद्ग्रीवाशिरा मन्या नाडी तु धमनिः शिरा १२०३
तिलकं क्लोम मस्तिष्कं गोर्दं किट्टं मलोऽस्त्रियाम् १२०४
अन्त्रं पुरीतद्गुल्मस्तु प्लीहा पुंस्यथ वस्नसा १२०५
स्नायुः स्त्रियां कालखण्डयकृती तु समे इमे १२०६

मूर्च्छा पर्नेका नाम ॥—शुक्रम्, तेजः, रेतः, बीजम्, वीर्यम्, इन्द्रियम्, ६ शुक्र (वीर्य)का नाम ॥—मायुः, पित्तम्, २ पित्तका नाम ॥—कफः, श्लेष्मा, २ कफका नाम ॥—त्वक्, असृग्धरा, २ छालाका नाम ॥—पिशितम्, तरसम्, मांसम्, पललम्, क्रव्यम्, आमिषम्, ६ मासुका नाम ॥—उत्तप्तम्, शुष्कमांसम्, वल्लूरम्, ३ सुकुटीका नाम ॥—वल्लूरं तिनै लिङ्गमाछ ॥—रुधिरम्, असृक्, लोहितम्, अस्रम्, रक्तम्, क्षतजम्, शोणितम्, ७ रगतका नाम ॥—बुक्का, अग्रमांसम्, २ मुटुका नाम ॥—हृदयम्, हृत्, २ कलेजाका नाम ॥—मेदः, वपा, वसा, ३ बोसाका नाम ॥ मन्या १ गर्दनका ढोडनसाको नाम ॥—नाडी, धमनिः, शिरा, ३ अरू सामान्य नसाका नाम ॥—तिलकम्, क्लोम, २ शरीरभित्र हुने मांस पिण्डविशेषका नाम ॥—क्लोम अदन्तपनिछ ॥—मस्तिष्कम्, गोर्दम्, २ गिदिरहनेठाउँका नाम ॥—किट्टम्, मलः, २ मल दिशा प्रभृतिका नाम ॥—अन्त्रम्, पुरीतत्, २ आन्द्राका नाम ॥—गुल्मः, प्लीहा, २ फियाका नाम ॥—वस्नसा, स्नायुः, २ ढोडनसाका नाम ॥—कालखण्डम्, यकृत्, २

सृणिका स्यन्दिनी लाला दूषिका नेत्रयोर्मलम् १२०७
'नासामलं तु सिंघाणं पिञ्जूषं कर्णयोर्मलम्' **
मूत्रं प्रस्राव उच्चारावस्करौ शमलं शकृत् १२०८
पुरीषं गूथवर्चस्कमस्त्री विष्ठाविशौ स्त्रियौ १२०९
स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री कीकसं कुल्यमस्थि च १२१०
स्याच्छरीरास्थ्नि कङ्कालः पृष्ठास्थ्नि तु कशेरुका १२११
शिरोस्थनि करोटिः स्त्री पार्श्वास्थनि तु पर्शुका १२१२
अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽथ कलेवरम् १२१३
गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः १२१४
कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः १२१५
पादाग्रं प्रपदं पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् १२१६

कलेजाका नाम ।।—सृणिका, स्यन्दिनी, लाला, ३ रालका नाम ।। दूषिका १ चिप्रा (कचेरा)को नाम ।। सिंघाणं १ सिगानको नाम ।। पिञ्जूषं १ काने-गुजीको नाम ।।—मूत्रम्, प्रस्रावः, २ मूतका नाम ।।—उच्चारः, अवस्करः, शमलम्, शकृत्, पुरीषम्, गूथम्, वर्चस्कम्, विष्ठा, विट् ९ विष्ठा (गुहु) का नाम ।।—गूथं वर्चस्कं पुंलिङ्ग नपुंसकलिङ्गमा छन् ।।—कर्परः, कपालः, २ खप्परका नाम ।। कपालम् पुं.नं.माछ ।।—कीकसम्, कुल्यम्, अस्थि, ३ हाँडका नाम ।।—कङ्कालः १ मासु नभयेका हाड मात्र भयेका शरीरको नाम ।।—कशेरुका १ डडाल्नाका हाडको नाम ।।—करोटिः १ टाउकाका हाडको नाम ।। पर्शुका पर्शूः २ कोखाका हाडका नाम ।।—अङ्गम्, प्रतीकः, अवयवः, अपघनः, ४ अङ्ग हस्तपाद प्रभृतिका नाम ।।—कलेवरम्, गात्रम्, वपुः, संहननम्, शरीरम्, वर्ष्म, विग्रहः, कायः, देहः, मूर्तिः, तनुः, तनूः, १२ शरीरका नाम ।।—पादाग्रम्, प्रपदम्, २ पाउका अग्रभागका नाम ।।—पादः, पत्, अङ्घ्रिः, चरणः, ४ पाउका नाम ।। चरणं पुं. नपुं. माछ ।।—

तद्ग्रन्थो घुटिके गुल्फौ पुमान् पार्ष्णिस्तयोरधः १२१७
जङ्घा तु प्रसृता जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् १२१८
सक्थि क्लीबे पुमानूरुस्तत्सन्धिः पुंसि वङ्क्षणः १२१९
गुदं त्वपानं पायुर्ना बस्तिर्नाभेरधो द्वयोः १२२०
कटो ना श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुद्मती १२२१
पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः १२२२
कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे १२२३
स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथावुपस्थो वक्ष्यमाणयोः १२२४
भगं योनिर्द्वयोः शिश्नो मेढ्रो मेहनशेफसी १२२५
मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् १२२६

तद्ग्रन्थो पादस्य पार्श्वस्थौ ग्रन्थिविशेषौ घुटिके, गुल्फौ, २ गोली गाँठाका नाम ॥ घुटिके स्त्रीलिङ्गमा छ ॥—पार्ष्णिः १ कुर्कुचाको नाम ॥—जङ्घा, प्रसृता, २ पिडौंलाका नाम ॥—जानु, ऊरुपर्व, अष्ठीवत्, ३ घुँडाका नाम ॥ अष्ठीवत् शब्द पुं.नपुं.माछ ॥—सक्थि, ऊरुः, २ तिघ्राका नाम ॥—सक्थि, नपुंसकमा छ ॥ ऊरुः पुं.माछ ॥ वङ्क्षणः १ तिघ्राका फेदका जोर्निको नाम ॥—गुदम्, अपानम्, पायुः, ३ गुदद्वारको नाम ॥ पायुः पुंलिङ्गमा छ ॥—बस्तिः १ नाभिदेखि उँधो इन्द्रियदेखी उँभोका स्थानको (मूत्राशय) को नाम ॥—श्रोणिः कटिस्तस्याः फलकं कटः १ भुँडीको नाम पुं. माछ ॥—कटिः, श्रोणिः, ककुद्मती, ३ कटि (कँमरको) नाम ॥—नितम्बः, १ कटिपश्चाद्भागको नाम ॥—जघनं १ कटिका अघिल्ला ठाउँको नाम ॥ नितम्बस्थौ पृष्ठवंशादधोभागे विद्यमानौ कूपकौ, गर्तौ, कुकुन्दरे ३ फिलामा पर्ने खाल्डाका नाम ॥— स्फिचौ, कटिप्रोथौ, २ कटिका मासुका नाम ॥ उपस्थः १ भगरलिङ्गको नाम ॥—भगम्, योनिः, २ योनिका नाम ॥—शिश्नः, मेढ्रः, मेहनम्, शेफः, ४ लिङ्गका नाम ॥—मुष्कः, अण्डः-

पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दं स्तनौ कुचौ १२२७
चूचुकं तु कुचाग्रं स्यान्न ना क्रोडं भुजान्तरम् १२२८
उरो वत्सं च वक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः १२२९
स्कन्धो भुजशिरोंसोऽस्त्री सन्धी तस्यैव जत्रुणी १२३०
बाहुमूले उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोरधः १२३१
मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री द्वौ परौ द्वयोः १२३२
भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात् कफोणिस्तु कूर्परः १२३३
अस्योपरि प्रगण्डः स्यात् प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः १२३४
मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः १२३५
पञ्चशाखः शयः पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी १२३६

कोशः, वृषणः, ३ अण्डकोशका नाम ॥—पृष्ठवंशाधरे त्रिभिरस्थिभिर्घटितं स्थानं त्रिकं १ कटिदेखितलतिर १ पीठ् २ फिला ३ जंमा ३ ठाउँका जोर्निका स्थानको नाम ॥—पिचण्डः, कुक्षिः, जठरम्, उदरम्, तुन्दम्, ५ पेटका नाम ॥—स्तनः, कुचः, २ स्तनका नाम ॥—चूचुकम्, कुचाग्रम्, स्तनका टुप्पाका नाम ॥—क्रोडम्, भुजान्तरम्, उरः, वत्सम्, वक्षः, ५ छातीका नाम ॥ क्रोड शब्द स्त्री. नपुं.माछ ॥ पृष्ठम् १ पिठिऊँको नाम ॥ —स्कन्धः, भुजशिरः, अंसः, ३ काँधका नाम ॥ स्कन्धसंधी जत्रु २ खगाले हाडका नाम ॥—बाहुमूलं, कक्षः, २ काखि र कुमका नाम ॥— पार्श्वः १ कोखाको नाम ॥-मध्यमम्, अवलग्नम्, मध्यः, ३ कम्मरका नाम ॥ मध्यमादि ३ शब्द पुं. नपुं.मा छन् ॥—भुज-बाहुशब्द स्त्री. पुं.मा छन् ॥ —भुजः, बाहुः, प्रवेष्टः, दोः, ४ हातका नाम ॥—कफोणिः, कूर्परः, २ कुहुना (कैनु) का नाम ॥—प्रगण्डः १ पाखुराको नाम ॥—प्रकोष्ठः १ कुहुना र पञ्जाका माझको पाखुराको भागको नाम ॥—मणिबन्धमारभ्य कनिष्ठापर्यन्तं करस्य मांसलो बहिर्भागः करभः १ नाडी देखी लियेर कान्छी

अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी १२३७
मध्यमाऽनामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् १२३८
पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् १२३९
प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते १२४०
अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः १२४१
पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ११४२
द्वौ संहतौ संहतलः प्रतलौ वामदक्षिणौ १२४३
पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिस्तौ युतावञ्जलिः पुमान् १२४४
प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया १२४५
स रत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना १२४६

अउँलाका टुप्पा सम्म काहत्केलाका धारको नाम ।।—पञ्चशाखः, शयः, पाणिः, ३ हात (पञ्जा) का नाम ।।—तर्जनी, प्रदेशिनी, २ चोर अउँलाका नाम ।। अङ्गुली, करशाखा, २ सामान्य अउँलाका नाम ।।—अङ्गुष्ठः प्रदेशिनी, मध्यमा, अनामिका, कनिष्ठिका, ५ क्रमैले बुढि १ चोर २ माझी ३ साहिली ४ कान्छी ५ अउँलाका नाम ।।—अङ्गुष्ठः पुं. लिं.मा छ पुनर्भवः, कररुहः, नखः, नखरः, ४ नख (नङ्) का नाम ।।—नखरः, नखः, पुं. नपुं. माछन् ।।—तर्जनीसहिताङ्गुष्ठे विस्तृते प्रादेशः १ कुरेतको नाम ।। मध्यमासहिताङ्गुष्ठविस्तारे तालः १ बुढी अउँला र माझका अउँला फैलाये र नापेको प्रमाणको नाम ।।—अनामिकायुतेऽङ्गुष्ठे गोकर्णः । अङ्गुष्ठर अनामिकाले नापियेको प्रमाणको नाम ।। कनिष्ठासहितेऽङ्गुष्ठे विस्तृते वितस्तिः द्वादशाङ्गुलः १ बित्ताको नाम ।।—चपेटः, प्रतलः, प्रहस्तः, ३ लबटा (पाँच अउँला सहित्को मिलेर लवटो हुन्छ ।। प्रतलः संहतलः, २ खुला जोरेका २ हत्केलाका नाम ।।—प्रसृतिः १ पसरको नाम ।।—अञ्जलिः १ अँजुलीको नाम ।।—तादृशे प्रकोष्ठे कूर्पराधोभागे हस्तः १ हातप्रमाण २४ अङ्गुलको

व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् १२४७
ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु १२४८
कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि १२४९
कम्बुग्रीवा त्रिरेखा साऽवटुर्घाटा कृकाटिका १२५०
वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् १२५१
क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका १२५२
ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी १२५३
अधस्ताच्चिबुकं गण्डौ कपोलौ तत्परा हनुः १२५४
रदना दशना दन्ता रदास्तालु तु काकुदम् १२५५

नाम ॥—रत्निः १ मूढे हातको नाम ॥—निष्कनिष्ठेन विस्तृतकनिष्ठेन मुष्टिनोपलक्षितो हस्तः, अरत्निः १ कान्छी अउँलो खुलापारी मुठीबाँधेर कुहुना देखी कान्छी अउँलाका टुप्पासम्म नापेको नापको प्रमाणको नाम ॥ तिर्यक् ततयोर्विस्तृतयोः करसहितयोर्बाह्वोरन्तरं व्यामः १ बाहाँ (२ हात तेर्स्याउँदा भयेको लम्बाईको नाम ॥ ऊर्ध्वविस्तृतदोषौ भुजौ पाणी च येन तस्य नुः पुंसो यन्मानं तत्र पौरुषं १ पुरुषा हात ठड्यायेर उभियेका मानिस बराबरको प्रमाणको नाम ॥–त्रिलिङ्गछ ॥ कण्ठः, गलः, २ घाँटीका निल्ने भागका नाम ॥ ग्रीवा, शिरोधिः, कंधरा, ३ घाँटीका नाम ॥—सा ग्रीवा तिसृभी रेखाभिर्विशिष्टा कम्बुग्रीवा १ तिन रेखा हुने घाँटीका नाम ॥—अवटुः, घाटा, कृकाटिका, ३ रुद्रघण्टी र गर्दनका माझमा भयेका खाल्डाका (खोप्रे बुढीका नाम ॥—वक्त्रम् , आस्यम् , वदनम् , तुण्डम् , आननम् , लपनम् , मुखम् , ७ मुखका नाम ॥—घ्राणम् , गन्धवहा, घोणा, नासा, नासिका, ५ नाकका नाम ॥—ओष्ठः, अधरः, रदनच्छदः, दशनवासः, ४ ओठका नाम ॥ —चिबुकं १ चिउँडाको नाम ॥—गण्डः, कपोलः, २ गालाका नाम ॥ —ताभ्यां कपोलाभ्यां परा चिबुकस्याधो हनुः १ गाला देखीतल तिरका

रसज्ञा रसना जिह्वा प्रान्तावोष्ठस्य सृक्किणी १२५६
ललाटमलिकं गोधिरूर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ १२५७
कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं तारकाऽक्ष्णः कनीनिका १२५८
लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी १२५९
दृग्दृष्टी चास्रु नेत्राम्बु रोदनं चास्रमश्रु च १२६०
अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने १२६१
कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः १२६२
उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् १२६३
चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः १२६४
तद्वृन्दे कैशिकं कैश्यमलकाश्चूर्णकुन्तला १२६५

हाडको नाम ।। रदनः, दशनः, दन्तः, रदः, ४ दाँतका नाम ।।—तालु, काकुदम्, २ तालुका नाम ।।—रसज्ञा, रसना, जिह्वा, ३ जिब्राका नाम ।। प्रान्तावित्योष्ठद्वयस्य वामदक्षिणौ प्रान्तौ सृक्किणी १ ओठका छेउको नाम ।। —ललाटम्, अलिकम्, गोधिः, ३ निधारका नाम ।।—दृग्भ्यामूर्ध्वभागौ भ्रुवौ १ आँखिभौंको नाम ।। नासोपरि भ्रुवोर्मध्ये कूर्चः आँखि भौंका माझको नाम ।। अक्ष्णः कनीनिकामध्यगतकृष्णमण्डलं तारका १ आँखाका नानीको नाम ।।—लोचनम्, नयनम्, नेत्रम्, ईक्षणम्, चक्षुः, अक्षि, दृक्, दृष्टिः, ८ आँखाका नाम ।।—अस्रु, नेत्राम्बु, रोदनम्, अस्रम्, अश्रु, ५ आँशुका नाम ।।—नेत्रयोरन्तौ अपाङ्गौ १ नेत्रका छेउको नाम ।।—अपाङ्गेन दर्शने चेष्टायः सः कटाक्षः १ आँखाकाछेउले हेर्नाका नाम ।।–कर्णः, शब्दग्रहः, श्रोत्रम्, श्रुतिः, श्रवणम्, श्रवः, ६ कानका नाम ।। श्रुतिः स्त्रीलिङ्गछ ।।— उत्तमाङ्गम्, शिरः, शीर्षम्, मूर्धा, मस्तकः, ५ शिरका नाम ।।—मूर्धा पुं० लिङ्गछ ।। मस्तकः, पुं० नपुं.माछ ।।—चिकुरः, कुन्तलः, वालः, कचः, केशः, शिरोरुहः, ६ कपालका केश (रौंका) नाम ।।—कैशिकम्, कैश्यम्, २

ते ललाटे भ्रमरकाः काकपक्षः शिखण्डकः १२६६
कबरी केशवेशोऽथ धम्मिल्लः संयताः कचाः १२६७
शिखा चूडा केशपाशी व्रतिनस्तु सटा जटा १२६८
वेणिः प्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे १२६९
पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे १२७०
तनूरुहं रोम लोम तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे १२७१
आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् १२७२
दशैते त्रिष्वलंकर्ताऽलंकरिष्णुश्च मण्डितः १२७३
प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः १२७४
विभ्राड भ्राजिष्णुरोचिष्णू भूषणं स्यादलंक्रिया १२७५
अलङ्कारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् १२७६

केशसमूहका नाम ॥—अलकाः, चूर्णकुन्तलाः, २ अलकका नाम ॥—ते अलकाः ललाटे लम्बमाना भ्रमरकाः १ निधारमा झुण्डियेका अलकको नाम ॥—काकपक्षः, शिखण्डकः, २ बालकका चूडाकरणदेखी पैलेका जुल्फीका नाम ॥—कबरी, केशवेशः, २ चुल्ठाका नाम ॥ कबरी स्त्रीलिङ्ग छ ॥ संयता बद्धाः कचाः केशसमूहो धम्मिल्लः १ जुरो (खोप) को नाम ॥—शिखा, चूडा, केशपाशी, ३ कपालका माझका केश (शिखा) का नाम ॥—सटा, जटा, २ ब्रह्मचारी हेरूका जठाका नाम ॥—वेणिः, प्रवेणी, २ सर्पको आकार पारेर बाटेका चुल्ठाका नाम ॥—शीर्षण्यः, शिरस्यः २ निर्मल राम्रा केशका नाम ॥ रोमवाचक शब्द देखी परतिरपाश, पक्षः, हस्तः ई ३ शब्दको प्रयोग गर्दा केशसमूह भन्ने अर्थ हुन्छ जस्तै कचपाशः, केशपक्षः, कुन्तलहस्तः, इत्यादि ॥—तनूरुहम् , रोम, लोम, ३ सामान्य रउँका नाम ॥—श्मश्रु १ दाह्रीजुँगाको नाम ॥—आकल्पः, वेषः, नेपथ्यम्, प्रतिकर्म, प्रसाधनम् , ५ श्रृङ्गारका नाम ॥ अलंकर्त्रादि दश शब्द त्रिशेष्य-

मण्डनं चाथ मुकुटं किरीटं पुंनपुंसकम् १२७७
चूडामणिः शिरोरत्नं तरलो हारमध्यगः १२७८
वालपाश्या पारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका १२७९
कर्णिका तालपत्रं स्यात् कुण्डलं कर्णवेष्टनम् १२८०
ग्रैवेयकं कण्ठभूषा लम्बनं स्याल्ललन्तिका १२८१
स्वर्णैः प्रालम्बिकाऽथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता १२८२
हारो मुक्तावली देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिका १२८३

का अधीन तथा त्रिलिङ्गमा छन् ॥—अलंकर्ता, अलंकरिष्णुः, २ शृङ्गार गर्नेका नाम ॥—मण्डितः, प्रसाधितः, अलंकृतः, भूषितः, परिष्कृतः, ५ शृङ्गार गरियेका (सिंगारियेकाका) नाम ॥—विभ्राट्, भ्राजिष्णुः, रोचिष्णुः, ३ शृङ्गारका प्रभाले अतिशय बढेका शोभाका नाम ॥—भूषणम्, अलंक्रिया २ गहनाका प्रभावले भयेका शोभाका नाम ॥—अलंकारः, आभरणम्, परिष्कारः, विभूषणम्, मण्डनम्, ५ सामान्य गहनाका नाम ॥—मुकुटम्, किरीटम्, २ मुकुटका नाम ॥—किरीटं पुं. नपुं.मा छन् ॥—चूडामणिः, शिरोरत्नम्, २ शिरमा लाउने रत्न स्टारका नाम ॥ हारमध्यगतो नायकमणिः तरलः १ हारका बीचका मणिको नाम ॥—वालपाश्या, पारितथ्या २ चुल्ठामा लाउने फूलका नाम ॥—पत्रपाश्या, ललाटिका, २ निधारमा लाउने पत्ति टीका आदिका नाम ॥—कर्णिका, तालपत्रम्, २ कानमा लाउने गहना विशेषका नाम ॥—कुण्डलम्, कर्णवेष्टनम्, २ कुण्डल (चौगडीका) नाम ॥—ग्रैवेयकम्, कण्ठभूषा, २ घाँटीमा लाउने गहनाका नाम ॥—लम्बनम्, ललन्तिका, २ नाभिसम्म पुगने झुण्डिने घाँटीको गहना (तिलहरी) का नाम ॥ प्रालम्बिका १ नाभिसम्म पुगने सुनको गहनाका नाम ॥—सैव ललन्तिका मौक्तिकै रचिता चेत् उरःसूत्रिका १ नाभिसम्म पुग्ने मोतिका मालाको नाम ॥—हारः, मुक्तावली, २ मोतिका

हारभेदा यष्टिभेदाद्गुच्छगुच्छार्धगोस्तनाः १२८४
अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका १२८५
सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिकैः ११८६
आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् १२८७
केयूरमङ्गदं तुल्ये अङ्गुलीयकमूर्मिका ११८८
साऽक्षराङ्गुलिमुद्रा स्यात् कङ्कणं करभूषणम् १२८९
स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा १२९०
क्लीबे सारसनं चाथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु १२९१
पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् १२९२
हंसकः पादकटकः किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका १२९३

हारको नाम ॥—असौ मुक्तावली शतयष्टिका शतलतिका चेत् देवच्छन्दः, १-१०० लुङ् हुने मोतिकाहारको नाम ॥-गुच्छः, गुच्छार्धः, गोस्तनः,अर्धहारः, माणवकः, एकावली, एकयष्टिका ७।३२ लुङे मोतिका हारको १ चौविश लुङे मोतिका हारको २ चार लुङे मोतिको ३ वाह्रलुङे मोतिकाहारको ४ विश लुङे हारको ५ एक लुङे हारको ६ शत्ताइस लुङे ठूला ठूला मोतिले बनेको १ लुङे हारको ७ क्रमैले ७ का ७ नाम जान्नु ॥ सैव सप्तविंशतिमौक्तिकैः कृता नक्षत्रमाला १ नक्षत्र मालाको नाम ॥—आवापकः, पारिहार्यः, कटकः, वलयः, ४ चुराका नाम ॥—केयूरम्, अङ्गदम्, २ बाजूका नाम ॥—अङ्गुलीयकम्, ऊर्मिका, २ अउँठीको नाम ॥—ऊर्मिकैव रामनामाद्यक्षरयुता चेदङ्गुलिमुद्रा १ राम नामादिले छापेका छापे अउँठीको नाम ॥—कङ्कणम्, करभूषणम्, २ कंकन (चुरा) का नाम ॥—मेखला, काञ्ची, सप्तकी, रशना, सारसनम्, ५ स्त्रीका कमरमा लाउने सुन चादिको गहना कर्दनी पेटीका नाम ॥ शृङ्खलं १ पुरुषले लगाउने कमरको सिक्रीको नाम ॥-पादाङ्गदम् तुलाकोटिः, मञ्जीरः, नूपुरः, ४ पाउजेबका नाम ॥—हंसकः, पादकटकः ,२

त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दश त्रिषु १२९४
वाल्कं क्षौमादि फालं तु कार्पासं बादरं च तत् १२९५
कौशेयं कृमिकोशोत्थं राङ्कवं मृगरोमजम् १२९६
अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरम् १२९७
तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् १२९८
पत्त्रोर्णं धौतकौशेयं बहुमूल्यं महाधनम् १२९९
क्षौमं दुकूलं स्याद्द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु १३००
स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः १३०१
दैर्घ्यमायाम आरोहः परिणाहो विशालता १३०२

कल्लीका नाम ॥—तुलाकोटिः स्त्रीलिङ्गमाछ ॥ मञ्जीरः पुं. नपुं.माछ ॥ किङ्किणी, क्षुद्रघण्टिका, २ घुँगुराका नाम ॥—त्वक्, फलम्, कृमि, रोम, ४ लुगा बुन्न हुने धागो आउने बोका-फल-क्रिमि रवँ ई ४ का ४ नाम ॥—वाल्कफालादि १० त्रिलिङ्गमा छन ॥—वाल्कम्, क्षौम, फालम्, कार्पासम्, बादरम्, कौशेयम्, राङ्कवम्, ७ वाल्क, क्षौम, २ तिसीवट केश वाट बनेका वस्त्रका २ फालं, कार्पासं वादरम् ३ कपास आदि फल वाट वनेका वस्त्रका । कौशेयम् १ रेशमदिनेमाकुरा जस्ता किरालेदियेकाधागाले वनेका रेशमी वस्त्रको ॥ राङ्कवम् १ भेडा प्रभृतिका रँउले वनेका उनीवस्त्रको नाम क्रमैलेजान्नु ॥—अनाहतम्, निष्प्रवाणि, तन्त्रकम्, नवाम्बरम्, ४ भर्खरतान वाट उतारेका नवीनवस्त्रका नाम । धौतयोर्वस्त्रयोर्युगं यत्तदुद्गमनीयं १ धोयेका जोडी वस्त्रको । धौतकौशेयम् पत्त्रोर्णम् २ धोयेका रेसमी-वस्त्रका नाम । बहुमूल्यं महाधनम् २ धेरै मोलपर्ने वस्त्रका नाम । क्षौमम्, त्रि.लिं. दुकूलम्, नपुं. २ पीताम्बरादिवस्त्रका नाम ॥—निवीतम्, प्रावृतम्, ओढेका वस्त्रका नाम ॥—दशाः १ वस्त्रका छेउको नाम । स्त्रीलिङ्ग नित्यं बहुवचनान्त पनिछ ॥—दैर्घ्यम्, आयामः, आरोहः, ३ वस्त्रका लम्बाईको

पटच्चरं जीर्णवस्त्रं समौ नक्तककर्पटौ १३०३
वस्त्रमाच्छादनं वासश्चलं वसनमंशुकम् १३०४
सुचेलकः पटोऽस्त्री स्याद्वराशिः स्थूलशाटकः १३०५
निचोलः प्रच्छदपटः समौ रल्लककम्बलौ १३०६
अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंशुके १३०७
द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा १३०८
संव्यानमुत्तरीयं च चोलः कूर्पासकोऽस्त्रियाम् १३०९
नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे १३१०
अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमस्त्रियाम् १३११
स्यात्त्रिष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् १३१२

नाम ॥ परिणाहः, विशालता, २ चौडाईका नाम ॥—पटच्चरम्, जीर्णवस्त्रम्, २ पुराना वस्त्रका नाम ॥—नक्तकः, कर्पटः, २ पुराना मैला वस्त्रका टुकुरा का नाम ॥—वस्त्रम्, आच्छादनम्, वासः, चैलम्, वसनम्, अंशुकम्, ६ सामान्यवस्त्रका नाम ॥—सुचेलकः, पटः, २ असल वस्त्रका नाम पटः पु.नपुंमा छ ॥—वराशिः, स्थूलशाटकः, २ ठूला लामा साडी आदि वस्त्रका नाम ॥—निचोलः, प्रच्छदपटः, २ वीणा, डोली ढाकने तथा तन्ना आदि विस्तरा ढाकने वस्त्रका नाम ॥—रल्लकः, कम्बलः, २ कम्बल (पाखी राडी रग)का नाम ॥—अन्तरीयम्, उपसंव्यानम्, परिधानम्, अधोंशुकम्, ४ धोतिका नाम ॥—प्रावारः, उत्तरासङ्गः, बृहतिका, संव्यानम्, उत्तरीयम्, ५ उपर्ना (पछ्यौराका) नाम ॥—चोलः, कूर्पासकः, २ चोलाका नाम। २ पुंलिङ्ग नपुंसकलिङ्गमा छन्। हिमानिलयोर्निवारणं यस्मात्तादृशे प्रावरणे नीशारः, १ जाडामा ओढने सिरक आदि गरम कपडाको नाम। यद्वरस्त्रीणां अर्धोरुकं अर्धोरुविधायकं वस्त्रं चण्डातकम् १ लहँगाको नाम। यत् आप्रपदं पादाग्रपर्यन्तं प्राप्नोति वस्त्रादि आप्रपदीनम् १ पाउसम्म ढाकने गरी ओढीने

अस्त्री वितानमुल्लोचो दूष्याद्यं वस्त्रवेश्मनि १३१३
प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा १३१४
परिकर्माङ्गसंस्कारः स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा १३१५
उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे आप्लाव आप्लवः १३१६
स्नानं चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकोऽथ प्रबोधनम् १३१७
अनुबोधः पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे १३१८
तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् १३१९
द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामथ कुङ्कुमम् १३२०
काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बाह्लीकपीतने १३२१
रक्तसङ्कोचपिशुनं धीरं लोहितचन्दनम् १३२२

वस्त्रको नाम त्रिलिङ्गछ ॥—वितानम्, उल्लोचः, २ चाँदनी (चँदुवा) का नाम। वितानः पुंलिङ्गछ। दूष्य १ पालतम्बुका नाम। प्रतिसीरा, जवनिका, तिरस्करिणी, ३ पर्दाका नाम ॥—परिकर्म अङ्गसंस्कारः, २ अङ्ग सफा गर्ने कामका नाम ॥—उद्वर्तनम्, उत्सादनम्, २ बुकुवा साबुन आदिले शरीर को मयल साफ गर्नाका नाम ॥—आप्लावः, आप्लवः, स्नानम्, ३ स्नान गर्नाका नाम ॥—चर्चा, चार्चिक्यम्, स्थासकः, ३ चन्दन आदि लेपनगर्नुका नाम ॥—प्रबोधनम्, अनुबोधः, २ गन्ध उडी सकेका वस्तु लाई फेरी कोई उपायले सुगन्धित गरानुका नाम ॥—पत्रलेखा, पत्राङ्गुलिः, २ कस्तुरी केशर आदिले स्तन गाला इत्यादिमा माछाकार मकराकार इत्यादि लेखनाका नाम ॥—तमालपत्रम्, तिलकम्, चित्रकम्, विशेषकम्, ४ निधारमा लाईने टिकाका नाम। तिलकम्, विशेषकम्, नपुंसकमा छन्। कुङ्कुमम्, काश्मीरजन्म, अग्निशिखम्, वरम्, बाह्लीकम्, पीतनम्, रक्तम्, संकोचम्, पिशुनम्, धीरम्, लोहितचन्दनम्, ११ काश्मीरी केशरका नाम ॥

लाक्षा राक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामयः १३२३
लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञमथ जायकम् १३२४
कालीयकं च कालानुसार्यं चाथ समार्थकम् १३२५
वंशिकागुरुराजार्हलोहकृमिजजोङ्गकम् १३२६
कालागुर्वगुरु स्यात्तु मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् १३२७
यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि १३२८
बहुरूपोऽप्यथ वृकधूपकृत्रिमधूपकौ १३२९
तुरुष्कः पिण्डकः सिह्लो यावनोऽप्यथ पायसः १३३०
श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ १३३१
मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोलकम् १३३२
कंकोलकं कोशफलमथ कर्पूरमस्त्रियाम् १३३३
घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका १३३४

—लाक्षा, राक्षा, जतु, यावः, अलक्तः, द्रुमामयः, ६ माहुरका नाम ॥ —लवङ्गम्, देवकुसुमम्, श्रीसंज्ञम्, ३ ल्वाङ्का नाम ॥—जायकम्, कालीयकम्, कालानुसार्यम्, ३ पहेला धूपीका नाम ॥ वंशिकम्, अगुरु, राजार्हम्, लोहम्, कृमिजम्, जोङ्गकम्, कालागुरु, ७ सामान्य धूपीका नाम ॥ अगुरुः,मल्लिगन्धि मङ्गल्या ३ काला धूपीका नाम (बेलीको वास्नाहुने धूपीको १) ॥—यक्षधूपः, सर्जरसः, रालः, सर्वरसः, बहुरूपः, ५ साल धूपका नाम ॥—वृकधूपः, कृत्रिमधूपकः, २ बनावटी धेरै चीज मिलायेर बनायेका धूपका नाम ॥—तुरुष्कः, पिण्डकः, सिह्लः, यावनः, ४ लोवान (लोहवान सुगन्धि धूपका नाम ॥—पायसः, श्रीवासः, वृकधूपः, श्रीवेष्टः, सरलद्रवः, ५ सल्लाका खोटाका नाम ॥—मृगनाभिः, मृगमदः, कस्तूरी, ३ कस्तूरीका नाम ॥—मृगनाभिः पुंलिङ्गश्च ॥—कोलकम्, कंकोलकम्, कोशफलम्, ३ कंकोलफल (कपुर) विशेषका नाम ॥—कर्पूरः, घनसारः, चन्द्रः, सिताभ्रः,

गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् १३३५
तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् १३३६
तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् १३३७
कुचन्दनं चाथ जातीकोशजातीफले समे १३३८
कर्पूरागरुकस्तूरीकक्कोलैर्यक्षकर्दमः १३३९
गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् १३४०
चूर्णानि वासयोगाः स्युर्भावितं वासितं त्रिषु १३४१
संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् १३४२
माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि केशमध्ये तु गर्भकः १३४३

हिमवालुका, ५ कपुरका नाम ।। हिमवालुका त्रिलिङ्ग छ । कर्पूरः पुंलिङ्ग छ ।।—गन्धसारः, मलयजः, भद्रश्रीः, चन्दनः, ४ श्रीखण्ड-चन्दनका नाम ।।—तैलपर्णिकम्, गोशीर्षम्, हरिचन्दनम्, २ रातो-चन्दन विशेषका नाम ।।—तिलपर्णी, पत्राङ्गम्, रञ्जनम्, रक्तचन्दनम्, कुचन्दनम्; ५ रक्तचन्दनका नाम ।। जातीकोशम्, जातीफलम्, २ जाईफल-का नाम ।।—कर्पूरादिभिः समभागैः पिण्डीकृतो लेपविशेषो यक्षकर्दमः १ कपुर-धूमी-कस्तूरी-कङ्कोल मिलायेर डल्लो बनायेका धूपको नाम ।।—गात्रानुलेपनी, वर्तिः, वर्णकम्, विलेपनम्, ४ शरीरमा लाउन पिसे र घोटेर बनायेका केसर, कस्तूरी, श्रीखण्डमिश्रित सुगन्धि द्रव्यका नाम ।।—चूर्णम्, वासयोगः, २ शरीरमा लाउने सुगन्धि द्रव्यको चूर्ण (बुकुवा) (पाउडर) आदि चूर्णका नाम ।।—भावितम्, वासितम्, २ सुगन्धि द्रव्यले सुगन्धित गरायेका वस्तुका नाम । २ द्रव्यगामि त्रिलिङ्गी छन् । गन्धमाल्यधूपादिभिर्यः संस्कारः सौरभाधानं तदधिवासनं १ सुगन्धि द्रव्यको बासनलाई शरीर वस्त्र आदिमा सार्नाको नाम ।।—माल्यम्, माला, स्रक्, चुल्ठा खोप जुराहरूमालाईने मालाका नाम ।।—केशमध्ये धृता माला गर्भकः १ चुल्ठा खोप जुराहरूमा झुण्डिनेगरी लाईने मालाको नाम ।।—

प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि पुरोन्यस्तं ललामकम् १३४४
प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात् कण्ठाद्वैकक्षिकं तु तत् १३४५
यत्तिर्यक्क्षिप्तमुरसि शिखास्वापीडशेखरौ १३४६
रचना स्यात्परिस्यन्द आभोगः परिपूर्णता १३४७
उपधानं तूपबर्हः शय्यायां शयनीयवत् १३४८
शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः १३४९
गेन्दुकः कन्दुको दीपः प्रदीपः पीठमासनम् १३५०
समुद्गकः संपुटकः प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः १३५१
साधनी कङ्कतिका पिष्टातः पटवासकः १३५२

यन्माल्यं शिखायां लम्बमानं प्रभ्रष्टकं १ पगरी गुतेझैं शिरमा गुतिने मालाको नाम ।।—पुरोन्यस्तम् ललाटपर्यन्तं क्षिप्तं ललामकम् १ छातीमा सोझोगरी झुतिने लामुमालाको नाम ।।—यन्माल्यं कण्ठादृजुलम्बि सरलं लम्बमानं प्रालम्बं १ जनै लगायेझैं छट्के पारेर लाईने मालाको नाम ।।—यन्माल्यं तद्गुपनीतमृजु उरसि क्षिप्तं वैकक्षिकम् १ टेढो पारेर लगायेका मालाको नाम ।।—आपीडः, शेखरः, २ शिरमा लाईने झुप्पा र गुथाका नाम ।।—रचना, परिस्यन्दः, २ माला उन्नाका नाम ।।—आभोगः, परिपूर्णता, २ परिपूर्ण सेवाले चित्त बुझ्नु तृप्तहुनु सकिनु भरिनुका नाम ।।—उपधानम्, उपबर्हः, २ तकियाका नाम ।।—शय्या, शयनीयम्, शयनम्, ३ सुतने बिछ्याउना (ओछ्यान)का नाम ।।—मञ्चः, पर्यङ्कः, पल्यङ्कः, खट्वा, ४ पलङ् (खाटका) नाम ।।—गेन्दुकः, कन्दुकः, २ गालेतकिया र भकुण्डाका नाम ।।—दीपः, प्रदीपः, २ दीपवत्तिका नाम ।।—पीठम्, आसनम, २ आसनका नाम ।।—समुद्गकः, संपुटकः, २ चाँदि आदिका सिंदुर हाल्ने बट्टाका नाम ।।—प्रतिग्राहः, पतद्ग्रहः, २ फिक्दानीका नाम ।।—प्रसाधनी, कङ्कतिका, २ काँगियाका नाम ।।—पिष्टातः, पटवासकः, २ अबीर (सिन्दुर)

दर्पणे मुकुरादर्शौ व्यजनं तालवृन्तकम् १३५३

इति मनुष्यवर्गः ॥ ८. अथ ब्रह्मवर्गः

सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ १३५४
वंशोऽन्ववायः संतानो वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः १३५५
विप्रक्षत्रियविट्शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् १३५६
राजबीजी राजवंश्यो बीज्यस्तु कुलसंभवः १३५७
महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः १३५८
ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये १३५९
आश्रमोऽस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः १३६०
विप्रश्च ब्राह्मणोऽसौ षट्कर्मा यागादिभिर्वृतः १३६१
विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः १३६२

का नाम ॥—दर्पणः, मुकुरः, आदर्शः, ३ ऐना (दर्पण) का नाम ॥—व्यजनम्, तालवृन्तकम्, २ पङ्खाका नाम ॥ इति बालकृष्णाश्रमो टीकायां मनुष्य वर्गः ॥ ८ अथ ब्रह्मवर्गः ॥

१३५४–१४६८ सन्ततिः, गोत्रम्, जननम्, कुलम्, अभिजनः, अन्वयः, वंशः, अन्ववायः, संतानः, ६ सन्तानका नाम ॥—ब्राह्मणादयो वर्णाः १ चार वर्ण ब्राह्मणादिको नाम ॥—ब्राह्मणःक्षत्रियःवैश्यःशूद्राः १ ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्र ४ वर्णका नाम ॥—राजबीजी, राजवंश्यः, २ राजघराना॰ का नाम ॥—बीज्यः, कुलसंभवः, २ कुलीनका घरमा जन्मलिनेका नाम ॥—महाकुलः, कुलीनः, आर्यः, सभ्यः, सज्जनः, साधुः, ६ कुलीन घरानियाँ सज्जनका नाम ॥—ब्रह्मचारी, गृही, वानप्रस्थः, भिक्षुः, ४ ब्रह्मचारी १ गृहस्थ २ वानप्रस्थ ३ संन्यासी ४ का नाम ॥—द्विजातिः, अग्रजन्मा, भूदेवः, वाडवः, विप्रः, ब्राह्मणः, ६ ब्राह्मणका नाम ॥—असौ ब्राह्मणो यागादिभिर्वृतः षट्कर्मा १ यज्ञगर्नु गराउँनु वेदशास्त्र पढनुपढाउनु

धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः १३६३
धीमान् सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः १३६४
दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ १३६५
'मीमांसको जैमिनीये वेदान्ती ब्रह्मवादिनि **
वैशेषिके स्यादौलूक्यः सौगतः शून्यवादिनि **
नैयायिकस्त्वक्षपादः स्यात् स्याद्वादिक आर्हकः **
चार्वाकलौकायतिकौ सत्कार्ये साङ्ख्यकापिलौ' **
उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ स्यान्निषेकादिकृद्गुरुः १३६६
मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य आदेष्टा त्वध्वरे व्रती १३६७
यष्टा च यजमानश्च स सोमवति दीक्षितः १३६८
इज्याशीलो यायजूको यज्वा तु विधिनेष्टवान् १३६९

दान दिनुलिनु ई ६ कर्मगर्ने ब्राह्मणको नाम ॥-विद्वान्, विपश्चित्, दोषज्ञः, सन्, सुधीः, कोविदः, बुधः, धीरः, मनीषी, ज्ञः, प्राज्ञः, संख्यावान्, पण्डितः, कविः, धीमान्, सूरिः, कृती, कृष्टिः, लब्धवर्णः, विचक्षणः, दूरदर्शी, दीर्घदर्शी, १२ पण्डितका नाम ॥—श्रोत्रियः, छान्दसः, २ वेद पढाउने वैदिकका नाम ॥—मीमांसकः, १ जैमिनिकृत मीमांसा पढने र जान्नेको नाम ॥ वेदान्ती, ब्रह्मवादी, २ वेदान्त पढने र जान्नेका नाम ॥ नैयायिकः, अक्षपादः, २ वैशेषिक सप्तपदार्थवादी न्यायशास्त्र पढने जान्नेका नाम ॥ स्याद्वादिकः, आर्हकः, २ बौद्धशास्त्र पढने जान्नेका नाम ॥ चार्वाकः, लौकायतिकः २।१६ पदार्थ जान्ने पढने नैयायिकका नाम ॥ सांख्यः, कापिलः, २ सांख्यशास्त्र जान्नेका नाम ॥-उपाध्यायः, अध्यापकः, २ पढाउने गुरुका नाम ॥—निषेककर्ता पित्रादिर्गुरुः १ गर्भाधानादि संस्कार गर्ने र मन्त्र सुनाउनेका नाम ॥—आचार्यः १ साङ्गोपाङ्ग वेद अर्थसहित पढाउनेका नाम ॥—व्रती, यष्टा, यजमानः, ३ यज्ञ गर्नेका नाम ॥—

स गीष्पतीष्ट्या स्थपतिः सोमपीथी तु सोमपाः १३७०
सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः १३७१
अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः १३७२
लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुत्वा त्वभिषवे कृते १३७३
छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः १३७४
एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः १३७५
सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवश्चितवानग्निमग्निचित् १३७६
पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् १३७७
उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वारम्भः उपक्रमः १३७८
यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः १३७९

दीक्षितः १ सोमयागको दीक्षा ग्रहण गर्नेको नाम ।।–इज्याशीलः, यायजूकः, २ धेरै यज्ञ गर्नेका नाम ।।—यज्वा १ विधिपूर्वक यज्ञ गर्नेको नाम ।।—स्थपतिः १ बृहस्पति सव गर्नेका नाम ।।—सोमपीथी, सोमपाः, २ सोमयाग गर्ने सोमपानगर्नेका नाम ।।—सर्ववेदाः १ विश्वजित् यज्ञ गर्नेको नाम ।। अनूचानः १ साङ्गोपाङ्ग वेद पढनेको नाम ।।—समावृत्तः १ गुरुकुलमा वेदाऽध्ययन सकिये पछि गुरुका आज्ञाले गृहस्थाश्रम गर्न लाई समावर्तन कर्म गर्नेको नाम ।। अभिषवे स्नाने कृते सति सुत्वा १ यज्ञ सिध्यायेर अवभृथ स्नान गर्नेको नाम ।।—छात्रः, अन्तेवासी, शिष्यः, ३ शिष्यका नाम ।।—शैक्षाः, प्राथमकल्पिकाः, २ भर्खरवेद पढन थालेका बटुक छात्रका नाम । सब्रह्मचारिण १ एकै पाठ गरेर पढने सहाध्यायीको नाम । सतीर्थ्याः १ एकै गुरु सित वेस्लैर पाठ पढनेका नाम । योऽग्निं चितवान् सोऽग्निचित् १ अग्नि होत्र र चयन यज्ञ गर्नेको नाम ।। ऐतिह्यम्, इतिह, २ बूढा बूढाले परंपरा वाट भनी आयेको अरु प्रमाण नभयेको कुराका नाम ।। उपज्ञाः १ पहिला ज्ञानको नाम। ज्ञात्वा य आरम्भः स उपक्रमः

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः १३८०
एते पञ्चमहायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः १३८१
समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः १३८२
आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः १३८३
प्राग्वंशः प्राग्घविर्गेहात् सदस्या विधिदर्शिनः १३८४
सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते १३८५
अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुः सामर्ग्विदः क्रमात् १३८६
आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते १३८७

जानेर गर्नेथालनुको नाम ॥—यज्ञः, सवः, अध्वरः, यागः, सप्ततन्तुः, मखः, क्रतुः, ७ यज्ञका नाम ॥—पाठः, होमः, अतिथीनां सपर्या, तर्पणम्, बलिः, ५ वेदाऽध्ययनऽध्यापन रूपी ब्रह्म यज्ञ १ नित्यहोम रूपी देवज्ञ २ अतिथि सेवा रूपी मनुष्ययज्ञः ३ नित्य तर्पण नित्यश्राद्धरूपीपितृयज्ञ ४ बलिवैश्व देव रूपी भूतयज्ञ ५ ई पाँच यज्ञका नाम ॥—समज्या, परिषत्, गोष्ठी, सभा, समितिः, संसत्, आस्थानी, आस्थानम्, सदः, ९ सभाका नाम । सदः नपुंमा सान्तछ सदाः स्त्रीलिङ्गछ । आस्थानी नपुंमापनिछ ॥—हविर्गेहात्प्राक् सदस्यादीनां यद्गृहं स प्राग्वंशः १ यज्ञशालामा सदस्यहरूलाई राख्ने हवि राख्ने ठाउभन्दा पूर्व पट्टिका ठाउको नाम । यज्ञकर्मणि विधिं वेदोक्तक्रिया-कलापं ये पश्यन्ति ते सदस्याः १ यज्ञको विधि पूरा जान्नेको नाम ॥ सभासदः, सभास्ताराः, सभ्याः, सामाजिकाः, ४ सभामा बस्ने भले आमीका नाम । यजुर्विदृत्विक् अध्वर्युः, १ यजुर्वेदको काम गर्ने ऋत्विक विशेषको नाम । सामविदुद्गाता १ सामवेदको काम गर्ने ऋत्विक् विशेषको नाम । ऋग्वेदवित् होता १ ऋग्वेदको काम गर्ने ऋत्विग् विशेषको नाम । ऋत्विजः, याजकाः, २ सामान्य ऋत्विग्का नाम । ऋत्विग् यज्ञको काममा वरण गरियेका ब्राह्मण माथि देखायेका ३ प्रकारका र आग्नीध्र-उद्गाता-ब्रह्मा

वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्थण्डिलचत्वरे १३८८
चषालो यूपकटकः कुम्बा सुगहना वृतिः १३८९
यूपाग्रं तर्म निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः १३९०
दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः १३९१
अग्नित्रयमिदं त्रेता प्रणीतः संस्कृतोऽनलः १३९२
समूह्यः परिचाय्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः १३९३
यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते १३९४
तस्मिन्नानाय्योऽथाग्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया १३९५
ऋक् सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने १३९६

इत्यादि गरेका १६ प्रकारका हुन्छन् कात्यायन श्रौत सूत्रमाछन् । परिष्कृता भूमिर्वेदिः १ यज्ञ गर्न बनायेकी भूमीको नाम ॥—स्थण्डिलम्, चत्वरम् , २ यज्ञका निमित्त केहि ऊचार संस्कार गरियेको जमीनका नाम । यूपकटकः काष्ठविकारश्चषालः २ यज्ञका मैलाको टुप्पामा राख्नु पर्ने बाटुला काष्ठ विशेषका नाम । सुगहना वृतिर्वेष्टनं कुम्बा १ यज्ञिय कर्म अरू अयोग्य व्यक्तिले नदेखुन् भन्नाका निमित्त बनायेका घेरा बारको १ स्त्रीलिङ्ग-माछ ॥—यूपाग्रम्, तर्म, २ मौलाका टुप्पाको नाम । निर्मन्थ्यदारुणि अरणिः १ अग्निमन्थनगर्दा मन्थन काष्ठ अड्याउने तलर माथि २ काठ अधरारणि र उत्तरारणिको नाम । स्त्री. पुं. माछ ॥—दक्षिणाग्निः, गार्हपत्यः, आहवनीयः, ३ यज्ञका ३ अग्निका नाम । इदमग्नित्रयं त्रेता १ ई ३ अग्निको सामूहिक नाम । मन्त्रादिना संस्कृतोऽग्निः, प्रणीतः १ वेदका मन्त्र पढेर संस्कार गरियेका अग्निको नाम ॥—समूह्यः, परिचाय्यः, उपचाय्यः, ३ अग्निका स्थान विशेषका (राख्ने ठाउका) नाम ॥ आनाय्यः १ गार्हपत्यबाट ल्यायेर संस्कार गरेका दक्षिणाग्निको नाम ॥—अग्नायी, स्वाहा, हुतभुक्प्रिया ३ अग्निकी पत्नी स्वाहाका नाम । सामिधेनी, धाय्या, २ अग्निबाल्दा जुनमन्त्र

गायत्रीप्रमुखं छन्दो हव्यपाके चरुः पुमान् १३९७
आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद्दधियोगतः १३९८
धुवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा १३९९
पृषदाज्यं सदध्याज्ये परमान्नं तु पायसम् १४००
हव्यकव्ये दैवपित्र्ये अन्ने पात्रं स्रुवादिकम् १४०१
ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु स्रुवो भेदाः स्रुचः स्त्रियः १४०२
उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः १४०३
परम्पराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् १४०४
वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते १४०५
सांनाय्यं हविरग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् १४०६

पढेर बालिन्छतिमन्त्रको नाम । गायत्र्युष्णिगित्यादि छन्दः १ छन्दको नाम । चरुः १ चरुको नाम । आमिक्षा १ तातेका दूधमा अमिलो दहि मिलायेर बनायेको हविः होम गर्ने वस्तुको नाम । मृगचर्मणा रचितं यद्व्यजनं धुवित्रम् १ यज्ञको आगो फुक्ने मृगचर्मले बनायेका पङ्खाको नाम ॥—दधियुक्ते घृते पृषदाज्यम् १ दहिमिलायेका घिउको नाम ॥-परमान्नम् ,पायसम् ,२ खीरका नाम ॥—दैवपित्र्येऽन्ने क्रमेण हव्य-कव्ये २ देवतालाई चढाउने वस्तुको हव्यः पितृलाई चढाउने वस्तुको कव्यः जान्नु ॥—स्रुवचमसादिकं पात्रं १ स्रुवो-प्रणिता-प्रोक्षणी प्रभृति यज्ञका भाँडाको नाम ॥—ध्रुवा, उपभृत् , जुहूः,३ ध्रुवा-उपभृत्-जुहू-स्रुक् ४ प्रकारका स्रुवाका ४ नाम ॥ सबैस्त्रीलिङ्गी छन् । स्रुव पुं.मा छ ॥—क्रतौ यः पशुरभिमन्त्र्य हतः स उपाकृतः १ अभिमन्त्रण गरेर यज्ञमा मारिने पशुका नाम ॥—परम्पराकम् , शमनम् , प्रोक्षणम् , ३ यज्ञमा हुने पशु बधका नाम ॥—प्रमीतः, उपसंपन्नः, प्रोक्षितः, ३ यज्ञमा मारियेका पशुका नाम ॥—हविर्विशेषः सान्नाय्यं १ होम गरिने वस्तुका

दीक्षान्तोऽवभृथौ यज्ञे तत्कर्मार्हं तु यज्ञियम् १४०७
त्रिष्वथ क्रतुकर्मेष्टं पूर्तं खातादि कर्म यत् १४०८
अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः १४०९
त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने १४१०
विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् १४११
प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः १४१२
मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदेहिकम् १४१३
पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः १४१४
अन्वाहार्यं मासिकेंऽशोऽष्टमोऽह्नः कुतपोऽस्त्रियाम् १४१५

नाम ॥—वषट्कृतं १ ॐ श्रौषट् वौषट् गरेर होम गरियेका वस्तुको नाम ॥ त्रिलिङ्गीछ॥ दीक्षान्तः अवभृथः २ यज्ञ समाप्तिका कर्मका नाम ॥ यज्ञियम् १ यज्ञकर्ममा लायक वस्तुको नाम त्रिलिङ्गीछ ॥ इष्टं १ यज्ञ दान पूजा आदि यज्ञ कर्मको नाम ॥—खातादि यत्कर्म तत् पूर्तम् १ तलाउ-धारो-ईनार-पौवा-पाटी-मन्दिर-पुल सार्वजनिक इत्यादि बनायेर उत्सर्जन गर्नुका नाम ॥—यज्ञशेषे पुरोडाशादौ अमृतम् १ यज्ञशेषवस्तुका नाम ॥—भोजनशेषे विघसम् १ अतिथि-गुरु-संन्यासी-प्रभृतिलाई खुवायेर बाकिरहेका वस्तुको नाम ॥—त्यागः, विहापितम्, दानम्, उत्सर्जनम्, विसर्जनम्, विश्राणनम्, वितरणम्, स्पर्शनम्, प्रतिपादनम्, प्रादेशनम्, निर्वपणम्, अपवर्जनम्, अंहतिः, १३ दानका नाम ॥—अंहतिः स्त्रीलिङ्गछ औध्वंदेहिकम् १ मरेका मानिसका निमित्त गरिने दाह श्राद्धादि कर्मको नाम ॥—त्रिलिङ्गीछ ॥—पितृदानम्, निवापः, २ मरेका पितृका निमित्त गरिने तर्पण पिण्ड प्रभृति दानको नाम ॥—श्राद्धम् १ श्राद्धको नाम ॥—मासिकेऽन्वाहार्यं १ औंसी श्राद्ध २ मासिक श्राद्धको नाम ॥—अह्नोऽष्टमोंऽशः कुतपः १ दिनका आठ भागका प्रथम भागको नाम ॥ कुतपम् नपुंमाछ ॥-

पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा १४१६
सनिस्त्वध्येषणा याच्ञाऽभिशस्तिर्याचनार्थना १४१७
षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि १४१८
क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि १४१९
स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते १४२०
'प्राघूर्णिकः प्राघुणकश्चाभ्युत्थानं तु गौरवम्' ❀❀
पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः १४२१
वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना १४२२
व्रज्याटाट्या पर्यटनं चर्या त्वीर्यापथे स्थितिः १४२३
उपस्पर्शस्त्वाचमनमथ मौनमभाषणम् १४२४

पर्येषणा, परीष्टिः, २ श्राद्धमा ब्राह्मणको सेवा गर्नुका नाम ॥—अन्वेषणा, गवेषणा, २ धर्म मार्गको खोज गर्नुका नाम ॥—सनिः, अध्येषणा, २ खोजनाका नाम ॥—याच्ञा, अभिशस्तिः, याचना, अर्थना, ४ मागनाका नाम ॥—अर्घ्यं १ अर्घमा चाहिने वस्तु जल-दूद-कुश-दहि-घिउ-सर्स्यूं-अक्षता-जउ सहित जलको नाम ॥-पादाय वारिणि पाद्यम् १ पाउधुने जलको नाम ॥—आतिथ्यम् १ अतिथि सत्कारका नाम ॥-आतिथेयम् १ अतिथिको सत्कार गर्न जान्ने मानिसको नाम त्रिलिङ्गी छ ॥-आवेशिकः, आगन्तुः, अतिथिः, गृहागतः, ४ घरमा अकस्मात आयेका साधारण पाहुनाका नाम ॥ पुंमाछन् ॥—अभ्युत्थानं, गौरवं २ स्वागतका नाम ॥ प्राघूर्णिकः. प्राघुणकः साधारण पाहुनाका नाम ॥—पूजा, नमस्या, अपचितिः, सपर्या, अर्चा, अर्हणा, ६ पूजाका नाम ॥—वरिवस्या, शुश्रूषा, परिचर्या, उपासना, ४ सेवा टहलका नाम ॥-व्रज्या, अटा, अट्या, पर्यटनम् , ४ घुमफिर (टहलनु) का नाम ॥-चर्या १ योगमार्गमा रहनुका नाम ॥-उपस्पर्शः, आचमनम्, २ आचमनका नाम ॥—मौनम्, अभाषणम् , २ मौनका नाम ॥—आनुपूर्वी,

'प्राचेतसश्चादिकविः स्यान्मैत्रावरुणिश्च सः **
वाल्मीकिश्चाथ गाधेयो विश्वामित्रश्च कौशिकः **
व्यासो द्वैपायनः पाराशर्यः सत्यवतीसुतः' **
गौतमोऽत्रिभरद्वाजो विश्वामित्रोऽथकश्यपः **
जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तर्षयः इमे स्मृताः **
आनुपूर्वी स्त्रियां वावृत् परिपाटी अनुक्रमः १४२५
पर्यायश्चातिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः १४२६
नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यकम् १४२७
औपवस्तं तूपवासो विवेकः पृथगात्मता १४२८
स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्द्धिरथाञ्जलिः १४२९
पाठे ब्रह्माञ्जलिः पाठे विप्रुषो ब्रह्मबिन्दवः १४३०
ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ १४३१

आवृत्,प्राचेतसः,आदिकविः,मैत्रावरणिः,वाल्मीकिः, ४ वाल्मीकि ऋषिका नाम ॥ गाधेयः, विश्वामित्रः, कौशिकः, ३ नूतन सृष्टि कर्ता विश्वामित्रका नाम ॥ व्यासः, द्वैपायनः, पाराशर्यः, सत्यवतीसुतः वेद विभाग १८ पुराण महाभारत ब्रह्मसूत्र इत्यादि प्रणेता व्यासजीका नाम ॥ गौतमः, अत्रिः, भारद्वाजः, विश्वामित्रः, कश्यपः, जमदग्निः, वसिष्ठः, ७ सप्त ऋषिका नाम ॥ परिपाटी, अनुक्रमः, पर्यायः, ३ क्रम (पालापालि) का नाम ॥— अतिपातः, पर्ययः, उपात्ययः ३ पालोलाई उच्छिन्नाका नाम ॥—नियमः, व्रतम्, २ व्रतका नाम ॥—औपवस्तम्, उपवासः, २ उपवास (निराहार) का नाम ॥—पृथगात्मता विवेकः २ आत्म ज्ञानरूपी विचारका नाम ॥— ब्रह्मवर्चसं १ आचार र अध्ययनबाट भयेका ब्रह्म तेजको नाम । पाठे वेदपठने योऽञ्जलिः स ब्रह्माञ्जलिः, वेद पढदा हात जोर्नाको नाम । अध्ययन- स्यादौ हस्तयोर्हि प्रणवोच्चारपूर्वकमञ्जलिः क्रियते । वेदपाठे विप्रुषो ब्रह्मबिन्दवः वेद पढ्दा मुखबाट उडेका थुकका छिटाको नाम । ब्रह्मासनं १ ध्यानगर्दा

मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः १४३२
संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः १४३३
समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे १४३४
भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी १४३५
तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः १४३६
तपःक्लेशसहो दान्तो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः १४३७
ऋषयः सत्यवचसः स्नातकस्त्वाप्लुतो व्रती १४३८
ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते १४३९
यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ १४४०
स्थाण्डिलश्चाथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः १४४१

योगाभ्यास गर्दा बाँधनु पर्ने आसनको नाम ॥—कल्पः, विधिः, क्रमः, ३ विधिका नाम। मुख्यः १ शास्त्रीय मुख्य विधिको नाम। अनुकल्पः १ गौण विधिको नाम। उपाकरणं १ विधिपूर्वक वेदारम्भ गर्नुको नाम। पादग्रहणम्, अभिवादनम्, २ नाम उच्चारण पूर्वक ढोगनाको नाम ॥—भिक्षुः, परिव्राट्, कर्मन्दी, पाराशरी, मस्करी, ५ संन्यासीका नाम ॥—तपस्वी, तापसः, पारिकाङ्क्षी, ३ तपस्वीका नाम ॥—वाचंयमः, मुनिः, २ विषय छोडेका तत्वज्ञान भयेका काम क्रोध-नहुने ध्यानमा तत्पर व्यवहार छाडने जितेन्द्रिय सुवर्णर माटो एकै ठान्ने महात्माका नाम ॥—दान्तः १ तपस्याको दुख सहन शक्नेको नाम ॥—वर्णी, ब्रह्मचारी, २ ब्रह्मचारीका नाम ॥—ऋषिः, सत्यवचाः, २ तपस्याले निष्पाप भयेका सत्यवादी वेद वेदान्त जान्ने महात्माका नाम। स्नातकः १ समावर्तन कर्म गरिसक्ने ब्रह्मचारीको नाम। यतिनः, यतयः, २ जितेन्द्रिय संन्यासीका नाम। स्थण्डिलशायी, स्थाण्डिलः, २ भईमा सुत्ने व्रत गर्नेका नाम ॥—विरजस्तमाः, द्वयातिगः, २ रजो गुण तमो गुण नहुने सात्विक सज्जनका नाम ॥—

पवित्रः प्रयतः पूतः पाखण्डाः सर्वलिङ्गिनः १४४२
पालाशो दण्ड आषाढो व्रते राम्भस्तु वैणवः १४४३
अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी व्रतिनामासनं वृषी १४४४
अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् १४४५
स्वाध्यायः स्याज्जपः सुत्याऽभिषवः सवनं च सा १४४६
सर्वैनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वघमर्षणम् १४४७
दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् १४४८
शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः १४४९
नियमस्तु स यत्कर्म नित्यमागन्तुसाधनम् १४५०
'क्षौरं तु भद्राकरणं मुण्डनं वपनं त्रिषु' ❀❀❀
उपवीतं ब्रह्मसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे १४५१

पवित्रः, प्रयतः, पूतः, ३ पवित्र शुद्धका नाम ॥—पाखण्डः, सर्वलिङ्गी, २ पाखण्ढी सनातन धर्मविरोधि बौद्धादिका नाम। आषाढ १ ब्राह्मण ब्रह्मचारीले लिने पालाशको दण्डः लहुराको नाम ॥ राम्भः १ बाँसका लहुराको नाम ॥—कमण्डलुः, कुण्डी, २ व्रतीको जलपात्र (कमण्डलु) का नाम ॥—वृषी १ व्रतगर्ने ऋषिमुनिले वस्ने आसनको नाम ॥—अजिनम्, चर्म, कृत्तिः, ३ मृगादिका चर्मका नाम ॥—कृत्तिः स्त्रीलिङ्गछ। भिक्षाणां समूहो भैक्षम् १ भिक्षान्नका समूहको नाम ॥—स्वाध्यायः, जपः, २ स्वाध्याय (वेदाध्ययन) का नाम ॥—सुत्या, अभिषवः, सवनम्, ३ सोमलताबाट रस निकाल्नु पर्दागर्नु पर्ने कर्मका नाम ॥—जप्यम् १ सबै पाप नाशगर्ने मन्त्रविशेषका नाम ॥—अघमर्षणं १ अघमर्षण मन्त्रको नाम ॥—दर्शः, पौर्णमासः२ औंसीमागरीने दर्शः पूर्णिमामा गरिने पौर्णमास २यज्ञका नाम॥ यमः, शरीरले गर्नु पर्ने अहिंसा-सत्यभाषण-अस्तेय (नचोर्नु) ब्रह्मचर्य-अपरिग्रह ई ५ को १ नाम ॥ नियमः १ शौच-सन्तोष-तप-स्वाध्याय ईश्वर सेवा ई ५ को १ नाम ॥—क्षौरं, भद्राकरणम्, मुण्डनं, वपनं, ४ मुण्डन का

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम् १४५२
अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवं स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् १४५३
मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यं मूले त्वङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् १४५४
स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि १३५५
देवभूयादिकं तद्वत्कृच्छ्रं सांतपनादिकम् १४५६
संन्यासवत्यनशने पुमान्प्रायोऽथ वीरहा १४५७
नष्टाग्निः कुहना लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना १४५८
व्रात्यः संस्कारहीनः स्यादस्वाध्यायो निराकृतिः १४५९
धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिरवकीर्णी क्षतव्रतः १४६०
सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च १४६१

नाम ॥ उपवीतम्, १ बाँयाँकाँधवाट दाहिने कटितिर पुग्नेगरी लायेको (सव्य) जनैको नाम ॥ प्राचीनावीतं १ अपसव्य गरी लायेका जनैको नाम ॥ निवीतं १ मालाझैं घाँटीमा लायेका निवीति जनैको नाम ॥ दैवं तीर्थं १ दैवतीर्थ (पाँच अउँला जोडेका बेला पाँचै अउँलाका अग्रभागको नाम ॥ कायम् १ साहिंला र कान्छा अउँलाका फेद (कायतीर्थ)को नाम ॥ पित्र्यम् १ बुढी अउँला र तर्जनीको बीचमा पितृतीर्थको नाम ॥ ब्रह्मतीर्थः १ बूढी अउँलाका फेदको नाम ॥—ब्रह्मभूयम्, ब्रह्मत्वम्, ब्रह्मसायुज्यम्, ३ ब्रह्ममा मिलनका नाम ॥—देवभूयम्, देवत्वम्, देवसायुज्यम्, ३ देवतामा मिलनका नाम ॥ कृच्छ्रं १ शरीर शुद्धीका निमित्त गोमूत्र-गोबर-गोदुग्ध-गोदधि-गोघृत, कुशजल ई ६ वस्तुमा १।१ वस्तु प्रति दिन खायेर सातौं दिनमा निराहार रहनुपर्ने सान्तपनकृच्छ्र आदि गरेका भिन्न २ प्रकारले गर्नु पर्ने पर्णकृच्छ्र चान्द्रायण आदिगरेका व्रतका नाम ॥ प्रायः१ संन्यास पूर्वक भोजनको बिलकुल त्याग गर्नुको नाम ॥—वीरहा, नष्टाग्निः, २ अग्नि-होत्र त्याग गर्नेको नाम ॥ कुहना १ लोभले भूटो मार्गको कल्पना गर्नेको

अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् १४६२
परिवेत्ताऽनुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् १४६३
परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान् विवाहोपयमौ समौ १४६४
तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् १४६५
व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् १४६६
त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः १४६७
सबलैस्तैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्निग्धा वरस्य ये १४६८
विवाहयात्रा सत्रास्वैर्वरयात्रा प्रकीर्तिताः ✱✱
जनित्रयात्रा सजनैर्वरस्य स्वगृहागमः ✱✱

इति ब्रह्मवर्गः ॥

नाम ॥ व्रात्यः १ उपनयनादि संस्कार नभयेकाको नाम ॥ अस्वाध्यायः निराकृतिः २ नपढ़ेकाका नाम ॥—धर्मध्वजी, लिङ्गवृत्तिः, २ पेट पालनलाई ठगभेष गर्नेको नाम ॥=अवकीर्णी, क्षतव्रतः, २ ब्रह्मचर्य नष्ट हुनेका नाम ॥ अभिनिर्मुक्तः, १ सूर्यास्त हुँदा सूती रहनेको नाम ॥ अभ्युदितः, १ सूर्य उदाउँदासम्म सूती रहनेको नाम ॥ परिवेत्ता १ दाज्यूको भन्दा आफ्नु विवाह पैले गर्ने भाईको नाम ॥ परिवित्तिः १ भाईको विवाह हुँदा पनि विवाह न हुने दाज्यूको नाम ॥—विवाहः, उपयमः, परिणयः, उद्वाहः, उपयामः, पाणिपीडनम्, ६ विवाहका नाम ॥—व्यवायः, ग्राम्यधर्मः, मैथुनम्, निधुवनम्, रतम्, ५ रति (मैथुन) का नाम ॥—धर्मः वेदविहितो यागादिः, कामः यथाविधि स्त्रीसेवनम्, अर्थः धनम्, एभिस्त्रिभिः समुदितस्त्रिवर्गः १ धर्मः, अर्थः, कामः, को १ नाम ॥ समोक्षकैः धर्मार्थकाममोक्षैः समुदितश्चतुर्वर्गः १ धर्मः, अर्थः, कामः, मोक्षः, चार पुरुषार्थको नाम ॥—तैर्धर्मादिभिः सबलैश्चतुर्भद्रः १ धर्मः, अर्थः, कामः, बलः, चारको १ नाम ॥—वरस्य स्निग्धा वयस्याः जन्याः २ दुलहाका प्रेमी समान वयका आपस्तका

९. अथ क्षत्रियवर्गः

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट १४६९
राजा राट् पार्थिवक्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः १४७०
राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः १४७१
चक्रवर्ती सार्वभौमो नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः १४७२
येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः १४७३
शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजकम् १४७४
राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् १४७५
मन्त्री धीसचिवोऽमात्योऽन्ये कर्मसचिवास्ततः १४७६
महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः १४७७

नाम ।। विवाहयात्रा, वरयात्रा, सत्रा ३ वरयात्री (वरीयाँत) का नाम ।। जनित्रयात्रा १ दुलही लियेर वरका घर आउने सबधू वरयात्री (जन्ती) को नाम ।।

१४६९-१७०७ मूर्धाभिषिक्तः, राजन्यः, बाहुजः, क्षत्रियः, विराट् ५ क्षत्रियका नाम ।।—राजा, राट्, पार्थिवः, क्ष्माभृत्, नृपः, भूपः, महीक्षित्, ७ राजाका नाम ।। अधीश्वरः १ आफना सिमा मिलेका (सन्धिवार) राजाहरूलाई वसपार्ने राजाको नाम ।। चक्रवर्ती, सार्वभौमः, २ चक्रवर्ती राजाका नाम ।। मण्डलेश्वरः १ रजौटाको नाम ।। राजसूयाख्यक्रतुविशेषेण येनेष्टं, द्वादशमण्डलस्येश्वरश्च यः, यश्च स्वाज्ञया सर्वभूपान् शास्ति, ईदृशत्रिविशेषणत्रयेण विशिष्टो राजा सम्राट् १ राजसूय यज्ञगर्ने मण्डलिक राजालाई वस गर्ने चक्रवर्ती राजाको नाम ।। राजकः, १ राजाका समूहको नाम ।। क्षत्रियाणां गणे राजन्यकं १ क्षत्रियका समूहको नाम ।।—मन्त्री, धीसचिवः, अमात्यः,३ मन्त्रीका नाम ।। कर्मसचिवाः१ सलाह दिने काजीहरूको नाम।। —महामात्राः, प्रधानानि, २ राजाका मुख्य सहायक (प्रधान) का

द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राड्विवाकाक्षदर्शकौ १४७८
प्रतीहारो द्वारपालद्वास्थद्वास्थितदर्शकाः १४७९
रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थोऽथाध्यक्षाधिकृतौ समौ १४८०
स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिषु १४८१
भौरिकः कनकाध्यक्षो रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः १४८२
अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वंशिको जनः १४८३
सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते १४८४
शण्ढो वर्षवरस्तुल्यौ सेवकार्थ्यनुजीविनः १४८५
विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् १४८६
उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः १४८७

नाम ॥—पुरोधाः, पुरोहितः, २ पुरोहितका नाम ॥—प्राड्विवाकः, अक्षदर्शकः, २ मुद्दा हेर्ने डिठ्ठा विचारी प्रभृतिका नाम ॥—प्रतीहारः, द्वारपालः, द्वास्थः, द्वास्थितः, दर्शकः, ५ द्वारपाल (ढोकेपाले) का नाम ॥—रक्षिवर्गः, अनीकस्थः, २ आठ पहरियाका नाम ॥—अध्यक्षः, अधिकृतः, २ कुनै काममा अधिकार दियेर खटायेका अध्यक्षका नाम ॥—स्थायुकः १ ग्रामाध्यक्षः, (जमीन्दार) को नाम ॥ गोपः १ धेरै गाउका अध्यक्ष (चौधरी) को नाम ॥—भौरिकः, कनकाध्यक्षः, २ सुवर्णविभागका अध्यक्षका नाम ॥—रूप्याध्यक्षः, नैष्किकः, २ चाँदीविभागका अध्यक्षका नाम ॥ अन्तःपुरेऽधिकृतो जनः अन्तर्वंशिकः १ अन्तपुरका अध्यक्षको नाम ॥—सौविदल्लाः, कञ्चुकिनः, स्थापत्याः, सौविदाः, ४ अन्तःपुरका चोबदारका नाम ॥—शण्ढः, वर्षवरः, २ अन्तपुरका नपुंसक (खोजा) का नाम ॥—सेवकः, अर्थी, अनुजीवी, ३ साधारण चाकरका नाम ॥ शत्रुः १ सिमाना जोरियेका राजाको नाम ॥ मित्रम् १ आफ्ना संधियार राजाका संधियारको नाम ॥ परतरः राजा उदासीनः १ शत्रु राजाका शत्रुका

रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः १४८८
द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः १४८९
अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः १४९०
वयस्यः स्निग्धः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत् १४९१
सख्यं साप्तपदीनं स्यादनुरोधोऽनुवर्तनम् १४९२
यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः १४९३
चारश्च गूढपुरुषश्चाप्तप्रत्ययितौ समौ १४९४
सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावपि १४९५
स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि १४९६
तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः सत्री गृहपतिः समौ १४९७
लिपिकारोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके १४९८

शत्रुको नाम ॥—पार्ष्णिग्राहः १ राजाका पृष्ठ भागका शत्रुको नाम ॥—
रिपुः, वैरी, सपत्नः, अरिः, द्विषन्, द्वेषणः, दुर्हृद्, द्विट्, विपक्षः, अहितः,
अमित्रः, दस्युः, शात्रवः, शत्रुः, अभिघाती, परः, अरातिः, प्रत्यर्थी, परिपन्थी,
१६ साधारण शत्रुका नाम ॥—वयस्यः, स्निग्धः, सवयाः, ३ एकै उमेरका
मित्रका नाम ॥—मित्रम्, सखा, सुहृत्, ३ सामान्य मित्रका नाम ॥—
सख्यम्, साप्तपदीनम्, २ मित्रता (मितेरी) का नाम ॥—अनुरोधः,
अनुवर्तनम्, २ आशय बमोजिंचल्नाका नाम ॥—यथार्हवर्णः, प्रणिधिः,
अपसर्पः, चरः, स्पशः, चारः, गूढपुरुषः, ७ जासूस (चीवा) खूपियाका
नाम ॥—आप्तः, प्रत्ययितः, २ पत्याईयेकाका नाम ॥—सांवत्सरः, ज्यौति-
षिकः, दैवज्ञः, गणकः, मौहूर्तिकः, मौहूर्तः, ज्ञानी, कार्तान्तिकः, ८ ज्योतिषीका
नाम ॥—तान्त्रिकः, ज्ञातसिद्धान्तः, २ शास्त्रको सिद्धान्त (वास्तविक)
कुरा जान्नेका नाम ॥ सत्री, गृहपतिः, २ सदावर्त राख्नेका नाम ॥—
लिपिकारः, अक्षरचणः, अक्षरचुञ्चुः, लेखकः, ४ लेखक (लेख्ने)का नाम ॥—

लिखिताक्षरविन्यासे लिपिर्लिबिरुभे स्त्रियौ १४९९
मेला मसी कालिका च स्यात्पत्राञ्जनमित्यपि ❀❀
मस्याधानी मसीपात्रं मेलान्धुर्मसिकूपिका ❀❀
मेलानन्दो वर्णतूली लेखनी पुस्तमस्त्रियाम् ❀❀
पुस्तकं पत्रकं पत्रं लेख्यपत्रं समार्थकम् ❀❀
स्यात्संदेशहरो दूतो दूत्यं तद्भावकर्मणी १५००
अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि १५०१
स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च १५०२
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च १५०३
संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः १५०४

लिखितम्, अक्षरविन्यासः, लिपिः, लिबिः, ४ लिपि (अक्षरविन्यासका) नाम ॥—मेला, मसी, कालिका, पत्राञ्जनम्, ४ मसीका नाम ॥—मस्याधानी, मसीपात्रं, मेलान्धुः, मसिकूपिका५ मस्यानीका नाम ॥ मेलानन्दः, वर्णतूली, लेखनी, पुस्तम्, ४ कलमका नाम ॥—पुस्तकम्, पत्रकम्, २ पुस्तकका नाम ॥—पत्रम्, लेख्यपत्रम्, कार्गलः, ३ कागत (कागज) का नाम ॥—संदेशहरः, दूतः, २ दूतका नाम ॥—तद्भावे कर्मणि च दूत्यम् १ दूतका धर्म र कामको नाम ॥—अध्वनीनः, अध्वगः, अध्वन्यः, पान्थः, पथिकः, ५ पथिक (बटुवा का) नाम ॥—स्वामी, अमात्यः, सुहृत्, कोशः, राष्ट्रम्, दुर्गम्, बलम्, ७ राज्याङ्ग (राजा-मन्त्री-मित्र-खजाना-देश किल्ला-फौज) यती ७ को नाम जान्नु प्रकृतयः ई ७ राज्याङ्गको र सामान्य रैतिको सहरवासी रैतिको पनि प्रकृति नाम ३ को हो ॥ संधिः, विग्रहः, यानम्, आसनम्, द्वैधम्, आश्रयः, ६

षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः १५०५
क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् १५०६
स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् १५०७
भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम् १५०८
साहसं तु दमो दण्डः साम सान्त्वमथो समौ १५०९
भेदोपजापावुपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् १५१०
पञ्च त्रिष्वषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः १५११
विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः १५१२

शत्रु सित मेल गर्नु सन्धिः, १ शत्रु सित कुचोद्य गर्नु अर्थात् निऊखोज् नु विग्रहः, २ शत्रु माथि चढाई गर्नु यानं, ३ युक्ति बुद्धिले शत्रुसँग बचेर अड्नु, आसनम् ४ भित्रदगा दिएर गुप्त उद्योग गर्दै शत्रुसँग बनावटी मेल गर्नु द्वैधः, बलवान् शत्रुभन्दा बलवान् भयेका राजा हरूको शरण परेर आफ्नु बचावट गर्नु ई ६ कर्म षट्गुण कहिन्छन् ॥—प्रभावः, उत्साहः, मन्त्रजः, शक्तयः १ प्रभुशक्ति उत्साहशक्ति मन्त्रशक्ति ई ३ शक्तिको १ नाम। क्षयः, स्थानम्, वृद्धिः, ३ त्रिवर्गका नाम। कोशदण्डतेजोभ्यो जातः प्रतापः, प्रभावः, २ प्रतापका नाम ॥—भेदः, दण्डः, साम, दानम्, फुट्गराउनु भेदः–ठोक्नु, दण्डः मीठो बोलेर उपाय गर्नु सामः, दियेर चित्त बुझाउनु दानं ४ उपायका नाम ॥–साहसम्, दमः, दण्डः, ३ दण्ड जरिमाना कैदका नाम ॥—साम, सान्त्वम्, २ संझाउनु बुझाउनुका नाम ॥–भेदः, उपजापः, २ भेद फुट् गराउनाका नाम। धर्मार्थकामैः भयेन च परीक्षणं सा उपधा १ शत्रु मित्रका गुप्त परीक्षाका नाम। अथाषडक्षीणादिनिः शलाकान्ताः पञ्च शब्दाः त्रिलिङ्गमा वाच्यलिङ्गछन्। यस्तृतीयाद्यगोचरो मन्त्रादिः, अषडक्षीणः, १ दुइ देखि तेस्राले थाहा न पायेको कुराको नाम ॥– विविक्तः, विजनः. छन्नः, निःशलाकः, रहः, उपांशु, ७

रहश्चोपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्भवे त्रिषु १५१३
समौ विस्रम्भविश्वासौ भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् १५१४
अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् १५१५
युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् १५१६
न्याय्यं च त्रिषु षट् संप्रधारणा तु समर्थनम् १५१७
अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः १५१८
शिष्टिश्चाज्ञा च संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः १५१९
आगोऽपराधो मन्तुश्च समे तूद्दानबन्धने १५२०
द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डो भागधेयः करो बलिः १६२१
घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री प्राभृतं तु प्रदेशनम् १५२२

एकान्तका नाम ।।-रहः उपांशु, इति द्वे अलिङ्गे अव्ययमाहुन् । तद्भवे रहोभवे रहस्यम् १ एकान्तमा भयेका कुराको नाम । त्रिलिङ्गीछ ।।—विस्रम्भः, विश्वासः २ विश्वासका नाम । विश्वासस्य यथोचितादभ्रंशः पतनं भ्रेषः १ औचित्य बाट गिर्नुको नाम ।। अभ्रेषः, न्यायः, कल्पः, देशरूपम्, समञ्जसम्, ५ न्याय (मुनासिप) कामका नाम ।।—युक्तम्, औपयिकम्, लभ्यम्, भजमानम्, अभिनीतम्, न्याय्यम्, ६ न्याय प्राप्त र इन्साफबाट हुनुपर्ने कार्य युक्त द्रव्यादिका नाम । छशब्द त्रिलिङ्गछन् ।।—संप्रधारणा, समर्थनम्, २ उचित र अनुचित ठहराउनाका नाम ।।—अववादः, निर्देशः, निदेशः, शासनम्, शिष्टिः, आज्ञा, ६ आज्ञा-हुकुम-मर्जी (आदेश)का नाम ।।—संस्था, मर्यादा, धारणा, स्थितिः, ४ मर्यादा (स्थिति)का नाम ।।—आगः, अपराधः, मन्तुः, ३ अपराध (कसूर)का नाम । आगः सान्तछ ।।—उद्दानम्, बन्धनम्, २ बाँधनु र (कैदगर्नुका) नाम । द्विगुणो दण्डो द्विपाद्यः १ दोबर दण्डका नाम ।।—भागधेयः, करः, बलिः, ३ पोता माल पोत (तिरो) का नाम । नेतव्यानेतव्यसंबन्धी राजग्राह्यो भागः शुल्कः

उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा १५२३
यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् १५२४
तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः १४२५
सांदृष्टिकं फलं सद्य उदर्कः फलमुत्तरम् १५२६
अदृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम् १५२७
महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् १५२८
प्रक्रिया त्वधिकारः स्याच्चामरं तु प्रकीर्णकम् १५२९
नृपासनं यत्तद्भद्रासनं सिंहासनं तु तत् १५३०
हैमं छत्रं त्वातपत्रं राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् १५३१
भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भो भृङ्गारः कनकालुका १५३२

घट्टादिदेयम् २ जगात (भन्सारका) नाम ।।—प्राभृतम्, प्रदेशनम्, उपायनम्, उपग्राह्यम्, उपहारः, उपदा, ६ नजराना (कोसेली)का नाम। यौतकादि बन्धुदेयादि, यद्देयं तत्सुदायः, हरणम्, २ दाईजाका नाम ।। तत्कालः, तदात्वम्, २ वर्तमान काल (ऐले)का नाम ।। उत्तर आगामी काल आयतिः १ भविष्यकाल पछि परन्तुको नाम। यत्सद्यः फलं तत्सांदृष्टिकं १ तुरन्तै पाइने फल लाभ हानिको नाम ।। उत्तरं भावि फल उदर्कः १ पछि पाईने फल र लाभ-हानिको नाम। वह्नितोय-मतिवृष्ट्यादिकृतं यद्भयं तत् अदृष्ट १ दैवात् पर्ने आयेका डरको नाम। स्वपरराष्ट्रजन्यं यद्भयं तत् दृष्टम् १ चोर-डाकु-शत्रु प्रभृति देखिने जीवबाट हुनेभय (डरको) नाम। राज्ञां स्वपक्षप्रभवं भयं अहिभयं १ आफ्नै भाई-भतिजा-मन्त्रीहरू बाट हुने डरका नाम ।।—प्रक्रिया, अधिकारः, २ (थिति) व्यवस्था बाँध्नुका नाम ।।—चामरम्, प्रकीर्णकम्, २ चँमरका नाम ।।—नृपासनम्, भद्रासनम्, २ सिंहासनका नाम ।। तन्नृपासनं स्वर्णनिर्मितं चेत्सिंहासनं १ सुवर्ण सिंहासनको नाम ।।—छत्रम्, आतपत्रम्, २ छाताका नाम ।।—राज्ञश्चे-

निवेशः शिबिरं षण्ढे सज्जनं तूपरक्षणम् १५३३
हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् १५३४
दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः १५३५
मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी १५३६
इभः स्तम्बेरमः पद्मी यूथनाथस्तु यूथपः १५३७
मदोत्कटो मदकलः कलभः करिशावकः १५३८
प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः समावुद्वान्तनिर्मदौ १५३९
हास्तिकं गजता वृन्दे करिणी धेनुका वशा १५४०
गण्डः कटो मदो दानं वमथुः करशीकरः १५४१

च्छत्रं तर्हि नृपलक्ष्म १ राजचिह्न (छत्र) चामरादिको नाम ॥—भद्रकुम्भः, पूर्णकुम्भः, २ मङ्गलका निमित्त भरेकापूर्णघडाका नाम ॥—भृङ्गारः, कनकालुका, २ सुनका झारी-करूवा-सुरही आदि सुनका जल पात्रका नाम ॥—निवेशः, शिबिरम्, २ सेनासन्निवेश (छाउनीका) नाम ॥—सज्जनम्, उपरक्षणम्, २ सेनाका पहरा (सन्तरी) (रखवाली) का नाम। हस्त्यादिचतुष्टयं सेनाङ्गं १ हाथि-घोड़ा-रथ-प्यादा ४ को नाम ॥—दन्ती, दन्तावलः, हस्ती, द्विरदः, अनेकपः, द्विपः, मतङ्गजः, गजः, नागः, कुञ्जरः, वारणः, करी इभः, स्तम्बेरमः, पद्मी, १५ हात्तिका नाम ॥—यूथनाथः, यूथपः, २ हात्तिमा मुख्य सबै बथान भन्दा बलियो राजाजस्ता हात्तिका नाम ॥—मदोत्कटः, मदकलः, २ मत्ताउन लागेका हात्तिका नाम ॥—कलभः, करिशावकः, २ हात्तिका छावाका नाम ॥—प्रभिन्नः, गर्जितः, मत्तः, ३ मद चुहाउने हात्तिका नाम ॥—उद्वान्तः, निर्मदः, २ मताये पछी तहलागेका हात्तिका नाम ॥—हास्तिकम्, गजता, २ हात्तिका बथानका नाम ॥—करिणी, धेनुका, वशा ३ हथिनीका नाम। हस्तिनो गण्डः-कपोलः, कटः, २ गण्डस्थलका नाम ॥—मदः, दानम्, २ मदजलका

कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान् १५४२
अवग्रहो ललाटं स्यादीषिका त्वक्षिकूटकम् १५४३
अपाङ्गदेशो निर्याणं कर्णमूलं तु चूलिका १५४४
अधः कुम्भस्य वाहित्थं प्रतिमानमधोऽस्य यत् १५४५
आसनं स्कन्धदेशः स्यात् पद्मकं विन्दुजालकम् १५४६
पार्श्वभागः पक्षभागो दन्तभागस्तु यो ग्रतः १५४७
द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् १५४८
तोत्रं वेणुकमालानं बन्धस्तम्भेऽथ शृङ्खले १५४९

नाम ॥ वमथुः, करशीकरः २ हात्तिका सुँड्बाट उडेका छिटाका नाम। शिरसः पिण्डौ कुम्भौ १ माथा ठाउकाको मांस पिण्डको नाम। तयो कुम्भयोर्मध्ये आकाशस्थानं विदुः १ हात्तिका निधार को नाम। गजस्य ललाटं अवग्रहः १ माथाका मांस पिण्डका माझमाझमा हुने गहिरा स्थानका मांस पिण्डको नाम ॥—ईषिका, अक्षिकूटकम्, २ हात्तिका आँखाका गोलको नाम। हस्तिनः अपाङ्गदेशो निर्याणम् १ हात्तिका नेत्र प्रान्तको नाम। कर्णस्य मूलं चूलिका १ हात्तिका कानका मूल (फेद) को नाम। कुम्भस्याधोभागे वाहित्थम् १ गण्ड स्थलका तल्लाभागको नाम। अस्य वाहित्थस्याधोभागे दन्तयोर्मध्यं प्रतिमानं १ दाँतका माझको नाम। गजस्य स्कन्धदेश आसनम् १ हात्तिका काँधका नाम। विन्दुजालकं पद्मकं २ हात्तिका शरीरमा हुने विन्दु थोपा र छिर्के मिर्के थोपाका नाम। गजस्य पार्श्वभागः पक्षभागः १ हात्तिका २ कोखाको नाम। अग्रतो यो भागः सः दन्तभागः १ हात्तिका मुख तर्फका भागको नाम। हस्तिनः पूर्वजङ्घादिदेशो गात्रं १ हात्तिका पीठको २ हिस्सा मा अघिल तिरका १ हिस्साको नाम। पश्चाजङ्घादिदेशोऽवरं १ हात्तिका पीठका पछिल्ला हिस्साको नाम। तोत्रम्, वेणुकम्, २ हात्ति पीटने

अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यादङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् १५५०
दूष्या कक्ष्या वरत्रा स्यात् कल्पना सज्जना समे १५५१
प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः १५५२
वीतं त्वसारं हस्त्यश्वं वारी तु गजबन्धनी १५५३
घोटके वीतितुरगतुरंगाश्वतुरंगमाः १५५४
वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः १५५५
आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवाहिनः १५५६
वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाह्लिका हयाः १५५७
ययुरश्वोऽश्वमेधीयो जवनस्तु जवाधिकः १५५८
पृष्ठ्यः स्थौरी सितः कर्को रथ्यो वोढा रथस्य यः १५५९

वाँसका दण्डका नाम । बन्धनाधारस्तम्भे आलानं १ हात्ति बाँध्ने मौलाको नाम ।।—शृङ्खलम्, अन्दुकः, निगडः, ३ हात्त बाँध्ने सिक्रीका नाम ।।—अङ्कुशः, सृणिः, २ हात्ति कुट्ने अंकुशका नाम ।। सृणिः स्त्रीलिङ्गमाछ ।।—दूष्या, कक्ष्या, वरत्रा, ३ हात्ति कस्ने छालाका डोरीका नाम ।।—कल्पना, सज्जना, २ कस्नाका नाम ।।—प्रवेणी, आस्तरणम्, वर्णः परिस्तोमः कुथः, ५ हात्तिका झुलका नाम ।।—कुथा स्त्रीलिङ्गमाछ ।। यत् असारं हस्त्यश्वं तद्वीतं १ युद्धमा काम नदिने लद्दु हात्ति घोड़ाको नाम ।। गजबन्धनी गजालानभूः वारी २ हात्ति सारका नाम ।।—घोटकः, वीतिः, तुरगः, तुरगः, अश्वः, तुरंगमः, वाजी, वाहः, अर्वा, गन्धर्वः, हयः, सैन्धवः, सप्तिः, १३ घोड़ाका नाम ।। आजानेयाः, कुलीनाः २ कुलीन जातका घोड़ाका नाम ।। विनीताः १ राम्रो चाल चल्ने घोड़ाको नाम ।।—वनायुजाः, पारसीकाः, कम्बोजाः, बाह्लिकाः, ४ ई चार देशमा पैदा भयेका ४ घोड़ाका नाम ।। योऽश्वमेधीयोऽश्वः स ययुः अश्वमेध यज्ञका निमित्त छाड़ियेका घोड़ाको नाम ।। जवनः १ खूपवेगले दौडने घोड़ाको

बालः किशोरो वाम्यश्वा वडवा वाडवं गणे १५६०
त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते १५६१
कश्यं तु मध्यमश्वानां हेषा ह्रेषा च निस्वनः १५६२
निगालस्तु गलोद्देशो वृन्दे त्वश्वीयमाश्ववत् १५६३
आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् १५६४
गतयोऽमूः पञ्च धारा घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् १५६५
कविका तु खलीनोऽस्त्री शफं क्लीबे खुरः पुमान् १५६६
पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले वालहस्तश्च वालधिः १५६७
त्रिषूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि १५६८
याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः १५६९

नाम ॥—पृष्ठ्यः, स्थौरी, २ भारी बोक्ने टट्टु घोड़ाका नाम ॥ कर्कः १ सेता घोड़ाको नाम ॥ यो रथस्य वोढा स रथ्यः १ बग्गी रथका घोड़ाको नाम ॥ बालः किशोरः २ घोड़ाका बछेडाका नाम ॥—वामी, अश्वा, वडवा, ३ घोड़ीका नाम ॥ वाडवम् १ घोड़ाका बथानको नाम ॥—तदाश्वीनम् १ घोड़ाले १ दिनमा हिंड्न शकिने मार्ग आदिको नाम त्रिलिङ्गछ ॥ कश्यम् १ घोड़ाका कमरको नाम ॥ हेषा, ह्रेषा, २ घोड़ाका शब्दका हिनहिनावटका नाम ॥ गलोद्देशः निगालः १ घोड़ाका घाँटीको नाम ॥—अश्वीयम्, आश्वम्, २ घोड़ाका बथानका नाम ॥—आस्कन्दितम्, धौरितकम्, रेचितम्, वल्गितम्, प्लुतम्, ५ घोड़ाका ५ प्रकारका हिंडाईका धाराका नाम ॥ नासिका प्रोथं २ घोड़ाका नाक (थुतुना) का नाम ॥—कविका, खलीनः, २ लगामका नाम ॥—शफम्, खुरः, २ घोड़ाका खुरका नाम ॥ —पुच्छः, लूमम्, लाङ्गूलम्, ३ पुच्छरका नाम ॥—वालहस्तः, वालधिः, २ पुच्छरका रौंका समूहका नाम ॥—उपावृत्तः, लुठितः, २ भुईंमा लडीबडीगर्ने घोडाका नाम ॥ शताङ्गः, स्यन्दनः, रथः, ३ युद्धका रथका नाम ॥

असौ पुष्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् १५७०
कर्णीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् १५७१
क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्याद्गन्त्री कम्बलिवाह्यकम् १५७२
शिबिका याप्ययानं स्याद्दोला प्रेङ्खादिका स्त्रियाम् १५७३
उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मावृते रथे १५७४
पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली १५७५
रथे काम्बलवास्त्राद्याः कम्बलादिभिरावृते १५७६
त्रिषु द्वैपादयो रथ्या रथकट्या रथव्रजे १५७७
धूः स्त्री क्लीबे यानमुखं स्याद्रथाङ्गमपस्करः १५७८
चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् १५७९
पिण्डिका नाभिरक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः १५८०

पुष्यरथः १ युद्ध बाहेकका रथका नाम ।।—कर्णीरथः, प्रवहणम्, डयनम्, ३ जनाना चढने रथ विशेषका नाम ।।—अनः, शकटः, २ गाडाका नाम ।। अनः, नपुं., शकटः, पुं. नपुं.मा छ १ कम्बलिवाह्यं गन्त्री २ गोरू जोतने साना खाले गाडाका नाम ।।—शिबिका, याप्ययानम्, २ म्यानाका नाम ।। —दोला, प्रेङ्खा, २ डोलीका नाम ।।—द्वैपः, वैयाघ्रः २ बाघका छालाले मढेका रथका नाम ।। पाण्डुकम्बलेन प्रावृतो रथः पाण्डुकम्बली १ सेता कम्बलले ढाकेका रथका नाम ।।—काम्बलः, वास्त्रः, २ साधारण कम्बल वस्त्रले ढाकेका रथको नाम ।।—रथ्या, रथकट्या, २ रथका समूहको नाम ।।-धूः, यानमुखम्, २ रथ वग्गीका अगाडीका धुरको नाम ।। रथाङ्गम्, अपस्करः, २ साधारण रथका अवयव मात्रका नाम ।।—चक्रम्, रथाङ्गम्, २ रथका पाङ्ग्राका नाम ।।—नेमिः, प्रधिः, २ पाङ्ग्राका प्रान्त भाग (धार)का नाम ।।—पिण्डिका, नाभिः, २ पाङ्ग्राकामाझका नाम ।

रथगुप्तिर्वरूथो ना कूबरस्तु युगंधरः १५८१
अनुकर्षो दार्वधःस्थं प्रासङ्गो ना युगाद्युगः १५८२
सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् १५८३
परम्परावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् १५८४
आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः १५८५
नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः १५८६
सव्येष्ठदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः १५८७
रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः १५८८
भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः १५८९
सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते १५९०
बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः १५९१

अणिः १ पाङ्ग्रामा अड्याउने किलाको नाम । स्त्री. पुं. माछ ॥—रथगुप्तिः, वरूथः, २ रथको ढकन (टप्)का नाम ॥—कूबरः, युगन्धरः, २ रथका अग्र भागको तेर्सो काठ अड्याउने स्थानका नाम । अनुकर्षः १ रथका तल्लाकाठको नाम । युगाद्युगः प्रासङ्गः २ जुवा तेर्सो काठका नाम पुं. माछ । यानं १ सबै हात्ति घोडादिको नाम । यानम्, युग्यम्, पत्रम्, धोरणम्, ४ वाहन (सवारी)का नाम । परम्परावाहनं वैनीतकं १ केही जोतेर चढनु पर्ने म्याना बग्गी गाडा इत्यादिका नाम ॥—आधोरणाः, हस्तिपकाः, हस्त्यारोहा, निषादिनः, ४ माहुतेका नाम ॥—नियन्ता, प्राजिता, यन्ता, सूतः, क्षत्ता, सारथिः, सव्येष्ठः, दक्षिणस्थः, ८ सारथीका नाम ॥—रथिनः, स्यन्दनारोहाः, २ रथी रथ चढेर युद्ध गर्नेका नाम ॥—अश्वारोहाः, सादिनः, २ घोडचरीका नाम ॥—भटः, योधः, योद्धा, ३ योद्धा लडाई गर्नेका नाम ॥—सेनारक्षाः, सैनिकाः, २ सेनाको पहरादिनेका नाम । सैन्याः, सैनिकाः, २ सेनामा भर्ति भयेकाका नाम । साहस्राः, सहस्रिणः,

परिधिस्थः परिचरः सेनानीर्वाहिनीपतिः १५९२
कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः १५९३
बध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गोऽथ शीर्षकम् १५९४
शीर्षण्यं च शिरस्त्रेऽथ तनुत्रं वर्म दंशनम् १५९५
उरश्छद कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् १५९६
आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् १५९७
सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः १५९८
त्रिष्वामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे १५९९
पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः १६००
पद्गश्च पदिकश्चाथ पादातं पत्तिसंहतिः १६०१
शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः १६०२

---

२ हजार योद्धावालाका नाम ॥—परिधिस्थः, परिचरः, २ सेनाका रक्षाका निमित्त घुमेर पहरादिने का नाम ॥—सेनानीः, वाहिनीपतिः २ सेनापति कम्याण्डिङ्का नाम ॥—कञ्चुकः, वारबाणः, २ लडाईंमा लाइने जंजीरका नाम । सारसनम्, अधिकाङ्गः, २ कमर पेटीका नाम ॥ शीर्षकम्, शीर्षण्यम्, शिरस्त्रम, ३ पगरी (फेटा)का नाम ॥—तनुत्रम्, वर्म, दंशनम्, उरश्छदः, कङ्कटकः, जगरः, कवचः, ७ लडाईंमा लाइने कवचका नाम ॥—आमुक्तः, प्रतिमुक्तः, पिनद्धः, अपिनद्धः, ४ लगायेका पहिरियेका कवच लुगा प्रभृतिका नाम ॥—संनद्धः, वर्मितः, सज्जः, दंशितः, व्यूढकङ्कटः, ५ कवच लायेर संनद्ध (तयार) भयेकाका नाम । आमुक्तः, आदि तिन लिङ्गमाछन् । कावचिकं १ कवच लाउनेका समूहको नाम । पदातिः, पत्तिः, पदगः, पादातिकः, पदाजिः, पद्गः, पदिकः, ७ प्यादा र पैदल सिपाहीका नाम । पत्तिसंहतिः पादातं २ प्यादा पैदलका समूहका नाम ॥—शस्त्राजीवः, काण्डपृष्ठः, आयुधीयः, आयुधिकः, ४ हतियारका

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत् १६०३
अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः १५०४
धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषङ्ग्यस्त्री धनुर्धरः १५०५
स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः शाक्तीकः शक्तिहेतिकः १६०६
याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपर्श्वधहेतिकौ १६०७
नैस्त्रिंशिकोऽसिहेतिः स्यात्समौ प्रासिककौन्तिकौ १६०८
चर्मी फलकपाणिः स्यात् पताकी वैजयन्तिकः १६०९
अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः १६१०
पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतःसरपुरःसराः १६११
पुरोगमः पुरोगामी मन्दगामी तु मन्थरः १६१२
जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ १६१३

भरमा जीविका गर्नेका नाम ॥—कृतहस्तः, सुप्रयोगविशिखः, कृतपुङ्खः, ३ हतियार चलाउन सिपालु निपुण भयेकाका नाम । अपराद्धपृषत्कः १ तारो हान्दा विराउनेको नाम ॥—धन्वी, धनुष्मान्, धानुष्कः, निषङ्गी, अस्त्री, धनुर्धरः, ६ धनुर्धारिका नाम ॥—काण्डवान्, काण्डीरः, २ बाण लिनेका नाम ॥—शाक्तीकः, शक्तिहेतिकः, २ शक्ति (बर्छि) लिनेका नाम ॥ यष्टिहेतिकः याष्टीकः २ लठ्ठीले लड़ाईं गर्नेका नाम ॥ पारश्वधिकः १ फर्साले लड़ाईं गर्नेको नाम ॥—असिः हेतिर्यस्य स नैस्त्रिंशिकः १ तलवारले लड़ाईं गर्नेको नाम ॥ प्रासिकः, कौन्तिकः, २ भालाले लड़ाईं गर्नेका नाम ॥ चर्मी, फलकपाणिः, २ ढाल लिनेका नाम ॥ पताकी, वैजयन्तिकः, २ पताकार झण्डा निशान लिनेका नाम ॥—अनुप्लवः, सहायः, अनुचरः, अभिसरः, ४ सहायक अनुचरका नाम ॥—पुरोगः, अग्रेसरः, प्रष्ठः, अग्रतः-सरः, पुरःसरः, पुरोगमः, पुरोगामी, ७ अगुवाका नाम ॥—मन्दगामी, मन्थरः, २ सुस्त हिड्नेका नाम ॥—जङ्घालः, अतिजवः, २ छिटो हिड्ने-

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः १६१४
जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके १६१५
जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति १६१६
सोऽभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि १६१७
ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः १६१८
स्यादुरस्वानुरसिलो रथिरो रथिको रथी १६१९
कामंगाम्यनुकामीनो ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् १६२०
शूरो वीरश्च विक्रान्तो जेता जिष्णुश्च जित्वरः १६२१
सांयुगीनो रणे साधुः शस्त्राजीवादयस्त्रिषु १६२२
ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमूः १६२३
वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् १६२४

का नाम ॥—जङ्घाकरिकः, जाङ्घिकः, २ फगत यता उति दौड़ेर जीविका गर्नेका नाम ॥—तरस्वी, त्वरितः, वेगी, प्रजवी, जवनः, जवः, ६ अति छिटा (फुर्तिवाज) का नाम ॥ जय्यः १ जित्नसकिनेको नाम ॥ जेय १ जित्न योग्यको नाम ॥—जैत्रः, जेता, २ जित्नेका नाम ॥ अभ्यमित्र्यः, अभ्यमित्रीयः, अभ्यमित्रीणः, ३ डरभर नमानेर शत्रुसँग भिड्नेका नाम ॥ ऊर्जस्वलः, ऊर्जस्वी, २ तेजीलाका नाम ॥—उरस्वान्, उरसिलः, २ ठूलो छातिहुने दिल्दारका नाम ॥—रथिरः, रथिकः, रथी, ३ रथवालाका नाम ॥—अनुकामीनः १ यथेच्छ मन्परी चलनेको नाम ॥ अत्यन्तीनः १ खूप् हिड्नेका नाम ॥—शूरः, वीरः, विक्रान्तः, ३ सूरो (पराक्रमी)का नाम ॥—जेता, जिष्णुः, जित्वरः, ३ नहार्नेका नाम ॥ सांयुगीनः १ युद्ध गर्न सिपालुको नाम ॥ शस्त्राजीवादिसांयुगान्तः सबै शब्द त्रिलिङ्गी छन् ॥–ध्वजिनी, वाहिनी, सेना, पृतना, अनीकिनी, चमूः,

व्यूहस्तु बलविन्यासो भेदा दन्डादयो युधि १६२५
प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः १६२६
एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका १६२७
पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् १६२८
सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः १६२९
अनीकिनी दशानीकिन्यक्षौहिण्यथ संपदि १६३०
संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च विपत्त्यां विपदापदौ १६३१

वरूथिनी, बलम्, सैन्यम्, चक्रम्, अनीकम्, ११ सेना (फौज)का नाम ।।—बलस्य युद्धार्थे विन्यासो व्यूह १ सेनाका किल्लाको नाम ।। युधि दण्डादयो व्यूहस्य भेदाः दण्डव्यूहः १ दण्डाकार भयेर रहेको फौज (चक्रव्यूहः) १ चक्राकार गोल भयेर रहेको फौज इत्यादि अनेक प्रकारका व्यूह हुन्छन् ।। प्रत्यासारः, व्यूहपार्ष्णिः, २ व्यूहको पछिल्तिरको भागको नाम ।।—सैन्यपृष्ठः, प्रतिग्रहः, २ सेनाका पृष्ठ भागको रक्षा गर्ने फौजको नाम ।। एकेभा, एकरथा, त्र्यश्वा, पञ्चपदातिका, सेना पत्तिः १ हात्ति १ रथ १ घोडा ३ प्यादा ५ यतिको समुदाय पत्तिः भयो ।। पत्त्यङ्गैः त्रिगुणैर्यथोत्तरं क्रमात्सेनामुखादय आख्याः स्युः ।। तद्यथा—सेनामुखम्, गुल्मः, गणः, वाहिनी, पृतना, चमूः, अनीकिनी, दशानीकिनी, अक्षौहिणी, अव उप्रान्तका सेना विशेष ८ प्रकारका जो छन् ति पत्तिभन्दा यथोत्तर तेवर (तिगुणा) २ प्राणिले युक्त भयेका हुन्छन् १० अनीकिनीको १ अक्षौहिणी हुन्छ अमरकोषकारका मतले अरु अरुमतमतान्तर पनि छन् ति अन्यत्रबाट जान्नु तिन्को परिचय सैन्यपरिचय चक्रबाट गर्नुहोला ।।—

आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ १६३२
धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् १६३३
इष्वासोऽप्यथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् १६३४
कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ १६३५
कोटिरस्याटनी गोधे तले ज्याघातवारणे १६३६
लस्तकस्तु धनुर्मध्यं मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः १६३७
स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् १६३८

सैन्यपरिचयचक्रम् ।

सेना	पत्तिः	सेना मुख	गुल्मः	गणः	वाहिनी	पृतना	चमूः	अनीकिनी	अक्षौहिणी
हाति	१	३	९	२७	८१	२४३	७२६	२१८७	२१८७०
रथ	१	३	९	२७	८१	२४३	७२६	२१८७	२१८७०
घोडा	३	९	२७	८१	१४३	७२९	२१८७	६५६१	६५६१०
प्यादा	५	१५	४५	१३५	४०५	१२१५	३६४५	१०९२५	१०६३५०

संपत्, संपत्तिः, श्रीः, लक्ष्मीः, ४ संपत्तिका नाम ॥ विपत्तिः, विपत्, आपत्, ३ विपत्तिका नाम ॥—आयुधम्, प्रहरणम्, शस्त्रम्, अस्त्रम्, ४ हथियार (हतियार)का नाम ॥—धनुः, चापः, धन्व, शरासनम्, कोदण्डम्, कार्मुकम्, इष्वासः, ७ धनुका नाम ॥ धनूः चापः पुं. नपुं.मा छन् ॥ कर्णस्य धनुः कालपृष्ठं १ कर्ण कुन्तीका कानीन पुत्रका धनुको नाम ॥—गाण्डीवः, गाण्डिवः, २ अर्जुनका धनुका नाम ॥ नपुं.मा पनि छ ॥ कोटीः, अटनी, २ धनुका टुप्पाका नाम ॥—गोधा, तलम्, २ (भोल्टा) बचावटका निमित्त नारीमालाईने छालाका नाम ॥ धनुषो मध्यम् लस्तकः १ धनुका माझका नाम ॥—मौर्वी, ज्या, शिञ्जिनी, गुणः, ४ ताँदाका नाम ॥ प्रत्यालीढं १ युद्धमा दाहिने घुँडामारेर गर्नु पर्ने आसनको नाम ॥ आलीढं १ बायाँ घुँडामारेर गर्नुपर्ने आसनको नाम ॥ समपदम्, वैशाखम्, मण्डलं, ३ आसन विशेषका नैहुन् ॥ २ पयर बराबर राख्ने समपाद, २ पाद फैलाउने

लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शराभ्यास उपासनम् १६३९
पृषत्कबाणविशिखा अजिह्मगखगाशुगाः १६४०
कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः १६४१
प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः पक्षो वाजस्त्रिषूत्तरे १६४२
निरस्तः प्रहिते बाणे विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ १६४३
तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः १६४४
तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः १६४५
कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत् १६४६
त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यान्मेखला तन्निबन्धनम् १६४७
फलकोऽस्त्री फलं चर्म संग्राहो मुष्टिरस्य यः १६४८

वैशाख, २ पादगोल समान राख्ने आसन मण्डल यो विशेषछ ।।—लक्षम्, लक्ष्यम्, शरव्यम्, ३ लक्ष्य निशान (तारा)का नाम ।।—शराभ्यासः, उपासनम्, २ बाण प्रहारको अभ्यास गर्नुका नाम ।।—पृषत्कः बाणः, विशिखः, अजिह्मगः, खगः, आशुगः, कलम्बः, मार्गणः, शरः, पत्री, रोपः, इषुः, १२ बाणका नाम ।। इषुः स्त्री. पुं.माछ ।।—प्रक्ष्वेडनः, नाराचः, २ फलामे बाणका नाम ।।—पक्षः, वाजः, २ बाणमा लायेका प्वाँखका नाम ।। अगाडीका निरस्तादि लिप्तान्तः शब्दत्रिलिङ्गी छन् ।। निरस्तः १ हानेका बाणको नाम ।। विषाक्तः, दिग्धः, लिप्तकः, ३ विष लायेका बाणका नाम ।।—तूणः, उपासङ्गः, तूणीरः, निषङ्गः, इषुधिः, तूणी, ६ ठोक्राका नाम ।। इषुधिः स्त्री. पुं.माछ ।।—खड्गः, निस्त्रिंशः, चन्द्रहासः, असिः, रिष्टिः, कौक्षेयकः, मण्डलाग्रः, करवालः, कृपाणः, ९ तलवारका नाम ।। खड्गस्य मुष्टौ त्सरु १ खड्गका मूठ (कब्जा) मुठिका (विड्का) नाम ।। तस्य खड्गस्य मुष्टेः निबन्धनं मेखला १ खड्गभुंड्याउने छाला वस्त्र आदिको नाम ।।—फलकः, फलम्, चर्म, ३ ढालका नाम ।।—संग्राहः १ ढालका मूठ समात्ने

द्रुघणो मुद्गरघनौ स्यादीली करवालिका १६४९
भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ परिघः परिघातिनः १६५०
द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः १६५१
स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका १६५२
वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् १६५३
प्रासस्तु कुन्तः कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः १६५४
सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंनहनार्थकः १६५५
लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः १६५६
यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम् १६५७
यात्रा व्रज्याऽभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः १६५८
स्यादासारः प्रसरणं प्रचक्रं चलितार्थकम् १६५९

ठाउँको नाम ।।—द्रुघणः, मुद्गरः, घनः, ३ मुद्गल (मुङ्ग्रा) का नाम ।। —ईली, करवालिका, २ खूँडाका नाम ।।—भिन्दिपालः, सृगः, २ घुँयेत्राका नाम ।।—परिघः, परिघातिनः, २।१ हाते लोहाले बाँधेका लहुराका नाम ।। कुठारः, स्वधितिः, परशुः, परश्वधः, ४ फर्स (बञ्चरा)का नाम ।।—कुठारः स्त्री. पुं.मा छ ।।—शस्त्री, असिपुत्री, छुरिका, असिधेनुका, ४ खुकुरी–छुरी–कर्दका नाम ।।—शल्यम्, शङ्कुः, २ सुईराका नाम ।। शङ्कुः पुं.मा छ ।। —सर्वला, तोमरः, २ तोमर (गणासी) विशेषका नाम ।। प्रासः, कुन्तः, २ भालाका नाम ।। कोणः, पालिः, अश्रिः, कोटिः, ४ तलवार आदि हतियारका टुप्पाका नाम ।।—सर्वाभिसारः, सर्वौघः, सर्वसंनहनम्, ३ सबै फौज तयार हुनाका नाम ।। लोहाभिसारः १ महानवमीमा राजाले गर्नुपर्ने शस्त्रहरूको पूजा र नीराजन प्रार्थना रूप कर्मको नाम ।। अरौ यत्सेनया सहाभिगमनं अभिषेणनम् १ सेना लियेर शत्रुका उपर चढाई गर्नाको नाम ।। यात्रा, व्रज्या, अभिनिर्याणम्, प्रस्थानम्, गमनम्, गमः, ६ युद्धयात्रा

अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः १६६०
वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः १६६१
स्युर्मागधास्तु मगधा बन्दिनः स्तुतिपाठकाः १६६२
संशप्तकास्तु समयात्सङ्ग्रामादनिवर्तिनः १६६३
रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रजः १६६४
चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले १६६५
पताका वैजयन्ती स्यात् केतनं ध्वजमस्त्रियाम् १६६६
सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्याऽतिभयप्रदा १६६७
अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् १६६८
आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि १६६९

(प्रस्थान)का नाम ॥—आसारः, प्रसरणम् , २ सेनाले चारै तर्फबाट हमला गर्नाको नाम ॥ प्रचक्रम् , चलितम् , २ हिंडिसकेका (रमाना) भयेका फौजका नाम ॥ अभिक्रमः, १ सामन्नेमा शत्रुसित भिडनाको नाम ॥—वैतालिकाः, बोधकराः, २ गाना गरेर राजालाई जागागराउनेका नाम ॥—चाक्रिकाः, घाण्टिकाः, २ टायममा घण्टा बजाउनेका नाम ॥ मागधाः, मगधाः, २ राजाको वंशावलीको स्तुति गर्नेका नाम ॥—बन्दिनः, स्तुतिपाठकाः २ पाठ राजाको स्तुति गर्नेका नाम ॥ संशप्तकाः १ युद्धमा पीठ नदेखाउने (नफर्कने)का नाम ॥ रेणुः, धूलिः, पांशुः, रजः, ४ धूलीका नाम ॥ रेणुः, स्त्री. पुं.माछ ॥ धूलिः स्त्रीलिङ्गमाछ ॥ पांशुः, पुं.माछ ॥ रजः नपुं.माछ ॥—चूर्णम् , क्षोदः, २ मसीना धूलाका नाम ॥ चूर्णः पुं.माछ ॥—समुत्पिञ्जः, पिञ्जलः, २ खूप आतियेका फौजका नाम ॥—पताका, वैजयन्ती, केतनम् , ध्वजम् , ४ ध्वजाका नाम ॥ ध्वजः पुं. नपुं. माछ ॥ वीराशंसनं १ देखदै डरलाग्दा युद्धभूमीको नाम ॥ अहंपूर्विका १ लँछाड्किमछाड् गर्नु हत्पतायेर युद्धमा अघाडी बढ्नुको नाम ॥ स्त्री.लि.

अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं यो भवत्यहंकारः १६७०
द्रविणं तरः सहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च १६७१
शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तिता १६७२
वीरपानं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे १६७३
युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् १६७४
मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं सांपरायिकम् १६७५
अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ १६७६
संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः १६७७
अभ्यामर्दसमाघातस ग्रामाभ्यागमाहवाः १६७८
समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः १६७९
नियुद्धं बाहुयुद्धेऽथ तुमुलं रणसंकुले १६८०
क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात् करिणां घटना घटा १६८१

माछ ॥ आहोपुरुषिका १ अहो मैले क्या पराक्रम गरेंनी भन्ने यस्ता किसिमका पराक्रमको नाम ॥ अहमहमिका १ तँभन्दा म केकम यस्ता घमण्ड अहङ्कारको नाम ॥—द्रविणम्, तरः, सहः, बलम्, शौर्यम्, स्थाम, शुष्मम्, शक्तिः, पराक्रमः, प्राणः, १० बल (ताकत)का नाम ॥—विक्रमः, अतिशक्तिता, २ अति ठूला पराक्रमका नाम ॥ वीरपानं १ युद्धारम्भमा उत्साहका निमित्त युद्ध सकिये पछि पनि मदिरापान गर्नेका नाम ॥—युद्धम्, आयोधनम्, जन्यम्, प्रधनम्, प्रविदारणम्, मृधम्, आस्कन्दनम्, सङ्ख्यम्, समीकम्, सांपरायिकम्, समरः, अनीकः, रणः, कलहः, विग्रहः, संप्रहारः, अभिसंपातः, कलिः, संस्फोटः, संयुगः, अभ्यामर्दः, समाघातः, संग्रामः, अभ्यागमः, आहवः, समुदायः, संयत्, समितिः, आजिः, समित्, युत्, ३१ युद्धका नाम ॥ समरादितिन पुं. नपुं.माछन् ॥—नियुद्धम्, बाहुयुद्धम्, २ कुस्ती (लाप्पा)का नाम ॥ तुमुलं १ युद्ध मच्चिनाका नाम ॥—क्ष्वेडा,

क्रन्दनं योधसंरावो बृंहितं करिगर्जितम् १६८२
विस्फारो धनुषः स्वानः पटहाडम्बरौ समौ १६८३
प्रसभं तु बलात्कारो हठोऽथ स्खलितं छलम् १६८४
अजन्यं क्लीबमुत्पात उपसर्गः समं त्रयम् १६८५
मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽप्यवमर्दस्तु पीडनम् १६८६
अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनं विजयो जयः १६८७
वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा १६८८
प्रद्रावोद्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः १६८९
अपक्रमोऽपयानं च रणे भङ्गः पराजयः १६९०
पराजितपराभूतौ त्रिषु नष्टतिरोहितौ १६९१

सिंहनादः, २ युद्धवीरका सिंहनादका नाम ।। घटा १ हात्तिका लस्करको नाम ।। क्रन्दनं १ परस्पर हाँक दिनाका नाम ।। बृंहितं १ हात्ति गर्जनाको नाम ।। विस्फारः, १ धनुष्का शब्दको नाम ।।—पटहः, आडम्बरः, २ युद्धका नाराबाजाको नाम ।।—प्रसभम्, बलात्कारः, हठः, ३ बलात्कार (जबर्जस्ती) का नाम ।।—स्खलितम्, छलम्, २ धर्मयुद्धबाट चुकेरछ लकपट् गर्नुका नाम ।।—अजन्यम्, उत्पातः, उपसर्गः, ३ भूकम्प प्रभृति उत्पातका नाम ।।—मूर्च्छा, कश्मलम्, मोहः, ३ मूर्च्छाका नाम ।।—अवमर्दः, पीडनम्, २ अन्नादिले परिपूर्ण देशले शत्रुबाट दुख पाउनाका नाम ।।—अभ्यवस्कन्दनम्, अभ्यासादनम्, २ भुक्यायेर छलकपटले शत्रु माथि हमला गर्नाका नाम ।।—विजयः, जयः, २ जित्नाका नाम ।।—वैरशुद्धिः, प्रतीकारः, वैरनिर्यातनम्, ३ वैरशुद्धि (शत्रुलाई) साटो फेर्नाका नाम ।। प्रद्रावः, उद्रावः, संद्रावः, संदावः, विद्रवः, द्रवः, अपक्रमः, अपयानम्, ८ भागनाका नाम ।। पराजय १ हार्नाका नाम ।।—पराजितः, पराभूतः, २ हार्नेका नाम ।। नष्टः, तिरोहितः, २ लुक्ने भागनेका नाम ।। त्रिलिङ्गी छन् ।।

प्रमापणं निबर्हणं निकारणं विशारणम् १६९२
प्रवासनं परासनं निषूदनं निहिंसनम् १६९३
निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रन्थनमपासनम् १६९४
निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् १६९५
निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् १६९६
उद्वासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानि च १६९७
आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि १६९८
स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः १६९९
अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् १७००
परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः १७०१
मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् १७०२
कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् १७०३
श्मशानं स्यात्पितृवनं कुणपः शवमस्त्रियाम् १७०४

—प्रमापणम्, निबर्हणम्, निकारणम्, विशारणम्, प्रवासनम्, परासनम्, निषूदनम्, निहिंसनम्, निर्वासनम्, संज्ञपनम्, निर्ग्रन्थनम्, अपासनम्, निस्तर्हणम्, निहननम्, क्षणनम्, परिवर्जनम्, निर्वापणम्, विशसनम्, मारणम्, प्रतिघातनम्, उद्वासनम्, प्रमथनम्, क्रथनम्, उज्जासनम्, आलम्भः, पिञ्जः, विशरः, घातः, उन्माथः, वधः, ३० **मार्नाका नाम** ॥—पञ्चता, कालधर्मः, दिष्टान्तः, प्रलयः, अत्ययः, अन्तः, नाशः, मृत्युः, मरणम्, निधनः, १० **मर्नुका नाम** ॥ **मृत्युः पुं. स्त्री.माछ** ॥ **निधनं पुं. नपुं.माछ** ॥—परासुः, प्राप्तपञ्चत्वः, परेतः, प्रेतः, संस्थितः, मृतः, प्रमीतः, ७ **मरेकाका नाम सबै त्रिङ्गीछन्** ॥—चिता, चित्या, चितिः, ३ **चिताका नाम** ॥ अपमूर्धं नर्तनक्रियायुक्तं यत्कलेवरं स कबन्धः १ **(मुड्कट्टा) टाउको काटेका**

प्रग्रहोपग्रहौ बन्द्यां कारा स्याद्बन्धनालये १७०५
पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाश्चैवं जीवोऽसुधारणम् १७०६
आयुर्जीवितकालो ना जीवातुर्जीवनौषधम् १७०७

इति क्षत्रियवर्गः ॥ १०. अथ वैश्यवर्गः

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः १७०८
आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने १७०९
स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः १७१०
सेवा श्ववृत्तिरनृतं कृषिरुञ्छशिलं त्वृतम् १७११
द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते १७१२
सत्यानृतं वणिग्भावः स्याद्दणं पर्युदञ्चनम् १७१३

शरीरको नाम ॥ पुं. नपुं.मा ॥—श्मशानम्, पितृवनम्, २ श्मसान घाटका नाम ॥—कुणपः, शवम्, २ मुर्दाका नाम ॥ शवं पुं. नपुं.माछ ॥ —प्रग्रहः, उपग्रहः, बन्दी, ३ कैदीका नाम ॥ कारः १ कैदखाना (झ्यालखाना) को नाम ॥— असवः, प्राणाः, २ प्राणका नाम ॥ २ शब्द बहुवचनान्तछन् ॥ जीवः, असुधारणम्, २ बाँचनाका नाम ॥ जीविता-वच्छिन्नः काल आयुः १ आयुको नाम ॥ जीवितस्यौषधं जीवातुः १ बचाउने औषधीको नाम पुलिङ्गछ ॥

१७०८–१९२९ ऊरव्यः, ऊरुजः, अर्यः, वैश्यः, भूमिस्पृक्, विट् ६ वैश्य (बनिया)का नाम ॥ आजीवः, जीविका, वार्ता, वृत्तिः, वर्तनम्, जीवनम्, ६ जीविकाका नाम ॥—कृषिः, १ खेतीको नाम ॥ पाशुपाल्यम्, १ पशुपालनको नाम ॥ वाणिज्यम्, १ व्यापारको नाम ॥ सेवा श्ववृत्तिः २ चाकरीका नाम॥ कृषिः,अनृतम्,२ खेतीका नाम ॥ उञ्छशिलं ऋतं २ शिला खोज्नाका नाम ॥ प्रत्यहं याचिते मृतं १ माग्ने वृत्तिको नाम ॥ अयाचिते अमृतं १ नमाग्ने वृत्तिको नाम ॥ वणिग्भावः सत्यानृतं २ व्यापार वृत्तिका

उद्धारोऽर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका १७१४
याच्ञयाप्तं याचितकं निमयादापमित्यकम् १७१५
उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् १७१६
कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः १७१७
क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषिकश्च कृषीवलः १७१८
क्षेत्रं व्रैहेयशालेयं व्रीहिशाल्युद्भवोचितम् १७१९
यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि यत् १७२०
तिल्यं तैलीनवन्माषोमाणुभङ्गा द्विरूपता १७२१
मौद्गीनकौद्रवीणादिशेषधान्योद्भवक्षमम् १७२२

नाम ॥—ऋणम् , पर्युदञ्चनम् , उद्धारः, ३ ऋणका नाम ॥—अर्थप्रयोगः, कुसीदम् , वृद्धिजीविका, ३ लगानीका व्याजले जीविकाका नाम ॥ याचितकं १ मागदा पाइयेकाको नाम ॥ निमयात् आप्तं आपमित्यकम् १ साटता पायेकाको नाम ॥ प्रयोक्ता ऋणदाता उत्तमर्णः १ ऋण दिने साहुको नाम ॥ ऋणग्राहकोऽधमर्णः १ आसामीको नाम ॥—कुसीदिकः, वार्धुषिकः, वृद्ध्याजीवः, वार्धुषिः, ४ लगानी गर्नेका नाम ॥—क्षेत्राजीवः, कर्षकः, कृषिकः, कृषीवलः, ४ खेतिबाट वृत्ति गर्नेका नाम ॥ व्रीह्युद्भवोचितं क्षेत्रं व्रैहेयं १ सामान्य धान उब्जने खेतका नाम ॥ शाल्युद्भवोचितं क्षेत्रं शालेयं १ मार्सी धान उब्जने खेतको नाम ॥ यवादीनां भवनं यव्यं, यवक्यं, षष्टिक्यं, ३ जउ मुडुलो जउ सठिया धान हुने ३ चीज उब्जने ३ किसिमका जमीनको १।१ नाम ॥ तिल्यम् , तैलीनम् , २ तिल हुने जमीनका नाम ॥—माष्यः, माषीणः, २ माष हुने जमीनका नाम ॥ तिसी आलस हुने जमीनलाई भन्दा उम्यः, औमीनः, २ नाम ॥ अणव्यः, आणवीनः, २ साँवाँ हुने जमीनका नाम ॥ भङ्ग्यः, भाङ्गीनः २ भाँग हुने जमीनका नाम ॥ इत्यादि अरुपनि जान्नु । शाकशाकटम् ,

'शाकक्षेत्रादिके शाकशाकटं शाकशाकिनम्' ❀❀
बीजाकृतं तूप्तकृष्टे सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् १७२३
त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन् १७२४
द्विगुणाकृते तु सर्वं पूर्वं शम्बाकृतमपीह १७२५
द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः १७२६
खारीवापस्तु खारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु १७२७
पुंनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रमस्य तु १७२८
कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं कैदारिकं गणे १७२९
लोष्टानि लेष्टवः पुंसि कोटिशो लोष्टभेदनः १७३०

शाकशाकिनम्, २ नाम सागपात हुने जमीनका नाम ।। मुद्गादीनामुद्भवोचितं मौद्गीनं एकैकम् १ मुगी हुने जमीनको नाम ।। कौद्रवीणः, १ कोदो हुने जमीनको नाम ।। उप्तकृष्टं बीजाकृतं २ पहिले विउछरेर खेत जोतकोर गरेका जमीनका नाम ।।—सीत्यम्, कृष्टम्, हल्यम्, ३ हलाले जोतेका जमीनका नाम ।।—त्रिगुणाकृतम्, तृतीयाकृतम्, त्रिहल्यम्, त्रिसीत्यम्, ४ तीन पटक जोतेका जमीनका नाम ।। द्विगुणाकृतं, द्वितीयाकृतम्, द्विहल्यम्, द्विसीत्यम्, ४ दुइवार जोतेका जमीनका नाम ।। द्विःकृष्टं शम्बाकृतं १ यो पनि २ वार जोतेकै जमीनको नाम ।। द्रौणिकः, १ सोह्र १६ पाथि विउ लाग्ने जमीनको नाम ।। आढकिकः १ चार ४ पाथी विउ लाग्ने जमीनको नाम ।। उत्तमर्णः शब्द देखी लियेर खारीकः सम्मका शब्द त्रिलिङ्गमा छन् ।। खारीवापः खारीकः २।१२ मुरी १६ पाथीविउलाग्ने जमीनका नाम ।।—वप्रः, केदारः, क्षेत्रम्, ३ सामान्य खेतका नाम ।। क्षेत्रस्य गणे कैदारकम्, कैदार्यम्, क्षेत्रम्, कैदारिकम्, ४ खेतका समूह (फाँट)का नाम ।। लोष्टम्, लेष्टुः, २ डल्लाका नाम ।। लोष्टं पुं.मा पनि छ ।।—कोटिशः, लोष्टभेदनः, २ डल्यौंठो (डल्लाफोर्ने) काठको मुङ्ग्रोका

प्राजनं तोदनं तोत्रं खनित्रमवदारणे १७३१
दात्रं लवित्रमाबन्धो योत्रं योक्त्रमथो फलम् १७३२
निरीशं कुटकं फालः कृषको लाङ्गलं हलम् १७३३
गोदारणं च सीरोऽथ शम्या स्त्री युगकीलकः १७३४
ईषा लाङ्गलदण्डः स्यात् सीता लाङ्गलपद्धतिः १७३५
पुंसि मेधिः खलेदारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने १७३६
आशुर्व्रीहिः पाटलः स्याच्छितशूकयवौ समौ १७३७
तोक्मस्तु तत्र हरिते कलायस्तु सतीनकः १७३८
हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्कोरदूषस्तु कोद्रवः १७३९
मङ्गल्यको मसूरोऽथ मकुष्टकमयुष्टकौ १७४०
वनमुद्गे सर्षपे तु द्वौ तन्तुभकदम्बकौ १७४१

नाम ।।—प्राजनम्, तोदनम्, तोत्रम्, ३ गोरु प्रभृति धपाउने लहुराका नाम ।।—खनित्रम्, अवदारणम्, २ खन्तीका नाम ।।—दात्रम्, लवित्रम्, २ हँसिया (खूर्पा)का नाम ।।—आबन्धः, योत्रम्, योक्त्रम्, ३ जुवा बाँधने डोरी (जोतारा)का नाम ।।—फलम्, निरीशम्, कुटकम्, फालः, कृषकः, ५ फालिका नाम ।।—लाङ्गलम्, हलम्, गोदारणम्, सीरः, ४ हलाका नाम ।।—शम्या, युगकीलकः, २ जुवाका किला (सोईला)का नाम ।। लाङ्गल दण्डः ईषा २ हरिसका नाम ।। लाङ्गलपद्धतिः हलरचितारेखा सीता २ हलाका डोब (सियो)का नाम ।। पशुबन्धनकाष्ठं मेधिः, खलेदारु, ३ दाईं गर्ने किलो (मेह)का नाम ।। आशुः, व्रीहिः, पाटलः, ३ सठिया धानका नाम ।।—शितशूकः, यवः, २ जउका नाम ।। तोक्म १ हरिया जौको नाम ।।—कलायः, सतीनकः, हरेणुः, [रेणुकः], ४ मोटर (केराउ)-का नाम ।।—कोरदूषः, कोद्रवः, २ कोदाका नाम ।। मङ्गल्यकः, मसूरः, २ मसुरीका नाम ।।—मकुष्टकः, मयुष्टकः, वनमुद्गः, ३ वनमुगी (गुराँस)का

सिद्धार्थस्त्वेष धवलो गोधूमः सुमनः समौ १७४२
स्याद्यावकस्तु कुल्माषश्चणको हरिमन्थकः १७४३
द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले १७४४
क्षवः क्षुताभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी १७४५
स्त्रियौ कङ्गुप्रियङ्गू द्वे अतसी स्यादुमा क्षुमा १७४६
मातुलानी तु भङ्गायां व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् १७४७
किंशारुः सस्यशूकं स्यात् कणिशं सस्यमञ्जरी १७४८
धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः १७४९
नाडी नालं च काण्डोऽस्य पलालोऽस्त्री स निष्फलः १७५०
कडङ्गरो बुसं क्लीबे धान्यत्वचि तुषः पुमान् १७५१

नाम ॥—सर्षपः, तन्तुभः, कदम्बकः, ३ सर्स्यूंका नाम ॥ सिद्धार्थ १ सेता सर्स्यूंका नाम ॥—गोधूमः, सुमनः, २ गहूँका नाम ॥ सुमनोऽदन्तः छ ॥ —यावकः, कुल्माषः, २ भटमासका नाम ॥—चणकः, हरिमन्थकः, २ चनाका नाम ॥—तिलपेजः, तिलपिञ्जः, २ जर्तिल (तेल न आउने तिल विशेषका नाम ॥—क्षवः, क्षुताभिजननः, राजिका, कृष्णिका, आसुरी, ५ रायोका नाम ॥—कङ्गुः, प्रियङ्गुः, २ कागुनाका नाम ॥—अतसी, उमा, क्षुमा, ३ तिसी (आलस)का नाम ॥—मातुलानी, भङ्गा, २ भाँगका नाम ॥ व्रीहिभेदः अणुः १ साँवा धानको नाम ॥ सस्यस्य शूकं किंशारुः १ टुडाका नाम ॥ सस्यस्य मञ्जरी कणिशं १ धानका बालाको नाम ॥— धान्यम् , व्रीहिः, स्तम्बकरिः, ३ सामान्य धानका नाम ॥ स्तम्बकरिः, पुं.माछ ॥ तृणयवादेर्गुच्छस्य स्तम्बः १ घाँस धानजउका गुच्छ (गाँज)का नाम ॥ अस्य गुच्छस्य यः काण्डः स नाडी, नालम् , २ डाँठका नाम ॥ सकाण्डः, निष्फलः, पलालः, ३ परालका नाम ॥—कडङ्गरः, बुसम् , २ पवटाका नाम ॥ बुसं नपुं.मा पनिछ ॥ धान्यत्वचि तुषः १ भूसको नाम ॥

शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे शमी शिम्बा त्रिषूत्तरे १७५२
ऋद्धमावसितं धान्यं पूतं तु बहुलीकृतम् १७५३
माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः १७५४
शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी १७५५
तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री गवेधुर्गवेधुका १७५६
अयोग्रं मुसलोऽस्त्री स्यादुदूखलमुलूखलम् १७५७
प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान् १७५८
स्यूतप्रसेवौ कण्डोलपिटौ कटकिलिञ्जकौ १७५९

श्लक्ष्णं तीक्ष्णं यदग्रं शूकः १ टुँडाका टुप्पाको नाम ॥ पुं. नपुं.मा छ ॥—शमी,शिम्बा, २ केराउ-बोडा आदिका कोसाका नाम ॥ ई भन्दा अगाड़ीका ऋद्ध आदि ४ शब्द त्रिलिङ्गी छन् ॥—ऋद्धम्, आवसितम्, २ दाहिं गरेर थुप्यायेका अन्नका नाम ॥—पूतम्, बहुलीकृतम्, २ भूष उडायेर रासलायेका अन्नका नाम ॥ शमीप्रभवे धान्ये माषमुद्गादयो भेदाः शमीधान्यः, १ कोशाभित्र दाना हुने माष-मुगी-चना-प्रभृतिको नाम ॥ शूकसहितं धान्यं यवगोधूमादयो ज्ञेयाः शूकधान्यं, १ कोसा नहुने टुँडा बाला दाना फल्ने जौ गहूँ प्रभृतिको नाम ॥ कलमाद्याः षष्टिकाद्याः शालयः १ शाली (मार्सी) कलम (सेते) धान आदि मुंसीर पूषमा पाक्ने धान र षष्टिकः (सठिया धान) आदि अरु धान पनि सामान्य शाली कहिन्छन् ई पुंलिङ्गी छन् ॥ नीवाराः श्यामाकादयो तृणधान्यानि नीवाराः,तृणधान्यानि, २ साँवा आदि जङ्गली अन्नका नाम ॥—गवेधुः, गवेधुका, २ बाजुराका नाम ॥—अयोग्रम्,मुसलः,२ मुसलका नाम पुं.नपुं.मा छन् ॥—उदूखलम्, उलूखलम्, २ ओखलका नाम ॥—प्रस्फोटनम्, शूर्पम्, २ नाङ्लाका नाम ॥—चालनी, तितउः, २ चालनीका नाम ॥—स्यूतः, प्रसेवः, २ थोका-बोरा-थैलाका नाम ॥—कण्डोलः, पिटः, २ चोयाले बनेका डोका-

समानौ रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे १७६०
पौरोगवस्तदध्यक्षः सूपकारास्तु बल्लवाः १७६१
आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः १७६२
आपूपिकः कान्दविको भक्ष्यकार इमे त्रिषु १७६३
अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका १७६४
अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि १७६५
हसन्यप्यथ न स्त्री स्यादङ्गारोऽलातमुल्मुकम् १७६६
क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् १७६७
अलिञ्जरः स्यान्मणिकः कर्कर्यालुर्गलन्तिका १७६८
पिठरः स्थाल्युखा कुण्डं कलशस्तु त्रिषु द्वयोः १७६९
घटः कुटनिपावस्त्री शरावो वर्धमानकः १७७०

डाला-टोकरीका नाम ॥—कटः, किलिञ्जकः, २ ढक्नीका नाम ॥ रसवती, पाकस्थानम्, महानसम्, ३ भान्साघरका नाम ॥-पाकस्थानाध्यक्षः पौरोगवः १ भान्साका अध्यक्षः (तैनाथ वाला)का नाम ॥—सूपकारः, बल्लवः, आरालिकः, आन्धसिकः, सूदः, औदनिकः, गुणः, ७ भान्सेका नाम ॥—आपूपिकः, कान्दविकः, भक्ष्यकारः, ३ माल्पुवा-अनर्सा-दँयौरा-सेल आदि पक्वान्न तयार गर्नेका नाम ॥ इ त्रिलिङ्गीछन् ॥—अश्मन्तम्, उद्धानम्, अधिश्रयणी, चुल्लिः, अन्तिका, ५ चुल्हाका नाम ॥—अङ्गारधानिका, अङ्गारशकटी, हसन्ती, हसनी, ४ मकल (अटल)का नाम ॥—अङ्गारः, १ अङ्गारको नाम ॥—अलातम्, उल्मुकम्, २ अघुल्टाका नाम ॥—अम्बरीषम्, भ्राष्ट्रः, २ चना मकै भट्मास आदि भुट्ने हाँडीका नाम ॥—कन्दुः, स्वेदनी, २ कराहीका नाम कसैका मतमा रक्सी बनाउने वाटाका नामहुन् ॥—अलिञ्जरः, मणिकः, २ घ्याँपाका नाम ॥—कर्करी, आलुः, गलन्तिका, ३ करुवाका नाम ॥—पिठरः, स्थाली, उखा, कुण्डम्, ४

ऋजीषं पिष्टपचनं कंसोऽस्त्री पानभाजनम् १७७१
कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमान् १७७२
सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् १७७३
दर्विः कम्बिः खजाका च स्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः १७७४
अस्त्री शाकं हरितकं शिग्रुरस्य तु नाडिका १७७५
कलम्बश्च कडम्बश्च वेसवार उपस्करः १७७६
तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लमथ वेल्लजम् १७७७
मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् १७७८
जीरको जरणोऽजाजी कणा कृष्णे तु जीरके १७७९

कसौडीका नाम ॥—कलशः, घटः, कुटः, निपः, ४ गाग्राका नाम ॥ घटः स्त्री. पुं.माछ ॥—शरावः, वर्धमानकः, २ कहतराका नाम ॥ शरावः पुं.नपुंसकमाछ ॥—ऋजीषम्, पिष्टपचनम्, २ तावाका नाम ॥—कंसः, पानभाजनम्, २ आँखोरा गिलास आदिका नाम ॥—कृत्तेः स्नेहपात्रे कुतूः १ तेल घिउ हाल्ने छालाका भाँडा (सिरिया कुप्पा) आदिको नाम ॥ सैव कुतूरल्पा चेत् कुतुपः १ सानु सिरिया कुप्पाका नाम ॥ सर्वं पात्रमात्रमावपनं १ सामान्य वर्तनमात्रको नाम ॥—आवपनम्, भाण्डम्, पात्रम्, अमत्रम्, ५ भाँडावर्तनका नाम ॥—दर्विः, कम्बिः, खजाका, ३ डाडूका नाम ॥—तर्दूः, दारुहस्तकः, २ पन्युका नाम ॥—शाकम्, हरितकम्, शिग्रुः, ३ सागका नाम ॥ कलम्बः, कडम्बः, २ सागका डाँठका नाम ॥—वेसवारः, उपस्करः, २ वेसार-हिङ्-अदुवा-मरीच-जीरो-हलेदो धनियाँ ई छ चीज क्रमैले पहिला पहिलाको दोवर २ मिलायेर बनायेका मसालाका नाम ॥—तिन्तिडीकम्, चुक्रम्, वृक्षाम्लम्, ३ चूक अमिला तथा तित्राका अमिलाका नाम ॥—वेल्लजम्, मरीचम्, कोलकम्, कृष्णम्, ऊषणम्, धर्मपत्तनम्, ६ मरीचका नाम ॥—जीरकः, जरणः, अजाजी,

सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका १७८०
आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यादथ छत्रा वितुन्नकम् १७८१
कुस्तुम्बुरु च धान्याकमथ शुण्ठी महौषधम् १७८२
स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् १७८३
आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च १७८४
अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके १७८५
सहस्रवेधि जतुकं बाह्लीकं हिङ्गु रामठम् १७८६
तत्पत्री कारवी पृथ्वी बाष्पिका कबरी पृथुः १७८७
निशाख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी १७८८
सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत् १७८९
सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं मणिमन्थं च सिन्धुजे १७९०
रौमकं वसुकं पाक्यं बिडं च कृतके द्वयम् १७९१

कणा, ४ जीराका नाम ॥—सुषवी, कारवी, पृथ्वी, पृथुः, काला, उपकुञ्चिका, ६ काला जीराका नाम ॥ आर्द्रकम्, शृङ्गवेरम्, २ अदुवाका नाम ॥—छत्रा, वितुन्नकम्, कुस्तुम्बुरु, धान्याकम्, ४ धनियाँका नाम ॥—शुण्ठी, महौषधम्, विश्वम्, नागरम्, विश्वभेषजम्, ५ सुठाका नाम ॥ स्त्री-नपुंसकमा छ ॥—आरनालकम्, सौवीरम्, कुल्माषाभिषुतम्, अवन्तिसोमम्, धान्याम्लम्, कुञ्जलम्, काञ्जिकम्, ७ पानीमा अनेक औषधी हालेर कुहायेका औषधी विशेषका नाम ॥—सहस्रवेधि, जतुकम्, बाह्लीकम्, हिङ्गु, रामठम्, ५ हिङ्का नाम ॥—कारवी, पृथ्वी, बाष्पिका, कबरी, पृथुः, ५ हिङ्का वृक्षका पातका नाम ॥—निशा, काञ्चनी, पीता, हरिद्रा, वरवर्णिनी, ५ हलेदाका बेसारका (हर्दिका) नाम ॥—यत्सामुद्रं लवणं अक्षीवम्, वशिरम्, २ समुद्रनूनका नाम ॥—सैन्धवः, शीतशिवम्, मणिमन्थम्, सिन्धुजम्, ४

सौवर्चलेऽक्षरुचके तिलकं तत्र मेचके १७९२
मत्स्यण्डो फाणितं खण्डविकारः शर्करा सिता १७९३
कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्याद्रसाला तु मार्जिता १७९४
स्यात्तेमनं तु निष्ठानं त्रिलिङ्गा वासितावधेः १७९५
शूलाकृतं भटित्रं स्याच्छूल्यमुख्यं तु पैठरम् १७९६
प्रणीतमुपसंपन्नं प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् १७९७
स्यात्पिच्छिलं तु विजिलं संमृष्टं शोधितं समे १७९८
चिक्कणं मसृणं स्निग्धं तुल्ये भावितवासिते १७९९
आपक्वं पौलिरभ्यूषो लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः १८००

सिंधेनूनका नाम ॥—रौमकम्, वसुकम्, २ साँभरी नूनका नाम ॥—पाक्यम्, बिडम्, २ खारानूनका नाम ॥—सौवर्चलः, अक्षम्, रुचकम्, ३ सौवर्चल (सौंचर) नूनका नाम ॥ सौवर्चले मेचके तिलकं १ विरेनूनको नाम ॥—मत्स्यण्डी, फाणितम्, २ खुदाका नाम ॥—खण्डविकारः, शर्करा, सिता, ३ चिनिका नाम ॥—क्षीरस्य विकृतिः कूर्चिका १ कुराउनीका नाम ॥—रसाला, मार्जिता, २ सिखर्नीका नाम ॥—तेमनम्, निष्ठानम्, २ तिउन तर्कारीका नाम ॥ यहाँदेखी वासितसम्मका शब्द त्रिलिङ्गी छन् ॥—शूलाकृतम्, भटित्रम्, शूल्यम्, ३ सुकुटीमासुका नाम ॥—उख्यम्, पैठरम्, २ कसौडी प्रभृतिमा पकायेका अन्नादि वस्तुका नाम ॥—प्रणीतम्, उपसंपन्नम्, २ पाकेका वस्तुका नाम ॥—प्रयस्तम्, सुसंस्कृतम्, २ मसला हालेर राम्रो तवरले तयार गरेका वस्तुका नाम ॥—पिच्छिलम्, विजिलम्, २ झोल पारेका वस्तुका नाम ॥—संमृष्टम्, शोधितम्, २ धोई-केलाई-निफनी साफ पारेका वस्तुका नाम ॥—चिक्कणम्, मसृणम्, स्निग्धम्, ३ मसीना चिप्ला वस्तुका नाम ॥—भावितम्, वासितम्, २ वास्ना आउने गरी सुगन्धित गरी बनायेका वस्तुका नाम ॥

पृथुकः स्याच्चिपिटको धाना भृष्टयवे स्त्रियः १८०१
पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात् करम्भो दधिसक्तवः १८०२
भिःसा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः १८०३
भिःसटा दग्धिका सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् १८०४
मासराचामनिस्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे १८०५
यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा १८०६
'म्रक्षणाभ्यञ्जने तैलं कृसरस्तु तिलौदनः' ❀❀
गव्यं त्रिषु गवां सर्वं गोविट् गोमयमस्त्रियाम् १८०७
तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री दुग्धं क्षीरं पयः समम् १८०८

जस्तै धूपेन भाविताास्तिलाः ॥—आपक्वम्, पौलि, अभ्यूषः, ३ भुटेका पिल्स्यायेका हरिया मकै जौ चना आदि अन्नका नाम ॥—लाजाः १ लावाको नाम बहुवचनान्त पुंलिङ्गछ ॥ अक्षताः १ अक्षेताको नाम यो पनि बहुवचनान्तः पुंलिङ्गछ ॥—पृथुकः, चिपिटकः, २ चिउराका नाम ॥ धानाः १ भुटेका जौको नाम नित्यं बहुवचनान्त त्रिलिङ्गीछ ॥ —पूपः, अपूपः, पिष्टकः, ३ पुवा-मालपुवा सेल अनर्सा आदिका नाम ॥ दधियुक्ताः सक्तवः करम्भः १ दहिसातुको नाम ॥—भिःसा, भक्तम्, अन्धः, अन्नम्, ओदनः, दीदिविः, ६ भातका नाम ॥ अन्धः सान्तछ ओदनः पुं. नपुं.माछ ॥ दीदिविः, पुंलिङ्गछ ॥—भिःसटा, दग्धिका, २ डढेका अन्नका (मास्री)का नाम ॥—सर्वेषां रसानामग्रं अग्रिमो द्रवो मण्डः १ साधारण माडको नाम पुं. नपुं.माछ ॥—मासरः, आचामः, निस्रावः, ३ भातका माडका नाम ॥—यवागूः, उष्णिका, श्राणा, विलेपी, तरला, ५ फाँडो (हलुवा)का नाम ॥ म्रक्षणः, अभ्यञ्जनः, तैलः, ३ तेलका नाम ॥—कृसरः, तिलौदनः, २ खिचडीका नाम ॥—गवां सर्वं गव्यं १ गाईका गोबर आदि ५ वस्तुको नाम ॥—गोविट्, गोमयम्, २ गोबरका नाम ॥ गोमयं

पयस्यमाज्यदध्यादि द्रप्सं दधि घनेतरत् १८०९
घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं नवोद्धृतम् १८१०
तत्तु हैयंगवीनं यद्ध्योगोदोहोद्भवं घृतम् १८११
दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः १८१२
तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् १८१३
मण्डं दधिभवं मस्तु पीयूषोऽभिनवं पयः १८१४
अशनाया बुभुक्षा क्षुद्ग्रासस्तु कवलः पुमान् १८१५
सपीतिः स्त्री तुल्यपानं सग्धिः स्त्री सहभोजनम् १८१६
उदन्या तु पिपासा तृट् तर्षो जग्धिस्तु भोजनम् १८१७

पुं. नपुं.मा छ ॥ शुष्कं, करीषम् २ गुइँठाका नाम ॥—दुग्धम्, क्षीरम्, पयः, ३ दूधका नाम । पयस्यम् १ दूधबाट बनेका पदार्थको नाम । यद्घनादितरत् दधि द्रप्सं १ नजमेको पँग्यालो दहिको नाम । घृतम्, आज्यम्, हविः, सर्पिः, ४ घिउका नाम ॥—नवनीतम्, नवोद्धृतम्, २ नउनी घिउका नाम । ह्योगोदोहोद्भवं घृतं हैयङ्गवीनं १ एकरातेदहिका नउनीघिउँको नाम ॥—दण्डाहतम्, कालशेयम्, अरिष्टम्, गोरसः, ४ मही (मोही)का नाम । तक्रं १ तक्र चौथाई १ सेरदहिमा १ पाउ पानी हालेर मथेका महीको नाम । अर्धाम्बु उदश्वित् १ दहिको आधाभाग पानी मिलायेर मथेका महीको नाम । मथितम् । पानी नहाली मथेका दहिको नाम । दधिभवं मस्तु १ दहिबाट निस्केका पानीको नाम । अभिनवं पयः पीयूषः १ भर्खर दुहेका ताजा दूधको नाम ॥—अशनाया, बुभुक्षा, क्षुत्, ३ भोकका नाम । क्षुत् स्त्री लिङ्ग धकारान्तः छ । ग्रासः, कवलः, २ गाँसका नाम ॥—सपीतिः, तुल्यपानम्, २ धेरै जना मिलेर सँगैं पिउनाका नाम ॥ सग्धिः, सहभोजनम्, २ धेरै जना मिलेर एक साथ खानाका का नाम ॥—उदन्या, पिपासा, तृट्, तर्षः, ४ प्यास (तिर्खाका) नाम ॥—

जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद इत्यपि १८१८
सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः फेला भुक्तसमुज्झितम् १८१९
कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् १८२०
गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरबल्लवाः १८२१
गोमहिष्यादिकं पादबन्धनं द्वौ गवीश्वरे १८२२
गोमान् गोमी गोकुलं गोधनं स्याद्गवां व्रजे १८२३
त्रिष्वाशितंगवीनं तद्गावो यत्राशिताः पुरा १८२४
उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः १८२५
अनड्वान् सौरभेयो गौरुक्ष्णां संहतिरौक्षकम् १८२६
गव्या गोत्रा गवां वत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके १८२७

जग्धिः, भोजनम्, जेमनं, लेहः, आहारः, निघसः, न्यादः, ७ भोजन (खानु) का नाम ।।—सौहित्यम्, तर्पणम्, तृप्तिः, ३ तृप्तिका (अघाउनाका) नाम । फेला १ खायेर छोडेका पुराको नाम ।।—कामम्, प्रकामम्, पर्याप्तम्, निकामम्, इष्टम्, यथेप्सितम्, ६ ईच्छानुसारका नाम ।।—गोपः, गोपालः, गोसंख्यः, गोधुक्, आभीरः, बल्लवः, ६ ग्वाला (अहिरका) नाम ।।— गोमहिष्यादिकं पादबन्धनं २ खुट्टामा बाँध्नु पर्ने गाई भैंसी आदि पशुका नाम ।।—गोमान्, गोमी, २ गाईक धनीका नाम ।।—गोकुलम्, गोधनम् २ गाईका बथानका नाम । यत्र पुरा गाव आशिता भोजिताः तत्स्थानं आशितंगवीनम् १ अघिगाईलाई खुवाउने चराउने गरेका ठाउको नाम तीनलिङ्गमाछ ।।-उक्षा, भद्रः, बलीवर्दः, ऋषभः, वृषभः, वृषः, अनड्वान्, सौरभेयः, गौः, ९ गोरूका नाम । उक्ष्णां संहतिः, औक्षकं १ गोरुका बथानको नाम । गवां संहतिः समूहो गव्या, गोत्रा, २ गाईका बथानका नाम । वत्सानां संहतिर्वात्सकम् १ बाछाका बथानको नाम । धेनूनां

वृषो महान् महोक्षः स्याद्वृद्धोक्षस्तु जरद्गवः १८२८
उत्पन्न उक्षा जातोक्षः सद्योजातस्तु तर्णकः १८२९
शकृत्करिस्तु वत्सः स्याद्दम्यवत्सतरौ समौ १८३०
आर्षभ्यः षण्डतायोग्यः षण्डो गोपतिरिट्चरः १८३१
स्कन्धदेशे त्वस्य वहः सास्ना तु गलकम्बलः १८३२
स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः प्रष्ठवाड् युगपार्श्वगः १८३३
युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः १८३४
खनति तेन तद्वोढाऽस्येदं हालिकसैरिकौ १८३५
धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः १८३६
उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे १८३७

संहतिर्धैनुकम् १ गाईका बथानको नाम । महान्वृषो महोक्षः, १ ठूला गोरूको नाम ॥—वृद्धोक्षः, जरद्गवः २ बूढा गोरूका नाम ॥—उत्पन्नः उक्षा जातोक्षः १ दायेका बहरको । सद्योजातस्तर्णकः १ जन्मने निविक्ति कैका कलिला बाछाको नाम ॥—शकृत्करिः, वत्सः, २ साधारण बाछाका नाम ॥—दम्यः, वत्सतरः, २ बहरका नाम । षण्डता गोपतित्वं तद्योग्य आर्षभ्यः १ साँढ बनाउने (सज्ने) बेला भयेका बहरको नाम ॥—षण्डः गोपतिः, इट्चरः ३ साँढका नाम । अस्य स्कन्धदेशे वहः १ गोरूका काँधको नाम ॥—सास्ना, गलकम्बलः, २ गाई गोरूका गलकम्बल (माला)का नाम ॥ —नस्तितः, नस्योतः, २ नाक छेडेर डोरी लायेका पशुका नाम ॥-प्रष्ठवाट्, युगपार्श्वगः, २ दाउनलागेका गोरूका नाम ॥ युगस्य वोढा युग्यः, प्रासङ्ग्यः, शाकटः, ३ युग्यः १ जोतने गरेका गोरुको नाम । प्रासङ्ग्यः, १ दाँउदा काँधमा राख्ने काठ बोक्ने गोरुको नाम । शाकटः, १ गाडा तान्नेगोरूको नाम ॥ तेन खनतीत्याद्यर्थे हालिकः, सैरिकः, २ हलाले जोतने, हलोबोक्ने, हलो संबन्धि वस्तु ई ३ का नाम ॥—धूर्वहः, धुर्यः, धौरेयः, धुरीणः, धुरंधरः,

स तु सर्वधुरीणः स्याद्यो वै सर्वधुरावहः १८३८
माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी १८३९
अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी १८४०
वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शबलीधवलादयः १८४१
द्विहायनी द्विवर्षा गौरेकाब्दा त्वेकहायनी १८४२
चतुरब्दा चतुर्हायण्येवं त्र्यब्दा त्रिहायणी १८४३
वशा वन्ध्याऽवतोका तु स्रवद्गर्भाथ संधिनी १८४४
आक्रान्ता वृषभेणाथ वेहद्गर्भोपघातिनी १८४५
काल्योपसर्या प्रजने प्रष्ठौही बालगर्भिणी १८४६
स्यादचण्डी तु सुकरा बहुसूतिः परेष्टुका १८४७

---

५ भारी बोक्ने गोरूका नाम ॥—एकधुरीणः, एकधुरः, एकधुरावहः ३ यौटै किसिमको भारी बोक्ने अनेक गोरुका नाम ॥ सर्वधुरीणः १ सबै थोकको जम्मैभारी बोक्ने गोरुका नाम ॥—माहेयी, सौरभेयी, गौः, उस्रा, माता, शृङ्गिणी, अर्जुनी, अघ्न्या, रोहिणी, ६ गाईका नाम ॥ नैचिकी १ असली गाईको नाम ॥ शबली, १ टाटेपाटे गाईको नाम ॥ धवला, १ सेती गाईको नाम तेस्तै काली-कैली-शेती गाईलाई भन्दामा कृष्णा-कपिला पाटला इत्यादि जान्नु ॥ द्विहायनी, १ दुई वर्षकी गाईको नाम ॥ एकहायनी, १ एक वर्षकी गाईको नाम ॥ चतुर्हायणी, १ चार वर्षकी गाईको नाम ॥ त्रिहायणी, १ तीन वर्षकी गाईको नाम ॥—वशा, वन्ध्या, २ (थारी) बाझीगाईका नाम ॥—अवतोका, स्रवद्गर्भा, २ दुहुनी गाईका नाम ॥ संधिनी १ साहभयेकी (साँढेलागेकी) गाइको नाम ॥ विहन्ति गर्भं वृषोपगमनाद्गर्भोपघातिनी वेहद् , वृषोपगा,२ बार बार साँढे खोजेर गर्भ रहन नदिने गाईको नाम ॥ प्रजने काल्या, गौरुपसर्या २ कंलाउने बेलाकी गाईको नाम ॥ बालगर्भिणी प्रष्ठौही २ पहिलावेतकंलायेकी गाईका नाम ॥—

चिरप्रसूता बष्कयणी धेनुः स्यान्नवसूतिका १८४८
सुव्रता सुखसंदोह्या पीनोध्नी पीवरस्तनी १८४९
द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा धेनुष्या बन्धके स्थिता १८५०
समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते १८५१
ऊधस्तु क्लीबमापीनं समौ शिवककीलकौ १८५२
न पुंसि दाम संदानं पशुरज्जुस्तु दामनी १८५३
वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके १८५४
कुठरो दण्डविष्कम्भो मन्थनी गर्गरी समे १८५५
उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः करभः शिशुः १८५६
करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः १८५७

अचण्डी, सुकरा, २ साधु गाईका नाम ॥—बहुसूतिः, परेष्टुका, २ धेरै वेतव्यायेकी गाईका नाम ॥—चिरप्रसूता, बष्कयणी, २ बकेर्ना गाईका नाम ॥ धेनुः, नवसूतिका,२ लैनी गाईका नाम ॥-सुव्रता, सुखसंदोह्या, २ सजीलैसित दुहिने (कमली) गाईका नाम ॥—पीनोध्नी, पीवरस्तनी, २ ठूलो कचौडो (स्तन) हुने गाईका नाम ॥-द्रोणक्षीरा, द्रोणदुग्धा, २ आयुर्वेदिक तौलबाट १६ सेर दूध दिने गाईका नाम ॥ बन्धकं आधिः, तत्र स्थिता सा धेनुष्या १ बँधुई गाईका नाम ॥ समांसमीना १ वर्षेनी व्याउने गाईको नाम ॥—ऊधः, आपीनम्, २ कचौंडाका नाम ॥ ऊधः नपुं.माछ ॥—शिवकः, कीलकः, २ किलाका नाम ॥—दाम, संदानम्, २ दाम्लाका नाम ॥—दाम स्त्री·पुंमाछ ॥—पशुरज्जुः, दामनी, २ छाँदहाल्ने, खुट्टा बाँधने डोरी र धेरै पशु बाँध्ने दाँही प्रभृतिका दाम्लाका नाम ॥—वैशाखः, मन्थः, मन्थानः, मन्था, मन्थदण्डकः, ५ मधानीका नाम ॥—कुठरः, दण्डविष्कम्भः, २ मधानी अड्याउन नेती बाँधने थामका नाम ॥—मन्थनी, गर्गरी, २ ठेकीका नाम ॥—उष्ट्रः, क्रमेलकः, मयः, महाङ्गः, ४ ऊँटका नाम ॥—

अजा छागी शुभच्छागबस्तच्छगलका अजे १८५८
मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके १८५९
उष्ट्रोरभ्राणवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् १८६०
चक्रीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्दभाः खराः १८६१
वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् १८६२
पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः १८६३
विक्रेता स्याद्विक्रयिकः क्रायिकक्रयिकौ समौ १८६४
वाणिज्यं तु वणिज्या स्यान्मूल्यं वस्नोऽप्यवक्रयः १८६५
नीवी परिपणो मूलधनं लाभोऽधिकं फलम् १८६६
परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि १८६७
पुमानुपनिधिर्न्यासः प्रतिदानं तदर्पणम् १८६८

उष्ट्रस्य शिशुः करभः १ ऊँटका बच्चाका नाम ।। शृङ्खलकः १ ठिंगुराले बाँधेका ऊँटको नाम ।।—अजा, छागी, २ बाखीका नाम ।।—शुभः, छागः, बस्तः, छगलकः, अजः, ५ बाखा (बोकाका) नाम ।। मेढ्रः, उरभ्रः, उरणः, ऊर्णायुः, मेषः, वृष्णिः, एडकः, ७ भेडाका नाम। औष्ट्रकम् १ ऊँटका वथानको नाम। औरभ्रकम् १ भेडाका वथाको नाम। आजकम् १ बाखाका बथानको नाम ।।—चक्रीवान्, बालेयः, रासभः, गर्दभः, खरः, ५ गदाहाका नाम ।।—वैदेहकः, सार्थवाहः, नैगमः, वाणिजः, वणिक्, पण्याजीवः, आपणिकः क्रयविक्रयिकः, ८ बेपारीका नाम ।।—विक्रेता, विक्रयिकः, २ बेच्नेका नाम ।।—क्रायिकः, क्रयिकः, २ किन्नेका नाम ।।—वाणिज्यम्, वणिज्या' २ वेपारका नाम ।।—मूल्यम्, वस्नः, अवक्रयः, ३ मोलका नाम ।।—नीवी, परिपणः, मूलधनम्, ३ किन्दा परेका साँऊ (डोको) का नाम। मूलधनादधिकं फलं लाभः १ नाफाको नाम ।।—परिदानम्, परोवर्तः, नैमेयः,

क्रये प्रसारितं क्रय्यं क्रेयं क्रेतव्यमात्रके १८६९
विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं क्रय्यादयस्त्रिषु १८७०
क्लीबे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् १८७१
विपणो विक्रयः संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु १८७२
विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः १८७३
संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः १८७४
पङ्क्तेः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् १८७५

निमयः, ४ साट्नाका नाम ॥—उपनिधिः, न्यासः, २ नासोका नाम। उपनिधिः, पुं. माछ। प्रतिदानं १ नासो बुझाउनु फिर्तादिनुको नाम। क्रय्यं १ बेच्न राखेकावस्तुको नाम। क्रेयम् १ किन्न लायक भयेका वस्तुको नाम॥—विक्रेयम्, पणितव्यम्, पण्यम्, ३ बेच्न लायक (बेच्ने) चिज विजका नाम। त्रिलिङ्गीछन्॥—सत्यापनम्, सत्यंकारः, सत्याकृतिः, ३ बैनाका नाम॥—विपणः, विक्रयः, २ बिक्रिका नाम। संख्या वाचक (एक द्वि प्रभृति) शब्द संख्येय (गनिने) वस्तुलाई कहँदा, दशशब्द-को प्रयोग हुन् ज्याल अर्थात् (उन्नाइस) सम्म विशेष्यनिघ्न त्रिलिङ्गी हुन्छन्॥ अब विंशति देखी आरम्भ गरेका (एकोनविंशति-विंशति लगायत) नवनवति (उनान्सये सम्मकाशब्द निर्दिष्ट संख्यार संख्येय (गनिने) लाईकहँदा एक वचनान्तै रहन्छन्, तर संख्या वाचक छँदा स्त्रीलिङ्ग, संख्येयवाचक छँदा विशेष्यनिघ्न लिङ्गीहुन्छन्। इनैशब्द संख्याको द्वित्व बहुत्व जस्तै २ वीस ३ वीस इत्यादिलाई बुझाँउँदाता द्विवचनान्त बहुवचनान्त पनि हुन्छन्॥ पङ्क्तिर्दशसंख्या, शतम् सहस्रम्, इत्यादि पङ्क्ति (दश) देखी शुरू भयेका शत-सहस्र-प्रभृति परार्द्ध पर्यन्तका संख्या उत्तरोत्तर १०।१० गुणा बढता हुन्छन् तिन्को नाम र स्वरूप हेर आर्कापढिछ। एकैकवृद्धिः सनामाङ्कमाहं ज्ञेया॥

यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् १८७६
मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः १८७७
ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् १८७८
सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे कुरुबिस्तस्तु तत्पले १८७९
तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः १८८०
आचितो दश भाराः स्युः शाकटो भार आचितः १८८१
कार्षापणः कार्षिकः स्यात् कार्षिके ताम्रिके पणः १८८१
अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः १८८३

एकम्	१	वृन्दम्	१०००००००००
दशः	१०	खर्वः	१००००००००००
शतम्	१००	निखर्वः	१०००००००००००
सहस्रम्	१०००	शङ्खः	१००००००००००००
अयुतम्	१००००	पद्मः	१०००००००००००००
लक्षम्	१०००००	सागरः	१००००००००००००००
निवुतम्	१००००००	अन्त्यम्	१०००००००००००००००
कोटि	१०००००००	मध्यम्	१००००००००००००००००
अर्बुदम्	१००००००००	परार्द्धम्	१०००००००००००००००००

यौतवम्, द्रुवयम्, पाय्यम्, ३ प्रमाण नाप्नु-जोख्नुभनुं ई ३ का ३ नाम ॥ पञ्चगुञ्जाः आद्यमाषकः २ पाँचगुञ्जा ५ लाल एक मासाको नाम। अक्षः, कर्षः, २ । १६ मासाका नाम। पलं १ चार कर्षको नाम ॥—सुवर्णः, बिस्तः, २ सोह्र मासा सुवर्णका नाम। कुरुबिस्तः १ एक पल ५ तोला ४ मासा सुवर्णको नाम। तुला १ शय १०० पल अर्थात् ५३३ तोला ४ मासाको नाम। भारः १ बीसतुला अर्थात् १०६६६ तोला ८ मासाको नाम। आचितः (दशभार) अर्थात् १०६६६६ तोला ८

कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् १८८४
पादस्तुरीयो भागः स्यादंशभागौ तु वण्टके १८८५
द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु १८८६
हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमर्थरैविभवा अपि १८८७
स्यात्कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते १८८८
ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यं रूप्यं तद्द्वयमाहतम् १८८९
गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः १८९०
शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागोऽथ मौक्तिकम् १८९१
मुक्ताथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम् १८९२
रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च १८९३

---

८ मासाको नाम । यः शाकटः सोऽप्याचित ॥ मानिसले बोक्न नसकिने गाडीमा लादनु पर्ने भारीको पनि नाम हो । कार्षापणः, कार्षिकः २ चादिका रूपियाका नाम । ताम्रिके तस्मिन्कार्षिके पण १ ताबाका पैसाको नाम ॥ आढकः, द्रोणः, खारी, वाहः, निकुञ्चकः, कुडवः, प्रस्थः, ७आढकः,४ पाथीको द्रोणः, १६ पाथीको एकखारी (सोह्रद्रोणः), १२ मुरी १६ पाथीको-वाहः, बीसखारी २४६ मुरीको निकुञ्चकः,आधामानाको कुडवः, कुरुवाको प्रस्थः, १ पाथीको ७ का ७ नाम क्रमैले जान्नु ॥ तुर्यो भागः पादः १ चौथाईको नाम ॥—अंशः, भागः, वण्टकः, ३ भागः, (अंशका) नाम । द्रव्यम्, वित्तम्, स्वापतेयम् रिक्थम्, ऋक्थम्, धनम्, वसु, हिरण्यम्, द्रविणम्, द्युम्नम्, अर्थः, राः, विभवः, १३ धनका नाम ॥—कोशः, हिरण्यम्, २ केही (भूषण प्रभृति) बनायेका र नबनायेका (कोरा) सुन् चाँदीका नाम ॥ कुप्यं १ सुन चादि बाहेक जिनिस मालको नाम ॥ रूप्यम् १ छाप लायेका सुवर्ण चादिका (असर्फि रुपिया) को नाम ॥—गारुत्मतम्, मरकतम्, अश्मगर्भः, हरिन्मणिः, ४ पन्नाका नाम ॥—शोणरत्नम्, लोहितकः,

स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् १८९४
तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् १८९५
चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने १८९६
रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् १८९७
अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः १८९८
दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि १८९९
रीतिः स्त्रियांमारकूटो न स्त्रियामथ ताम्रकम् ९००
शुल्वं म्लेच्छमुखं द्व्यष्टवरिष्टोदुम्बराणि च १९०१
लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी १९०२
अश्मसारोऽथ मण्डूरं सिंहाणमपि तन्मले १९०३
सर्वं च तैजसं लोहं विकारस्त्वयसः कुशी १९०४
क्षारः काचोऽथ चपलो रसः सूतश्च पारदे १९१५

पद्मरागः, ३ माणिकका नाम ॥—मौक्तिकम्, मुक्ता, २ मोतीका नाम ॥—विद्रुमः, प्रवालः, २ मुगाका नाम ॥—रत्नम्, मणिः, २ सामान्य रत्नका नाम ॥ मणिः स्त्री-पुंमाछ ॥—स्वर्णम्, सुवर्णम्, कनकम्, हिरण्यम्, हेम, हाटकम्, तपनीयम्, शातकुम्भम्, गाङ्गेयम्, भर्म, कर्बुरम्, चामीकरम्, जातरूपम्, महारजतम्, काञ्चनम्, रुक्मम्, कार्तस्वरम्, जाम्बूनदम्, अष्टापदम्, १९ सुवर्णः, (सुन)का नाम ॥ अष्टापदं पुं. नपुं.माछ ॥ शृङ्गीकनकम् १ गहना बनायेका सुवर्णको नाम ॥—दुर्वर्णम्, रजतम्, रूप्यम्, खर्जूरम्, श्वेतम्, ५ चाँदीका नाम ॥—रीतिः, आरकूटः, २ पित्तलका नाम ॥—ताम्रकम्, शुल्बम्, म्लेच्छमुखम्, द्व्यष्टम्, वरिष्टम्, उदुम्बरं, ६ तामा (ताम्र)का नाम ॥—लोहः, शस्त्रकम्, तीक्ष्णम्, पिण्डम्, कालायसम्, अयः, अश्मसारः, ७ फलामका नाम ॥—मण्डूरम, सिंहाणम्, २ लोहामा निस्कने कीटका नाम ॥ लोहम् १ सामान्य धातु(कासन्तामन्)का नाम ॥

गवलं माहिषं शृङ्गमभ्रकं गिरिजामले १९०६
स्रोतोञ्जनं तु सौवीरं कापोताञ्जनयामुने १९०७
तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके १९०८
कर्परी दार्विकाक्वाथोद्भवं तुत्थं रसाञ्जनम् १९०९
रसगर्भं तार्क्ष्यशैलं गन्धाश्मनि तु गन्धिकः १९१०
सौगन्धिकश्च चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलत्थिका १९११
रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पुष्पकं कुसुमाञ्जनम् १९१२
पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके १९१३
गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु १९१४
बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः १११५
डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः सिन्दूरं नागसंभवम् १९१६

अयसो विकारः कुशी १ फलामका फालीको नाम ॥—क्षारः, काचः, २ काँचका नाम ॥—चपलः, रसः, सूतः, पारदः, ४ पाराका नाम ॥—यन्माहिषं शृङ्गं तत् गवलं १ भैंसीका सिंगको नाम ॥—अभ्रकम्, गिरिजामलम्, २ अभ्रकका नाम ॥—स्रोतोञ्जनम्, सौवीरम्, कापोताञ्जनम्, यामुनम्, ४ सुर्माका नाम ॥—तुत्थाञ्जनम्, शिखिग्रीवम्, वितुन्नकम्, मयूरकम्, कर्परी, ५ तुत्थाञ्जन नेत्रको औषधी विशेषका नाम ॥—तुत्थम्, रसाञ्जनम्, रसगर्भम्, तार्क्ष्यशैलम्, ४ चुत्राका रसवाट बनेको औषधी विशेषका नाम ॥—गन्धाश्म, गन्धिकः, सौगन्धिकः, ३ गन्धकका नाम ॥—चक्षुष्या, कुलाली, कुलत्थिका, ३ गहतका नाम ॥—रीतिपुष्पम्, पुष्पकेतु, पुष्पकम्, कुसुमाञ्जनम्, पित्तलका कीटका नाम ॥—पिञ्जरम्, पीतनम्, तालम्, आलम्, हरितालकम्, ५ हरितालका नाम ॥—गैरेयम्, अर्थ्यम्, गिरिजम्, अश्मजम्, शिलाजतु, ५ शिलाजितका नाम ॥—बोलः, गन्धरसः, प्राणः, पिण्डः, गोपरसः, ५ गन्धरस (औषधी) विशेषका नाम ॥—

नागसीसकयोगेष्टवप्राणि त्रपु पिच्चटम् १९१७
रङ्गवङ्गे अथ पिचुस्तूलोऽथ कमलोत्तरम् १९१८
स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि १९१९
मेषकम्बल ऊर्णायुः शशोर्णं शशलोमनि १९२०
मधु क्षौद्रं माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् १९२१
मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्वा नागजिह्विका १९२२
नैपाली कुनटी गोला यवक्षारो यवाग्रजः १९२३
पाक्योऽथ सर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः १९२४
सौवर्चलं स्याद्रुचकं त्वक्क्षीरी वंशरोचना १९२५
शिग्रुजं श्वेतमरिचं मोरटं मूलमैक्षवम् १९२६

डिण्डीरः, अब्धिकफः, फेनः, ३ समुद्रका फेनका नाम ॥—सिन्दूरम्, नागसंभवम्, २ सिन्दूर (फुल्ला)का नाम ॥—नागम्, सीसकम्, योगेष्टम्, वप्रम्, ४ सीसाका नाम ॥—त्रपु, पिच्चटम्, रङ्गम्, वङ्गम्, ४ राङ्का नाम ॥—पिचुः, तूलः, २ रूवा (कपास)का नाम ॥—कमलोत्तरम्, कुसुम्भम्, वह्निशिखम्, महारजनम्, ४ कुसुम (वर्राकाफूल)को नाम ॥—मेषकम्बलः, ऊर्णायुः, २ कम्बल-राडी-पाखीका नाम ॥—शशोर्णम्, शशलोम, २ खरायोका रऊँका नाम ॥—मधु, क्षौद्रम्, माक्षिकम्, ३ मौरीले बनायेका महका नाम भ्रमर र पुत्काले लायेका महलाई कहँदामा भ्रामर-पौत्तिकः शब्द प्रयोग हुन्छन् ॥—मधूच्छिष्टम्, सिक्थकम्, २ मईनका नाम ॥—मनःशिला, मनोगुप्ता, मनोह्वा, नागजिह्विका, ४ मैनसिल (मनसिला)का नाम ॥—नैपाली, कुनटो, गोला, ३ नेपालमा हुने मनशिलाका नाम ॥—यवक्षारः, यवाग्रजः, पाक्यः, ३ जवाखारका नाम ॥—सर्जिकाक्षारः, कापोतः, सुखवर्चकः, ३ सज्जीखारका नाम ॥—सौवर्चलम्, रुचकम्, २ खार भेद या (सोच र) खारका नाम ॥—त्वक्क्षोरी, वंश-

ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि १९२७
गोलोमी भूतकेशो ना पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् १९२८
त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं त्रिफला तु फलत्रिकम् १९२९

इति वैश्यवर्गः ॥ ११. अथ शूद्रवर्गः

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः १९३०
आचण्डालात्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः १९३१
शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः १९३२
शूद्राक्षत्रिययोरुग्रो मागधः क्षत्रियाविशोः १९३३
माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोः क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः १९३४
ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतस्तस्यां वैदेहको विशः १९३५

रोचना, २ वंशलोचनका नाम ।।—शिग्रुजम्, श्वेतमरिचम्, २ सेता मरीच (सहेजनका बीज)का नाम ।। मोरटं १ उखुका जराको नाम ।।—ग्रन्थिकम्, पिप्पलीमूलम्, चटकाशिरः, ३ पिप्लामूलका नाम ।।—गोलोमी, भूलकेशः, २ जटामसीका नाम ।।—पत्राङ्गम्, रक्तचन्दनम्, २ वकम (रक्तसार) चन्द्रन विशेषका नाम ।।—त्रिकटु, त्र्यूषणम्, व्योषम्, ३ त्रिकटुः, सुठो-मरीच-पीपलाका नाम ।।—त्रिफला, फलत्रिकम्, २ त्रिफला (हर्रो-वर्रो-अमला ३ का समूहका नाम ।।

१९३०-२०२३ शूद्रः, अवरवर्णः, वृषलः, जघन्यजः, ४ शूद्रका नाम ।। संकीर्णाः १ संकरको नाम ।। करणः १ शूद्रामा पैदाभयेका वैश्यपुत्रको नाम ।। अम्बष्ठः १ वैश्य कन्यामा ब्राह्मणवाट पैदा भयेका संकरको नाम ।। उग्रः १ शूद्रामा क्षत्रीयवाट भयेका सन्तानको नाम ।। मागधः १ क्षत्रियामा वैश्यवाट जन्मेका सन्तानको नाम ।। माहिष्यः १ वैश्य पुत्रीमा क्षत्रियवाट जन्मेका सन्तानको नाम ।। क्षत्ता १ वैश्यपुत्रीमा शूद्रवाट जन्मेका सन्तानको नाम ।। सूतः १ ब्राह्मणपुत्रीमा क्षत्रियवाट जन्मेका सन्तानको

रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः १९३६
स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः १९३७
कारुः शिल्पी संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः १९३८
कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी मालाकारस्तु मालिकः १९३९
कुम्भकारः कुलालः स्यात् पलगण्डस्तु लेपकः १९४०
तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्तुन्नवायस्तु सौचिकः १९४१
रङ्गाजीवश्चित्रकरः शस्त्रमार्जोऽसिधावकः १९४२
पादूकृच्चर्मकारः स्याद्व्योकारो लोहकारकः १९४३
नाडिंधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारकः १९४४
स्याच्छाङ्खिकः काम्बविकः शौल्बिकस्ताम्रकुट्टकः १९४५

नाम ।। वैदेहकः १ ब्राह्मणपुत्रीमा वैश्यबाट पैदाभयेका सन्तानको नाम ।। रथकारः १ करणी (शूद्रामा जन्मेकी वैश्य पुत्रीमा) वैश्यामा क्षत्रियबाट जन्मेको छोरो माहिष्यः बाट जन्मेका सन्तानको नाम ।। चण्डालः १ ब्राह्मणीमा जन्मेको शूद्रसन्तानको नाम ।।—कारुः, शिल्पी, २ काली गडका नाम ।। श्रेणिः १ कालीगडै कालीगडका समूहको नाम ।। स्त्रीपुं.माछ ।।—कुलकः, कुलश्रेष्ठी, २ कालीगडका नाइकेका नाम ।। मालाकारः, मालिकः, २ मालिका नाम ।।—कुम्भकारः, कुलालः, २ कुह्माले-का नाम ।।—पलगण्डः, लेपकः, २ लीपपोत गर्नेका नाम ।।—तन्तुवायः, कुविन्दः, २ जुलाहा (लुगा बुन्ने)का नाम ।।—तुन्नवायः, सौचिकः, २ सूचीकारका नाम ।।—रङ्गाजीवः, चित्रकरः, २ चित्रकारीका नाम ।।—शस्त्रमार्जः, असिधावकः, २ हात हतियारमा सानलाउने साफगर्नेका नाम ।।—पादूकृत्, चर्मकारः, २ चमार (सार्किका) नाम ।।—व्योकारः, लोहकारकः, २ कामीका नाम ।।—नाडिंधमः, स्वर्णकारः, कलादः, रुक्म-कारकः, ४ सुनारका नाम ।।—शाङ्खिकः, काम्बविकः, २ शंखको चुरो

तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारस्त [illegible]ट् १९४६
ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः कौटतक्षो [illegible]धानकः १९४७
क्षुरी मुण्डी दिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः १९४८
निर्णेजकः स्याद्रजकः शौण्डिको मण्डहारकः १९४९
जाबालः स्यादजाजीवो देवाजीवस्तु देवलः १९५०
स्यान्माया शाम्बरी मायाकारस्तु प्रतिहारकः १९५१
शैलालिनस्तु शैलूष जायाजीवाः कृशाश्विनः १९५२
भरता इत्यपि नटाश्चारणास्तु कुशीलवाः १९५३
मार्दङ्गिका मौरजिकाः पाणिवादास्तु पाणिधाः १९५४
वेणुध्माः स्युर्वैणविका वीणावादास्तु वैणिकाः १९५५

आदि बनाउनेका नाम ॥—शौल्विकः, ताम्रकुट्टकः, २ कसाल (ताबाका भाडा वर्तन) बनाउनेका नाम ॥—तक्षा, वर्धकिः, त्वष्टा, रथकारः, काष्ठतट्, ५ सिकर्मिका नाम ॥ ग्रामतक्षः १ गाउलेले बालीभरेर काम लाईने सिकर्मीको नाम ॥ अनधीनकः, कौटतक्षः, १ आफु खुसी सिकर्मीको नाम ॥—क्षुरी, मुण्डी, दिवाकीर्तिः, नापितः, अन्तावसायी, ५ नाउ (हजाम)का नाम ॥—निर्णेजकः, रजकः, २ धोबीका नाम ॥—शौण्डिकः, मण्डहारकः, २ सूँढी (जाँडरक्सीको) काम गर्नेका नाम ॥—जाबालः, अजाजीवः, २ बाका बाख्रा पालेर जीविका गर्नेका नाम ॥—देवाजीवः, देवलः २ पूजाहारीका नाम ॥—माया, शाम्बरी, २ चटकका नाम ॥—मायाकारः, प्रतिहारकः, २ चटकगर्नेका नाम ॥—शैलाली, शैलूषः, जायाजीवः, कृशाश्वी, भरतः, नटः, ६ नटुवाका नाम ॥—चारणः, कुशीलवः, २ कत्थकका नाम ॥—मार्दङ्गिकाः, मौरजिकाः, २ मृदङ्ग बजाउन जान्नेका नाम ॥—पाणिवादाः, पाणिघाः, २ हातले ताली बजाउन जान्नेका नाम ॥—वेणुध्माः, वैणविकाः, २ बाँसुरी बजाउन जान्नेका नाम ॥—वीणावादाः, वैणिकाः, २

जीवान्तकः शाकुनिको द्वौ वागुरिकजालिकौ १९५६
वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् १९५७
भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः १९५८
वार्तावहो वैवधिको भारवाहस्तु भारिकः १९५९
विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः १९६०
निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः १९६१
भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः १९६२
नियोज्यकिङ्करप्रेष्यभुजिष्यपरिचारकाः १९६३
पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः १९६४
मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः १९६५
दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्णश्च १९६६

वीणा बजाउन जान्नेका नाम ॥—जीवान्तकः, शाकुनिकः, २ चरा चुरुङ्गीको शिकार गर्नेका नाम ॥—वागुरिकः, जालिकः, २ जालहान्ने जालथाप्ने मृगमारनेका नाम ॥—वैतंसिकः, कौटिकः, मांसिकः, ३ बकर-कसाई (मासु बेच्नेका) नाम ॥—भृतकः, भृतिभुक्, कर्मकरः, वैतनिकः, ४ ज्यालावाला र तनखावालाका नाम ॥—वार्तावहः, वैवधिकः, २ हाल खबर पुर्‍याउने (हुलाकी) का नाम ॥—भारवाहः, भारिकः, २ भारी बोक्नेका नाम ॥—विवर्णः, पामरः, नीचः, प्राकृतः, पृथग्जनः, निहीनः, अपसदः, जाल्मः, क्षुल्लकः, इतरः, १० नीच (हल्का) मामुली मानिसका नाम ॥—भृत्यः, दासेरः, दासेयः, दासः, गोप्यकः, चेटकः, नियोज्यः, किङ्करः, प्रैष्यः, भुजिष्यः, परिचारकः, ११ दास (नोकर चाकर) का नाम ॥—पराचितः, परिस्कन्दः, परजातः, परैधितः, ४ विनातनखाका भतुवाका नाम ॥—मन्दः, तुन्दपरिमृजः, आलस्यः, शीतकः, अलसः, अनुष्णः, ६ अल्छीका नाम ॥—दक्षः, चतुरः,

चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः १९६७
निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः १९६८
भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः १९६९
व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः १९७०
कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः १९७१
शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः १९७२
श्वा विश्वकद्रुर्मृगयाकुशलः सरमा शुनी १९७३
विट्चरः सूकरो ग्राम्यो वर्करस्तरुणः पशुः १९७४
आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् १९७५
दक्षिणारुर्लुब्धयोगाद्दक्षिणेर्मा कुरङ्गकः १९७६
चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः १९७७
प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः १९७८

पेशलः, पटुः, सूत्थानः, उष्णः, ६ जाँगरीलाका नाम ॥ चण्डालः, प्लवः, मातङ्गः, दिवाकीर्तिः, जनंगमः, निषादः, श्वपचः, अन्तेवासी, चाण्डालः, पुक्कसः, १० चाण्डाल (पोडे) का नाम ॥—किरातः, शबरः, पुलिन्दः, ३ म्लेच्छजाति (किरात शबर-पुलिन्द)का नाम ॥—व्याधः, मृगवधाजीवः, मृगयुः, लुब्धकः, ४ व्याधाका नाम ॥—कौलेयकः, सारमेयः, कुक्कुरः, मृगदंशकः, शुनकः, भषकः, श्वा, ७ कुक्कुरका नाम । अलर्कः १ बहुलायेका कुक्कुरको नाम । विश्वकद्रुः १ शिकारी कुकुरको नाम । शुनी सरमा २ कुक्कुर्नीका नाम । ग्राम्यः, सूकरः, विट्चरः, ३ सुँगुरका नाम । वर्करः, १ तरुण पशुका नाम ॥—आच्छोदनम्, मृगव्यम्, आखेटः, मृगया, ४ शिकार खेलुवाका नाम ॥ दक्षिणेर्मा १ दाहिनेकोखापट्टिघाइते भयेका मृगको नाम ॥ चौरः, ऐकागारिकः, स्तेनः, दस्युः, तस्करः, मोषकः, प्रतिरोधिः,

चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयं लोप्त्रं तु तद्धने १९७९
वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् १९८०
उन्माथः कूटयन्त्रं स्याद्वागुरा मृगबन्धनी १९८१
शुल्बं वराटकं स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः १९८२
उद्घाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः १९८३
पुंसि वेमा वायदण्डः सूत्राणि नरि तन्तवः १९८४
वाणिर्व्यूतिः स्त्रियौ तुल्ये पुस्तं लेप्यादिकर्मणि १९८५
पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता १९८६
जतुत्रपुविकारे तु जातुषं त्रापुषं त्रिषु १९८७
पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषाथ विहङ्गिका १९८८

परास्कन्दिः, पाटच्चरः, मलिम्लुचः, १० चोरका नाम। चौरिकाः, स्तैन्यम्, स्तेयम्, चौर्यम्, ४ चोरी (चोर्नो)का नाम। चौर्यं धनं लोप्त्रं १ दसीको नाम। मृगपक्षिणां बन्धने यदुपकरणं स वीतंसः १ शिकार खेल्ने सर्जामका नाम॥—उन्माथः, कूटयन्त्रम्, २ खोर (शिकार बल्झाउनेयन्त्र) का नाम॥—वागुरा, मृगबन्धनी, २ पासो (सिकार वल्झाउने डोरी) को नाम॥—शुल्बम्, वराटकम्, रज्जुः, वटी, गुणः, ५ साधारण डोरीका नाम। रज्जुः स्त्रीलि. छ वटी त्रिलिङ्गी छ। उद्घाटनम्, घटीयन्त्रम्, २ रहाट ईनाँरबाट पानी झिक्ता गाग्रो भुण्ड्याउने काठ बाँसका नाम॥—वेमा, वायदण्डः, २ कपडा बुन्दा गजपट्टि ठोक्ने चेप्टो काठका नाम॥—सूत्राणि, तन्तवः, २ धागाका नाम। तन्तु पुंलिङ्गछ॥—वाणिः, व्यूतिः, २ वस्त्र बुन्नाका नाम। पुस्तः १ माटो, लकडी, वस्त्र छाला-धातु रत्न इत्यादि वस्तुलेकालीगडी गर्नुका नाम। पाञ्चालिका १ पुत्तली काठवस्त्र इत्यादिले बनायेका मूर्तिको नाम। दन्तो गजदन्तः, आदि पदले चर्म माटो पत्थर हेरू अनेकलिईन्छन्। जतुविकारो जातुषम् १ लाहाले बनेका वस्तुको नाम।

भारयष्टिस्तदालम्बि शिक्यं काचोऽथ पादुका १९८९
पादूरुपानत्स्त्री सैवानुपदीना पदायता १९९०
नध्री वध्री वरत्रा स्यादश्वादेस्ताडनी कशा १९९१
चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी १९९२
नाराची स्यादेषणिका शाणस्तु निकषः कषः १९९३
व्रश्चनः पत्रपरशुरीषिका तूलिका समे १९९४
तैजसावर्तनी मूषा भस्त्रा चर्मप्रसेविका १९९५
आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्तरी समे १९९६
वृक्षादनी वृक्षभेदी टङ्कः पाषाणदारणः १९९७

त्रपुविकारस्त्रापुषम् १ सीसाले बनेका बस्तुको नाम ॥—पिटकः पेटकः, पेटा, मञ्जूषा, ४ पेटारो संदूस-वाकस्-कन्तूर-वेगका नाम ॥—विहङ्गिका, भारयष्टिः, २ बँहगी (नोल)का नाम । शिक्यम्, काचः, २ नोलमा भुण्ड्याउने शिकार खरपनका नाम ॥—पादुका, पादूः, उपानत्, ३ जुताका खराब बूट चट्टीका नाम । अनुपदीना १ मोजा-लामुमोजाका नाम ॥—नध्री, वध्री, वरत्रा, ३ छालाका डोरीका नाम ॥—कशा १ घोडा आदिलाई कुट्नेकोर्राको नाम ॥ चाण्डालिका, कण्डोलवीणा, चण्डालवल्लकी, ३ चाण्डालले बजाउने सारङ्गीका नाम ॥—नाराची, एषणिका, २ काँटा (सुनारले सुन् जोख्ने सानु तराजूका नाम ॥—शाणः, निकषः, कषः, ३ कसी (सुन्-चादि जाच्ने) ढुङ्गाका नाम ॥—व्रश्चनः, पत्रपरशुः, २ सुन् चाँदी काटने छिनुका नाम ॥—ईषिका, तूलिका, २ सुन् चाँदीमा वान्गी चढाउदा मसला लाउने सानू कूचीका नाम । मूषा १ भोचा (सुन् चादि पगाल्ने भाँडाका नाम ॥ भस्त्रा, चर्मप्रसेविका, २ खलाँतीका नाम ॥—आस्फोटनी, वेधनिका, २ मोती मणिका नाम ॥—कृपाणी, कर्तरी, २ कतर्नू (कैंची)का नाम ॥—वृक्षादनी, वृक्षभेदी, २ बोसिलाका नाम ॥—

क्रकचोऽस्त्री करपत्रमारा चर्मप्रभेदिका १९९८
सूर्मी स्थूणायःप्रतिमा शिल्पं कर्म कलादिकम् १९९९
प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया २०००
प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात् २००१
वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् २००२
साधारणः समानश्च स्युरुत्तरपदे त्वमी २००३
निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः २००४
कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् २००५
भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि २००६
सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद्वरुणात्मजा २००७

टङ्कः, पाषाणदारणः, २ पत्थर काट्ने फौरने टाँकी-छिनु घन आदिका नाम ॥—क्रकचः, करपत्रम्, २ करौंती आरा आरी आदिकाठचिर्ने हथियारका नाम ॥—आरा, चर्मप्रभेदिका, २ (बाँक) जुतासिउने सार्किले छालाकाटले शस्त्र विशेषका नाम ॥—सूर्मी, स्थूणा, अयः प्रतिमा, ३ फलामका मूर्ति प्रतिमा (इष्टाचू)का नाम । तच्छिल्पम् १ सीप-कुशलपना कालीगडीको नाम ॥—प्रतिमानम्, प्रतिबिम्बम्, प्रतिमा, प्रतियातना, प्रतिच्छाया, प्रतिकृतिः, अर्चा, प्रतिनिधिः, ८ प्रतिबिम्ब (फोटो) तस्वीर, छायाका नाम ॥ प्रतिनिधिः, पुंलिङ्गछ ॥—उपमा, उपमानम्, २ सादृश्य- (तुल्याता-समान बराबर)का नाम ॥ समः, तुल्यः, सदृक्षः, सदृशः, सदृक्, साधारणः, समानः, ७ तुल्य समान-बराबरका नाम ॥—निभः, संकाशः, नीकाशः, प्रतीकाशः, उपमा, ५ समासमा उत्तर पदभैकन तुल्यता बुझाउने समास नगरेमा प्रयोगै नहुने सादृश्य वाचक शब्द जस्तै राजनिभः, राज-शंकाशः इत्यादि जान्नु ॥—कर्मण्या, विधा, भृत्या, भृतिः, भर्म, वेतनम्, भरण्यम्, भरणम्, मूल्यम्, निर्वेशः, पणः, ११ ज्याला (तनखा) वेतनका नाम ॥-सुरा, हलिप्रिया, हाला, परिस्रुत्, वरुणात्मजा, गन्धोत्तमा, प्रसन्ना, इरा,

गन्धोत्तमाप्रसन्नेराकादम्बर्यः परिस्रुता २००८
मदिरा कश्यमद्ये चाप्यवदंशस्तु भक्षणम् २००९
शुण्डापानं मदस्थानं मधुवारा मधुक्रमाः २०१०
मध्वासवो माधवको मधु माध्वीकमद्वयोः २०११
मैरेयमासवः सीधुर्मेदको जगलः समौ २०१२
संधानं स्यादभिषवः किण्वं पुंसि तु नग्नहूः २०१३
कारोत्तरः सुरामण्ड आपानं पानगोष्ठिका २०१४
चषकोऽस्त्री पानपात्रं सरकोऽप्यनुतर्षणम् २०१५
धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत्समाः २०१६
स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः सभिका द्यूतकारकाः २०१७

कादम्बरी,परिस्रुत् ,मदिरा,कश्यम् ,मद्यम् ,१३ मदिरा (जाँड् रक्सी)का नाम ॥ अवदंशः, १ मदिरा पिउँदा साथमा खाईने सितन निमकिन चना आदि चबाईनेको नाम ॥—शुण्डापानम् , मदस्थानम् , २ भट्टि (रक्सी बनाउने घर)का नाम ॥—मधुवारः, मधुक्रमः, २ मदिरा पानगर्दा हुने छौंटकाट परिपाटि (दशा)का नाम ॥—मध्वासवः, माधवकः, मधु, माध्वीकम् , ४ महुवाका रक्सीका नाम ॥—माध्वीकं मधु पुं. लिं.र नपुं.माछ ॥—मैरेयम् , आसवः, सीधुः, ३ उखु शाक आदिले बनायेका रक्सीका नाम ॥—मेदकः, जगलः, २ जाँडका कट (छोक्रा)का नाम ॥—संधानम् , अभिषवः, २ मदिरा बनाउन अन्न आदि कुहाउने कामका नाम ॥—किण्वम् , नग्नहूः, २ जाँड रक्सी बनाउँदा हाल्नु पर्ने मसाला (मर्चा)का नाम ॥ कारोत्तरः १ मदिराका माडको (जाँड)को नाम ॥—आपानम् , पानगोष्ठिका, २ रक्सी पिउनेका जमाव (डप्फा)का नाम ॥—चषकः, पानपात्रम् , २ मदिरा पिउने पस्कने भाँडा (डवका) (प्याला)का नाम ॥—चषकः पुं. नपुं.माछ ॥—सरकः, अनुतर्षणम् , २ मदिरा पानका नाम ॥—धूर्तः, अक्षदेवी, कितवः, अक्षधूर्तः, द्यूतकृत् , ५ जुवाडेका नाम ॥

द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि २०१८
पणोऽक्षेषु ग्लहोऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते २०१९
शारोऽक्षगुटिका शारिः शारिका सारिकेत्यपि ❀❀
परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् २०२०
अष्टापदं शारिफलं प्राणिद्यूतं समाह्वयः २०२१
उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः २०२२
ताद्धर्म्यादन्यतो वृत्तावूह्या लिङ्गान्तरेऽपि ते २०२३

१२. काण्डसमाप्तिः

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने २०२४
द्वितीयः काण्डो भूम्यादिः साङ्ग एव समर्थितः २०२५

—लग्नकः, प्रतिभूः, २ जमानी (जमानत)का नाम ॥—सभिकाः, द्यूतकारकाः, २ जुवा खेलाउने (खाल राख्ने)का नाम ॥—द्यूतः, अक्षवती, कैतवम्, पणः, ४ जूवाका नाम ॥—पणः, ग्लहः, २ च्याँखे थपनीका नाम ॥—अक्षः, देवनः, पाशकः, ३ पाशाका नाम ॥—शारः, अक्षगुटिका, शारिः, शारिका, सारिका, ५ गोटिका नाम ॥ परिणाय १ गोटी चालनाका नाम ॥—अष्टापदम्, शारिफलम्, २ थर्कीका नाम ॥—प्राणिद्यूतं समाह्वयः २ बट्टाई भेडा आदि लडायेर बाजी थाप्नाका नाम ॥ यो काण्ड र वर्गमा प्रायः पुंलिङ्ग प्रभृतिमा प्रयोग देखियेका यौगिक शब्द पुंलिङ्गी आदि देखियेतापनि योगार्थ लियेर अरु अरु लिङ्गमा पनी रहन शक्तछन् भनि जान्नु। अपि शब्दले गर्दा करण कुलाल आदि शब्द पनि पुंलिङ्ग स्त्रीलिङ्ग हुन शक्तछन् भन्ने कुरो जान्नु ॥

२०२४–२०२५ म अमरसिंहले बनायेका नामलिंगानुशासनमा भूमी आदि द्वितीयः कण्डः साङ्गोपाङ्ग एव समर्थितः कहियो ॥

इति श्री पं० द्वारिकानाथाचार्यात्मजस्य पं० शिवलालाचार्यस्य सुपुत्रेण शुक्लयजुर्वेदाचार्येण साहित्यवेदान्तशास्त्रिणा पं० बालकृष्णाचार्येण विरचितायां बालकृष्णाश्रम्यां नेपालीटीकायां द्वितीयः काण्डः समाप्तः ॥

अथ—तृतीयं काण्डम्

१. वर्गभेदाः

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि २०२६
लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः २०२७

२. परिभाषा

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशः प्रस्तुतं पदैः २०२८
गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः २०२९

२०२६-२०२७ सामान्य यो तृतीय काण्डमा, विशेष्यनिघ्न, संकीर्ण, नानार्थ, अव्यय लिङ्गादिसंग्रह इ ५ वर्ग कहिन्छन् ॥ विशेष्य वाचक शब्दका अधीनमा रहने अर्थात् विशेष्यवाचक शब्दको जुन् लिङ्ग छ त्यसैलिङ्गमा रहन्छन्—विशेष्यका अधीनमा रहन्छन् स्वतन्त्र छैनन् ॥ अरु वर्गको रीति (परिभाषा) तत्तत् वर्गमा लेखिनेछ ॥ यस वर्गका शब्दको प्रयोग गर्दा विशेष्यवाचक शब्दको लिङ्ग जुन्छ, त्यसैलिङ्गको रूप बनायेर प्रयोग गर्नु ॥ गुणिवाचक, द्रव्यवाचक, क्रियावाचक, शब्द जहाँसुकै पनि, विशेष्यबाचक शब्दको जुन् लिङ्गछ तेही लिङ्गमा रहन्छन् ॥

२०२८-२०२९ गुणविशिष्ट जस्तै सुकृतिनी स्त्री, सुकृतिनः दाराः, सुकृति कलत्रम्, यहाँ ३ तीनै रूपमा पुण्यात्मा स्त्री, यही अर्थ होता पनि स्त्री-वाचक शब्द क्रमैले स्त्रीलिङ्ग पुंलिङ्ग नपुंसक ३ लिङ्गमा रहेको हुनाले, सुकृति शब्द स्त्रीवाचक नभयेतापनि विशेष्य (स्त्री) वाचक स्त्री दार कलत्र शब्द बमोजिम क्रमैले तीन लिङ्गमा रह्यो ॥ द्रव्यविशिष्ट जस्तै दण्डि कुलम् , दण्डिनी स्त्री दण्डिनो दाराः, इत्यादि क्रिया विशिष्ट जस्तै पाचिका स्त्री, पाचकाः दाराः, पाचकम् कुलम् इत्यादि शब्द विशेष्यका अधीनमा रहन्छन् ॥

३. विशेष्यनिघ्नवर्गः

सुकृती पुण्यवान्धन्यो महेच्छस्तु महाशयः २०३०
हृदयालुः सुहृदयो महोत्साहो महोद्यमः २०३१
प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः २०३२
वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि २०३३
पूज्यः प्रतीक्ष्यः सांशयिकः संशयापन्नमानसः २०३४
दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि २०३५
स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे २०३६
जैवातृकः स्यादायुष्मानन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् २०३७
परीक्षकः कारणिको वरदस्तु समर्धकः २०३८
हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः २०३९

२०३०-२०५० सुकृती, पुण्यवान्, धन्यः, ३ भाग्यमानीका नाम ॥—महेच्छः, महाशयः, २ ठूलो इच्छा हुनेका नाम ॥—हृदयालुः, सुहृदयः, २ शुद्ध मन हुनेका नाम ॥—महोत्साहः, महोद्यमः, २ ठूलो उत्साह गर्नेका नाम ॥—प्रवीणः, निपुणः, अभिज्ञः, विज्ञः, निष्णातः, शिक्षितः, वैज्ञानिकः, कृतमुखः, कृती, कुशलः, १० सिपालुका नाम ॥—पूज्यः, प्रतीक्ष्यः, २ मान्नु पर्ने पूज्यका नाम ॥—सांशयिकः, संशयापन्नमानसः, २ सन्देह मान्नेका नाम ॥—दक्षिणीयः, दक्षिणार्हः, दक्षिण्यः, ३ दक्षिणा दिन योग्य (सत्पात्र)का नाम ॥—वदान्यः, स्थूललक्ष्यः, दानशौण्डः, बहुप्रदः, ४ धेरै दान गर्नेका नाम ॥—जैवातृकः, आयुष्मान्, २ पूरा (दीर्घायु) हुनेका नाम ॥—अन्तर्वाणिः, शास्त्रवित्, २ शास्त्र जान्नेका नाम ॥—परीक्षकः, कारणिकः, २ प्रमाणले अर्थ निश्चय गर्ने (परीक्षक)का नाम ॥—वरदः, समर्धकः २ वर (इच्छा) लागेको वस्तु दिनेका नाम ॥—हर्षमाणः, विकुर्वाणः, प्रमनाः, हृष्टमानसः, ४ प्रसन्न (खुशी) हुनेका नाम ॥

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यादुत्क उन्मनाः २०४०
दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो दातृभोक्तरि २०४१
तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः २०४२
प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः २०४३
गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ २०४४
इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता २०४५
अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः २०४६
अधिकर्द्धिः समृद्धः स्यात् कुटुम्बव्यापृतस्तु यः २०४७
स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् २०४८
वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः २०४९
निर्वार्यः कार्यकर्ता यः संपन्नः सत्त्वसंपदा २०५०

—दुर्मनाः, विमनाः, अन्तर्मनाः, ३ दिक्‌दार (व्याकुल चित्त हुने) का नाम ॥—उत्कः, उन्मनाः, २ मन्लागेको कुरो हेर्न सुन्न हत्पताउनेका नाम ॥—दक्षिणः, सरलः, उदारः, ३ सोझो चित्त हुनेका नाम ॥—दातृभोक्तरि सुकलः १ दिने खानेको नाम ॥—तत्परः, प्रसितः, आसक्तः, ३ केही कार्यमा तत्पर हुनेका नाम ॥—इष्टार्थोद्युक्तः, उत्सुकः, २ अभिलषित वस्तुमा उद्योग गर्नेका नाम ॥—प्रतीतः, प्रथितः, ख्यातः, वित्तः, विज्ञातः, विश्रुतः, ६ प्रसिद्ध भयेका का नाम ॥—कृतलक्षणः, आहतलक्षणः, २ सौर्यादि गुणले प्रसिद्ध भयेकाका नाम ॥—इभ्यः, आढ्यः, धनी, ३ धनीका नाम ॥—स्वामी, ईश्वरः, पतिः, ईशिता, अधिभूः, नायकः, नेता, प्रभुः, परिवृढः, अधिपः, १० स्वामी (मालिक) का नाम ॥—अधिकर्द्धिः, समृद्धः, २ अधिक धन हुनेका नाम ॥—कुटुम्बव्यापृतः, अभ्यागारिकः, उपाधिः, ३ बहुकुटुम्बी (जाहानियाँ)का नाम । वरैरङ्गरूपै-

अवाचि मूकोऽथ मनोजवसः पितृसंनिभः २०५१
सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः २०५२
लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्स्निग्धस्तु वत्सलः २०५३
स्याद्दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः २०५४
स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः २०५५
परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि २०५६
अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ २०५७
खलपूः स्याद्बहुकरो दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः २०५८
जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः २०५९
कर्मक्षमोऽलंकर्मीणः क्रियावान्कर्मसूद्यतः २०६०

रुपेतो यः स सिंहसंहननः १ शरीर र रूप राम्रो हुनेको नाम ॥ निर्वार्य १ सुखदुःखमा समान रहेर स्वकर्तव्य पालन गर्नेको नाम ॥ अवाक्, मूकः, २ लाटाका नाम ॥—मनोजवसः, पितृसन्निभः, २ बाबू जस्तै छोराका नाम। आदरपूर्वकमलंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः १ शृङ्गार गरेकी कन्या विधि पूर्वक योग्यवरलाई दिनेको नाम ॥—लक्ष्मीवान्, लक्ष्मणः, श्रीलः, श्रीमान्, ४ धन र गृह सोभा प्रसस्त हुनेका नाम ॥—स्निग्धः वत्सलः, २ प्रेम गर्नेका नाम ॥—दयालुः, कारुणिकः, कृपालुः, सूरतः, ४ दयावान् (दयागर्ने)का नाम ॥ स्वतन्त्रः, अपावृतः, स्वैरी, स्वच्छन्दः, निरवग्रहः, ५ आफु खुसीका नाम ॥—परतन्त्रः, पराधीनः, परवान्, नाथवान्, ४ परतन्त्र (अर्काका अधीनमा रहने)का नाम ॥—अधीनः निघ्नः आयत्तः अस्वच्छन्दः, गृह्यकः ५ वशमा अधीनका नाम ॥—खलपूः, बहुकरः, २ खलो बढार्ने र साधारण झाडू बढारू गर्नेका नाम ॥— दीर्घसूत्रः, चिरक्रियः, २ दीर्घसूत्र (जुंसा) का नाम ॥—जाल्मः, असमीक्ष्य-कारी २ विचार नगरी काम गर्नेका नाम। यः क्रियासु मन्दः स कुण्ठः १

स कार्मः कर्मशीलो यः कर्मशूरस्तु कर्मठः २०६१
भरण्यभुक्कर्मकरः कर्मकारस्तु तत्क्रियः २०६२
अपस्नातो मृतस्नात आमिषाशी तु शौष्कलः २०६३
बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः २०६४
परान्नः परपिण्डादो भक्षको घस्मरोऽद्मरः २०६५
आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते २०६६
उभौ त्वात्मंभरिः कुक्षिंभरिः स्वोदरपूरके २०६७
सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी गृध्नुस्तु गर्धनः २०६८
लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्समौ लोलुपलोलुभौ २०६९
सोन्मादस्तून्मदिष्णुः स्यादविनीतः समुद्धतः २०७०

काम झट्ट गर्न न शक्नेको नाम ।।—कर्मक्षमः, अलंकर्मीणः, २ सहजैले काम पत्ते गर्नेका नाम ।।—क्रियावान् १ काममा लागी रहनेको नाम ।।—कार्मः, कर्मशीलः, २ काम गरी रहने स्वभाववालाका नाम ।। कर्मशूरः, कर्मठः, २ काममा शूरिनेका नाम ।।—भरण्यभुक्, कर्मकरः, २ ज्याला (वेतन) लियेर काम गर्ने खेतालाका नाम ।। कर्मकारः १ विना वेतन काम गर्नेका नाम ।।—अपस्नातः, मृतस्नातः, २ खल्को हाल्नेका नाम ।।—आमिषाशी, शौष्कलः, २ माछा मासु खानेका नाम ।।—बुभुक्षितः, क्षुधितः, जिघत्सुः, अशनायितः, ४ भोकायेकाका नाम ।।—परान्नः, परपिण्डादः, २ आर्काका अन्नले जीविका गर्नेका नाम ।।—भक्षकः, घस्मरः, अद्मरः, ३ खञ्चुवाका नाम ।।—आद्यूनः, औदरिकः, १ पेटमात्र पाल्न पाये पुग्ने विशेष उन्नति नगर्नेका नाम ।।—आत्मंभरिः, कुक्षिंभरिः, २ आफ्नु पेटभर्नपाये पुग्ने आर्काको वास्ता नगर्नेका नाम ।। सर्वान्नीनः, सर्वान्नभोजी, २ सबैको अन्न खानेका नाम ।। गृध्नुः गर्धनः, लुब्धः, अभिलाषुकः, तृष्णक्, ५ लोभीका नाम ।।—लोलुपः लोलुभः, २ ज्यादा लोभीका नाम ।।–

मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः कामुके कमिताऽनुकः २०७१
कम्रः कामयिताऽभीकः कमनः कामनोऽभिकः २०७२
विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः २०७३
वश्यः प्रणेयो निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः २०७४
धृष्टे धृष्णग्वियातश्च प्रगल्भः प्रतिभान्विते २०७५
स्यादधृष्टे तु शालीनो विलक्षो विस्मयान्विते २०७६
अधीरे कातरस्त्रस्ते भीरुभीरुकभीलुकाः २०७७
आशंसुराशंसितरि गृहयालुर्ग्रहीतरि २०७८
श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते पतयालुस्तु पातुके २०७९
लज्जाशीलेऽपत्रपिष्णुर्वन्दारुरभिवादके २०८०

सोन्मादः, उन्मदिष्णुः, २ उन्मादवाला (पागल) का नाम ॥—अविनीतः, समुद्धतः, २ अविनीतः (उद्धत ठाडा)का नाम ॥—मत्तः, शौण्डः, उत्कटः, क्षीबः, ४ मत्त (भाङ् रक्सी प्रभृतिले वेहोस-भयेका)का नाम ॥—कामुकः, कमिता, अनूकः, कम्रः, कामयिता, अभीकः, कमनः, कामनः, अभिकः, ६ कामी (स्त्रीमालम्पट)का नाम ॥—विधेयः, विनयग्राही, वचनेस्थितः, आश्रवः, ४ अह्रायेको मान्नेका नाम ॥—वश्यः, प्रणेयः, २ वसमा पर्नेका नाम ॥—निभृतः, विनीतः, प्रश्रितः, ३ नम्रका नाम ॥—धृष्टः, धृष्णक्, वियातः, ३ धृष्ट ढिढाका नाम ॥—प्रगल्भः, प्रतिभान्वितः, २ बखतमा बुद्धि फुर्नेका नाम ॥—अधृष्टः, शालीनः, २ अधृष्ट (धकाउने)का नाम ॥—विलक्षः, विस्मयान्वितः, २ आश्चर्य मान्नेका नाम ॥—अधीरः, कातरः २ कातरका नाम ॥—त्रस्तः भीरुः, भीरुकः, भीलुकः, ४ डरछेरूवाका नाम ॥—आशंसुः, आशंसिता, २ आसा (उमेद) गर्नेका नाम ॥—गृहयालुः, ग्रहीता, २ भनेको लिने (ग्रहण) गर्नेका नाम ॥—श्रद्धालुः १ श्रद्धा गर्नेको नाम ॥—पतयालुः, पातुकः, २ खस्ने (गिर्नेका) नाम ॥—लज्जाशीलः, अपत्रपिष्णुः, २ लज्जा मान्नेका

शरारुर्घातुको हिंस्रः स्याद्वर्धिष्णुस्तु वर्धनः २०८१
उत्पतिष्णुस्तूत्पतिताऽलंकरिष्णुस्तु मण्डनः २०८२
भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ २०८३
निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात् सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः १०८४
ज्ञाता तु विदुरो विन्दुर्विकासी तु विकस्वरः २०८५
विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि २०८६
सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी २०८७
क्रोधनोऽमर्षणः कोपी चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः २०८८
जागरूको जागरिता घूर्णितः प्रचलायितः २०८९
स्वप्नक्शयालुर्निद्रालुर्निद्राणशयितौ समौ २०९०

नाम ॥—वन्दारुः, अभिवादकः, २ श्रद्धापूर्वक ढोगनेका नाम ॥—शरारुः, घातुकः, हिंस्रः, ३ हिंसा गर्नेका नाम ॥—वर्धिष्णुः, वर्धनः, २ बढनेका नाम ॥—उत्पतिष्णुः, उत्पतिता, २ उफ्रनेका नाम ॥—अलंकरिष्णुः, मण्डनः, २ सिगारिनेका नाम ॥—भूष्णुः, भविष्णुः, भविता, ३ सप्रनेका नाम ॥—वर्तिष्णुः, वर्तनः, २ रहने (खप्ने)का नाम ॥—निराकरिष्णुः, क्षिप्नुः, २ मिल्काउने (फ्याक्ने)का नाम ॥ सान्द्रस्निग्धः मेदुरः २ खूब चिल्लाका नाम ॥—ज्ञाता, विदुरः, विन्दुः, ३ जान्नेका नाम ॥—विकासी, विकस्वरः, २ फुल्नेका नाम ॥—विसृत्वरः, विसृमरः, प्रसारी, विसारी, ४ फैलिनेका नाम ॥—सहिष्णुः, सहनः, क्षन्ता, तितिक्षुः, क्षमिता, क्षमी, ६ सहनेका नाम ॥—क्रोधनः, अमर्षणः, कोपी, ३ क्रोधी (रिसाउने)का नाम ॥—चण्डः, अत्यन्तकोपनः, २ अतिक्रोधी (अत्यन्त रिसाउने)का नाम ॥—जागरूकः, जागरिता, २ जागै रहनेका नाम ॥—घूर्णितः, प्रचलायितः, २ निद्रामा घुर्नेका नाम ॥—स्वप्नक्, शयालुः, निद्रालुः, ३ अति सुत्नेका नाम ॥—निद्राणः, शयितः, २ निधाउनेका नाम ॥—

पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाङप्यधोमुखः २०९१
देवानञ्चति देवद्र्यङ् विष्वद्र्यङ् विष्वगञ्चति २०९२
यः सहाञ्चति सध्र्यङ् स स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति २०९३
वदो वदावदो वक्ता वागीशो वाक्पतिः समौ २०९४
वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि २०९५
स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् २०९६
दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ शक्लः प्रियंवदे २०९७
लोहलः स्यादस्फुटवाग्गर्ह्यवादी तु कद्वदः २०९८
समौ कुवादकुचरौ स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः २०९९
रवणः शब्दनो नान्दीवादी नान्दीकरः समौ २१००

पराङ्मुखः, पराचीनः, २ विमुख (कंढो) फर्काउनेका नाम ॥—अवाङ्, अधोमुखः, २ उँधोमुख गर्नेका नाम ॥ यो देवानञ्चति स देवद्र्यङ् १ देवताको पूजा गर्नेको नाम ॥ यो विष्वगञ्चति स विष्वद्र्यङ् १ चारैतिर लाग्नेको नाम ॥ यः सहाञ्चति स सध्र्यङ् १ सँग लाग्नेको नाम ॥—यस्तिरोऽञ्चति स तिर्यङ् १ तेर्सो हिड्नेको नाम ॥—वदः, वदावदः, वक्ता, ३ वक्ता (बोलक्कड)का नाम ॥—वागीशः, वाक्पतिः, २ उचित बोल्नेका नाम ॥—वाचोयुक्तिपटुः, वाग्मी, २ खूब असल बोल्नेका नाम ॥—वावदूकः, अतिवक्ता, २ धेरै बोल्नेका नाम ॥—जल्पाकः, वाचालः, वाचाटः, बहुगर्ह्यवाक्, ४ तथ्य कुरो नजानी धेरै बोल्नेका नाम ॥—दुर्मुखः, मुखरः, अबद्धमुखः, ३ दुर्मुखा (कच्कचे)का नाम ॥—शक्लः, प्रियंवदः, २ प्रिय (मिठो बोल्ने)का नाम ॥—लोहलः, अस्फुटवाक्, २ अक्षर खायेर अस्पष्ट बोल्नेका नाम ॥—गर्ह्यवादी, कद्वदः, २ नजाति (नराम्रो) बोल्नेका नाम ॥—कुवादः, कुचरः, २ आर्काको (बत्खोई) गरेर बोल्नेका नाम ॥—असौम्यस्वरः, अस्वरः, २ रूखो नमीठो स्वर हुनेका नाम ॥—

जडोऽज्ञ एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते २१०१
तूष्णींशीलस्तु तूष्णीका नग्नोऽवासा दिगम्बरे २१०२
निष्कासितोऽवकृष्टः स्यादपध्वस्तस्तु धिक्कृतः २१०३
आत्तगर्वोऽभिभूतः स्याद्दापितः साधितः समौ २१०४
प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात् प्रत्याख्यातो निराकृतः २१०५
निकृतः स्याद्विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु वञ्चितः २१०६
मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः २१०७
अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो बद्धे कीलितसंयतौ २१०८
आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात् कांदिशीको भयद्रुतः २१०९

रवणः, शब्दनः, २ सामान्य शब्द गर्नेका नाम ॥—नान्दीवादी, नान्दीकरः, २ मङ्गल वचन बोल्नेका नाम ॥—जडः, अज्ञः, २ जड् (पट्मूर्ख)का नाम ॥ एडमूकः १ बोल्न सुन्न नजान्ने लाटो बहिराको नाम ॥—तूष्णींशीलः, तूष्णीकः, २ चुप् लाग्नेका नाम ॥—नग्नः, अवासाः, दिगम्बरः, ३ नङ्गा (नाङ्गा)का नाम ॥—निष्कासितः, अवकृष्टः, २ लगायेका कामबाट निकालियेकाका नाम ॥—अपध्वस्तः, धिक्कृतः, २ धिक्कार पायेका (झपारियेका)का नाम ॥—आत्तगर्वः, अभिभूतः, २ घमण्ड तोडियेका-का नाम ॥—दापितः, साधितः, २ दिलाईयेकाका नाम ॥—प्रत्यादिष्टः, निरस्तः, प्रत्याख्यातः, निराकृतः, ४ प्रत्याख्यान (स्वीकार) नगरियेकाका नाम ॥—निकृतः, विप्रकृतः, २ अपकार गरियेकाका नाम ॥—विप्रलब्धः, वञ्चितः, २ ठगियेकाका नाम ॥—मनोहतः, प्रतिहतः, प्रतिबद्धः, हतः, ४ आफ्नु कार्य असफलभै हिस्स (डिच्च) पर्नेका नाम ॥—अधिक्षिप्तः, प्रतिक्षिप्तः, २ झौंटियेकाका नाम ॥—बद्धः, कीलितः, संयतः, ३ बाँधियेका-का नाम ॥—आपन्नः, आपत्प्राप्तः, २ आपत्तिमा पर्नेका नाम ॥—कांदि-शीकः, भयद्रुतः, २ डरले आत्तियेका (कता जाँउँ कता जाँउँ) भयेकाका

आक्षारितः क्षारितोऽभिशस्ते संकसुकोऽस्थिरे २११०
व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ विहस्तव्याकुलौ समौ २१११
विक्लवो विह्वलः स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः २११२
कश्यः कशार्हे संनद्धे त्वाततायी वधोद्यते २११३
द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ २११४
विष्यो विषेण यो वध्यो मुसल्यो मुसलेन यः २११५
विश्विदानोऽकृष्णकर्मा चपलश्चिकुरः समौ २११६
दोषैकदृक् पुरोभागी निकृतस्त्वनृजुः शठः २११७
कर्णेजपः सूचकः स्यात् पिशुनो दुर्जनः खलः २११८

नाम ।।—आक्षारितः, क्षारितः, अभिशस्तः, ३ समाजमा गर्हित वातलागेका-का नाम ।।—संकसुकः, अस्थिरः, २ अस्थिर (चञ्चल) चित्त हुनेका नाम ।।—व्यसनार्तः, उपरक्तः, २ दैवलागेर मानिसले गर्दा आजीत पीडित भयेकाका नाम ।।—विहस्तः, व्याकुलः, २ शोकादिले व्याकुल भयेकाका नाम ।।—विक्लवः, विह्वलः, २ शोकादिले गलेकाका नाम ।।—विवशः, अरिष्टदुष्टधीः, २ मरण नजीक आयेर अहमँत्यैलागेकाका नाम ।।—कश्यः, कशार्हः, २ कोराठोक्नलायकका नाम ।। आततायी १ मार्न लायक आततायीका नाम ।।—अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिधनापहः । क्षेत्र-दारहरश्चैव षडेते आततायिनः ।। ई ६ आततायि कहिन्छन् ।।—द्वेष्यः, अक्षिगतः, २ रिसगरियेकाका नाम ।।—वध्यः, शीर्षच्छेद्यः, २ मार्नलायक-का नाम ।।—यो विषेण वध्यः स विष्यः १ बिषः खवायेर मार्नलायकको नाम ।। यो मुसलेन वध्यः स मुसल्यः १ मुसलले ठोकेर मार्नलायकको नाम ।।—शिश्विदानः, अकृष्णकर्मा, २ पुण्य गर्नेका नाम ।।—चपलः, चिकुरः, २ चट्पटेका नाम ।।—दोषैकदृक्, पुरोभागी, २ खोट्लाउनेका नाम ।।—निकृतः, अनृजुः, शठः, ३ दूषित अन्तकरण हुने (शट कपटि

नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वञ्चकः २११९
अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः २१२०
कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः २१२१
निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः २१२२
वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ २१२३
अहंकारवानहंयुः शुभंयुस्तु शुभान्वितः २१२४
दिव्योपपादुका देवा नृगवाद्या जरायुजाः २१२५
स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः २१२६
उद्भिदस्तरुगुल्माद्या उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् २१२७

वद्मास) का नाम ॥—कर्णेजपः, सूचकः, २ काने खुसीगरी अर्काको अपवाद गर्नेका नाम ॥—पिशुनः, दुर्जनः, खलः, ३ छुल्याहाका नाम ॥ —नृशंसः, घातुकः, क्रूरः, पापः, ४ अर्काको द्रोह (विगार) गर्नेका नाम ॥—धूर्तः, वञ्चकः, २ ठगका नाम ॥—अज्ञः, मूढः, यथाजातः, मूर्खः, वैधेयः, बालिशः, ६ मूर्खका नाम ॥—कदर्यः, कृपणः, क्षुद्रः, किंपचानः, मितंपचः, ५ कंजुस् कृपणी (क्षुद्र)का नाम ॥—निःस्वः, दुर्विधः, दीनः, दरिद्रः, दुर्गतः, ५ कंगालोका नाम ॥—वनीयकः, याचनकः, मार्गणः, याचकः, अर्थी, ५ माग्नेका नाम ॥—अहंकारवान्, अहंयुः, २ अहंकारी (घमण्डी)का नाम ॥—शुभंयुः, शुभान्वितः, २ कल्याण चिताउनेका नाम ॥ दिव्योपपादुका १ देवयोनि (देवता)को नाम ॥—जरायुजाः १ साल नालले युक्तभै जन्मने मानिस गाईभैसी घोड़ा आदिको नाम ॥—स्वेदजाः, १ भूस्वेद जमीन आदिको गर्मी पसिनावाट पैदा हुने कमिला डाँस उडुस जंरा आदिको नाम ॥ अण्डजाः १ फूलवाट जन्मने पक्षी सर्प आदिको नाम ॥ इति विशेष्यतिघ्नान्तरगतः प्राणिवर्गः । अथ स्थावर वर्गः ॥—उद्भित्, उद्भिजम्, उद्भिदम्, ३ पृथिवीमा उम्रने तृण आदिका

सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् २१२८
कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् २१२९
तदासेचकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् २१३०
अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् २१३१
निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः २१४२
कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः २१३३
मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् २१३४
पूतं पवित्रं मेध्यं च वीध्रं तु विमलार्थकम् २१३५
निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् २१३६
असारं फल्गु शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके २१३७
क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः २१३८
मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्होऽनवरार्ध्यवत् २१३९

नाम ।।—सुन्दरम्, रुचिरम्, चारु, सुषमम्, साधु, शोभनम्, कान्तम्, मनोरमम्, रुच्यम्, मनोज्ञम्, मञ्जु, मञ्जुलम्, १२ राम्राका नाम ।।—आसेचनकं १ हेर्दा नअघाईने अति राम्राका नाम ।।—अभीष्टम्, अभीप्सितम्, हृद्यम्, दयितम्, वल्लभम्, प्रियम्, ६ प्यारा चिजका नाम ।।—निकृष्टः, प्रतिकृष्टः, अर्वा, रेफः, याप्यः, अवमः, अधमः, कुपूयः, कुत्सितः, अवद्यः, खेटः, गर्ह्यः, अणकः, १३ घटिया (अधम)का नाम ।।—मलीमसम्, मलिनम्, कच्चरम्, मलदूषितम्, ४ मैलाका नाम ।।—पूतम्, पवित्रम्, मेध्यम्, ३ पवित्र (शुद्ध)का नाम ।।—वीध्रम्, विमलम्, २ निर्मल (सफा)का नाम ।।—निर्णिक्तम्, शोधितम्, मृष्टम्, निःशोध्यम्, अनवस्करम्, ५ शुद्ध सफा सुग्घ पारियेकाका नाम ।।—असारम्, फल्गु, २ केही सार सत्व नभयेकाका नाम ।।—शून्यम्, वशिकम्, तुच्छम्, रिक्तकम्, ४ खाली (रित्ता)का नाम ।।—प्रधानम्, प्रमुखः, प्रवेकः

पराध्र्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम् २१४०
श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात् सत्तमश्चातिशोभने २१४१
स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः २१४२
सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः २१४३
अप्राग्र्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने २१४४
विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् २१४५
वड्रोरुविपुलं पीनपीव्नी तु स्थूलपीवरे २१४६
स्तोकाल्पक्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु २१४७
स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणवः २१४८
अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि २१४९
प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु २१५०

अनुत्तमः, उत्तमः, मुख्यः, वर्यः, वरेण्यः, प्रवर्हः, अनवराध्र्यः, पराध्र्यः, अग्रः, प्राग्रहरः, प्राग्र्यः, अग्र्यः, अग्रीयः, अग्रियः, १७ मुख्य (प्रधान) का नाम ॥ प्रधानं नित्य नपुंसकमाछ ॥ श्रेयान्, श्रेष्ठः, पुष्कलः, सत्तमः, अतिशोभनः, ५ अति असलका नाम ॥—व्याघ्रः, पुंगवः, ऋषभः, कुञ्जरः, सिंहः, शार्दूलः, ई ६ र इत्यादि अरू पनि शब्द समासमा उत्तरपदभयेमा श्रेष्ठार्थ बोधक हुन्छन् पुंलिङ्गमा छन् एक्लैभयेमा आफ्नु अर्थबोधक हुन्छन् ॥ अप्राग्र्यम्, अप्रधानम्, उपसर्जनम्, ३ अमुख्यका नाम । अप्रधानोपसर्जने नपुंसकमाछन् ॥—विशङ्कटम्, पृथु, बृहत्, विशालम्, पृथुलम्, महत्, वड्रम्, उरु, विपुलम्, ९ ठूला (फैलावट)का नाम ॥—पीनम्, पीव, स्थूलम्, पीवरम्, ४ मोटाका नाम ॥—स्तोकः, अल्पः, क्षुल्लकः, ३ सानाका नाम ॥—सूक्ष्मम्, श्लक्ष्णम्, दभ्रम्, कृशम्, तनु, मात्रा, त्रुटिः, लवः, लेशः, कणः, अणुः ११ साह्रैसानाका नाम । मात्रात्रुटि स्त्रीलिङ्गमाछन् । लवादिः पुंमाछन् ॥—अल्पिष्ठम्, अल्पीयः, कनीयः, अणीयः, ४ अत्यन्त सानाका

पुरुहूः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च २१५१
परःशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् २१५२
गणनीये तु गणेयं संख्याते गणितमथ समं सर्वम् २१५३
विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् २१५४
समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके २१५५
घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं तनु २१५६
समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् २१५७
सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् २१५८
उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् २१५९
संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि २१६०
नेदिष्ठमन्तिकतमं स्याद्दूरं विप्रकृष्टकम् २१६१

नाम ॥—प्रभूतम्, प्रचुरम्, प्राज्यम्, अदभ्रम्, बहुलम्, बहु, पुरुहूः, पुरु, भूयिष्ठम्, स्फारम्, भूयः, भूरि, ११ धेरैका नाम। परःशताः, १ सय भन्दा बढताको नाम ॥ परःसहस्राः १ हजार भन्दा बढताको नाम ॥—गणनीयम्, गणेयम्, २ गन्न सकिने गन्नु पर्नेका नाम ॥—संख्यातम्, गणितम्, २ गनियेकाका नाम ॥—समम्, सर्वम्, विश्वम्, अशेषम्, कृत्स्नम्, समस्तम्, निखिलम्, अखिलम्, निशेषम्, समग्रम्, सकलम्, पूर्णम्, अखण्डम्, अनूनकम्, १४ सबै (निशेषका) नाम ॥ घनम्, निरन्तरम्, सान्द्रम्, ३ घनीभूत (बाक्लाका)का नाम ॥—पेलवम्, विरलम्, तनु, ३ पातलाका नाम ॥—समीपः, निकटः, आसन्नः, सन्निकृष्टः, सनीडः, सदेशः, अभ्याशः, सविधः, समर्यादः, सवेशः, उपकण्ठः, अन्तिकः, अभ्यर्णः, अभ्यग्रः, अभितः, १५ समीप (नगीचका) नाम। अभित अव्ययमा छ ॥—संसक्तम्, अव्यवहितम्, अपदान्तरम्, ३ संयुक्त (जोरियेकाका) नाम ॥—नेदिष्ठम्, अन्तिकतम्, २ साह्रै नगीचका नाम ॥—दूरम्,

दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरं दीर्घमायतम् २१६२
वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं तून्नतानतम् २१६३
उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गेऽथ वामने २१६४
न्यङ्नीचखर्वह्रस्वाः स्युरवाग्रेऽवनतानतम् २१६५
अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् २१६६
आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि २१६७
ऋजावजिह्मप्रगुणौ व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ २१६८
शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः २१६९
स्थास्नुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः २१७०
कालव्यापी स कूटस्थः स्थावरो जङ्गमेतरः २१७१
चरिष्णु जङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् २१७२

विप्रकृष्टकम्, २ टाढाका नाम ॥—दवीयः, दविष्ठम्, सुदूरम्, ३ साह्रै टाढाका नाम। दीर्घम्, आयतम्, २ लामाका नाम ॥—वर्तुलम्, निस्तलम्, वृत्तम्, ३ बाटुलाका नाम। उन्नतानतं, बन्धुरं २ ऊचा निचाका नाम ॥-उच्च, प्रांशुः, उन्नतः, उदग्रः, उच्छ्रितः, तुङ्गः, ६ अग्लाका नाम ॥-वामनः, न्यक्, नीचः, खर्वः, ह्रस्वः, ५ होचाका नाम ॥—अवाग्रम्, अवनतम्, आनतम्, ३ घोप् टियेकाका नाम ॥—अरालम्, वृजिनम्, जिह्मम्, ऊर्मिमत्, कुञ्चितम्, नतम्, आविद्धम्, कुटिलम्, भुग्नम्, वेल्लितम्, वक्रम्, ११ बाङ्गा (टेढाका) नाम ॥—ऋजुः, अजिह्मः, प्रगुणः, ३ सोझाका नाम ॥—व्यस्तः, अप्रगुणः, आकुलः, ३ मिसियेका (छास मिसभयेकाका नाम ॥—शाश्वतः, ध्रुवः, नित्यः, सदातनः, सनातनः, ५ नित्य (सँधै रहनेका) नाम ॥—स्थास्नुः, स्थिरतरः, स्थेयान्, ३ अति-स्थिर (टिकाउका) नाम। य एकरूपतया कालव्यापी स कूटस्थः १ सँधै

चलनं कम्पनं कम्प्रं चलं लोलं चलाचलम् २१७३
चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे २१७४
अतिरिक्तः समधिको दृढसंधिस्तु संहतः २१७५
कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् २१७६
जरठं मूर्तिमन्मूर्तं प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् २१७७
पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतनाः २१७८
प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः २१७९
नूत्नश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु २१८०
अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् २१८१
प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकमप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् २१८२

एक नास रहनेको नाम ॥—स्थावरः, जङ्गमेतरः, २ स्थावर (नचल्ने वृक्षादि)का नाम ॥—चरिष्णु, जङ्गमम्, चरम्, त्रसम्, इङ्गम्, चराचरम्, ६ चर (चल्ने) मनुष्यादिको नाम ॥—चलनम्, कम्पनम्, कम्प्रम्, ३ चञ्चल (चलने हल्लने)का नाम ॥—चलम्, लोलम्, चलाचलम्, चञ्चलम्, तरलम्, पारिप्लवम्, परिप्लवम्, ७ चलने (चञ्चल)का नाम ॥—अतिरिक्तः, समधिकः, २ अर्घेला (बढता)का नाम ॥—दृढसंधिः, संहतः, २ दृढसंधि (खूबजोरियेकाका) नाम ॥—कर्कशम्, कठिनम्, क्रूरम्, कठोरम्, निष्ठुरम्, दृढम्, जरठम्, मूर्तिमत्, मूर्तम्, ९ कठोर (साह्रा) का नाम ॥ प्रवृद्धम्, प्रौढम्, एधितम्. ३ बढेकाका नाम ॥—पुराणम्, प्रतनम्, प्रत्नम्, पुरातनम्, चिरन्तनम्, ५ पुरानाका नाम ॥—प्रत्यग्रः, अभिनवः, नव्यः, नवीनः, नूतनः, नवः, नूत्नः, ७ ताजा नयाँका नाम ॥—सुकुमारम्, कोमलम्, मृदुलम्, मृदु, ४ मुलायम (नरम) कमला,का नाम ॥—अन्वक्, अन्वक्षम्, अनुगम्, अनुपदम्, ४ पछाडीका नाम। अनुपदं नपुंमा र अव्ययमा पनिछ ॥—प्रत्यक्षम्, ऐन्द्रियकम्, २ प्रत्यक्ष-

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि २१८३
अप्येकसर्ग एकाग्र्योऽप्येकायनगतोऽपि सः २१८४
पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथास्त्रियाम् २१८५
अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमाः २१८६
मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम् २१८७
साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एककः २१८८
भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि २१८९
उच्चावचं नैकभेदमुच्चण्डमविलम्बितम् २१९०
अरुंतुदं तु मर्मस्पृगबाधं तु निरर्गलम् २१९१
प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्ठु च २१९२
वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् २१९३

इन्द्रियले देखिने सुनिनेका नाम ॥ अप्रत्यक्षम्, अतीन्द्रियम्, २ अप्रत्यक्ष (इन्द्रियले नदेखिने नसुनिने धर्म आदिका) नाम ॥--एकतानः अनन्यवृत्तिः, एकाग्रः, एकायनः, एकसर्गः, एकाग्र्यः, एकायनगतः, ७ एकाग्रका नाम ॥—आदिः, पूर्वः, पौरस्त्यः, प्रथमः, आद्यः, ५ अघिल्ला (पहिला)का नाम ॥ आदिः पुं. मात्र ॥—अन्तः, जघन्यम्, चरमम्, अन्त्यम्, पाश्चात्यम्, पश्चिमम्, ६ पछिल्लाका नाम । अन्तः पुं. नपुं. मानैछ ॥—मोघम्, निरर्थकम्, २ व्यर्थ (बेकाम)का नाम ॥—स्पष्टम्, स्फुटम्, प्रव्यक्तम्, उल्बणम्, ४ स्पष्टका नाम ॥ साधारणम्, सामान्यम्, २ साधारण (मामूली)का नाम ॥—एकाकी, एकः, एककः, ३ एक्लाका नाम ॥—भिन्नः, अन्यतरः एकः, त्वः, अन्यः, इतरः, ६ भिन्न (आर्का)का नाम ॥—उच्चावचम्, नैकभेदम्, २ अनेकतरहका नाम ॥ उच्चण्डम्, अविलम्बितम्, २ अविलम्बका नाम ॥—अरुंतुदम्, मर्मस्पृक्, २ मर्म छेडनेका नाम ॥—अबाधम्, निरर्गलम्, २ बाधा (छेकथुन) नभयेका

संकटं ना तु संबाधः कलिलं गहनं समे २१९४
संकीर्णे संकुलाकीर्णे मुण्डितं परिवापितम् २१९५
ग्रन्थितं संदितं दृब्धं विसृतं विस्तृतं ततम् २१९६
अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात् प्राप्तप्रणिहिते समे २१९७
वेल्लितप्रेङ्खिताधूतचलिताकम्पिता धुते २१९८
नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः २१९९
परिक्षिप्तं तु निवृतं मूषितं मुषितार्थकम् २२००
प्रवृद्धप्रसृते न्यस्तनिसृष्टे गुणिताहते २२०१
निदिग्धोपचिते गूढगुप्ते गुण्ठितरूषिते २२०२

छाडाका नाम ।। प्रसव्यम्, प्रतिकूलम्, अपसव्यम्, अपष्ठु, ४ प्रतिकूल (विरोधी)का नाम । यद्वामं शरीरं तत् सव्यं १ बाँयाँ शरीरको नाम । यद्दक्षिणं शरीरं तत् अपसव्यं १ दाहिने शरीरको नाम ।।—संकटम्, संबाधः, २ भिड् (घुँईचा)का नाम । संबाधः पुं. मात्र ।।—कलिलम्, गहनम्, २ गहन (पस्न नसकिने)का नाम ।।—संकीर्णम्, संकुलम्, आकीर्णम्, ३ साँघुरो भयेका वस्तुका नाम ।।—मुण्डितम्, परिवापितम्, २ मुण्डन गरिसक्नेका नाम ।।—ग्रन्थितम्, संदितम्, दृब्धम्, ३ गुँथियेकाका नाम ।।—विसृतम्, विस्तृतम्, ततम्, ३ फैलियेकाका नाम ।।—अन्तर्गतम्, विस्मृतम्, २ बिर्सियेकाका नाम ।।—प्राप्तम्, प्रणिहितम्, २ पाईयेकाका नाम ।।—वेल्लितः, प्रेङ्खितः, आधूतः, चलितः, आकम्पितः, धुतः, ६ अलि अलि हल्लियेकाका नाम ।।—नुत्तः, नुन्नः, अस्तः, निष्ठ्यूतः, आविद्धः, क्षिप्तः, ईरितः, ७ मिल्कायेका (फ्याँके)काका नाम ।। —परिक्षिप्तम्, निवृतम्, २ प्रखाल आदिले घेरियेकाका नाम ।।—मूषितम्, मुषितम्, २ चोरियेकाका नाम ।।—प्रवृद्धम्, प्रसृतम्, २ लम्केकाका नाम ।।—न्यस्तम्, निसृष्टम्, २ राखेका (छोड़ियेका)का नाम ।।—

द्रुतावदीर्णे उद्गूर्णोद्यते काचितशिक्यिते २२०३
घ्राणघ्राते दिग्धलिप्ते समुदक्तोद्धृते समे २२०४
वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् २२०५
रुग्णं भुग्नेऽथ निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते २२०६
स्याद्विनाशोन्मुखं पक्वं ह्रीणह्रीतौ तु लज्जिते २२०७
वृत्ते तु वृतव्यावृत्तौ संयोजित उपाहितः २२०८
प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्यन्नं रीणं स्नुतं स्रुतम् २२०९
संगूढः स्यात्संकलितोऽवगीतः ख्यातगर्हणः २२१०

गुणितम्, आहतम्, २ गुनियेकाका नाम ॥—निदिग्धम्, उपचितम्, २ बढेका पुष्ट भयेकाका नाम ॥—गूढम्, गुप्तम्, २ लुक्नेका नाम ॥—गुण्ठितम्, रूषितम्, २ पोतियेकाका नाम ॥—द्रुतम्, अवदीर्णम्, २ पग्लेकाका नाम ॥—उद्गूर्णम्, उद्यतम्, २ ऊजायेका हतियार आदिका नाम ॥—काचितम्, शिक्यितम्, २ शिखामा झुण्ड्यायेकाका नाम ॥—घ्राणम्, घ्रातम्, २ सुँघियेकाका नाम ॥—दिग्धम्, लिप्तम्, २ लेपियेका-का नाम ॥—समुदक्तम्, उद्धृतम्, २ उचालियेकाका नाम ॥—वेष्टितम्, वलयितम्, संवीतम्, रुद्धम्, आवृतम्, ५ घेरियेकाका नाम ॥—रुग्णम्, भुग्नम्, २ भाँचियेका नाम ॥—निशितम्, क्ष्णुतम्, शातम्, तेजितम्, ४ सान आदि लायेर धारिलो पारेका हतियार आदिका नाम ॥—विनाशो-न्मुखं, पक्वं, २ पाकेका (नष्ट हुनै लागेका)का नाम ॥—ह्रीणः, ह्रीतः, लज्जितः, ३ लज्जायेकाका नाम ॥—वृत्तः, वृतः, व्यावृत्तः, ३ वरण गरेकाका नाम ॥—संयोजितः, उपाहितः, २ संयुक्त (जोरियेकाका) नाम ॥—प्राप्यम्, गम्यम्, समासाद्यम्, ३ प्राप्त गर्न सकिनेका नाम ॥—स्यन्नम्, रीणम्, स्नुतम्, स्रुतम्, ४ बगेका पानी आदिका नाम ॥—संगूढः, संकलितः, २ संग्रह (जम्मा गरियेका) अङ्कादिका नाम ॥—अवगीतः,

विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः २२११
अवरीणो धिक्कृतश्चाप्यवध्वस्तोऽवचूर्णितः २२१२
अनायासकृतं फाण्टं स्वनितं ध्वनितं समे २२१३
बद्धे संदानितं मूतमुद्दितं संदितं सितम् २२१४
निष्पक्वे क्वथितं पाके क्षीराज्यहविषां शृतम् २२१५
निर्वाणो मुनिवह्न्यादौ निर्वातस्तु गतेऽनिले २२१६
पक्वं परिणते गूनं हन्ने मीढं तु मूत्रिते २२१७
पुष्टे तु पुषितं सोढे क्षान्तमुद्वान्तमुद्गते २२१८
दान्तस्तु दमिते शान्तः शमिते प्रार्थितेऽर्दितः २२१९

ख्यातगर्हणः, २ बदनाम भयेकाका नाम ॥—विविधः, बहुविधः, नानारूपः, पृथग्विधः, ४ अनेकतरहका नाम ॥—अवरीणः, धिक्कृतः, २ निन्दाले धिक्कारपायेकाका नाम ॥–अवध्वस्तः,अवचूर्णितः,२ मसीनु (धूलो पारियेका-का नाम ॥—अनायासकृतं, फाण्टं, २ थिच् थाच् पारेर पानीमा भिजायेर छानेका (क्वाथ)को र दहिमथेर घिउलाग्ने वेलाका (फीजका) पनि नाम हुन् ॥—स्वनितम्, ध्वनितम्, २ बज्नेका नाम ॥—बद्धम्, संदा-नितम्, मूतम्, उद्दितम्, संदितम्, सितम्, ६ बाँधियेकाका नाम ॥—निष्पक्वम्, क्वथितम्, २ क्वाथ गरी पाकेका काँढा औषधी आदिका नाम ॥ शृतं १ राम्रो ततायेका दूध घिउ लाहा आदिको नाम ॥ निर्वाण १ मुक्ति प्राप्त ऋषि मुनिको र निभेका आगाको नाम ॥—गते अनिले निर्वात १ वातरहित स्थानको नाम ॥—पक्वम्, परिणतम्, २ पाकेका (तयार) भयेकाका नाम ॥—गूनम्, हन्नम्, २ हगियेका स्थान आदिका नाम ॥—मीढम्, मूत्रितम्, २ मूतियेकाका नाम ॥—पुष्टम्, पुषितम्, २ पोसियेकाका (खसि आदिका) नाम ॥—सोढम्, क्षान्तम्, २ सहियेकाका नाम ॥—उद्वान्तः, उद्गतः, २ छादियेका अन्नादिका नाम ॥

ज्ञप्तस्तु ज्ञपिते छन्नश्छादिते पूजितेऽञ्चितः २२२०
पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेऽवसिते सितः २२२१
प्रुष्टप्लुष्टोषिता दग्धे तष्टत्वष्टौ तनूकृते २२२२
वेधितच्छिद्रितौ विद्धे विन्नवित्तौ विचारिते २२२३
निष्प्रभे विगतारोकौ विलीने विद्रुतद्रुतौ २२२४
सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ दारि भिन्नभेदितौ २२२५
ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतते २२२६
स्यादर्हिते नमस्यितनमसितमपचायितार्चितापचितम् २२२७
वरिवसिते वरिवस्यितमुपासितं चोपचरितं च २२२८

दान्तः, दमितः, २ दमन गरियेका (तहलाईयेका) दायियेकाका नाम ॥ शान्तः, शमितः, २ शान्त गराईयेकाका नाम ॥ प्रार्थितः, अर्दितः, २ मागियेकाका नाम ॥—ज्ञप्तः, ज्ञपितः, २ ज्ञान गरायियेका (जनायेका) का नाम ॥ छन्नः, छादितः, २ ढाकियेकाका नाम ॥—पूजितः, अञ्चितः, २ पूजियेकाका नाम ॥—पूर्णः, पूरितः, २ भरियेकाका नाम ॥ क्लिष्टः, क्लिशितः, २ दुःख पायेकाका नाम ॥—अवसितः, सितः, २ समाप्त गरियेकाका नाम ॥—प्रुष्टः, प्लुष्टः, उषितः, दग्धः ४ डढेकाका नाम ॥—तष्टः, त्वष्टः, तनूकृतः, ३ ताछियेकाका नाम । वेधितः, छिद्रितः, विद्धः, ३ छेडियेकाका नाम ॥—विन्नः, वित्तः, विचारितः, ३ विचार गरियेकाका नाम ॥—निष्प्रभः, विगतः, अरोकः, ३ निस्तेजका नाम ॥ विलीनः, विद्रुतः, द्रुतः, ३ पग्लेकाका नाम ॥—सिद्धः, निर्वृत्तः, निष्पन्नः, ३ तयारभै सकेकाका नाम ॥—दारितः, भिन्नः, भेदितः, ३ चिरियेकाका नाम ॥—ऊतम्, स्यूतम्, उतम्, ३ सियेकाका नाम ॥—अर्हितम्, नमस्यितम्, नमसितम्, अपचायितम्, अर्चितम्, अपचितम्, ६ सन्मान दण्डवत् प्रणाम गरियेका माता पिता गुरुजनादिका नाम ॥—वरिवसितम्, वरिवस्यितम्,

संतापितसंतप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च २२२९
हृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रह्लन्नः प्रमुदितः प्रीतः २२३०
छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णम् २२३१
स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम् २२३२
लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च २२३३
अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् २२३४
आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च २२३५
त्रातं त्राणं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च २२३६
अवगणितमवमतावज्ञातेऽवमानितं च परिभूते २२३७
त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टे २२३८

उपासितम्, उपचरितम्, ४ टहल (सेवा शुश्रुषा) गरियेकाका नाम ॥—संतापितम्, संतप्तम्, धूपितम्, धूपायितम्, दूनम्, ५ संतप्त हुनेका र तपायियेका सुन चादि आदिका पनि नाम ॥—हृष्टः, मत्तः, तृप्तः, प्रह्लन्नः, प्रमुदितः, प्रीतः ६ प्रसन्न (खुसीहुने) का नाम ॥—छिन्नम्, छातम्, लूनम्, कृत्तम्, दातम्, दितम्, छितम्, वृक्णम्, ८ काटियेकाका काष्ठ आदिका नाम ॥—स्रस्तम्, ध्वस्तम्, भ्रष्टम्, स्कन्नम्, पन्नम्, च्युतम्, गलितम्, ७ खसेकाका नाम-जस्तै आम्रादि फल खस्तछन् ॥—लब्धम्, प्राप्तम्, विन्नम्, भावितम्, आसादितम्, भूतम्, ६ प्राप्त गरियेका पायियेकाका नाम ॥—अन्वेषितम्, गवेषितम्, अन्विष्टम्, मार्गितम्, मृगितम्, ५ खोजियेकाका नाम ॥—आर्द्रम्, सार्द्रम्, क्लिन्नम्, तिमितम्, स्तिमितम्, समुन्नम्, उत्तम्, ७ भिजेकाका नाम ॥—त्रातम्, त्राणम्, रक्षितम्, अवितम्, गोपायितम्, गुप्तम्, ६ रक्षा गरियेका (बचायियेका) का नाम ॥—अवगणितम्, अवमतम्, अवज्ञातम्, अवमानितम्, परिभूतम्, ५ अपमान गरियेका (हेपियेकाका) नाम ॥—त्यक्तम्, हीनम्, विधुतम्, समुज्झितम्,

उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम्　२२३९
बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते　२२४०
ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्　२२४१
संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम्　२२४२
ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि　२२४३
अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि　२२४४
भक्षितचर्वितलीढप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम्　२२४५
अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते　२२४६
क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः　२२४७
क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुलप्रकर्षार्थाः　२२४८

धूतम्, उत्सृष्टम्, ६ त्याग गरियेका (छोड़ियेका) वस्तुका नाम ॥—उक्तम्, भाषितम्, उदितम्, जल्पितम्, आख्यातम्, अभिहितम्, लपितम्, ७ कहियेका वस्तुका नाम ॥—बुद्धम् बुधितम्, मनितम्, विदितम्, प्रतिपन्नम्, अवसितम्, अवगतम्, ७ बुझियेका (ज्ञान भयेका वस्तु)का नाम ॥—ऊरीकृतम्, उररीकृतम्, अङ्गीकृतम्, आश्रुतम्, प्रतिज्ञातम्, संगीर्णम्, विदितम्, संश्रुतम्, समाहितम्, उपश्रुतम्, उपगतम्, ११ स्वीकार गरियेका वस्तुका नाम ॥—ईलितम्, शस्तम्, पणायितम्, पनायितम्, प्रणुतम्, पणितम्, पनितम्, गीर्णम्, वर्णितम्, अभिष्टुतम्, ईडितम्, स्तुतम्, १२ प्रशंसा (तारिफ) गरियेका बस्तुका नाम ॥—भक्षितम्, चर्वितम्, लीढम्, प्रत्यवसितम्; गिलितम्, खादितम्, प्सातम्, अभ्यवहृतम्, अन्नम्, जग्धम्, ग्रस्तम्, ग्लस्तम्, अशितम्, भुक्तम्, १४ खाईयेका वस्तुका नाम ॥—यथा अतिशयेन क्षिप्रः क्षेपिष्ठः, १ अति छीटाको नाम ॥ क्षोदिष्ठः १ अति क्षुद्र (चुत्था)को नाम ॥ प्रेष्ठः १ अति प्यारा (प्रियको) नाम ॥ वरिष्ठः १ अति ठूलाको नाम ॥ स्थविष्ठः १ अति स्थूल (ठूलाको)

साधिष्ठद्राघिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठह्रसिष्ठवृन्दिष्ठाः २२४९
बाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये २२५०

इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ४. अथ संकीर्णवर्गः

प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैः संकीर्णे लिङ्गमुन्नयेत् २२५१
कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः २२५२
साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे २२५३
यदृच्छा स्वैरिता हेतुशून्या त्वास्या विलक्षणम् २२५४
शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः २२५५
अवदानं कर्म वृत्तं काम्यदानं प्रवारणम् २२५६
वशक्रिया संवननं मूलकर्म तु कार्मणम् २२५७

नाम ॥ बंहिष्ठः १ अति बहुल (ज्यादा धेरै)को नाम ॥ अतिशयेन बाढः साधिष्ठः १ ज्यादा दृढको नाम ॥ द्राघिष्ठः, १ अतिदीर्घ (ज्यादा लामू)को नाम ॥ स्फेष्ठः, १ अतिस्थिरको नाम ॥ गरिष्ठः,१ अतिठूलो (अतिभारीको) नाम ॥ ह्रसिष्ठः १ अतिह्रस्व (साह्रै छोटाको) नाम ॥ वृन्दिष्ठः १ अति प्रधानको नाम ॥

२२५१-२३३५ यो संकीर्ण नामक वर्गमा प्रकृतिः प्रत्ययः को अर्थः र आदि शब्दात् रूपभेद आदिबाट पनि लिङ्ग बुझ्नुपर्छ ॥—कर्मन्, क्रिया, २ कामका नाम ॥ अपरस्परं १ लगातार काम हुँदै रहनु र लगातार काम गर्ने वालाको नाम त्रिलिङ्गछ ॥ पारायणं १ साकल्य (सकलपना)का नाम ॥ तुरायणं १ लाग्नुको नाम ॥—यदृच्छा, स्वैरिता, २ स्वतन्त्रताका नाम ॥ विलक्षणम् , १ विनाकारण रहनु विचित्र २ को नाम ॥—शमथः, शमः, शान्तिः, ३ शान्तपन शान्तिका नाम ॥—दान्तिः, दमथः, दमः, ३ दम (इन्द्रिय वसमा गर्नुका) नाम ॥—अपदानम्, अवदानम् , कर्मवृत्तम् , ३ बीतेका कामका नाम ॥—काम्यदानम्, प्रवारणम्,

विधूननं विधुवनं तर्पणं प्रीणनावनम् २२५८
पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणमित्यपि २२५९
सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं भिदा २२६०
आक्रोशनमभीषङ्गः संवेदो वेदना न ना २२६१
संमूर्च्छनमभिव्याप्तिर्याञ्चा भिक्षार्थनार्दना २२६२
वर्धनं छेदनेऽथ द्वे आनन्दनसभाजने २२६३
आप्रच्छन्नमथाम्नायः संप्रदायः क्षये क्षिया २२६४
ग्रहे ग्राहो वशः कान्तौ रक्ष्णस्त्राणे रणः क्वणे २२६५

---

२ मनले चाहना गरेको दान दिनाका नाम ॥—वशक्रिया, संवननम्, २ बशीकरण (मन्त्र मणि) आदिले बस गर्नाका नाम ॥—कार्मणम्, मूलकर्मन्, २ औषधी जडी बुटि आदिले बस टुना मुना गर्नाका नाम ॥ विधूननम्, विधुवनम्, २ हल्लाउनाका नाम ॥—तर्पणम्, प्रीणनम्, अवनम्, ३ तृप्त पार्नाका नाम ॥—पर्याप्तिः, परित्राणम्, हस्तवारणम्, ३ मार्न तयार भयेका वाट वचावट् (रोक्नु)का नाम ॥—सेवनम्, सीवनम्, स्यूतिः, ३ सिउनाका नाम ॥—विदरः, स्फुटनम्, भिदा, ३ फाट्नाका नाम ॥—आक्रोशनम्, अभीषङ्गः, २ गालि गर्नु (सराप गर्नु)का नाम ॥—संवेदः, वेदना, २ जान्नका (अनुभव)का नाम ॥ वेदना पुं.मा छैन ॥—संमूर्च्छनम्, अभिव्याप्तिः २ चारै तर्फवाट भरिनु र ढाक्नाका नाम ॥—याञ्चा, भिक्षा, अर्थना, अर्दना, ४ माग्नाका नाम ॥—वर्धनम्, छेदनम्, २ काट्नाका नाम ॥—आनन्दनम्, सभाजनम्, आप्रच्छन्नम्, ३ कुशल प्रश्नादिले आनन्दित गराउनाका नाम ॥—आम्नायः, संप्रदायः, २ रिवाज (गुरु परम्परा उपदेश कुल परम्परा गत)का नाम ॥ क्षयः, क्षिया, २ क्षय (नाश)का नाम ॥—ग्रहः, ग्राहः, २ ग्रहण गर्नु (पकड्नु)का नाम ॥—वशः, कान्तिः, २ इच्छाका नाम ॥—रक्ष्णः, त्राणः, २ रक्षाका

व्यधो वेधे पचा पाके हवो हूतौ वरो वृतौ २२६६
ओषः प्लोषे नयो नाये ज्यानिर्जीर्णौ भ्रमो भ्रमौ २२६७
स्फातिर्वृद्धौ प्रथा ख्यातौ स्पृष्टिः पृक्तौ स्नवः स्रवे २२६८
एधा समृद्धौ स्फुरणे स्फुरणा प्रमितौ प्रमा २२६९
प्रसूतिः प्रसवे श्च्योते प्राघारः क्लमथः क्लमे २२७०
उत्कर्षोऽतिशये संधिः श्लेषे विषय आश्रये २२७१
क्षिपायां क्षेपणं गीर्णिर्गिरौ गुरणमुद्यमे २२७२
उन्नाय उन्नये श्रायः श्रयणे जयने जयः २२७३

नाम ॥—रणः, क्वणः, २ शब्द गर्नेका (बज्ना)का नाम ॥—व्यधः, वेधः, २ छेद्न (छेड्ना)का नाम ॥—पचा, पाकः: २ पाक्नाका नाम ॥—हवः, हूतिः, २ हपानुं (बोलाउँना)का नाम ॥—वरः, वृतिः, २ प्रखाल आदिको घेराका र तप आदि बाट वरदान प्राप्त गर्नाका नाम ॥—ओषः, प्लोषः, २ डढ्नाका नाम ॥—नयः, नायः, २ लैजानाका र नीतिका नाम ॥—ज्यानिः, जीर्णिः, २ थोत्रिनाका (पुरानुहुनाका) नाम ॥—भ्रमः, भ्रमिः, २ रिंगटा (भ्रमण) का नाम ॥—स्फातिः, वृद्धिः, २ बढ्नाका नाम ॥—प्रथा, ख्यातिः, २ प्रसिद्ध हुनाका नाम ॥—स्पृष्टिः, पृक्तिः, २ छुनाका नाम ॥—स्नवः, स्रवः, २ विस्तारी बग्नाका नाम ॥—एधा, समृद्धिः, २ बढ्नाका नाम ॥—स्फुरणम् , स्फुरणा, २ फर्फराउनु र फुर्तिलो हुनाका नाम ॥—प्रमितिः, प्रमा, २ यथार्थ ज्ञानका नाम ॥—प्रसूतिः, प्रसवः, २ जन्मनाका नाम ॥—श्च्योतः, प्राघारः, २ चुहुना (बग्ना)का नाम ॥—क्लमथः, क्लमः, २ थाक्नाका नाम ॥—उत्कर्षः, अतिशयः, २ बढ्ता हुनाका नाम ॥—संधिः, श्लेषः, २ जोरिनाका नाम ॥—विषयः, आश्रयः, २ अवलम्बनका नाम ॥—क्षिपा, क्षेपणम्, २ फ्याकनाका नाम ॥—गीर्णिः, गिरिः, २ निल्नाका नाम ॥—गुरणम् , उद्यमः, २ उचाल्ना-

निगादो निगदे मादो मद उद्वेग उद्भ्रमे २२७४
विमर्दनं परिमलोऽभ्युपपत्तिरनुग्रहः २२७५
निग्रहस्तद्विरुद्धः स्यादभियोगस्त्वभिग्रहः २२७६
मुष्टिबन्धस्तु संग्राहो डिम्बे डमरविप्लवौ २२७७
बन्धनं प्रसितिश्चारः स्पर्शः स्प्रष्टोपतप्तरि २२७८
निकारो विप्रकारः स्यादाकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् २२७९
परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये २२८०
अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः २२८१
प्रत्याहार उपादानं विहारस्तु परिक्रमः २२८२

का नाम ॥—उन्नायः, उन्नयः, १ माथिलाना का र तर्कना गर्नाका नाम ॥—श्रायः, श्रयणम्, ३ सेवा गर्नेका नाम ॥—जयनम्, जयः, २ जित्नाका नाम ॥—निगादः, निगदः, २ बोल्नाका नाम ॥—मादः, मदः, २ मद र हर्षका नाम ॥—उद्वेगः, उद्भ्रमः, २ दिक्क हुनाका नाम ॥—विमर्दनम्, परिमलः, २ शरीरमा कुंकुमादि मर्दनगर्नाका नाम ॥ अभ्युपपत्तिः, अनुग्रहः, २ (भलाई अनुग्रह)का नाम। निग्रहः १ खराप (विरोध)को नाम ॥—अभियोगः, अभिग्रहः, २ युद्ध आदिमा हाँक दिनु नालिस फिराद गर्नुका नाम ॥ मुष्टिबन्धः, संग्राहः, २ मुठ्याउनाका नाम ॥—डिम्बः, डमरः, विप्लवः, ३ देशोपद्रव (लूटपिट् चोरी डाँका बाझाबाझगर्नु) का नाम ॥—बन्धनम्, प्रसितिः, चारः, ३ बाँधनाका नाम ॥—स्पर्शः, स्प्रष्टा, उपतप्ता, ३ संतापका र संताप हुनेका नाम ॥—विकारः, विप्रकारः, २ अपकारका नाम ॥—आकारः, इङ्गः, इङ्गितम्, ३ अभिप्रायानुसार चेष्टा गर्नुका नाम ॥—परिणामः, विकारः, २ स्वभावको बदलिनुका नाम ॥—विकृतिः, विक्रिया, ३ विरुद्ध कर्मका नाम ॥—अपहारः, अपचयः, २ हरिनु या घट्नुका नाम ॥—समाहारः, समुच्चयः, २

अभिहारोऽभिग्रहणं निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् २२८३
अनुहारोऽनुकारः स्यादर्थस्यापगमे व्ययः २२८४
प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात् प्रवहो गमनं बहिः २२८५
वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ २२८६
हिंसाकर्माऽभिचारः स्याज्जागर्या जागरा द्वयोः २२८७
विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये २२८८
निर्वेश उपभोगः स्यात् परिसर्पः परिक्रिया २२८९
विधुरं तु प्रविश्लेषेऽभिप्रायश्छन्द आशयः २२९०
संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनम् २२९१

एकत्र हुनुका नाम ॥—प्रत्याहारः, उपादानम्, २ इन्द्रियलाई विषय बाट हटाउनु र सोहोर्नुका नाम ॥—विहारः, परिक्रमः, २ टहलनुका नाम ॥—अभिहारः, अभिग्रहणम्, २ लुट्नु चोरी गर्नु जबर्जस्ती लिनुका नाम ॥—निर्हारः, अभ्यवकर्षणम्, २ बिझेको काँढो वाँण आदि निकालनुका नाम ॥—अनुहारः, अनुकारः, २ अनुकरण (नकल) गर्नुका नाम ॥—व्ययः १ खर्चको नाम ॥—प्रवाहः, प्रवृत्तिः, २ जलादि निरन्तर बहनुका नाम ॥ प्रवहः १ जलादि बाहिर निक्लनुको नाम ॥—वियामः, वियमः, यामः, यमः, संयामः, संयमः, ६ योगका अङ्ग-धारणा-ध्यान-समाधि ई ३ का नाम ॥ अभिचारः १ मारण-मोहन उच्चाटनादि हिंसा कर्मको नाम ॥—जागर्या, जागरा, २ जागा हुनुका नाम ॥ जागरा स्त्री·पुं.मा छ ॥—विघ्नः, अन्तरायः, प्रत्यूहः, ३ बिघ्न (प्रतिबन्ध)का नाम ॥—उपघ्नः १ आड (समीपको आश्रय) काकाको थाङ्ग्रो लताको वृक्ष इत्यादि आश्रयको नाम ॥—निर्वेशः, उपभोगः, २ खानापिना वस्त्रादि पहिरनुका नाम ॥—परिसर्पः, परिक्रिया, २ छोरा बुहारी नाति नातिनी चाकर वाकर आदिले घेरिनाका नाम ॥—विधुरम्, प्रविश्लेषः, २ परिवार आदि प्रेमी जनवाट छुट्टिनाका नाम ॥—अभिप्रायः, छन्दः, आशयः, ३ आशयका नाम ॥—

परिसर्या परीसारः स्यादास्या त्वासना स्थितिः २२९२
विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः २२९३
संवाहनं मर्दनं स्याद्विनाशः स्याददर्शनम् २२९४
संस्तवः स्यात्परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणम् २२९५
नीवाकस्तु प्रयामः स्यात् संनिधिः संनिकर्षणम् २२९६
लवोऽभिलावो लवने निष्पावः पवने पवः २२९७
प्रस्तावः स्यादवसरस्त्रसरः सूत्रवेष्टनम् २२९८
प्रजनः स्यादुपसरः प्रश्रयप्रणयौ समौ २२९९
धीशक्तिर्निष्क्रमोऽस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः २३००

संक्षेपणम्, समसनम्, २ छोट्याउनाका नाम ॥—पर्यवस्था, विरोधनम्, २ विरोध गर्नाका नाम ॥—परिसर्या, परीसारः, २ चारैतिर पुग्नुका नाम ॥—आस्या, आसना, स्थितिः, ३ टिकाउ (रहनु)का नाम ॥—विस्तारः, विग्रहः, व्यासः, ३ फैलावटका नाम ॥ विस्तरः १ शब्द फैलिनाका नाम ॥—संवाहनम्, मर्दनम्, २ अङ्ग मर्दन (मिज्ना)का नाम ॥—विनाशः, अदर्शनम्, २ अन्तर्धान (नाश)का नाम ॥—संस्तवः, परिचयः, २ चिन्हु (परिचय गर्नुका) नाम ॥—प्रसरः, विसर्पणम्, २ घाव फैलनाका नाम ॥ नीवाकः, प्रयामः, २ धन धान्यादिमा अतिशय आदर गर्नुका नाम ॥—संनिधिः, संनिकर्षणम्, २ अत्यन्त नगीच् हुनुका नाम ॥—लवः, अभिलावः, लवनम्, ३ धान जौ तृण आदि हँसुवाले काट्नाका नाम ॥—निष्पावः, पवनम्, पवः, ३ धान चना जौ आदि बतायेर केलायेर फट्केर साफ पार्नुका नाम ॥—प्रस्तावः, अवसरः, २ मौका (प्रस्तावका) नाम ॥—त्रसरः, सूत्रवेष्टनम्, २ कपडा वस्त्रलाई धागो बेर्नुका नाम ॥—प्रजनः, उपसरः, २ गर्भ धारण गर्नुका नाम ॥—प्रश्रयः, प्रणयः, २ प्रेमले प्रार्थना गर्नुका नाम ॥—धीशक्तिः, निष्क्रमः, २ बुद्धिका सामर्थ्यका २ बुद्धिका

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः प्रक्रमः स्यादुपक्रमः २३०१
स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः संभ्रमस्त्वरा २३०२
प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भोऽवनायस्तु निपातनम् २३०३
उपलम्भस्त्वनुभवः समालम्भो विलेपनम् २३०४
विप्रलम्भो विप्रयोगो विलम्भस्त्वतिसर्जनम् २३०५
विश्रावस्तु प्रतिख्यातिरवेक्षा प्रतिजागरः २३०६
निपाठनिपठौ पाठे तेमस्तेमौ समुन्दने २३०७
आदीनवास्रवौ क्लेशे मेलके सङ्गसंगमौ २३०८

शुश्रूषादि गुणका नाम ॥ जस्तै शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहौ च विज्ञानं तत्वज्ञानं च धीगुणाः ॥—संक्रमः, दुर्गसंचरः, २ दुर्गम बाटो र त्यस्मा हिड्नाका नाम ॥—प्रत्युत्क्रमः, प्रयोगार्थः, २ युद्धका निमित्त ठूलो उद्योग गर्नुका नाम ॥—प्रक्रमः, उपक्रमः, २ प्रथमवार आरम्भ गर्नु (थाल्नु)का नाम ॥—अभ्यादानम्, उद्घातः, आरम्भः, ३ आरम्भ मात्रका नाम ॥—संभ्रमः, त्वरा, २ हत्पत् (हड्बड्)का नाम ॥ प्रतिबन्धः, प्रतिष्टम्भः, २ कार्यमा बाधा गर्नु (रोक्नु)का नाम ॥—अवनायः, निपातनम्, २ ऊँधो झुक्नु (पछार्नु)का नाम ॥—उपलम्भः, अनुभवः, २ साक्षात्कार पूर्वक अनुभवका नाम ॥—समालम्भः, विलेपनम्, २ शरीरमा कुमकुम चन्दन आदि विलेपनगर्नुका नाम ॥—विप्रलम्भः, विप्रयोगः, २ प्रेमी दम्पती आदिको वियोग हुनुका नाम ॥—विलम्भः, अतिसर्जनम्, २ धेरै दिनुका नाम ॥—विश्रावः, प्रतिख्यातिः, २ अत्यन्त प्रसिद्ध हुनुका नाम ॥—अवेक्षा, प्रतिजागरः, २ रखवाली गर्नु (कुर्नु) देखभाल गर्नुका नाम ॥—निपाठः, निपठः, पाठः, ३ पढ्नुका नाम ॥—तेमः, स्तेमः, समुन्दनम्, ३ भिज्नुका नाम ॥—आदीनवः, आस्रवः, क्लेशः, ३ दुःखका नाम ॥—मेलकः, सङ्गः, सङ्गमः, ३ भेट (संगम) हुनुका

संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः २३०९
परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् २३१०
निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् २३११
प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः २३१२
उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ २३१३
अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थकाः २३१४
स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये २३१५
पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः २३१६
प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् २३१७
स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् २३१८
निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः २३१९

नाम ॥—संवीक्षणम्, विचयनम्, मार्गणम्, मृगणा, मृगः, ५ केहि तात्पर्यले वस्तुको खोजि गर्नुका नाम ॥ परिरम्भः, परिष्वङ्गः, संश्लेषः, उपगूहनम्, ४ आलिङ्गन गर्नु (लपेटिनु)का नाम ॥--निर्वर्णनम्, निध्यानम्, दर्शनम्, आलोकनम्, ईक्षणम्, ५ देख्नुका नाम ॥--प्रत्याख्यानम्, निरसनम्, प्रत्यादेशः, निराकृतिः, ४ प्रत्याख्यान (चाहिदैन भनेर त्यागी दिनुका) नाम ॥ उपशायः, विशायः, २ पहरादिंदा पालै सित सुताका नाम ॥--अर्तनम्, ऋतीया, हृणीया, घृणा, ४ घृणा (निन्दा) का र दयाका नाम ॥--व्यत्यासः, विपर्यासः, व्यत्ययः, बिपर्ययः, ४ उल्टा (क्रम रहित) विन्यास पर्नु एक थोक हुनु पर्ने आर्कै थोक हुनुका नाम ॥ जस्तै विनायकं प्रकुर्वाणो रचयामास वानरम्। गणेश बनाउदा बनाउदै वानर वन्नु जस्तो-चाहन्थो एक भयो आर्को यसलाई व्यत्यास भन्दछन् ॥--पर्ययः, अतिक्रमः, अतिपातः, उपात्ययः ४ अह्रायेको नटेर्नुका नाम ॥ प्रतिशासनं १ बोलाये र नोकर आदिलाई काममा लाउनुको नाम। द्विजन्मनां स्तुतिभूमिः

स्तम्बघ्नस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते २३२०
आविधो विध्यते येन तत्र विष्वक्समे निघः २३२१
उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ २३२२
निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहास्तु गरणादिषु २३२३
आरत्यवरतिविरतय उपरामेऽथास्त्रियां तु निष्ठेवः २३२४
निष्ठ्यूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि २३२५
जवने जूतिः सातिस्त्ववसाने स्यादथ ज्वरे जूर्तिः २३२६
उदजस्तु पशुप्रेरणमकरणिरित्यादयः शापे २३२७
गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् २३२८

संस्तावः १ यज्ञ कर्ममा स्तुति गर्ने ऋत्विक्ले वस्ने नियत स्थानको नाम। उद्घनः १ अचानाको नाम ॥—स्तम्बघ्नः, स्तम्बघनः २ घास काट्ने हँसिया खुरपा आदिका नाम। आविधः १ सूईरा सीयाको नाम ॥ निघः १ सूरीलो चारै तर्फ समान बराबर भएका वृक्षादिको नाम ॥—उत्कारः, निकारः, २ धान गँहु आदिलाई धूलो भूलो उडाउनु बताउनु फट्कर्नुका नाम ॥—निगारः १ निल्नुको नाम। उद्गारः १ उगेल्नु (छादनु)को नाम। विक्षावः, १ छ्यूँ गर्नु (हा छ्यूँ)को नाम। उद्ग्राहः, डकानुको नाम ॥—आरतिः, अवरतिः, विरतिः, उपरामः, ४ कुनै कामवाट हट्नु (रोकिनु)का नाम ॥—निष्ठेवः, निष्ठ्यूतिः, निष्ठेवनम्, निष्ठीवनम्, ४ थुक्नाका नाम ॥—जवनम्, जूतिः, २ वेगका (हुत्तिनु)का नाम। सातिः, अवसानम्, २ समाप्ति (अन्त)का नाम ॥—ज्वरः, जूर्तिः २ जरोआउनु (रोगाउनु)का नाम। उदजः १ पशुधपाउनुको नाम। अकरणिः १ फलानुकाम गर्न न पायेस् भनेर सराप्नुको नाम। अजीवनिः १ वाच्न न पायेसभनेर सराप्नुको नाम। अभवनिः १ रहन नपायेस भनेर सराप्नुको नाम। उपगु (व्यक्ति विशेष) वाचक उपगुशब्ददेखी

आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् २३२९
माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता २३३०
हल्या हलानां ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् २३३१
द्वे पर्शुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठ्यमनुक्रमात् २३३२
खलानां खलिनी खल्याप्यथ मानुष्यकं नृणाम् २३३३
ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक् २३३४
अपि साहस्रकारीषवार्मणाथर्वणादिकम् २३३५

इति संकीर्णवर्गः ॥

अपत्यार्थमा अण् प्रत्यय गरेर तदन्त देखी समूहार्थमा बुञ् प्रत्यय गर्दा औपगवकम् १ यस्को उपगुका सन्तानको समूह भन्ने अर्थ हुन्छ। तेस्तै वत्स र गर्गको सन्तानको समूह भन्दा वात्सकं, गार्गकं, दाक्षकं, इत्यादि हुन्छन् ॥––आपूपिकम्, शाष्कुलिकम्, साक्तुकम्, ३ मालपुवाको समूह जिलेबीको समूह सातुको समूह ३ को ३ नाम ॥ माणव्यम्, १ बालखका समूहको नाम ॥ सहायता, १ सहायका समूहको नाम ॥ हल्या १ हलाका समूहको नाम ॥ वाडव्यम्, ब्राह्मण्यम् २ ब्राह्मणका समूहका नाम ॥ पार्श्वम् १ कोखाका हाड्को समूहको नाम ॥ पृष्ठ्यम्, १ यज्ञकर्म विशेषकोर पिठिउँका समूहको नाम ॥ खलिनी, खल्या, २ खलाका समूहका नाम ॥ मानुष्यकम्, १ मनुष्यका समूहको नाम ॥ ग्रामता, १ ग्रामका समूहको नाम ॥ जनता, १ जनका समूहको नाम ॥ धूम्या, १ धूमका समूहको नाम ॥ पाश्या, १ पाशाका समूहको नाम ॥ गल्या, १ गलाका समूहको नाम ॥ साहस्रम्, १ हजारका समूहको नाम ॥ कारिषम्, १ गुँइँठाका समूहको नाम ॥ वार्मणम्, १ कवच धारी, छाला, अङ्गारका, ३ का समूहको नाम ॥ आथर्वणम्, १ अथर्वका समूहको नाम ॥ आदिपदले कार्मणम्, १ कर्मका समूहको नाम इत्यादि अरू पनि जान्नु ॥

५. अथ नानार्थवर्गः

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः २३३६
भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते २३३७
आकाशे त्रिदिवे नाको लोकस्तु भुवने जने २३३८
पद्ये यशसि च श्लोकः शरे खड्गे च सायकः २३३९
जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणौ पृथुकौ चिपिटार्भकौ २३४०
आलोकौ दर्शनद्योतौ भेरीपटहमानकौ २३४१
उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः कलङ्कोऽङ्कापवादयोः २३४२
तक्षको नागवर्धक्योरर्कः स्फटिकसूर्ययोः २३४३

२३३६-२८४६ अनेक अर्थ हुने केही शब्द नानार्थ वर्गका कान्तादि वर्गमा बताईयेका छन्। ज्यादा प्रयोगमा प्रचलित भयेका शब्द अनेकार्थभये तापनि आफ्ना आफ्ना पर्यायमा अघी अघी देखाइयेका छन्, त्यो संम्झेर नानार्थ वर्गको अभ्यास गर्नु। अघी कँही कँही एकै अर्थभयेका शब्दका साथमा अनेकार्थ शब्द कहेका छन् फेरी जाहाँ किनलेखेको भनेर सोध्यो शङ्का गऱ्यो भने अनेकार्थ शब्द हो तापनि प्रसिद्ध हुनाले, विहाय सोपिनाकोऽपि। नाक शब्द देखायेको थियो तापनि स्वर्गवाचक पनिछ भन्नाका निमित्त आकाशे त्रिदिवे नाकः भनि नाक शब्द फेरी कहेको हो। अर्थात् प्रसिद्ध शब्द अघि लेखेका छन् तापनि ऋषि मुनि कविहेरूले काव्यपुराण आदिमा प्रयोग गरेका अप्रसिद्ध शब्द देखाउनलाई यो वर्ग प्रारम्भ गरेको हो॥ जस्तै जम्बुकौ क्रोष्टु वरुणौयस्को प्रचुर प्रयोग नभयेकाले क्रोष्टु शब्द वरुणको पर्यायमा कहेको छैन यै उत्तर दिनु॥ नाकः १ आकाश र स्वर्गको नाम॥ लोकः १ ब्रह्मलोक स्वर्गलोक मर्त्यलोक र मानिस ४ को नाम॥ श्लोकः १ श्लोक र कीर्तिको नाम॥ सायकः १ बाँण र खड्गको नाम॥ जम्बुकः १ वरुण र स्यालको नाम॥ पृथुकः १ वालख र चिउराको नाम॥ आलोकः १ हेर्नु र उज्यालाको नाम॥ आनकः १ कर्नाल र दमाहाको नाम॥ अङ्कः १ चिह्न र काखको नाम॥ कलङ्कः १

मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः　२३४४
स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके　२३४५
उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः　२३४६
कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायकः　२३४७
किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च शूककीटे च वृश्चिकः　२३४८
प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम्　२३४९
स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे कत्तृणे भूस्तृणेऽपि च　२३५०
ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातक्यथ कट्फले　२३५१
सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यादथ सिह्लके　२३५२
तिलकल्के च पिण्याको बाह्लीकं रामठेऽपि च　२३५३
महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः　२३५४

चिह्न र वदनामोको नाम ॥ तक्षकः १ तक्षक नाग, र शिकर्मी २ को नाम ॥ अर्कः १ स्फटिकमणि र सूर्य २ को नाम ॥ कः १ वायु, ब्रह्मा, सूर्य, ३ को नाम पुं.माछ ॥ कम् १ शिर, पानी, मुख, ३ को नाम नपुं.माछ ॥ पुलाकः १ पवटा, संक्षेप, भातको सिता ३ को नाम पुं.माछ ॥ पेचकः १ हात्तिका पुच्छर-का फेदको मांसपिण्ड, र लाटकोसेरा पक्षी, २को नाम ॥ करकः १ असिना, कमण्डलु, दारिम, ३ को नाम ॥ विनायकः १ बुद्ध, गणेश, पक्षिराजगरुड, ३ को नाम ॥ किष्कुः १ हात, वित्ता, २ को नाम ॥ वृश्चिकः १ उनी वस्त्र काट्ने किरो, विच्छि, गँगटो, आठवाँ राशि, (लग्न) औषधी विशेष वृक्ष, ५ को नाम ॥ प्रतीकः १ प्रतिकूल, श्लोकमन्त्र आदिको एक छेउ, २ को नाम ॥ प्रतिकूल अर्थमा त्रिलिङ्गीछ अवयव अर्थमा पुं. लिं. छ ॥ भूतिकम् १ चिराइतो, रोहिस नामको घास, कुकुरमूते झार, ३ को नाम ॥ कोशातकी १ घिरौंला, चिचिण्डा, २ को नाम ॥ सोमवल्कः १ काफल, सेतोखयर, २ को नाम ॥ पिण्याकः १ लोहवान् धूप, तिलको पिना, पिडाळु, ३ को नाम ॥ बाह्लीकम्

रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः स्वल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु २३५५
जैवातृकः शशाङ्केऽपि खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः २३५६
व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना यवान्यामपि दीपकः २३५७
शालावृकाः कपिक्रोष्टुश्वानः स्वर्णेऽपि गैरिकम् २३५८
पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यादलीकं त्वप्रियेऽनृते २३५९
शीलान्वयावनूके द्वे शल्के शकलवल्कले २३६०
साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले २३६१
दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री कल्कोऽस्त्री शमलैनसोः २३६२
दम्भेऽप्यथ पिनाकोऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः २३६३
धेनुका तु करेण्वां च मेघजाले च कालिका २३६४

---

१ बाह्लीकदेश, काबुली घोडा, कश्मिरी हिङ्, ३ को नाम ॥ कौशिकः १ इन्द्र, गोकुलधूप, लाटोकोसेरो, सर्प समात्ने मदारी ४ को नाम ॥ आतङ्कः १ रोग, ताप, शङ्का, ३ को नाम ॥ क्षुल्लकः १ चुत्थो, सानुः, कनिष्ठ, दरिद्र, ४ को नाम त्रिलिङ्गी छ ॥ जैवातृकः १ चन्द्रमा, आयुष्मान्, कुश औषधी विशेष, ३ को नाम ॥ वर्तकः १ घोडाको खुर, भाले वटाईं, २ को नाम ॥ पुण्डरीकः १ बाघ, आगो, दिग्गज, कमल ४ को नाम ॥ दीपकः १ ज्वानु, मयूरको कल्कि, वृत्ति, ३ को नाम ॥ शालावृकाः १ वानर, स्याल, कुकुर, ३ को नाम ॥ गैरिकम् १ सुवर्ण, गेरु, २ को नाम ॥ व्यलीकम् १ पीडा, अप्रिय, २ को नाम ॥ अलीकम् १ अप्रिय, असत्य, २ को नाम ॥ अनूकम् १ स्वभाव, वंश, खान्दान, ३ को नाम ॥ शल्कं १ टुकुरा, बोक्रा, २ को नाम ॥ निष्कः, १ सुवर्णपल ४ तोलासुन, छातिमा लाउने सुनको गहना (चन्द्रहार तिलहरी आदि) पलसुन, असर्फी ४ को नाम ॥ कल्कः १ विष्टा, पाप, दम्भ, ३ को नाम ॥ पुं. नपुं.माछ ॥ पिनाकः १ त्रिशूल, शङ्करजीको धनु २ को नाम ॥ पुं. नपुं.माछ ॥ धेनुका १ हथिनी, पहिलावेतव्यायेकी गाई

कारिका यातनावृत्त्योः कर्णिका कर्णभूषणे २३६५
करिहस्तेऽङ्गुलौ पद्मबीजकोश्यां त्रिषूत्तरे २३६६
वृन्दारकौ रूपिमुख्यावेके मुख्यान्यकेवलाः २३६७
स्याद्दाम्भिकः कौक्कुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः २३६८
लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः २३६९
'भूभृन्नितम्बवलयचक्रेषु कटकोऽस्त्रियाम् **
सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः **
पाकौ पक्तिशिशू मध्यरत्ने नेतरि नायकः **
पर्यङ्कः स्यात्परिकरे स्याद्व्याघ्रेऽपि च लुब्धकः **
पेटकस्त्रिषु वृन्देऽपि गुरौ देश्ये च देशिकः **
खेटकौ ग्रामफलकौ धीवरेऽपि च जालिकः **

---

२ को नाम ॥ कालिका १ मेघाछन्न, (समय) सुन आदिको कालो, मदिरा, कालीदेवी, ४ को नाम ॥ कारिका १ कष्ट, मूलतात्पर्यवताउनेग्रन्थ, २ को नाम ॥ कर्णिका १ कानको गहना, हात्तिको सूँड, अऔँला, कमलका फूलको माझ, ३ को नाम ॥ यहाँदेखी खान्त सम्मका शब्द त्रिलिङ्गीछन् ॥ वृन्दारकः १ राम्रो, श्रेष्ठ, देवता, ३ को नाम ॥ एकः १ मुख्य, अर्को, यौटा ३ को नाम ॥ कौक्कुटिकः १ अर्कालाई ठग्नधर्मगर्ने, वरीपरी हेरी रहने, २ को नाम ॥ लालाटिकः १ के अह्राउछन् भनेर मालिकको निधारतिर हेर्ने नोकर, कुनै कामपारलाउन नसकेरपुरपुरोकन्याउने व्यक्ति, २ को नाम ॥ कटकः १ पर्वतकोमाझ, बाला, फौज बस्ने छाउनी, राजधानी, चक्र, ४ को नाम ॥ पाकः १ पाक्नु, पाकमा लायेको, बालक, ३ को नाम ॥ नायकः १ हारका माझको रत्न, (सुमेरु) नाईके, २ को नाम ॥ पर्यङ्कः १ सामग्री, पलङ्, २ को नाम ॥ लुब्धकः १ बाघ, व्याधा, २ को नाम ॥ पेटकः १ समूह, पेटारो, (बाकस) २ को नाम ॥ देशिकः १ उपदेशक गुरु, देशमा हुने वस्तु, २

पुष्परेणौ च किञ्जल्कः शुल्कोऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च **

स्यात्कल्लोलेऽप्युत्कलिका वार्धकं भाववृन्दयोः **

करिण्यां चापि गणिका दारकौ बालभेदकौ **

अन्धेऽप्यनेडमूकः स्याट्टङ्कौ दर्पाश्मदारणौ' **

इति कान्ताः ॥ अथ खान्ताः

मयूखस्त्विट्करज्वालास्वलिबाणौ शिलीमुखौ २३७०

शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नि कम्बौ न स्त्रीन्द्रियेऽपि खम् २३७१

घृणिज्वाले अपि शिखे शैलवृक्षौ नगावगौ २३७२

आशुगौ वायुविशिखौ शरार्कविहगाः खगाः २३७३

पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च पूगः क्रमुकवृन्दयोः २३७४

को नाम ॥ खेटकः १ खेति गर्ने, बसेको गाउँ, ढाल, ३ को नाम ॥ जालिकः १ माझी, जालहाँनेरजीविका गर्ने, २ को नाम ॥ किञ्जल्कः १ फूलको थुँगो, कमल केशर, २ को नाम ॥ शुल्कः १ स्त्रीको पेवा दाइजो, ज्याला, महशूल, (फिस) आदि ३ को नाम ॥ उत्कलिका १ ठूलातरङ्गः, उत्कण्ठा, २ को नाम ॥ वार्द्धकम् १ बुढ्याइँ, बूढाबूढीको समूह २ को नाम ॥ गणिकाः १ हथिनी, वेश्या २ को नाम ॥ स्त्रीलिङ्गोछ ॥ दारकः १ बालक, चिर्रे फोर्ने व्यक्ति, २ को नाम ॥ अनेडमूकः १ अन्धो, भन्न सुन्न न जान्नेलाटो, २ को नाम ॥ टङ्कः १ शेखी, ढुङ्गा काट्ने छिनु, २ को नाम ॥ इति बालकृष्णाश्रमी टीकायां कान्ताः समाप्ताः ॥ यस्तै प्रकारले खान्तगान्तादि मूलमारटीकामा अगाड़ी सम्झनु ॥ मयूखः १ कान्ति, किरण, ज्वाला, ३ को नाम ॥ शिलीमुखः १ भ्रमर, बाँण, २ को नाम ॥ शङ्खः १ शङ्ख नामक खानी, कंचट्, शङ्ख, ३ को नाम ॥ खम् १ आकाश, इन्द्रिय, शून्य, ३ को नाम ॥ शिखा १ कोरण, ज्वाला, मयूरकोशिखा, टुप्पो, ४ को नाम ॥ नगः, अगः २ पर्वत र वृक्ष २ दुईको २ नाम ॥ आशुगः १ वायुः, वाँण, २ को नाम ॥ खगः १ वाँण, सूर्य, पक्षी, ३ को नाम ॥ पतङ्गः १ पक्षी, सूर्य, पूतली, ३ को नाम ॥ पूगः

पशवोऽपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोरपि २३७५
परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि २३७६
गजेऽपि नागमातङ्गावपाङ्गस्तिलकेऽपि च २३७७
सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु २३७८
योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु २३७९
भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः २३८०
चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु २३८१
कपौ च प्लवगः शापे त्वभिषङ्गः पराभवे २३८२
यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु २३८३
स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले २३८४

---

१ सुपारी, समूह, २ को नाम ॥ मृगः १ पशु सामान्य, मृग, पाँचवाँ नक्षत्र, खोज्नु, ४ को नाम ॥ वेगः १ प्रवाह, (वेग) विष्ठा, बाहिर निक्लनु, बोल्न न रोक्नु, ४ को नाम ॥ परागः १ फूलको धूलो, बुकुवा, सामान्यधूलो, विख्यात, पर्वत, ५ को नाम ॥ नागः १ हात्ती, नाग, नागकेसर, ३ को नाम ॥ मातङ्गः १ हात्ती, चाण्डाल, काद्रवेय नाग, केशर, नागवल्ली, हस्तिनापुर, मेघ, मोथे, ८ को नाम ॥ अपाङ्गः १ निधारमा लाउने टीका, नेत्र प्रान्त, (छेउ)को नाम ॥ सर्गः १ शीलस्वभाव, दान, निश्चय, काव्यको प्रकरणसमाप्ति सूचक अध्याय, सृष्टि, ५ को नाम ॥ योगः १ कवच, उपाय, चित्तवृत्तिनिरोध, जोरिनु, भेट्हुनु, ५ को नाम ॥ भोगः १ सुख दुःख भोग, स्त्रीपुत्रादिको पालन-पोषण, सर्पको फणा, सर्पको शरीर, माहुते सयसको तनखा, ५ को नाम ॥ सारङ्गः १ काकाकुली, मृग, सारङ्गः, चित्रवर्ण, ५ को नाम ॥ प्लवगः १ बानर, भ्यागुतो, सूर्यको सारथी, ३ को नाम ॥ अभिषङ्गः १ सराप, तिरस्कार, हार्नु, ३ को नाम ॥ युगः १ रथ, हलाको जुवा, जोडी, ३ को नाम ॥ युगम् १ जोडा, सत्य त्रेतादि युग, चार हात, औषधी विशेष, ४ को नाम ॥

लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौर्लिङ्गं चिह्नशेफसोः २३८५
शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः २३८६
भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु २३८७
परिघः परिघातेऽस्त्रेऽप्योघो वृन्देऽम्भसां रये २३८८
मूल्ये पूजाविधावर्घोऽहोदुःखव्यसनेष्वघम् २३८९
त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः काचाः शिक्यमृद्भेददृग्रुजः २३९०
विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः पावके शुचिः २३९१
मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु २३९२
अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् २३९३
'प्रसन्ने भल्लुकेऽप्यच्छो गुच्छः स्तबकहारयोः ❀❀

गौः १ स्वर्गः, बाँण, पशु, कामधेनु, गोरू, वाणी, वज्र, दिशा, आँखा, कीरण, पृथिवी, जल, १२ को नाम ॥ प्रयोगानुसारले पुं. स्त्री.माछ ॥ लिङ्गम् १ चिह्न, पुरुषको इन्द्रिय, २ को नाम ॥ शृङ्गम् १ प्राधान्य, प्रभुत्व, पर्वतको टुप्पो, सिंग, (पशुको सिंग) ५ को नाम ॥ वराङ्गम् १ शिर, स्त्रीको योनि, २ को नाम ॥ भगम् १ लक्ष्मी, शोभा, इच्छा, पराक्रम, प्रयत्न, ज्ञान, वैराग्य, महात्म्य, प्रभुत्व, यश, धर्म, मोक्ष, १२ को नाम ॥ परिघः १ नाश, फलामले बाँधेको लहुरो, परिघ नामको हतियार, आग्लो, वरियान् भन्दा अघाडीको योग, ५ को नाम ॥ ओघः १ समूह, जलको वेग, २ को नाम ॥ अर्घः १ मोल, अर्घ, २ को नाम ॥ अघम् १ पाप, दुःख, कुकाम, राग द्वेष, ४ को नाम ॥ लघुः १ मन्परेको, सानु २ को नाम ॥ काचः १ सिका, काँच, नेत्ररोग, ३ को नाम ॥ प्रपञ्चः १ उल्टोहुनु, फैलावट, ठग्नु, ३ को नाम ॥ शुचिः १ अग्नि, आषाढ महिना, गुप्तपरीक्षा गर्दा निर्दोष ठहरियेको मन्त्रि आदि व्यक्ति, सेतो, शुद्ध, ५ नाम ॥ रुचिः १ इच्छा, (रुचाउनु) सामान्य रुचि, किरण, शोभा, ४ को नाम ॥ त्रिलिङ्गीछ ॥ अच्छः १ निर्मल, भालु, २ को

परिधानाञ्चले कच्छो जलप्रान्ते त्रिलिङ्गकः' ❀❀
केकिताक्ष्यावहिभुजौ दन्तविप्राण्डजा द्विजाः २३९४
अजा विष्णुहरच्छागा गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः २३९५
धर्मराजौ जिनयमौ कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् २३९६
वलजे क्षेत्रपूर्द्वारे वलजा वल्गुदर्शना २३९७
समे क्ष्मांशे रणेऽप्याजिः प्रजा स्यात्संततौ जने २३९८
अब्जौ शङ्खशशाङ्कौ च स्वके नित्ये निजं त्रिषु २३९९
पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः २४००
संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचना २४०१
काकेभगण्डौ करटौ गजगण्डकटी कटौ २४०२
शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे २४०३

नाम ॥ गुच्छः १ गुच्छा, ३२ लुँगे मोतिको हार २ को नाम ॥ कच्छः १ धोति, साडीको छेउ, २ को नाम ॥ कच्छः १ जल घेरै हुने ठाउको नाम ॥ अहिभुक् १ मयूर, गरुड, २ को नाम ॥ द्विजः १ दाँत, ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य पक्षी, सर्प, ४ को नाम ॥ अजः १ विष्णु, शंकर, बोको ३ को नाम ॥ व्रजः १ गोठ, बाटो, समूह, ३ को नाम ॥ धर्मराजः १ बुद्ध, यमराज २ को नाम ॥ कुञ्जः १ हात्तिको दाँत, हात्तिको चिउँडो, लतागृह, ३ को नाम ॥ वलजम् १ खेत, सहरको ढोका, २ को नाम ॥ वलजा १ हेराई राम्रो हुने स्त्री.को नाम ॥ आजिः १ सम्म जमीन, युद्ध २ को नाम ॥ प्रजा १ सन्तान, रैती, २ को नाम ॥ अब्जः १ शंख, चन्द्रमा धन्वन्तरी ३ को नाम ॥ निजः १ आपस्त नित्य स्थायी रहने वस्तु, आफु, ३ को नाम ॥ क्षेत्रज्ञः १ आत्मा, सिपालु, २ को नाम ॥ संज्ञा १ चेतना, नाउँ, ईसारा, (हात आँखा आदिले सान गर्नु) ३ को नाम ॥ करटः १ काग, हात्तिको गण्ड स्थल २ को नाम ॥ कटः १ हात्तिको गण्ड स्थल, कमर, २ को नाम ॥ शिपिविष्टः १

देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा दिष्टं दैवेऽपि न द्वयोः २४०४
रसे कटुः कटूवकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः २४०५
रिष्टं क्षेमाशुभाभावेष्वरिष्टे तु शुभाशुभे २४०६
मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु २४०७
अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् २४०८
सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्यात् कालेऽल्पे संशयेऽपि सा २४०९
आत्र्युत्कर्षाश्रयः कोट्यो मूले लग्नकचे जटा २४१०
व्युष्टिः फले समृद्धौ च दृष्टिर्ज्ञानेऽक्ष्णि दर्शने २४११
दृष्टिर्यागेच्छयोः सृष्टं निश्चिते बहुनि त्रिषु २४१२
कष्टे तु कृच्छ्रगहने दक्षामन्दागदेषु च २४१३

खल्वाट, चर्मरोग, शिवजी, विष्णुजी, ४ को नाम ॥ त्वष्टा १ विश्वकर्मा, सूर्य, काठको कामगर्ने कर्मी, ३ को नाम ॥ दिष्टः १ भाग्यः, काल, २ को नाम ॥ पुं. नपुं.माछ ॥ कटुः १ पोरोरस, अकर्तव्य, रिस, खरो, ४ को नाम ॥ रिष्टम् १ कल्याण, असल, खराब, ३ को नाम ॥ अरिष्टम् १ शुभ, अशुभ, सुत्केरीको घर, ३ को नाम ॥ कूटः १ चटक, नबिग्रने वस्तु, यन्त्र विशेष, कपट, असत्य, थुप्रो, फलाम पिट्ने घन पर्वतको शिखर, तलायेका फालीकोदाला राखेर पिट्ने लिही, अर्थ लाउन कठिन श्लोक, ९ को नाम ॥ पुं. नपुं.माछ । त्रुटिः १ सुखुमेल, ह्रस्व अक्षर उच्चारणगर्दा चाहिने कालको चतुर्थांश काल, सानु हिस्सा, सन्देह, भूलचुक, न्यूनता, ६ को नाम ॥ कोटिः १ (टी) धनुको टुप्पो, बृद्धि, कुनु, करोड, ४ को नाम ॥ जटा १ लट्टा पारेका केश, बृक्षका जरा, वेदको विकृति जटा, जटामसी, ४ को नाम ॥ व्युष्टिः १ कार्यको फल, सम्पत्ति, २ को नाम ॥ दृष्टिः १ ज्ञान, आँखाको हेराई, २ को नाम ॥ इष्टिः १ यज्ञ, इच्छा, २ को नाम ॥ सृष्टः १ धेरै, छोडियेको, दिइयेको, फुकाइयेको, ठहराइयेको, ५ को नाम ॥ वाच्यलिङ्गछ ॥ कष्टः १ दुःखदायक, दुर्गम, कष्ट,

पटुर्द्वौ वाच्यलिङ्गौ च नीलकण्ठः शिवेऽपि च २४१४
पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा २४१५
निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि २४१६
त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः २४१७
दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्याद्गुडो गोलेक्षुपाकयोः २४१८
सर्पमांसात्पशू व्याडौ गोभूवाचस्त्विडा इलाः २४१९
क्ष्वेडा वंशशलाकापि नाडी नालेऽपि षट्क्षणे २४२०
काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु २४२१
स्याद्भाण्डमश्वाभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने २४२२
भृशप्रतिज्ञयोर्बाढं प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः २४२३

---

३ को नाम ।। पटुः १ जाँगरीलो, सिपालु, निरोगी, चतुरो ४ को नाम ।। नीलकण्ठः १ शिव, मयूर, २ को नाम ।। कोष्ठः १ पेटको भित्रीभाग, भकारी, कोठा, ३ को नाम ।। निष्ठा १ उत्पत्ति, हराऊनु, खतंहुनु, ३ को नाम ।। काष्ठा १ उन्नति, मर्यादा, दिशा, निमेषको काल, ४ को नाम ।। ज्येष्ठः १ अतिश्रेष्ठ, जेठो, जेठ् महिना, ३ को नाम ।। कनिष्ठः १ कान्छो, अतिसानु, अतिथोरै, ३ को नाम ।। दण्डः १ लहुरो, सजाय, सूर्यका पारिपार्श्विक, घडी, ५ को नाम ।। गुडः १ डल्लो, चाकु, (गुण) २ को नाम ।। व्याडः १ सर्प, मासु खाने पशु, २ को नाम ।। इडा-इला २ गाई, भूमी, वाणी, बुधग्रहको स्त्री, क्ष्वेडा १ बाँसका सिन्का कप्टेरा, सिंहनाद, विष ३ को नाम ।। वाच्य लिङ्गछ ।। नाडी १ डाँठ्, घडी, नाडी, ३ को नाम ।। काण्डः १ लहुरो, बाँण, खराप, खण्ड, मौका, पानी, ६ को नाम ।। भाण्डम् १ घोडाको साजवाज, भाँडा, वेपारीको साउँ धन, ३ को नाम ।। बाढम् १ स्वीकार, (प्रतिज्ञा) अत्यन्त, २ को नाम ।। प्रगाढम् १ अत्यन्त, कष्ट, २ को नाम ।।

शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ २४२४
भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे बाणो बलिसुते शरे २४२५
कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे संघाते प्रमथे गणः २४२६
पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च २४२७
मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशौर्यसंध्यादिके गुणः २४२८
निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः २४२९
वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वाक्षरे २४३०
अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु २४३१
स्थाणुः शर्वेऽप्यथ द्रोणः काकेऽप्याजौ रवे रणः २४३२
ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु २४३३
ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोः २४३४

दृढः १ समर्थवान्, बलियो, ठूलो, ३ को नाम ॥ व्यूढः १ राखियेको, बटुलियेको, गाँठियेको ३ नाम ॥ भ्रूणः १ बालक, गर्भ, २ को नाम ॥ बाणः १ बाणासुर, बाँण, २ को नाम ॥ कणः १ अतिसूक्ष्म वस्तु, कनिका, २ को नाम ॥ गणः १ समूह, देवगण, रुद्रगण, ३ को नाम पणः १ जुवाको च्याँखे, ज्याला, मोल, धन, पैसा, ५ को नाम ॥ गुणः १ ताँदो, रूप रस गन्धादि २४ गुण, सत्व रज तम ३ गुण, धैर्य सौर्यादि गुण, सन्धि विग्रहादि ६ गुण, ५ को नाम ॥ क्षणः १ फुर्सद, घडीको बाह्रवाँ भाग, उत्सव, ३ को नाम ॥ वर्णः १ ब्राह्मणादि वर्ण, शुक्ल रक्तादि वर्ण, स्तुति गीत, अक्षर, ४ को नाम ॥ अरुणः १ सूर्य, सूर्यसारथी, रातोवर्ण, रातोवर्ण हुने अरुण, ४ को नाम ॥ स्थाणुः १ शङ्कर, मूढो, २ को नाम ॥ द्रोणः १ पाथी, काग, २ को नाम ॥ रणः १ शब्द, युद्ध २ को नाम ॥ ग्रामणीः १ हजाम, ग्रामाध्यक्ष, २ को नाम ॥ ऊर्णा १ ऊन, आँखी भौंका माफको

हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या २४३५
त्रिषु पाण्डौ च हरिणः स्थूणा स्तम्भेऽपि वेश्मनः २४३६
तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे जुगुप्साकरुणे घृणे २४३७
वणिक्पथे च विपणिः सुरा प्रत्यक्च वारुणी २४३८
करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे द्रविणं तु बलं धनम् २४३९
शरणं गृहरक्षित्रोः श्रीपर्णं कमलेऽपि च २४४०
विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु २४४१
प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु २४४२
करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि २४४३
प्राण्युत्पादे संसरणमसंबाधचमूगतौ २४४४
घण्टापथेऽथ वान्तान्ने समुद्गिरणमुन्नये २४४५
अतस्त्रिषु विषाणं स्यात्पशुश्रृङ्गेभदन्तयोः २४४६

मुँवरी, २ को नाम ॥ हरिणी १ हरियो, हरियो वर्ण हुनेस्त्री; सुवर्ण प्रतिमा, ३ को नाम ॥ हरिणः १ पाण्डुरवर्ण, हरिण, २ को नाम ॥ स्थूणः १ घरको थाँम, लोहप्रतिमा, २ को नाम ॥ तृष्णा १ तिर्सना, तिर्खा, २ को नाम ॥ घृणा १ घीन, दया, २ को नाम ॥ विपणिः १ वजार, पसल, बेच्ने वस्तु, ३ को नाम ॥ वारुणी १ पश्चिम दिशा, मदिरा, २ को नाम ॥ करेणुः १ हथिनी, हात्ति, २ को नाम ॥ स्त्रीलिङ्ग पुंलिङ्गछ ॥ द्रविणम् १ बल, धन, २ को नाम ॥ शरणम् १ घर, रक्षक, २ को नाम ॥ श्रीपर्णम् १ कमल, गिनेरी, २ को नाम ॥ तीक्ष्णम् १ विष, युद्ध, फलाम, अतितातो, खरो, तीखो, ६ को नाम ॥ वाच्य लिङ्गछ ॥ प्रमाणम् १ ज्ञान गराउने, मर्यादा, शास्त्र, इयत्ता प्रमाणमानियेको, ४ को नाम ॥ करणः १ कारणले क्रियासिद्धि गर्न-लिईने वस्तु, खेत, शरीर, इन्द्रिय ४ को नाभ ॥ संसरणम् १ प्राणिको

प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे ना तु चतुष्पथे २४४७
संकीर्णौ निचिताशुद्धाविरिणं शून्यमूषरम् २४४८
'सेतौ च वरणो वैणी नदीभेदो कचोच्चये' ❀❀
देवसूर्यौ विवस्वन्तौ सरस्वन्तौ नदार्णवौ २४४९
पक्षिताक्ष्यौं गरुत्मन्तौ शकुन्तौ भासपक्षिणौ २४५०
अग्न्युत्पातौ धूमकेतू जीमूतौ मेघपर्वतौ २४५१
हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे मरुतौ पवनामरौ २४५२
यन्ता हस्तिपके सूते भर्ता धातरि पोष्टरि २४५३
यानपात्रे शिशौ पोत प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते २४५४
ग्रहभेदे ध्वजे केतुः पार्थिवे तनये सुतः २४५५

उत्पत्ति, घुँईचोनपारेर फौजहिड्नु, मूलवाटो, ३ को नाम ॥ समुद्धरणम् १ छादेको अन्न, उचालनु, उद्धार गर्नु ३ को नाम ॥ विषाणः १ पशुको सिंग, हात्तिकोदाँत, २ को नाम ॥ प्रवणम् १ वह्नालोस्थान, नम्र चौवाटो, ३ को नाम ॥ संकीर्णः १ ढाकियेको, मिसियेको, २ को नाम ॥ इरिणः १ केहि नभयेको ठाउ, नुनिलोमाटो भयेको ठाऊँ २ को नाम ॥ वरणः १ पुल (साँघु) सिप्लिकान, २ को नाम ॥ वेणी १ वेणीनदी, नदीको सानु जल प्रवाह, चुल्ठो, ३ को नाम ॥ विवस्वान् १ देवता, सूर्य, २ को नाम ॥ सरस्वान् १ खोलो, समुद्र, २ को नाम ॥ गरुत्मान् १ पक्षी, गरुड, २ को नाम ॥ शकुन्तः १ कुखुरा जस्तो भास नामक पक्षी, सामान्य पक्षी, २ को नाम ॥ धूमकेतुः १ आगो, पुच्छ्रेतारो, २ को नाम ॥ जीमूतः १ मेघ, पर्वत, २ को नाम ॥ हस्तः १ हात, हस्ता नक्षत्र २ को नाम ॥ मरुत् १ वायु, देवता, ३ को नाम ॥ यन्ता १ माहुते, सारथी, २ को नाम ॥ भर्ता १ धारण गर्ने, पोषण गर्ने, पति, ३ को नाम ॥ पोतः १ नदीतर्नेनाउ, वालक, २ को नाम ॥ प्रेतः १ पिशाच् (प्राणिविशेष) मरेको जीव २ को

स्थपतिः कारुभेदेऽपि भूभृद्भूमिधरे नृपे २४५६
मूर्धाभिषिक्तो भूपेऽपि ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च २४५७
विष्णावप्यजिताव्यक्तौ सूतस्त्वष्टरि सारथौ २४५८
व्यक्तः प्राज्ञेऽपि दृष्टान्तावुभौ शास्त्रनिदर्शने २४५९
क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे २४६०
वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कार्त्स्न्यवार्तयोः २४६१
आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्विशेषयोः २४६२
कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु २४६३
श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः २४६४
इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः २४६५

नाम ॥ केतुः १ केतुग्रह, ध्वजा, २ को नाम ॥ सुतः १ राजा, छोरो २ को नाम ॥ स्थपतिः १ वास्तुविद्या पारङ्गत शिल्पि, वृहस्पतिसव नामक यज्ञ गर्ने, श्रेष्ठ, ३ को नाम ॥ भूभृत् १ पर्वत, राजा, २ को नाम ॥ मूर्धाभिषिक्तः १ राजा, मन्त्री, क्षत्रिय, ३ को नाम ॥ ऋतुः १ स्त्रीकोरज, वसन्तादि, ६ ऋतु, २ को नाम ॥ अजितः १ विष्णु, नजितियेको, २ को नाम ॥ अव्यक्तः १ विष्णु, प्रकट नभयेको २ को नाम ॥ सूतः १ कारीगड, सारथी २ को नाम ॥ व्यक्तः १ पण्डित, स्पष्ट (प्रकटसाफ) २ को नाम ॥ दृष्टान्तः १ तर्कादि शास्त्र, उदाहरण, २ को नाम ॥ क्षत्ता १ सारथी, द्वारपाल, क्षत्रियकन्यामा शूद्रबाट जन्मेको सन्तान, ३ को नाम ॥ वृतान्तः १ प्रस्ताव, वस्तुधर्म, पूर्णत्व, हालखबर, ४ को नाम ॥ आनर्तः १ युद्ध, नाच्ने स्थान, देश विशेष, ३ को नाम ॥ कृतान्तः १ यमराज, निर्णय, देव, अशुभकर्म, ४ को नाम ॥ धातुः १ कफवातपित्त, रस रक्त मांस मेद मज्जा अस्थि शुक्र, पृथिवी, अप तेज वायुआकाश, पञ्चमहाभूत, पृथिव्यादि ५ कागुण गन्ध रस स्पर्श रूप शब्द, चक्षु आदि ज्ञानेन्द्रिय, हरताल गेरु मैनसिल शिलाजित आदि पत्थर का विकारवाट

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे २४६६
कास्नसामर्थ्ययोः शक्तिर्मूर्तिः काठिन्यकाययोः २४६७
विस्तारवल्ल्योर्व्रततिर्वसती रात्रिवेश्मनोः २४६८
क्षयार्चयोरपचितिः सातिर्दानावसानयोः २४६९
अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योर्जातिः सामान्यजन्मनोः २४७०
प्रचारस्यन्दयो रीतिरीतिर्डिम्बप्रवासयोः २४७१
उदयेऽधिगमे प्राप्तिस्त्रेता त्वग्नित्रये युगे २४७२
वीणाभेदेऽपि महती भूतिर्भस्मनि संपदि २४७३
नदीनगर्योर्नागानां भोगवत्यथ संगरे २४७४
सङ्गे सभायां समितिः क्षयवासावपि क्षिती २४७५

पैदा हुने धातु, शब्दोत्पत्तिका कारण प्रकृतिभूत भू एध-पच् आदि व्याकरण संमत धातु, सुन चाँदि ताँवा पितल, ८ को नाम ॥ शुद्धान्तः १ राजदर्वार को भित्री महल, रानीवस्ने खोपी, आशौचको—अन्तिम दिन, ३ को नाम ॥ शक्तिः १ बर्छी, सामर्थ्य, २ को नाम ॥ मूर्तिः १ साह्रोपना, शरीर, २ को नाम ॥ व्रततिः १ फैलावट, लहरा, २ को नाम ॥ वसतिः १ रात्रि, घर, २ को नाम ॥ अपचितिः १ घट्नु, पूजा गर्नु, २ को नाम ॥ सातिः १ दानदिनु (हात्तिको मदजल) सक्किनु, ३ को नाम ॥ अर्तिः आर्तिः १ पीडा, धनुको टुप्पवे २ को नाम ॥ जातिः १ गोत्वादि, जन्म, २ को नाम ॥ रीतिः १ रीत, बग्नु, पितल, ३ को नाम ॥ ईतिः १ देशोपद्रव ६ किसिमको, परदे शजानु २ को नाम ॥ प्राप्तिः १ पैदाहुनु, पाउनु, २ को नाम ॥ त्रेता १ दक्षिणाग्नि-गार्हपत्याग्नि आहवनीयाग्नि ३ अग्नि, सत्ययुगपछिको दोस्रो युग, २ को नाम ॥ महती १ नारद मुनि की वीणा, महत्वयुक्ता भार्या, २ को नाम ॥ भूतिः १ भस्म, सम्पत्ति, अणिमादिऐश्वर्य, ३ को नाम ॥ भोगवतीः १ पाताल की सर्प की नदी, पातालकी नागनगरी, २ को नाम ॥ समितिः १

रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः २४७६
जगती जगति च्छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि २४७७
पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमं स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः २४७८
पत्तिर्गतौ च मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः २४७९
प्रकृतिर्योनिलिङ्गे च कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः २४८०
सिकताः स्युर्वालुकापि वेदे श्रवसि च श्रुतिः २४८१
वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति २४८२
गुप्तिः क्षितिव्युदासेऽपि धृतिर्धारणधैर्ययोः २४८३
बृहती क्षुद्रवार्ताकी छन्दोभेदे महत्यपि २४८४

लडाईं, सत्सङ्ग, सभा ३ को नाम ।। क्षितिः १ नाश, वास, पृथिवी, ३ को नाम ।। हेतिः १ सूर्यकान्ति, हथियार, आगाको ज्वाला, ३ को नाम ।। जगती १ लोक, श्लोकमा १२ अक्षरको पाउहुने छन्दविशेष, पृथिवी, ३ को नाम ।। पङ्क्तिः १ श्लोकमा ११ अक्षरको पाउहुनेछन्दविशेष, लस्कर, दश संख्या, ३ को नाम ।। आयतिः १ सामर्थ्य, पछी आउनेकाल, २ को नाम ।। पत्तिः १ हिडाई, प्यादासिपाही, हाती, रथ, घोड़ा, सिपाही, यति ४ को १ नाम, योद्धा, जम्मा ४ को नाम ।। पक्षतिः १ पखेटाको फेद, परेवातिथि २ को नाम ।। प्रकृतिः १ योनि, लिङ्ग, माया, स्वभाव, नागरिक मन्त्री, गुणत्रयसाम्यावस्था, ६ को नाम ।। वृत्तिः १ नाट्यका कैशिकी, भारती, सात्वती, आरभटी, ई ४ वृत्ति, जीवन वृत्ति, व्याकरण प्रसिद्ध कृत्तद्धितादि पञ्चवृत्ति, योग प्रसिद्ध प्रमाण विपर्ययादि पञ्चवृत्ति, सूत्र व्याख्यान, ५ को नाम ।। सिकता १ बालुवा, बालुवाभयेको देश, चीनी, ३ को नाम ।। श्रुतिः १ चारवेद, कान, वार्ता, ३ को नाम ।। वनिता १ प्रेमवती प्यारी, सामान्य स्त्री, २ को नाम ।। गुप्तिः १ पृथिवीको खाडल, रक्षागर्नु, लुकाउनु, ३ को नाम ।। धृतिः १ धारण, धैर्य, योग विशेष, यज्ञ, पुष्टि, ५ को नाम ।। बृहती १

वासिता स्त्रीकरिण्योश्च वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ २४८५
वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिष्वप्सु च घृतामृते २४८६
कलधौतं रूप्यहेम्नोर्निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः २४८७
श्रुतं शास्त्रावधृतयोर्युगपर्याप्तयोः कृतम् २४८८
अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च २४८९
युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु २४९०
वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले २४९१
महद्राज्यं चावगीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु २४९२
श्वेतं रूप्येऽपि रजतं हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु २४९३
त्रिष्वतो जगदिङ्गेऽपि रक्तं नील्यादिरागि च २४९४

विहीं, ९ अक्षरको पाउहुनेछन्द ठूली स्त्री, विश्वावसुकीवीणा, वस्त्रविशेष ५ को नाम ।। वासिता १ स्त्री, हथिनी २ को नाम ।। वार्ता १ जीवनवृत्ति, कुरा, समाचार, ३ को नाम ।। वार्तम् १ तुच्छ, निरोगी, २ को नाम ।। घृतम् १ घीउ, पानी २ को नाम ।। अमृतम् १ अमृत, पानी मोक्ष, ३ को नाम ।। कलधौतम् १ चाँदी, सुन, चिह्न, ३ को नाम ।। निमित्तम् १ कारण, चिह्न, २ को नाम ।। श्रुतम् १ शास्त्र सुनियेको कुरो, २ को नाम ।। कृतम् १ सत्ययुग, निवारण, (भोभो) गरियेको कुरो, ३ को नाम ।। अत्याहितम् १ ठूलोडर, मर्ने डरनमानेर गरेको काम, २ को नाम ।। भूतम् १ योग्य, पृथिव्यादि पञ्चमहाभूत, सत्य (साँचो) कुरो, ३ को नाम ।। भूत भैसकैको, भूतः, भूतपिशाचको नाम पनिछ ।। वृत्तम् १ श्लोकच्छन्द, चरित्र, भैसकेको, बलियो, बाटुलो, रहेको, ६ को नाम ।। महत् १ राज्य, ठूलो, २ को नाम ।। अवगीतम् १ लोकापवाद, खराब, २ को नाम ।। श्वेतम् ,१सेतोवर्णहुने,चाँदी, २ को नाम ।। रजतम् १ सुन, चाँदी, २ को नाम ।। जगत् १ चल्नेजङ्गम वस्तु, लोक, २ को नाम ।। रक्तम् १ रँगाईयेको, रातो वर्णहुने, प्रेमयुक्त,

अवदातः सिते पीते शुद्धे बद्धार्जुनौ सितौ २४९५
युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतोऽथ संस्कृतम् २४९६
कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽप्यनन्तोऽनवधावपि २४९७
ख्याते हृष्टे प्रतीतोऽभिजातस्तु कुलजे बुधे २४९८
विविक्तौ पूतविजनौ मूर्च्छितौ मूढसोच्छ्रयौ २४९९
द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ शिती धवलमेचकौ २५००
सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् २५०१
पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते २५०२
निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् २५०३
जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिता उत्थितास्त्वमी २५०४

यो पुं.माछ रातोर्ण, ताँबो, काश्मीरोकेशर, ६ को नाम ।। अवदातः १ सेतो, पहेलो, सफा, ३ को नाम ।। सितः १ बाँधियेको, सेतो वर्णहुने, २ को नाम ।। अभिनीतः १ सप्रेको, संस्कार गरियेको, सहने, ३ को नाम ।। संस्कृतः १ संस्कृत भाषा, वनायेको, शास्त्रले शुद्ध पारेको, भूषण आदिले भूषित, ४ को नाम ।। अनन्तः १ अन्त न पायिने, वेगन्ती, आकाश, शेष नाग, विष्णु, ५ को नाम ।। प्रतीतः १ प्रख्यात, प्रसन्न, जानियेको ३ नाम ।। अभिजातः १ उच्चकूलमा जन्मेको, पण्डित, न्याययुक्त, ३ को नाम ।। विविक्तः १ पवित्र, एकान्त, विवेकवाला, ३ को नाम ।।

मूर्च्छितः १ मूर्च्छापरेको, बढेको, मिसियेको, ३ को नाम ।। शुक्तः १ अमिल्यायेको, रूखो, २ को नाम ।। शितिः १ सेतो, कालो, २ को नाम ।। सत् १ सत्य, परोपकारी, रहेको, असल, मान्य, पूजित, धीर, ७ को नाम ।। पुरस्कृतः १ पूजित, शत्रुले चढाई गरियेको, अधिसारियेको, श्रेष्ठ, ४ को नाम ।। निवातः १ आश्रय, हावानलाग्नेस्थान, शस्त्रले छेड्न नसकिनेकवच, ३ को नाम ।। उच्छ्रितः १ उत्पन्न, चढेको, बढेको, ३ को नाम ।। उत्थितः

बुद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना आद्दतौ सादरार्चितौ २५०५
अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु २५०६
निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ २५०७
समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संबद्धार्थे हितेऽपि च २५०८
दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ वीथी पदव्यपि २५०९
आस्थानीयत्नयोरास्था प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः २५१०
'शास्त्रद्रविणयोर्ग्रन्थः संस्थाधारे स्थितौ मृतौ' ❀❀
अभिप्रायवशौ छन्दावब्दौ जीमूतवत्सरौ २५११
अपवादौ तु निन्दाज्ञे दायादौ सुतबान्धवौ २५१२
पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाश्चन्द्राग्न्यर्कास्तमोनुदः २५१३
निर्वादो जनवादेऽपि शादो जम्बालशष्पयोः २५१४

---

१ बढेको, तयारभयेको, उत्पन्न, ३ को नाम ॥ आद्दतः १ आदरगर्ने, आदर गरिने, २ को नाम ॥ अर्थः १ श्लोकादिको अर्थ, धन, वस्तु, प्रयोजन, निवृत्ति, ५ को नाम ॥ तीर्थम् १ पानीघाट, सीढी, पँधेरो, शास्त्र, ऋषि मुनिले आश्रय गरेको जलाशय, गुरु, यज्ञ, पुण्यक्षेत्र, यज्ञादि गर्ने, रज, योनि, पात्र, दर्शन, १३ को नाम ॥ समर्थः १ सामर्थ्यवान्, संबन्धभयेको व्याकरण प्रसिद्ध वस्तु, हित, ३ को नाम ॥ दशमीस्थः १ विरक्त, अतिवृद्ध, २ को नाम ॥ वीथी १ बाटो, लस्कर, २ को नाम ॥ आस्था १ सभा, प्रयत्न, भरोसा, अपेक्षा, ४ को नाम ॥ प्रस्थः १ थुम्को, पाथी, २ को नाम ॥ ग्रन्थः १ ग्रन्थ, धन, २ को नाम ॥ संस्था १ आधार, रहनु, सभा, मनु, ४ को नाम ॥ छन्दः १ अभिप्राय, अधीन २ को नाम ॥ अब्दः १ मेघ, वर्ष, पर्वतविशेष, मोथे, ४ को नाम ॥ अपवादः १ निन्दा, आज्ञा, विश्रम्भ, निरवकाश, बाधक सूत्रादि, ५ को नाम ॥ दायादः १ पुत्र, बान्धवादि, २ को नाम ॥ पादः १ किरण, पाउ, चौथाई, ३ को नाम ॥ तमोनुद् १ चन्द्र, सूर्य, अग्नि, ३ को नाम ॥

आरावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे २५१५
स्यात्प्रसादोऽनुरागेऽपि सूदः स्याद्व्यञ्जनेऽपि च २५१६
गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दो हर्षेऽप्यामोदवन्मदः २५१७
प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् २५१८
स्त्री संविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु २५१९
धर्मे रहस्युपनिषत्स्यादृतौ वत्सरे शरत् २५२०
पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु २५२१
गोष्पदं सेविते माने प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम् २५२२
त्रिष्विष्टमधुरौ स्वादू मृदू चातीक्ष्णकोमलौ २५२३
मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युर्द्वौ तु शारदौ २५२४

निर्वादः १ लोकापवाद, निर्णयगरेको सिद्धान्त, २ को नाम ।। शादः १ हिलो, घाँस, २ को नाम ।। आक्रन्दः १ रुनुकराउनु, रक्षागर्ने, लड़ाईको घमासान, कष्टयुक्तशब्द, ४ को नाम ।। प्रसादः १ प्रसन्न हुनु, निर्मलता, काव्यको गुणविशेष, ३ को नाम ।। सूदः १ तिहुन् तर्कारी, भान्से, २ को नाम ।। गोविन्दः १ गोठको मालिक, कृष्णभगवान् , बृहस्पति, ३ को नाम ।। आमोदः १ हर्ष, बास्ना, २ को नाम ।। मदः १ हर्ष, घमण्ड, हात्तिकोमदजल, वीर्य, ४ को नाम ।। ककुदः १ मुख्यत्व, राजचिह्न, छत्रचमरादि, गोरुको जुरो, पाहाड्को टाकुरो, ४ को नाम ।। संविद् १ ज्ञान, वार्तचित् , (सलाह) कार्यनिर्णय, युद्ध, ४ को नाम ।। उपनिषद् १ धर्म, गोप्य, वेदको ज्ञानकाण्ड, ३ को नाम ।। शरद् १ ऋतु, वर्ष, २ को नाम ।। पदम् १ उद्योग, रक्षा, स्थान चिन्ह, पाउ, सुप्तिङन्तपद, वस्तु, ७ को नाम ।। गोष्पदम् १ गाईका पाईलाको डोबकिलो, (पाईलो) गाईचरने स्थान, २ को नाम ।। आस्पदम् १ प्रतिष्ठा, कार्य, २ को नाम ।। अब उप्रान्त वर्ग समाप्तिसम्म दान्तशब्द त्रिलिङ्गीछन् ।। स्वादुः १ मीठो, मन्परेको, गुलियो, ३ को नाम ।। मृदुः १ नरम, ठण्डा, २ को

१८

प्रत्यग्राप्रतिभौ विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ २५२५
व्यामो वटश्च न्यग्रोधावुत्सेधः काय उन्नतिः २५२६
पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ २५२७
परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके २५२८
बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः २५२९
स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः २५३०
दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात् प्रकृत्यादिविनश्वरे २५३१
मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने २५३२
विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि परिच्छेदे बिलेऽवधिः २५३३
विधिर्विधाने दैवेऽपि प्रणिधिः प्रार्थने चरे २५३४
बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि स्कन्धः समुदयेऽपि च २५३५

नाम ॥ मन्दः १ मूर्ख, अलिअलि, जुम्सो, अभागी, ४ को नाम ॥ शारदः १ नयाँ, अधृष्ट, शरदऋतुमा जन्मेको ३ को नाम ॥ विशारदः १ पण्डित, धृष्ट, २ को नाम ॥ न्यग्रोधः १ तेर्स्यायेका दुई हात बराबरको लम्बाई, बरको वृक्ष, २ को नाम ॥ उत्सेधः १ शरीर, ऊचाई, २ को नाम ॥ विवधः १ बाटो, इन्द्रिय स्थिरगर्ने ध्यानादि उपाय,२ को नाम ॥ परिधिः १ यज्ञियवृक्षको हाँगा, परिवेष, २ को नाम ॥ आधिः १ ऋणजिंदा राखिनेबन्धक, आपत्ति, मानसिकपीडा, राख्नेस्थान, ४ को नाम ॥ समाधिः १ समाधान, नबोल्नु, समर्थन, आफुले ब्रह्मतादात्म्यहुनु ४ को नाम ॥ अनुबन्धः १ व्याकरण प्रसिद्ध इत्संज्ञाभयेर लोपहुनेवर्ण, कुनैकार्यगर्दा बीचमा परिआउने शुभाशुभफल, मुख्यका पछिपछि लाग्ने, काममा लगातार लागीरहनु, ४ को नाम ॥ विधुः १ विष्णु, कपुर, चन्द्रमा ३ को नाम ॥ अवधिः १ सीमा, प्वाल, म्याद, ३ को नाम ॥ विधिः १ विधान (कानून) भाग्य, ब्रह्मा, समय, प्रकार, ५ को नाम ॥ प्रणिधिः १

देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् २५३६
विधा विधौ प्रकारे च साधू रम्येऽपि च त्रिषु २५३७
वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च सुधा लेपोऽमृतं स्नुही २५३८
संधा प्रतिज्ञा मर्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा २५३९
मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽप्यन्धं तमस्यपि २५४०
अतस्त्रिषु समुन्नद्धौ पण्डितंमन्यगर्वितौ २५४१
ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशेऽथावलम्बितः २५४२
अविदूरोऽप्यवष्टब्धः प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ २५४३
सूर्यवह्नी चित्रभानू भानू रश्मिदिवाकरौ २५४४
भूतात्मानौ धातृदेहौ मूर्खनीचौ पृथग्जनौ २५४५

प्रार्थना, जासजूस, २ को नाम ॥ बुधः १ पण्डित, बुधग्रह, २ को नाम ॥ वृद्धः १ पण्डित, वृद्धजन, बढेको, ३ को नाम ॥ स्कन्धः १ समुदाय, काँध, वृक्षको काय, सैन्यभाग, राजा, ५ को नाम ॥ सिन्धुः १ सिन्धुदेश, सिन्धनद, समुद्र, ३ को नाम ॥ सामान्य नदीको पनि सिन्धु नाम छ ॥ विधा १ गनु, प्रकार, २ को नाम ॥ साधुः १ राम्रो, असल, परोपकारी, ३ को नाम ॥ बधूः १ पत्नी, बुहारी, सामान्यस्त्री, ३ को नाम ॥ सुधा १ चुन, अमृत, २ को नाम ॥ सन्धा १ प्रतिज्ञा, स्वीकार, मर्यादा ३ को नाम ॥ श्रद्धा १ पूर्णविश्वास, इच्छा, २ को नाम ॥ मधुः १ मदिरा, पुष्परस, मह, ३ को नाम ॥ मधुः १ चैत्रमहिना, मधुदैत्य २ को नाम ॥ अन्धम् १ अन्धकार, अन्धः-अन्धो, २ को नाम ॥ समुन्नद्धः १ आफुलाई पण्डित ठान्नेलण्ठ, चढ़ेको घमण्डी, २ को नाम ॥ ब्रह्मबन्धु १ जातिमात्रको ब्राह्मण, ब्राह्मणको निर्देश, (सूचना) २ को नाम ॥ अवष्टब्धः १ अढ्याईयेको, नगीचको, २ को नाम ॥ प्रसिद्धः १ प्रख्यात, सिंगारेको, २ को नाम ॥ चित्रभानुः १ सूर्य, अग्नि, २ को नाम ॥ भानुः १ किरण, सूर्य, २ को नाम ॥ भूतात्मा १ ब्रह्मा, शरीर, २ को नाम ॥ पृथग्जनः

ग्रावाणौ शैलपाषाणौ पत्रिणौ शरपक्षिणौ २५४६
तरुशैलौ शिखरिणौ शिखिनौ वह्निबर्हिणौ २५४७
प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहावथ सादिनौ २५४८
द्वौ सारथिहयारोहौ वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः २५४९
कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामप्यथ हायनाः २५५०
वर्षार्चिर्व्रीहिभेदाश्च चन्द्राग्न्यर्का विरोचनाः २५५१
क्लेशेऽपि वृजिनो विश्वकर्मार्कसुरशिल्पिनो २५५२
आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च २५५३
शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः २५५४
घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे २५५५
अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः २५५६

---

१ मूर्ख, नीच, २ को नाम ॥ ग्रावा १ पाहाड्, पत्थर, २ को नाम ॥ पत्री १ बाँण, पक्षी, बाज, रथिक, पर्वत, ५ को नाम ॥ शिखरी १ वृक्ष, पर्वत, २ को नाम ॥ शिखी १ आगो, मयूर, २ को नाम ॥ प्रतियत्नः १ इच्छा, अनुकूल पानु, २ को नाम ॥ सादी १ सारथी, घोड्सवार, २ को नाम ॥ बाजी १ घोडा, बाँण, पक्षी, ३ को नाम ॥ अभिजनः १ कुलसमूह, जन्मभूमि, पुर्खाको-अवस्थल, ख्याति, ४ को नाम ॥ हायनः १ तेज, किरण, सठियाधान, वर्ष, ४ को नाम ॥ विरोचनः १ चन्द्रमा, अग्नि, सूर्य, प्रह्लादपुत्र, ४ को नाम ॥ वृजिनः १ रऊँ, वाङ्गो, पाप, क्लेश, ४ को नाम ॥ त्रिलिङ्गीछ ॥ विश्वकर्मा १ सूर्य, देवताकाकारिगर, २ को नाम ॥ आत्मा १ यत्न, धैर्य, बुद्धि, स्वभाव, ब्रह्म, शरीर, क्षेत्रज्ञ (ज्ञानीपुरुष) ७ को नाम ॥ घनाघनः १ इन्द्र, ज्यानमारा बहुलायेको हात्ति, वर्षने मेघ, ३ को नाम ॥ घनः १ मेघ, साह्रो, वाक्लो, ३ को नाम ॥ अभिमानः १ धनादिको घमण्ड, ज्ञान, प्रेम, हिंसा, ४ को नाम ॥

इनः सूर्ये प्रभौ राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे २५५७
वाणिन्यौ नर्तकीदूत्यौ स्रवन्त्यामपि वाहिनी २५५८
ह्लादिन्यौ वज्रतडितौ वन्दायामपि कामिनी २५५९
त्वग्देहयोरपि तनुः सूनाऽधोजिह्विकापि च २५६०
क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके २५६१
मन्देऽथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे २५६२
वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः २५६३
उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम् २५६४
आतञ्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम् २५६५
व्यञ्जनं लाञ्छनं श्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि २५६६
स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् २५६७
स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने २५६८

इनः १ सूर्य, मालिक, श्रेष्ठ, ३ को नाम ।। राजा १ राजा, चन्द्रमा, क्षत्रिय, स्वामी, यक्ष, इन्द्र, ६ को नाम ।। वाणिनी १ नाच्नेस्त्री, दूती, २ को नाम ।। वाहिनी १ नदी, सेना, २ को नाम ।। ह्लादिनी १ वज्र, विजुली, २ को नाम ।। कामिनी १ ऐञ्चेरू, कामलम्पटस्त्री, २को नाम ।। तनुः १ शरीर, छाला, वोक्रो, सानु, ४ को नाम ।। सूना १ रुद्रघण्टी, वधस्थान, सन्तान, ३ को नाम ।। वितानः १ यज्ञ, फैलावट्, चँदवा, ३ को नाम ।। वितान १ निस्तेज, शून्य, २ को पनि नामछ त्रिलिङ्गीछ ।। केतनः १ कार्य, ध्वजा, संकेत, सान (इसारा) निमन्त्रण, ४ को नाम ।। ब्रह्म १ वेद, तत्व, तपस्या, परमात्मारूपब्रह्म, ४ को नाम ।। ब्रह्मा १ ब्राह्मण, ब्रह्मा २ को नाम ।। गन्धनम् १ उत्साह दिनु, मानु, छुल्याई गनु, ३ को नाम ।। आतञ्चनम् १ जोरन् दहिजमाउँदा छोडने, दौडनु, अघाउनु, ३ को नाम ।। व्यञ्जनम् १ चिह्न, जुँघादाह्री, तिउन् तर्कारी, लिङ्ग, भग, अवयव, ६ को नाम ।। कौलीनम् १ लोकापवाद, पशुसर्पादिको

अवकाशे स्थितौ स्थानं क्रीडादावपि देवनम् २५६९
उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्गमेऽपि च २५७०
व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च २५७१
मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्येऽर्थदापने २५७२
निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् २५७३
निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च २५७४
व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे २५७५
पक्ष्माक्षिलोम्नि किंजल्के तन्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि २५७६
तिथिभेदे क्षणे पर्व वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनि २५७७
अकार्यगुह्ये कौपीनं मैथुनं संगतौ रते २५७८

युद्ध, कुलिनको काम, ३ को नाम ॥ उद्यानम् १ निकास, बगैंचा, प्रयोजन, काम, ४ को नाम ॥ स्थानं १ ठाऊँ, रहनु, नीतिका त्रिवर्ग मध्यको दोस्रोस्थान, घट्बढ् नहुनु ज्योंकात्योंरँहनु, ४ को नाम ॥ देवनम् १ व्यवहारगर्नु, जित्न-खोज्नु, लेख्नु, तारीफगर्नु, खुसीहुनु, सेखीगर्नु, सुत्नु, इच्छागर्नु, हिंड्नु, ६ को नाम ॥ उत्थानम् १ पुरुषार्थगर्नु, परिआयेको कामकाजगर्नु, ऊठ्नु, पुस्तक, युद्ध, सिद्धान्त, ६ को नाम ॥ व्युत्थानम् १ रोक्नु, चोरीआदि उल्टो कामगर्नु, स्वतन्त्रता, ३ को नाम ॥ साधनम् १ मर्नु, मर्नेको संस्कार गर्नु, हिंड्नु, धन, सिद्धगर्नु, धन दिलाउनु, युक्तिगर्नु, पछिलाग्नु, सैन्य, लिङ्ग १० को नाम ॥ निर्यातनम् १ शत्रुका-अपकारको प्रत्यपकार गर्नु, (साटोफेर्नु) बुझ्नु, नासो बुझाउनु, ३ को नाम ॥ व्यसनम् १ विपत्ति, नाश, कामरक्रोध बाटहुने खराबी (कुलत), ३ को नाम ॥ पक्ष्म १ परेला, कमलको केशर, अतिसानुधागाको अंश, (भुवा) ३ को नाम ॥ पर्व १ औंसी आदि पर्व, उत्सव, आँख्ला, महाभार, तादि ग्रन्थका पर्व आदिपर्व वनपर्वादि, ४ को नाम ॥ वर्त्म १ आँखा

प्रधानं परमात्मा धीः प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः २५७९
प्रसूनं पुष्पफलयोर्निधनं कुलनाशयोः २५८०
क्रन्दने रोदनाह्वाने वर्ष्म देहप्रमाणयोः २५८१
गृहदेहत्विट्प्रभावा धामान्यथ चतुष्पथे २५८२
संनिवेशे च संस्थानं लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः २५८३
आच्छादने संपिधानमपवारणमित्युभे २५८४
आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च २५८५
अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि २५८६
रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि वने सलिलकानने २५८७
तलिनं विरले स्तोके वाच्यलिङ्गं तथोत्तरे २५८८
समानाः सत्समैके स्युः पिशुनौ खलसूचकौ २५८९

ढाक्ने छाला, वाटो, २ को नाम ॥ कौपीनम् १ पाप, लिङ्ग, लँगौटी, ३ को नाम ॥ मैथुन १ स्त्री पुरुष को रतिविलास, रति, स्त्री पुरुष संबन्ध, ३ को नाम ॥ प्रधानम् १ परमात्मा, प्रकृति, बुद्धि, ३ को नाम ॥ प्रज्ञानम् १ बुद्धि, चिह्नाउने चिह्न, २ को नाम ॥ प्रसूनम् १ फुल, फल, २ को नाम ॥ निधनम् १ कुल, नाश, २ को नाम ॥ क्रन्दनम् १ रुनु, बोलाउनु, २ को नाम ॥ वर्ष्मं १ शरीर, प्रमाण, २ को नाम ॥ धाम १ घर, शरीर, कान्ति, (तेज) प्रताप, ४ को नाम ॥ संस्थानम् १ चौवाटो, सन्निवेश (छाँट् काँट) २ को नाम ॥ लक्ष्म १ चिह्न, मुख्य, २ को नाम ॥ आच्छादनम् १ वस्त्र, ढाक्नु छेक्नु, ३ को नाम ॥ आराधनम् १ उत्पन्न गर्नु, पाउनु, खुसीपार्नु, सेवा गर्नु, ४ को नाम ॥ अधिष्ठानम् १ रथको पाङ्ग्रो, शहर, प्रताप, दखल गर्नु, ४ को नाम ॥ रत्नम् १ मणि, आफ्नु जातिमा श्रेष्ठ, २ को नाम ॥ वनम् १ वन, पानी, २ को नाम ॥ तलिनम् १ अलि अलि, थोरै, २ को नाम ॥ समानः १ असल, तुल्य, यौटै, ३ को नाम ॥ पिशुनः १ दुष्ट, छुल्याहा, २ को नाम ॥

हीनन्यूनावूनगर्ह्यौ वेगिशूरौ तरस्विनौ २५९०
अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्गतावपि २५९१
कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि २५९२
परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ २५९३
गोधुग्गोष्ठपती गोपौ हरविष्णू वृषाकपी २५९४
बाष्पमूष्माश्रु कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् २५९५
तल्पं शय्याट्टदारेषु स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् २५९६
प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः २५९७
भेद्यलिङ्गा अमी कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी २५९८
'कुतपो मृगरोमोत्थपटे चाह्नोऽष्टमेंऽशके' ❀❀
रवर्णे पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः २५९९

हीनः १ कम्ति, न्यूनः १ खराब, २ को नाम ॥ तरस्विन् १ वेगवान्, शूरो, २ को नाम ॥ अभिपन्नः १ अपराध गर्नें, शत्रुले हैरानपारियेको, घेरै आपत्तिमा परेको, ३ को नाम ॥ कलापः १ गहना, मयूरको प्वाँख, डोको, समूह, ४ को नाम ॥ परीवापः १ उपकरण, (सरजाम) बिऊरोप्नुछर्नु, पानी राख्ने स्थान, (गग्रेटो) ३ को नाम ॥ गोपः १ ग्वाला, गोठको मालिक, २ को नाम ॥ वृषाकपिः १ विष्णु, शंकर, अग्नि ३ को नाम ॥ वाष्पम् १ बाफ, आँशु २ को नाम ॥ कशिपुः १ खाने कुरो अन्नादि, लाउने कुरो वस्त्रादि, २ को नाम ॥ तल्पम् १ पलङ्ग, (खाट) वस्त्र थान, कौसो, (अटाली) स्त्रीमाछ ३ को नाम ॥ विटपः १ स्तम्ब, (बुटा झाँग पोथ्रा) हाँगा, विस्तार, ३ को नाम ॥ प्राप्तरूपः स्वरूपः अभिरूपः ३ विद्वान्, राम्रो, लायक, ३ को ३ नाम क्रमैले जान्नु ॥ कच्छपी १ कछुवा की पोथी, सरस्वती की वीणा २ को नाम ॥ कुतपः १ मृग हरूका उनीले वनेको वस्त्र, दिनका ८ भाग को १

अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वो दिव्यगायने २६००
कम्बुर्ना वलये शङ्खे द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ २६०१
पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुंबहुत्वेऽपि पूर्वजान् २६०२
कुम्भौ घटेभमूर्धांशौ डिम्भौ तु शिशुबालिशौ २६०३
स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ शंभू ब्रह्मत्रिलोचनौ २६०४
कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भा विस्रम्भः प्रणयेऽपि च २६०५
स्याद्भेर्यां दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम् २६०६
स्यान्महारजने क्लीबं कुसुम्भं करके पुमान् २६०७
क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् २६०८
सभा संसदि सभ्ये च त्रिष्वध्यक्षेऽपि वल्लभः २६०९

भाग, २ को नाम ॥ रेफः १ रवर्ण, कुत्सित, (निन्दित) २ को नाम ॥ गन्धर्वः १ सूक्ष्म शरीर (मन बुद्धि दश इन्द्रिय, पञ्च, प्राण) ई १७ पदार्थले वनेको धर्माधर्म को भोग गर्ने शरीर, देवलोकमा गाना गर्ने गन्धर्व विशेष, घोडा, पुंस्कोकिल, मृगविशेष (खरायो) ५ को नाम ॥ कम्बुः १ शंख, बाला, हाति, जाँतेकिरो, ४ को नाम ॥ द्विजिह्वः १ सर्प, छुल्याहा, (चुक्ली-खोर) २ को नाम ॥ पूर्वः १ पूर्व तर्फको, पैलेको २ को नाम ॥ पूर्वजः १ पुर्खाहरूको नामपनिछ पुंमाछ यो पुर्खा अर्थमा बहुवचननान्त पनिछ ॥ कुम्भः १ घडा, हात्तिको गण्ड स्थल, कुम्भराशि, ३ को नाम ॥ डिम्भः १ बालख, मूर्ख, २ को नाम ॥ स्तम्भः १ थाम, मूढो, निश्चल हुनु, ३ को नाम ॥ शम्भुः १ ब्रह्मा, शंकर, २ को नाम ॥ गर्भः १ गर्भाशय, (कोख्) गर्भ, बालक, ३ को नाम ॥ विस्रम्भः १ प्रेम, विश्वास, २ को नाम ॥ दुन्दुभिः १ कर्नाल, दुन्दुभिः १ अक्षपाशा जस्तो बालखको खेलाउना विशेष, खेलाउनालाई कँहदा स्त्रीलिङ्गमाछ, २ को नाम ॥ कुसुम्भम्, १ कुसुमको फूल, कुसुम्भः १ कमण्डलु, करूवा २ को नाम ॥ नाभिः १ क्षत्रिय विशेष (प्रियव्रत·

किरणप्रग्रहौ रश्मी कपिभेकौ प्लवंगमौ २६१०
इच्छामनोभवौ कामौ शौर्योद्योगौ पराक्रमौ २६११
धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः २६१२
उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः २६१३
वणिक्पथः पुरं वेदो निगमो नागरो वणिक् २६१४
नैगमौ द्वौ बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु २६१५
शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः क्रान्तौ च विक्रमः २६१६
स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे जिह्मस्तु कुटिलेऽलसे २६१७

का नाती नाभि राजा, मुख्य राजा, पाङ्ग्राको माफ्, ३ को नाम ॥ नाभिः १ नाइटो १ को नाम ॥ सुरभिः १ गाई,स्त्रीलिङमाछ॥ सुरभिः १ वास्ना आउने, मनोहर, चम्पा फल, ३ को नाम ॥ सभा १ सभा, सभामा वस्ने, २ को नाम ॥ वल्लभः १ मालिक, प्यारो, २ को नाम ॥ रश्मिः १ किरण, डोरी, २ को नाम ॥ प्लवङ्गमः १ वानर, भ्यागुतो, २ को नाम ॥ कामः १ इच्छा, काम देव, २ को नाम ॥ पराक्रमः १ शौर्य, उद्योग, २ को नाम ॥ धर्मः १ पुण्य, यमराज, निसाफ, स्वभाव, सदाचार, सोमयज्ञ गर्ने, राजा युधिष्ठिर, ७ को नाम ॥ उपक्रमः १ उपाय को बन्दो बस्तगरेर काम थाल्नु, मन्त्रि युवराज आदि को गुप्तपरीक्षा, २ को नाम ॥ निगमः १ बजार, शहर, वेद, ३ को नाम ॥ नैगमः १ १ नियाँ, शहरवासी, २ को नाम ॥ रामः १ दाशरथि, राम, भार्गव राम, बलराम, मृग विशेष राम, ४ को नाम ॥ राम १ नीलो, राम्रो, सेतो, ३ नाम पनिछ ॥ यो अर्थमा त्रिलिङ्गछ अन्यत्र पुं.माछ ॥ ग्रामः १ गाऊँ, यो ग्राम शब्द का पूर्व लिर कुनै शब्द राखियो भने जुन् शब्द राखिये कोछ तद्वाच्यवस्तु (त्यसको अर्थ भयेको चीज, समूह बुझिन्छ, जस्तै गुण ग्रामः गुणको समूहः भन्ने अर्थ भयो) शब्द ग्रामः शब्दको समूह भन्ने अर्थभयो यस्तै अरू पनि जान्नु ॥ विक्रमः १ हिडाई, पराक्रम, २ को नाम ॥ स्तोमः १ स्तोत्र, यज्ञ, समूह, ३ को नाम ॥ जिह्मः २ बाङ्गो, अल्छी, २ को नाम ॥

उष्णेऽपि घर्मश्चेष्टाहंकारे भ्रान्तौ च विभ्रमः २६१८
गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः २६१९
क्षितिक्षान्त्यो क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु २६२०
त्रिषु श्यामौ हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवा निशा २६२१
ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु २६२२
सूक्ष्ममध्यात्ममप्याद्ये प्रधाने प्रथमस्त्रिषु २६२३
वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वावधमौ न्यूनकुत्सितौ २६२४
जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् २६२५
तुरंगगरुडौ तार्क्ष्यौ निलयापचयौ क्षयौ २६२६
श्वशुर्यौ देवरश्यालौ भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ २६२७
पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोः २६२८

घर्मः १ गर्मी, पसीना, २ को नाम ।। विभ्रमः १ हाउ भाउ, प्रीति, भ्रान्ति, विलास, ४ को नाम ।। गुल्मः १ गोला, झाँग, सेना मुख भन्दा तेवर प्रमाण भयेको सैन्य, ३ को नाम ।। जामिः १ दिदि वहीनी, आफ्ना कुलका स्त्रीहरू, १ को नाम ।। क्षमा १ पृथिवी, माफ, २ को नाम ।। श्यामः १ हरियो, कालो, २ को नाम ।। क्षमम् १ मुनासीब, यो अर्थमान पुंमाछ ।। क्षमः १ हितकारी, यो अर्थमा त्रिलिङ्गछ ।। श्यामा १ दुदकोसि, हलेदो, रात्री, सोह्रवर्षकी स्त्री, कुरीलो, ४ को नाम ।। ललामः १ पुच्छर, घोडा का निधारको तारो (चिह्न) घोडा, घोडा को साजवाज, मुख्यत्व, ध्वजा, ६ को नाम ।। सूक्ष्मः १ सूक्ष्म (लिङ्ग शरीर) मसीनु, सानु, ३ को नाम ।। प्रथमः १ पहिला, मुख्य, २ को नाम ।। वामः १ राम्रो, उल्टो, वाँयाँ, ३ को नाम ।। अधमः १ कम्ती, खराव, २ को नाम ।। यातयामः १ पुरानु, बासी, भोगगरी सकियेको, ३ को नाम ।। तार्क्ष्यः १ घोडा, गरुड, २ को नाम ।। क्षयः १ घर, ह्रास, (घट्नु) २ को नाम ।। श्वशुर्यः १ देवर, जेठाज्यू, सालो, जेठान्, ४ को नाम ।। भ्रातृव्यः १ भतीजो, शत्रु, २ को नाम ।। पर्जन्यः १ गर्जन लागेको मेघ,

तिष्यः पुष्ये कलियुगे पर्यायोऽवसरे क्रमे २७२९
प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु २६३०
रन्ध्रे शब्देऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः २६३१
स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये नागानां मध्यमे गते २६३२
समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः २६३३
व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः २६३४
अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽप्यथापदि २६३५
युद्धायत्योः संपरायः पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च २६३६
पश्चादवस्थायि बलं समवायश्च संनयौ २६३७
संघाते संनिवेशे च संस्त्यायः प्रणयास्त्वमी २६३८
विस्रम्भयाच्ञाप्रेमाणो विरोधेऽपि समुच्छ्रयः २६३९

इन्द्र, २ को नाम ॥ अर्यः १ मालिक, वैश्य, २ को नाम ॥ तिष्यः १ पुष्य नक्षत्र, कलियुग, २ को नाम ॥ पर्यायः १ मौका, पालो, २ को नाम ॥ प्रत्ययः १ अधीन, ज्ञान, विश्वास, शपथ, कारण, छिद्र, घञअच् आदि प्रत्यय, ७ को नाम ॥ अनुशयः १ लामुरीस, पछितो, २ को नाम ॥ स्थूलोच्चयः १ असंपूर्णता (अलि कति) हात्तिको ठिक्को हिडाई, २ को नाम ॥ समयः १ शपथ, आचार, काल, सिद्धान्त, संकेत, ५ को नाम ॥ अनयः १ कुलत, घटिया भाग्य, विपत्ति, ३ को नाम ॥ अत्ययः १ अतिक्रमण (नाँघ्नु) दुःख, नाश, दोष, दण्ड, ५ को नाम ॥ संपरायः १ आपत्ति, युद्ध, परिणाम, (पछि परन्तु) ३ को नाम ॥ पूज्यः १ ससुरा पूजा गर्नलायक, २ को नान ॥ संनयः १ ठूलो फौजको हिफाजतका निमित्त पछी पछी रहने अर्को फौज, समूह, २ को नाम ॥ संस्त्यायः १ समूह, स्थान विशेष (चौर) २ को नाम ॥ प्रणयः १ विश्वास, याचना, प्रेम, ३ को नाम ॥ समुच्छ्रयः १ विरोध, अग्लाँई,

विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि २६४०
निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री सभायां च प्रतिश्रयः २६४१
प्रायो भूम्न्यन्तगमने मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि २६४२
रहस्योपस्थयोर्गुह्यं सत्यं शपथतथ्ययोः २४४३
वीर्यं बले प्रभावे च द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये २६४४
धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ भाग्यं कर्म शुभाशुभम् २६४५
कशेरुहेम्नोर्गाङ्गेयं विशल्या दन्तिकापि च २६४६
वृषाकपायी श्रीगौर्योरभिख्या नामशोभयोः २६४७

---

२ को नाम ॥ विषयः १ हिमखिमभयेको, रूप-रस-गन्ध-स्पर्श, शब्द ई ५ देश, ३ को नाम ॥ कषायः १ काढाकोरस, टर्रोरस, रागद्वेषादि दोष, अङ्गराग, (शरीरको वर्णरामोपार्न दलिने वस्तु, पाउड लालिमा प्रभृति, चन्दनादिलेप् , ५ को नाम ॥ प्रतिश्रयः १ सभा, आश्रयः, अङ्गीकार, ३ को नाम ॥ प्रायः १ बहुधा, नाश, २ को नाम ॥ मन्युः १ दिग्दारी, यज्ञ, क्रोध, ३ को नाम ॥ गुह्यम् १ लिङ्ग, योनि, गुप्त राख्ने वस्तु, ३ को नाम ॥ सत्यम् १ शपथ, साचो, २ को नाम ॥ वीर्यम् १ बल, प्रताप, शुक्र, ३ को नाम ॥ द्रव्यम् १ असल, रूप-रस-गन्ध आदि २४ गुणको आश्रय भयेका पृथिवी जल आदि ६ द्रव्य, धन, विलेप, औषधी, ५ को नाम ॥ धिष्ण्यम् १ स्थान, घर, नक्षत्र, अग्नि, ४ को नाम ॥ भाग्यम् १ भाग्य, उत्तम अवस्था, २ को नाम ॥ गाङ्गेयम् १ मोथे, सुवर्ण, २ को नाम ॥ विशल्या, दन्ती, (अजैपाल) औषधी विशेष, आगाका ज्वाला, गुने मधुरो, गुर्जो, निशोथ (त्रिपुटा औषधी) ४ को नाम ॥ वृषाकपायी १ लक्ष्मी, पार्वती, २ को नाम ॥ अभिख्या १ नाउँ सोभा, २ को नाम ॥ क्रिया १ प्रारम्भ, प्रायश्चित, शिक्षा, पूजा निर्णय, उपाय, काम, चेष्टा, चिकित्सा ९ को नाम ॥

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् २६४८
उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः २६४९
छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः २६५०
कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने २६५१
कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभिः २६५२
जन्यं स्याज्जनवादेऽपि जघन्योऽन्त्येऽधमेऽपि च २६५३
गर्ह्याहीनौ च वक्तव्यौ कल्यौ सज्जनिरामयौ २६५४
आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यौ पुण्यं तु चार्वपि २६५५
रूप्यं प्रशस्तरूपेऽपि वदान्यो वल्गुवागपि २६५६
न्याय्येऽपि मध्यं सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते २६५७
निवहावसरौ वारौ संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ २६५८

छाया १ सूर्यकी पत्नी, छाँया, शोभा, प्रतिबिम्ब, ४ को नाम ।। कक्ष्या १ कक्षा (दर्बारको ढोकाडेवढ) मेखला, (कर्दनी) हात्तिकस्नेडोरी, दर्जा, ४ को नाम ।। कृत्या १ काम, संहारका निमित्त खडाभयेकी मूर्तिमती संहार शक्ति, २ को नाम ।। कृत्यः १ उपायले फुट् गराउनु, गर्नयोग्य, २ को नाम ।। जन्यम् १ पैदाहुने, युद्ध, २ को नाम ।। जघन्यः १ नीच, पछिल्लो, चुत्थो, लिङ्ग ४ को नाम ।। वक्तव्यः १ निन्दनीय, अधीन, भन्नुपर्ने, ३ को नाम ।। कल्पः १ तयारभयेको, रोगकाटेको, २ को नाम ।। अर्थ्यः १ बुद्धिमान्, स्वार्थ नबिगारने, प्रार्थनागर्नलायक, ३ को नाम ।। पुण्यम् १ धर्म, राम्रो, पवित्र, ३ को नाम ।। रूप्यम् १ रुपियाँ, असलरूपहुने, २ को नाम ।। वदान्यः १ मीठो बोल्ने, खूप्दिने, २ को नाम ।। मध्यम् १ ठिक्कैको, मुनासिबको, कमर, बीच, ४ को नाम ।। सौम्यः १ सुन्दर, जस्कोदेवता चन्द्रमाछन्, उग्रताहीन, बुध नामको ग्रह, ४ को नाम ।। वारः १ समूह, अवसरः, दिन,

गुरू गीष्पतिपित्राद्यौ द्वापरौ युगसंशयौ २६५९
प्रकारौ भेदसादृश्ये आकाराविङ्गिताकृती २६६०
किंशारू सस्यशूकेषु मरू धन्वधराधरौ २६६१
अद्रयो द्रुमशैलार्काः स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ २६६२
ध्वान्तारिदानवा वृत्रा बलिहस्तांशवः कराः २६६३
प्रदरा भङ्गनारीरुग्बाणा अस्राः कचा अपि २६६४
अजात श्रृङ्गो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च तूबरौ २६६५
स्वर्णेऽपि राः परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः २६६६
मुक्ताशुद्धौ च तारः स्याच्छारो वायौ स तु त्रिषु २६६७
कर्बुरेऽथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः २६६८

---

३ को नाम ॥ सँस्तरः १ पत्थर, कुशमुष्टि, यज्ञ, ३ को नाम ॥ गुरुः १ वृहस्पति, पढाउने, माता पितादिमान्यजन, ३ को नाम ॥ द्वापरः १ तेस्रोयुग, संदेह, २ को नाम ॥ प्रकारः १ भेद (थर) समानता, २ को नाम ॥ आकारः १ चेष्टा, अहुवार, २ को नाम ॥ किंशारुः १ धान जौ आदिको टुँडो, बांण, २ को नाम ॥ मरुः १ निर्जलदेश, पाहाड्, २ को नाम ॥ अद्रिः १ वृक्ष, पर्वत, सूर्य, ३ को नाम ॥ पयोधरः १ स्त्रीको स्तन, मेघ, २ को नाम ॥ वृत्रः १ अन्धकार, शत्रु, वृत्रासुर, ३ को नाम ॥ करः १ मालपोत, हात, किरण, ३ को नाम ॥ प्रदरः १ चिरिनु, प्रदररोग, बांण, ३ को नाम ॥ अस्रः १ केश, कुना, (कोणा) आंशु, रगत, ४ को नाम ॥ तुवरः १ वेलापुगेपछी सिङ् नउम्रेको गोरू, वेलापुगेपछी दाह्रीजुँघा नआयेको पुरुष, २ को नाम ॥ राः १ धन, सुवर्ण, २ को नाम ॥ योरैशब्दका प्रथमाको एकवचन हो, रै शब्द स्त्रीलिङ्ग, पनिछ तर रूपमा फरक छैन ॥ परिकरः १ पलङ्ग, परिवार, मन्त्री आदि परिजन, समूह, विवेक, आरम्भ, यत्न ७ को नाम ॥ तारः १ मोतीको सफाई, सफा मोती, प्रणव, (ॐकार) तनु, ४ को

वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रो मित्रो रवावपि २६ ९
मखेषुयूपखण्डेऽपि स्वरुर्गुह्येऽप्यवस्करः २६ ०
आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते २६७१
अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये संनहनेऽपि च २६७२
स्याज्जङ्गमे परीवारः खड्गकोशे परिच्छदे २६७३
विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् २६७४
द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे २६७५
विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुर्ना पिङ्गले त्रिषु २६७६
सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु २६७७
दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् २६७८
महारण्ये दुर्गपथे कान्तारं पुंनपुंसकम् २६७९

नाम ॥ तारम् १ चांदी, ऊँचा शब्दको पनि नामछ ॥ शारः १ वायु, छिर्विरे, २ को नाम ॥ संगरः १ प्रतिज्ञा, युद्ध, कामगर्नु, आपत्ति, ४ को नाम ॥ मन्त्रः १ मन्त्र, गुप्तसलाह, २ को नाम ॥ मित्रः १ मीत, सूर्य, २ को नाम ॥ मित्रवाचक नपुं.माछ ॥ स्वरुः १ यज्ञको यूप (मौलो) लाछ्ता आयेको पैलो चोईटों, वज्र, २ को नाम ॥ अवस्करः १ गुह्य (लिङ्गयोनि) कसिगर,विष्ठा,३ को नाम ॥ आडम्बरः १ वाजाको आवाज हात्तिको गर्जना, ढांचा, ३ को नाम ॥ अभिहारः १ चढाईगर्नु,चोर्नु, तयारी, २ को नाम ॥ परीवारः १ तरवार,तरवार खुकुरी आदिको दाप् , सामग्री, ३ को नाम ॥ विष्टरः १ वृक्ष, विष्टर (२५ कुश को मूठो) पिरूका आदि आसन मृगचर्मादि, ३ को नाय ॥ प्रतीहारः १ द्वार (ढोका) द्वारपाल (ढोके) २ को नाम ॥ बभ्रुः १ (ठूलो जातको न्याउरेमुसो, विष्णु, कैलोवर्ण, ३ को नाम ॥ सारः १ बल, स्थिरांश, चूरो, मुनासिब, असल, ४ को नाम ॥ न्यायवाचक नपुंमा, उत्तमवाचक त्रिलिङ्गछ ॥ दुरोदरः १ जुवारी, थपनी, २ को नाम ॥ दुरोदरम् १ जुवा १ को नाम ॥ कान्तरम् १

मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु २६८०
देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये २६८१
वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना २६८२
ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् २६८३
यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु २६८४
शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु २६८५
शर्करा कर्परांशेऽपि यात्रा स्याद्यापने गतौ २६८६
इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्तन्द्री निद्राप्रमीलयोः २६८७
धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि २६८८
क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका २६८९
त्रिषु क्रूरेऽधमेऽल्पेऽपि क्षुद्रं मात्रा परिच्छदे २६९०

कान्तारम् १ ठूलो जङ्गल,दुर्गमवाटो,प्वाल, ३ को नाम ।। मत्सरः १अर्काको भलो देख्ता उठेको रिस, आर्काको भलो देख्न न शक्ने, कृपण कञ्जूस) ३ को नाम ।। वरः १ देवतासित मागिने वस्तु, दुलहा, श्रेष्ठ, क्यहि असल ४ को नाम ।। करीरः १ करीलवृक्ष, बाँसको ताँमा, गाग्रो, ३ को नाम ।। प्रतिसरः १ रक्षाबन्धनको सूत्र, (डोरो) कङ्कण, सेनाको पछिको भाग, कमण्डलु, ४ को नाम । पुंमात्र ।। हरिः १ यमराज, वायु, इन्द्र, चन्द्र, सूर्य, विष्णु, सिंह, किरण, घोड़ा, सुगा, सर्प, बानर, कैलोवर्ण हुनेवस्तु, १३ को नाम।। शर्करा १ वालुवा, सखर, खवटा, कङ्कण, ४ को नाम ।। यात्रा १ समयविताउनु, (भोजनादिले प्राणयात्रा गर्नु) हिंड्नु, देवदर्शनादिगर्नु, ३ को नाम ।। इरा १ पृथिवी, बचन, मदिरा,जल,४ को नाम ।। तन्द्रिः १ तन्द्री १ तन्द्रा,निद्रा २ को नाम।। धात्री १ धाई, पृथिवी, अमला,३ को नाम । क्षुद्रा १ अङ्गभङ्गभयेकी स्त्री, नटी, वेश्या, मौरी, कण्टकारी (ठूलोविही) ५ को नाम ।। क्षुद्रः १ क्रूर, निर्दयी, गरिप, सानु, ४ को नाम ।। मात्रा १ थोरैं प्रमाण, औषधीको १ बार खाने मात्रा,

अल्पे च परिमाणे सा मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे २६९१
आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं कलत्रं श्रोणिभार्ययोः २६९२
योग्यभाजनयोः पात्रं पत्रं वाहनपक्षयोः २६९३
निदेशग्रन्थयोः शास्त्रं शस्त्रमायुधलोहयोः २६९४
स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः २६९५
मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रं गोत्रं तु नाम्नि च २६९६
सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च २६९७
अजिरं विषये कायेऽप्यम्बरं व्योम्नि वाससि २६९८
चक्रं राष्ट्रेऽप्यक्षरं तु मोक्षेऽपि क्षीरमप्सु च २६९९
स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ द्वारमात्रेऽपि गोपुरम् २७००

अक्षरको अवयव, ३ को नाम ॥ मात्रम् १ समग्रता, निश्चय, २ को नाम ॥ चित्रम् १ अनेकतरहको, फोटो, (तस्वीर) आश्चर्य, ३ को नाम ॥ कलत्रम् १ कटी, स्त्री, २ को नाम ॥ पात्रम् १ लायक, भाँडा, नदीको पाट, ३ को नाम ॥ पत्रम् १ वाहन, पखेटा, पात, कागज, चिट्ठीपत्र, ५ को नाम ॥ शास्त्रम् १ आज्ञा, ग्रन्थ, २ को नाम ॥ शस्त्रम् १ हतियार, फलाम, २ को नाम ॥ नेत्रम १ वृक्षका जरा, वस्त्र, नेति, आँखा, ४ को नाम ॥ क्षेत्रम् १ स्त्री, शरीर, खेत, ३ को नाम ॥ पोत्रम् १ बँदेलको थुतुनु, हलाको टुप्पो, २ को नाम ॥ गोत्रम् १ नाम, गोत्र, पर्वत, कुल, ४ को नाम ॥ सत्रम् १ ओढ्ने, सदावर्त, वन, यज्ञविशेष, ४ को नाम ॥ अजिरम् १ रूपरसादि विषय, शरीर, आँगन, ३ को नाम ॥ अम्बरम् १ आकाश, वस्त्र, २ को नाम ॥ चक्रम् १ राज्य, राजाको परिवार, (मन्त्री प्रभृति) रथको पाङ्ग्रो, ३ को नाम ॥ अक्षरम् १ मोक्ष, ब्रह्मा, अकार ककार आदि वर्ण, ३ को नाम ॥ क्षीरम् १ दूध, पानी, २ को नाम ॥ भूरि १ सुवर्ण, चन्द्रमा, धेरै, ३ को नाम ॥ चन्द्रः १ सुवर्ण, चन्द्रमा, कपुर, ३ को नाम ॥ गोपुरम् १

गुहादम्भौ गह्वरे द्वे रहोऽन्तिकमुपह्वरे २७०१
पुरोऽधिकमुपर्यग्राण्यगारे नगरे पुरम् २७०२
मन्दिरं चाथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे २७०३
दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ २७०४
तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे २७०५
औशीरश्चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने २७०६
पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले २७०७
व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः २७०८
अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये २७०९
छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च २७१०
मुस्तेऽपि पिठरं राजकशेरुण्यपि नागरम् २७११

ढोका, शहरको ढोका, २ को नाम ॥ गह्वम् १ गुफा, दम्भ, (ठग्राकानिमित्त गरेको धर्म) २ को नाम ॥ उपह्वरम् १ एकान्त, नगीच, २ को नाम ॥ अग्रम् १ अधिल्तिर, माथितिर, बढ्ता ३ को नाम ॥ पुरम् १ नगरम् १ घर, शहर, देवमन्दिर ३ को नाम ॥ राष्ट्रः १ देश, उपद्रव, २ को नाम ॥ दर: १ डर, प्वाल, थोरै, ३ को नाम ॥ वज्रः १ हिरा, वज्र, २ को नाम ॥ तन्त्रम् १ प्रधान, निर्णय, जुलाहा, (लुगा बुन्ने,) सर्जाम्, ४ को नाम ॥ औशीर: १ चँमरको डाँठ, १ को नाम ॥ औशीरम् १ सुन्नु, वस्नु, २ को नाम ॥ पुष्करम् १ हात्तिका सूँडको टुप्पो, वाजाको अग्रभाग, वजाउने ठाउँ, पानी, आकाश, खड्ग छुरी प्रभृतिका मुठदेखी टुप्पा पटिको भाग, (फल) कमल, पुष्करतीर्थ, औषधोविशेष, पुस्करमूल, १० को नाम ॥ अन्तरम् १ अवकाश, (ठाँऊ) अवधि, (भाका म्याद) व्यवधान, (छेकिनु) फरक, निमित्त, छिद्र, वाहेक, मौका, माफ, आत्मा, लाऊँनलायक वस्त्र प्रभृति, आपस्त, वाहिरको, तुल्य, १४ को नाम ॥ पिठरम् १ पिठरः १ मोथे,

शार्वरं त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम् २७१२
गौरोऽरुणे सिते पीते व्रणकार्यप्यरुष्करः २७१३
जठरः कठिनेऽपि स्यादधस्तादपि चाधरः २७१४
अनाकुलेऽपि चैकाग्रो व्यग्रो व्यासक्त आकुले २७१५
उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः २७१६
एषां विपर्यये श्रेष्ठे दूरानात्मोत्तमाः पराः २७१७
स्वादुप्रियौ तु मधुरौ क्रूरौ कठिननिर्दयौ २७१८
उदारो दातृमहतोरितरस्त्वन्यनीचयोः २७१९
मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः शुभ्रमुद्दीप्तशुक्लयोः २७२०
चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः २७२१
द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः २७२२

कसौंडी, मधानी, ३ को नाम ।। नगरम् १ नागरम् १ ठूला जात कसेरू, सामान्यमोथे, सुठो, ३ को नाम ।। शार्वरम् १ गाढअन्धकार, शार्वरः १ घातुक, (खूनी) २ को नाम ।। गौरः १ रातो, सेतो, पँहेलो ३ को नाम ।। आरुस्करः १ भलायो, घाउ गर्ने वस्तु २ को नाम ।। जठरः १ साह्रो, पेट, बूढो, ३ को नाम ।। अधरः १ तल्लो ओठ, तल्लो, होचो, ३ को नाम ।। एकाग्रः १ व्याकुल नभयेको, एकाग्र, २ को नाम ।। व्यग्रः १ अनेक कार्यमा फँसेको, व्याकुल, २ को नाम ।। उत्तरः १ माथिल्लो, उत्तर पट्टिको, श्रेष्ठ, ३ नाम ।। उत्तरम् १ जबाफ, १ को नाम ।। अनुत्तरः १ तल्लो, उत्तर पट्टि बाहेकको, अधम, श्रेष्ठ, ४ को नाम ।। परः १ टाढाको, पराई, उत्तम, ३ को नाम ।। मधुरः १ मीठो, गुलीयो, प्यारो, ३ को नाम ।। क्रूरः १ साह्रो, निर्दयी, (निठुर) घोर, ३ को नाम ।। उदारः १ दानी, ठूलो, २ को नाम ।। इतरः १ आर्को, नीच (चुत्यो) २ को नाम ।। स्वैरः १ ढीलो, स्वच्छन्द, २ को नाम ।। शुभ्रम् १ उज्यालो, सेतो, २ को नाम ।। मौलिः १ शिखा,

कृतान्तानेहसोः कालश्चतुर्थेऽपि युगे कलिः २७२३
स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः प्रावारेऽपि च कम्बलः २७२४
करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् २७२५
स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः २७२६
वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु २७२७
भेद्यलिङ्गः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः २७२८
मलोऽस्त्री पापविट्किट्टान्यस्त्री शूलं रुगायुधम् २७२९
शङ्कावपि द्वयोः कीलः पालिः स्त्र्यश्र्यङ्कपङ्क्तिषु २७३०
कला शिल्पे कालभेदेऽप्याली सख्यावली अपि २७३१
अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि २७३२

शिर, केश, वाटेको कपाल, मुकुट, ५ को नाम ॥ पीलुः १ दाँते ओखर, हात्ती, वाँण, फूल, ४ को नाम ॥ कालः १ यमराज, समय, २ को नाम ॥ कलिः १ झगरा, कलियुग, २ को नाम ॥ कमलः १ मृग, कमलम् १ कमल, पानी, ३ को नाम ॥ कम्बलः १ ओढेको पछ्यौरा, राडी पाखी रग इत्यादि, २ को नाम ॥ बलिः १ राजालाई बुझाउनु पर्ने तिरो, नजराना (सौगात(को सेलो) नैवेद्य,मुँजा लुँदा, ४ को नाम ॥ बलम् १ मोट्याईं, सामर्थ्य,सैन्य ३ को नाम ॥ बलः १ काग,बलराम, बलनामक दैत्य, ३ को नाम ॥ वातुलः १ हुरी, वातूलः १ त्रिलिङ्गमा छ, खप्न नसक्ने बतास, ज्यादा बोल्ने, २ को नाम ॥ व्यालः १ दुष्ट-बदमास, व्याघ्रादि हिंसकपशु, सर्प, शठ, ४ को नाम ॥ मलः १ पाप, विष्ठा, कस, कीट्, ४ को नाम ॥ शूलम् १ शूल नामक रोग, त्रिशूल, हतियार, ३ को नाम ॥ कीलः १ कीलो, अग्निका ज्वाला, आङ्कुशे, ३ को नाम ॥ पालिः १ पाली १ स्त्रीमाछ, कोण, (कुना) काख, लहर, पंक्ति, ४ को नाम ॥ कला १ शिल्प, (कालिगरी) काल विशेष, (३० काष्ठा) हिस्सा, ३ को नाम ॥ आलिः १ आली १ संगिनी, लहर, (पक्तिः) २ को नाम ॥

बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु २७३३
लीला विलासक्रिययोरुपला शर्करापि च २७३४
शोणितेऽम्भसि कीलालं मूलमाद्ये शिफाभयोः २७३५
जालं समूह आनायगवाक्षक्षारकेष्वपि २७३६
शीलं स्वभावे सद्वृत्ते सस्ये हेतुकृते फलम् २७३७
छदिर्नेत्ररुजोः क्लीबं समूहे पटलं न ना २७३८
अधःस्वरूपयोरस्त्री तलं स्याच्चामिषे पलम् २७३९
और्वानलेऽपि पातालं चैलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु २७४०
कुकूलं शङ्कुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले २७४१
निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः २८४२
पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु २७४३

वेला १ समुद्रका जलको वृद्धि (ज्वार) काल, मर्यादा, तीर, ४ को नाम ॥ बहुला १ कृत्तिकानक्षत्र, गाई २ को नाम ॥ बहुलः १ अग्नि, कालो वर्ण हुने, २ को नाम ॥ लीला १ विहार, सामान्य कार्य, २ को नाम ॥ उपला १ चीनीको नाम ॥ उपलः १ पत्थर,रत्न, २ को नाम ॥ कीलालम् १ पानी, रगत, २ को नाम ॥ मूलम् १ कारण, जरा, मूल नामक नक्षत्र, ३ को नाम ॥ जालम् १ समूह, जाल, आँखिझ्याल, सानु नयाँ कोपिला, ४ को नाम ॥ शीलम् १ स्वभाव, असलचालचलन, २ को नाम ॥ फलम् १ वृक्षादिको फल, कारण बाट पैदाहुने कार्य, २ को नाम ॥ पटलम् १ छानू, नेत्ररोगविशेष, २ को नाम ॥ पटलम् १ समूह १ को नाम ॥ तलम् १ तल्लोभाग, स्वरूप, २ को नाम ॥ पलम् १ मासु, ४ कर्षप्रमाण, २ को नाम ॥ पातालम् १ पाताल, बडवाग्नि, २ को नाम ॥ चेलः १ वस्त्र, अधम, २ को नाम ॥ कुकूलम् १ काँढे काँढाले कीलाले भरीयेको खाल्टो, कुकूलः १ भूसको आगो, १ को

प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च २७४४
करालो दन्तुरे तुङ्गे चारौ दक्षे च पेशलः २७४५
मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्याल्लोलश्चलसतृष्णयोः २७४६
दवदावौ वनारण्यवह्नी जन्महरौ भवौ २६४७
मन्त्री सहायः सचिवौ पतिशाखिनरा धवाः २७४८
अवयः शैलमेषार्का आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः २७४९
भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु २७५०
स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने २७५१
अविश्वासेऽपह्नवेऽपि निकृतावपि निह्नवः २७५२
उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसरे मह उत्सवः २७५३

नाम ।। केवलम् १ निर्णय (मात्रै) केवल, (यौटा) सबै, ३ को नाम ।। कुशलम् १ पर्याप्ति, सामर्थ्य, कल्याण, पुण्य, शिक्षित (चतुर) ५ को नाम ।। प्रवालम् १ नयाँ अङ्कुर, बीणाको नाल, मूगा, ३ को नाम ।। स्थूलम् १ मूर्ख, ठूलो मोटो, २ को नाम ।। करालः १ दन्तुर, (छुवाँके) अग्लो, डरलाग्दो, ३ को नाम ।। पेशलः १ राम्रो, सिपालु, २ को नाम ।। बालः १ मूर्ख, केटाकेटी, २ को नाम ।। कोलः १ चञ्चल, तिर्सना गर्ने, २ को नाम ।। दवः १ दावः १ वन, डढेलो, २ को नाम ।। भवः १ उत्पत्तिः, शङ्कर, प्राप्ति, सत्ता, संसार, कल्याण, ६ को नाम ।। सचिवः १ बुद्धि सचिव मन्त्री, कर्म सचिव सहायक कर्मचारी, २ को नाम ।। धवः १ पति, धँयारो, भाले, धूर्त, ४ को नाम ।। अविः १ पर्वत, भेडा, सूर्य, स्वामी, ४ को नाम ।। हवः १ आज्ञा बोलावट, यज्ञ, ३ को नाम ।। भावः १ सत्ता, स्वभाव, अभिप्राय, चेष्टा, हावभाव, आत्मा, जन्म, ७ को नाम ।। प्रसवः १ उत्पत्ति, फल, फूल, सुत्केरी हुनु, सन्तान, ५ को नाम ।। निह्नवः १ अविश्वास (वेपत्यार) ढाँटनु, कपट्, ३ को नाम ।। उत्सवः १ घमण्ड, रिस, ज्यादा इच्छा, उत्सव, (हर्षबढाई) ४ को

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये २७५४
स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये २७५५
शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मतः २७५६
ध्रुवो भभेदे क्लीबं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु २७५७
स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने २७५८
स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च २७५९
शिवा गौरीफेरवयोर्द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः २७६०
द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु २७६१
क्लीबं नपुंसकं षण्ढे वाच्यलिङ्गमविक्रमे २७६२
द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरौ स्पशौ २७६३
द्वौ राशी पुञ्जमेषाद्यौ द्वौ वंशौ कुलमस्करौ २७६४
रहःप्रकाशौ वीकाशौ निर्वेशो भृतिभोगयोः १७६५

नाम ।। अनुभावः १ प्रताप, सद्बुद्धिले गरेको निश्चय, स्थायिभावलाई बुझाउने लज्जादि अनुभाव, ३ को नाम ।। प्रभवः १ जन्माउने, पैलेजानियेको ठाऊँ उत्पत्ति, ३ को नाम ।। पारशवः १ शूद्र कन्यामा जन्मेको ब्राह्मण पुत्र, बञ्चरो, २ को नाम ।। ध्रुवः १ ध्रुवतारा, ध्रुवम् १ निश्चयपक्का, ध्रुवः१ नित्य अविनाशी, ३ को नाम ।। स्वः १ दाज्युभाई, आफु, धन, आत्मीय (आपस) ४ को नाम ।। नीवी १ फँरोयाँको मुजो बाँधनेडोरी,व्यापारोको साउँधन, २ को नाम ।। शिवा १ पार्वती, अमला, स्याल, ३ को नाम ।। द्वन्द्वम् १ झगडा, जोडा, २ को नाम ।। सत्वम् १ धन, प्राण, उद्योग, प्राणीबल, ४ को नाम ।। क्लीवम् १ नपुंसक, १ को नाम ।। क्लीवः १ नामर्द, १ को नाम ।। विश् १ वैश्य, मानिस, २ को नाम ।। स्पशः १ जाससुस्, युद्ध, २ को नाम ।। राशिः १ थुप्रो, (रास) मेषादि राशि, २ को नाम ।। वंशः १ कुल, बाँस, २ को नाम ।।

कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु २७६६
पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्कुशमप्सु च २७६७
दशावस्थानेकविधाप्याशा तृष्णापि चायता २७६८
वशा स्त्री करिणी च स्याद्दृग्ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु २७६९
स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि २७७०
प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि शिशावज्ञे च बालिशः २७७१
कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः २७७२
सुरमत्स्यावनिमिषौ पुरुषावात्ममानवौ २७७३
काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्क्षौ कक्षौ तुतृणवीरुधौ २७७४
अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ प्रैषः प्रेषणमर्दने २७७५

वीकाशः १ एकान्त, प्रकाश, (खुल्लमखुल्ला) २ को नाम ।। निर्वेशः १ ज्याला, सुखदुखादिको भोग, २ को नाम ॥ कीनाशः १ यमराज, क्षुद्र (चुत्थो) खेतीवाला, ३ को नाम ।। अपदेशः १ पद (दर्जा) निहुँ, (बहाना) निमित्त, ३ को नाम ।। कुशः १ कुश, पानी, रामपुत्र, ३ को नाम ।। वाच्य लिङ्गछ ।। दशा १ अवस्था, वस्त्रको छेउ, वत्ती, ज्योतिष प्रसिद्ध दशा, ४ को नाम ।। आशा १ दिशा, आशागर्नु, २ को नाम ।। वशा १ स्त्री, हथिनी, २ को नाम ।। दृक् १ ज्ञान, आँखा, २ को नाम ।। दृक् १ जान्ने, देख्ने, २ का नाम ।। कर्कशः १ साहसी, साह्रो, रुखो, ३ को नाम ।। प्रकाशः १ अतिप्रसिद्ध, उज्यालो, २ को नाम ।। बालिशः १ बालक, मूर्ख, २ को नाम ।। कोशः १ कोपिला, तरवार प्रभृतिकोदाप, धनकोसमूह, दिव्य, (क्रियाशपथभेद) ४ को नाम ।। अनिमिषः १ देवता, माछा, २ को नाम ।। पुरुषः १ आत्मा, लोग्नेमानिस, २ को नाम ।। ध्वाङ्क्षः १ काग, माछाखाने पक्षी २ को नाम ।। कक्षः १ तृण, लता, २ को नाम ।। अभीषुः १ लगाम, किरण, २ को नाम ।। प्रैषः १ अह्राउनु, पीनु, २ को नाम ।। पक्षः १ सहाय, पखेटा, एकतर्फ,

पक्षः सहायेऽप्युष्णीषः शिरोवेष्टकिरीटयोः २७७६
शुक्ले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः २७७७
द्यूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षोऽथाक्षमिन्द्रिये २७७८
ना द्यूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे २७७९
कर्षूर्वार्ता करीषाग्निः कर्षूः कुल्याभिधायिनी २७८०
पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषं विषमप्सु च २७८१
उपादानेऽप्यामिषं स्यादपराधेऽपि किल्मिषम् २७८२
स्याद्वृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् २७८३
प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा भिक्षा सेवार्थना भृतिः २७८४
त्विट् शोभापि त्रिषु परे न्यक्षं कार्त्स्न्यनिकृष्टयोः २७८५
प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षो रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्कणे २७८६

मासको आधाभाग, ४ को नाम ।। उष्णीषम् १ पगरी, मुकुट, २ को नाम ।। वृषः १ साँढेजस्तो धेरै वीर्यहुने पुरुष, मुसो, श्रेष्ठ, पुण्य, साँढे, ५ को नाम ।। कोशः १ कोपिला, तर्वारखुकुरी कोदाप्, धनसमूह (खजाना) दिव्य, (निह) ४ को नाम ।। आकर्षः १ जुवा, पाशा, थर्की, सुन जाँच्नेकसी, ४ को नाम ।। अक्षः १ इन्द्रिय,पाशा,अक्षप्रमाण १६ मासा,पाङ्ग्रो,आमदानी खर्चको विचार, वर्राकोवृक्ष. ६ को नाम ।। कर्षूः सुकेका गोवरको आगो,सानुखोलो,कुलो,३ को नाम ।। पौरुषम् १ मर्दपना, पुरुषको काम, २ को नाम ।। विषम् १ विष,पानी २ को नाम ।। आमिषम् १ घुस, (कोसेली) मासु, ३ को नाम ।। किल्विषम् १ पाप, कसुर, २ को नाम ।। वर्षम् १ वृष्टि, पृथिवीको एकांश, (भारतवर्ष) किंपुरुष वर्ष इत्यादि, संवत्सर, ३ को नाम ।। प्रेक्षा १ नाचप्रभृति तमाशा, बुद्धि, २ को नाम ।। भिक्षा, सेवागर्नु, माग्नु, ज्याला, ३ को नाम ।। त्विट् १ शोभा, तेज, २ को नाम ।। न्यक्षः १ सबै, नगीचको, २ को नाम ।।

रविश्वेतच्छदौ हंसौ सूर्यवह्नी विभावसू २७८७
वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ सारङ्गाश्च दिवौकसः २७८८
शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः २७८९
पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे २७९०
देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु २७९१
विष्णौ च वेधाः स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः २७९२
लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये हिंसा चौर्यादिकर्म च २७९३
प्रसूरश्वापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते २७९४
ज्वालाभासौ न पुंस्यर्चिर्ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु २७९५
पापापराधयोरागः खगबाल्यादिनोर्वयः २७९६
तेजःपुरीषयोर्वर्चो महस्तूत्सवतेजसोः २७९७

अध्यक्षः १ प्रत्यक्ष, मालिक, २ को नाम ॥ रूक्षः १ प्रेम नगर्ने, रुखो, २ को नाम ॥ हंसः १ सूर्य, हाँस, २ को नाम ॥ विभावसुः १ सूर्य, अग्नि, २ को नाम ॥ वत्सः १ बाछा बाछी, संवत्सर, २ को नाम ॥ दिवौकाः १ काका कुलीपक्षी, देवता, २ को नाम ॥ रसः १ शृङ्गारादिरस, विष, वीर्य, मधुराम्लादि रस, प्रेम, झोल, ६ को नाम ॥ उत्तंसः १ अवतंसः १ कानको गहना विशेष, अग्नि, किरण, मुकुट्, ३ को नाम ॥ वसुः १ देवता विशेष, अग्नि, किरण, ३ को नाम ॥ वसु १ रत्न, धन, २ को नाम ॥ वेधाः १ ब्रह्मा, विष्णु, २ को नाम ॥ आशीः १ आशीर्वाद, सर्पको तालुनेरको दाँत २ को नाम ॥ लालसा १ माग्नु, लाल्चा गर्नु, २ को नाम ॥ हिंसा १ आर्कालाई पीडाहुने चोरी डाँका आदिकाम, मार्नु, २ को नाम ॥ प्रसूः १ घोडी, आमा, २ को नाम ॥ रोदसी १ रोदस् १ पृथिवी, आकाश, १ का २ नाम ई २ शब्द द्विवचनान्तैरहन्छन् ॥ आर्चिः १ ज्वाला, तेज, २ को नाम ॥ ज्योतिः १ तारा, उज्यालो, नेत्र, ३ को नाम ॥ आगः १ पाप, अपराध, २ को नाम ॥

रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे राहौ ध्वान्ते गुणे तमः २७९८
छन्दः पद्येऽभिलाषे च तपः कृच्छ्रादिकर्म च २७९९
सहो बलं सहा मार्गो नभः खं श्रावणो नभाः २८००
ओकः सद्माश्रयश्चौकाः पयः क्षीरं पयोऽम्बु च २८०१
ओजो दीप्तौ बले स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये २८०२
तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेऽप्यतस्त्रिषु २८०३
विद्वान्विदंश्च बीभत्सो हिंस्रोऽप्यतिशये त्वमी २८०४
वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यायान्कनीयांस्तु युवाल्पयोः २८०५
वरीयांस्तूरुवरयोः साधीयान्साधुबाढयोः २८०६
दलेऽपि वर्हं निर्बन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः २८०७

वयः १ पक्षी, उमेर, २ को नाम ।। वर्चः १ तेज, विष्ठा, २ को नाम ।। महः उत्सव, तेज, २ को नाम ।। रजः रजोगुण, स्त्रीको रज, २ को नाम ।। तमः १ राहु, अन्धकार, तमोगुण, ३ को नाम ।। छन्दः १ श्लोकादिछन्द, अभिलाषा, वेद, ३ को नाम ।। तपः १ तपस्या, तपाः १ माघ महिना, २ को नाम ।। सहः १ बल, सहाः १ मुंसी र महिना, २ को नाम ।। नभः १ आकाश. नभाः १ श्रावण महिना, २ को नाम ।। ओकः १ घट, ओकः १ आश्रय, २ को नाम ।। पयः १ दूध, पानी, २ को नाम ।। ओजः १ तेज, बल, २ को नाम ।। स्रोतः १ इन्द्रिय, नदीको वेग, सोतो, ३ को नाम ।। ३ तेजः १ प्रताप, कान्ति, बल, शुक्र, ४ को नाम ।। विद्वान् १ विद्वान्, जान्ने, २ को नाम ।। वीभत्सः १ हिंसा गर्ने, घिन लाग्दो, २ को नाम ।। ज्यायान् १ अति बूढो, अति असल, २ को नाम ।। कनियान् १ धेरैनैकान्छो, अतिथोरै अति सानू, ३ को नाम ।। वरियान् १ अति ठूलो, अति असल, २ को नाम ।। साधीयान् १ अति असल, अति दृढ, २ को नाम ।। वर्हम् १ पात, मयूरको प्वाख, २ को नाम ।। ग्रहः १ ढिपी, सूर्यादि ग्रह, ग्रहण, ३ को

द्वार्यापीडे क्काथरसे निर्व्यूहो नागदन्दके २८०८
तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च २८०९
पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः २८१०
दारेषु च गृहाः श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः २८११
व्यूहो वृन्देऽप्यहिर्वृत्रेऽप्यग्नीन्दुर्कास्तमोपहाः २८१२
परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिबर्होऽव्ययाः परे २८१३
आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे २८१४
आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽप्यास्तु स्यात्कोपपीडयोः २८१५
पापकुत्सेषदर्थे कु धिङ् निर्भर्त्सननिन्दयोः २८१६
चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये २८१७

नाम ॥ निर्व्यूहः १ ढोका, कपालमा लाउने फूलको झुप्पा, काँढाको रस, खुटो, (भित्ताको तेर्सो किलो भुन्याउँने, ४ को नाम ॥ प्रग्राहः १ प्रग्रहः १ तराजु का डाँडीकोडोरो, लगाम, २ को नाम ॥ परीग्रहः १ पत्नी, परिवार, लिनु, फेद, सराप, ५ को नाम ॥ गृहाः १ घर, पत्नी, २ को नाम ॥ यो पुंलिङ्गी गृह शब्द बहुवचनान्तछ ॥ आरोहः १ सुन्दरी स्त्रीको कटी, चढनु, उकालो, ३ को नाम ॥ व्यूहः १ समूह, दण्ड-चक्र-इत्यादिको आकार गरेर खडा गरेको दण्ड व्यूह चक्र व्यूह इत्यादि नामको सैन्यको किल्ला, २ को नाम ॥ अहिः १ वृत्रासुर, सर्प, २ को नाम ॥ तमोपहः १ अग्नि, चन्द्र, सूर्य, ३ को नाम ॥ परिबर्हः १ सर्जाम्, राजयोग्य वस्तु २ को नाम ॥ अब उप्रान्त अव्यय, शब्द हुन्, आङ् १ अलिकति, अभिव्याप्ति, (कुनै वस्तु देखी) मर्यादा, (कहीं सम्म) धातु योग गर्दा जुन् धातुको जो अर्थहुन्छ त्यो अर्थ, ४ को नाम ॥ आ १ स्मरण, वाक्यारम्भ (हुँवाहाँ पछी) २ को नाम ॥ आः १ रीस, पीडा, २ को नाम ॥ कु १ पाप, निन्दा, अलि अलि, ३ को नाम ॥ धिक् १ धिक्कार, गनु, हपकाउनु, २ को नाम ॥ च १ अन्वाचय,

स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति २८१८
स्वित्प्रश्ने च वितर्के च तु स्याद्भेदेऽवधारणे २८१९
सकृत्सहैकवारे चाप्याराद्दूरसमीपयोः २८२०
प्रतीच्यां चरमे पश्चादुताप्यर्थविकल्पयोः २८२१
पुनःसहार्थयोः शश्वत्साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः २८२२
खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे बत २८२३
हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः २८२४
प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः २८२५
इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु २८२६
प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि २८२७
यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे २८२८

समाहार, इतरेतरयोग, समुच्चय, ४ को नाम ॥ स्वस्तिः १ आशीर्वाद, कुशल मङ्गल, पुण्य, भलो, ४ को नाम ॥ अति १ ज्यादा, अति क्रमण (उल्लङ्घन) २ को नाम ॥ स्वितः १ प्रश्न, तर्क, २ को नाम ॥ तु १ भेद (फरक) अवधारण, (ठहराउनु, २ को नाम ॥ सकृत् १ साथ, एकै चोटी, आरात् १ टाढा, नगीच् , २ को नाम ॥ पश्चात् १ पश्चिमतर्फ, पछी, २ को नाम ॥ उत १ अप्यर्थ (पनी) विकल्प, २ को नाम ॥ शश्वत् १ फेरी, संगै, २ को नाम ॥ साक्षात् १ प्रत्यक्ष, तुल्य, २ को नाम ॥ बत १ खेद, दया, सन्तोष, आश्चर्य, सम्बोधन, ५ को नाम ॥ हन्त १ हर्ष, दया, वाक्यारम्भ, खेद, ४ को नाम ॥ प्रति १ प्रतिनिधि, वीप्सा, लक्षण, इत्थंभूताख्यान इत्यादि शिष्टप्रयोगानुसारले जान्नु ३ को नाम ॥ इति १ कारण, प्रकार, (तरह) प्रकाश, प्रकर्ष, एवमर्थ (यसरी) समाप्ति, ६ को नाम ॥ पुरस्तात् १ पूर्वतर्फ, पहिला (अघो) पहिले, अघिल्तिट, ४ को नाम ॥ अग्रतः १ अघी, अघिल्तिट, २ को नाम ॥ यावत् १ तावत् १ सकलत्व (सबै) अवधि

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ २८२९
वृथा निरर्थकाविध्योर्नानाऽनेकोभयार्थयोः २८३०
नु पृच्छायां विकल्पे च पश्चात्सादृश्ययोरनु २८३१
प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु २८३२
गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि २८३३
उपमायां विकल्पे वा सामि त्वर्धे जुगुप्सिते २८३४
अमा सह समीपे च कं वारिणि च मूर्धनि २८३५
इवेत्थमर्थयोरेवं नूनं तर्केऽर्थनिश्चये २८३६
तूष्णीमर्थे सुखे जोषं किं पृच्छायां जुगुप्सने २८३७
नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने २८३८
अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् २८३९
हुं वितर्के परिप्रश्ने समयान्तिकमध्ययोः २८४०

(सम्म) परिमाण, निश्चय, ४ को नाम ॥ अथो १ अथ १ मङ्गल उप्रान्त, प्रारम्भ, प्रश्न, साकल्य, (सबै) ५ को नाम ॥ वृथा १ व्यर्थ, (वेफाइदा) अविधि, वेफाईदा, २ को नाम ॥ नाना १ अनेक, दुई, २ को नाम ॥ नु १ प्रश्न, विकल्प, २ को नाम ॥ अनु १ पछी, सादृश्य, २ को नाम ॥ ननु १ प्रश्न, निश्चय, आज्ञा, अनुनय, सान्त्वना, सम्बोधन, ५ को नाम ॥ अपि १ निन्दा, समुच्चय, प्रश्न, शङ्का, संभावना, ५ को नाम ॥ वा १ उपमा, विकल्प, २ को नाम ॥ सामि १ आधा खराब, २ को नाम ॥ अमा १ सगै, नगीचै, २ को नाम ॥ कम् १ पानी, शिर, २ को नाम ॥ एवम् १ इवार्थ झैं, इत्थमर्थ, (यसरी) २ को नाम ॥ नूनम् १ तर्क, निश्चय, पक्का, ३ को नाम ॥ जोषम् १ चुपचाप, सुख, २ को नाम ॥ किम् १ प्रश्न, (के) जुगुप्सा छी, २ को नाम ॥ १ प्रसिद्धि, संभावना, क्रोध, अङ्गीकार, निंद्रा, ५ को नाम ॥ अलम् १

पुनरप्रथमे भेदे निर्निश्चयनिषेधयोः २८४१
स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा २८४२
ऊररीउररी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् २८४३
स्वर्गे परे च लोके स्ववार्तासंभाव्ययोः किल २८४४
निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु २८४५
समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः २८४६
नामप्राकाश्ययोः प्रादुर्मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि २८४७
तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे हा विषादशुगर्तिषु २८४८
अहहेत्यद्भुते खेदे हि हेताववधारणे २८४९

इति नानार्थ वर्गः ॥ ६. अथाऽव्ययवर्गः

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः २८५०

सिंगार, परिपूर्णता, (काफि) सामर्थ्य, निवारण, (वस) ४ को नाम ॥ हुम् १ तर्क,प्रश्न, २ को नाम ॥ समया १ नगीच, माफ, २ को नाम ॥ पुनः १ अप्रथम (दोस्रो) भेद, (विशेष) फेरी, २ को नाम ॥ निः १ निश्चय, निषेध, पुरा, निरन्तर, पहिले, हाल सालैमा पछीहुने, ५ को नाम ॥ ऊररी १ ऊरी १ उररी १ अङ्गीकार, विस्तार, २ को नाम ॥ स्वर् १ स्वः १ स्वर्ग, पर लोक २ को नाम ॥ किल १ वार्ता (किंवदन्ती) संभाव्य, (हुन्छ कि भनी संभावना गरिने) २ को नाम ॥ खलु १ निषेध, वाक्यालङ्कार, प्रश्न, अनुनय (सान्तपना) ४ को नाम ॥ अभितः १ नगीचै बरीपरी, चाँडो, जम्मै अघिल्तिर, ४ को नाम ॥ प्रादुः १ नाऊँ, प्रकट, २ को नाम ॥ मिथः परस्पर, एकान्त, २ को नाम ॥ तिरः १ अन्तर्धान, तेर्सो, २ को नाम ॥ हा १ खेद, शोक, पीडा ३ को नाम ॥ अहह १ आश्चर्य· ओहो, खेद ओहो २ को नाम ॥ हि १ हेतु किन भनेको, निश्चय, २ को नाम ॥

२८५०–२८९५. चिराय, चिररात्राय, चिरस्य, 'आद्य'शब्दात् चिरेण,

मुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः २८५१
स्राग्झटित्यञ्जसाह्नाय द्राङ मङ्क्षु सपदि द्रुते १८५२
बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे २८५३
पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने २८५४
यत्तद्यतस्ततो हेतावसाकल्ये तु चिच्चन २८५५
कदाचिज्जातु सार्धं तु साकं सत्रा समं सह २८५६
आनुकूल्यार्थकं प्राध्वं व्यर्थके तु वृथा मुधा २८५७
आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमूत च २८५८
तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वति २८५९
दिवाह्नीत्यथ दोषा च नक्तं च रजनावपि २८६०
तिर्यगर्थे साचि तिरोऽप्यथ संबोधनार्थकाः २८६१

चिरात्, चिरम्, ६ चिर काल का नाम ॥ आद्यपदले चिरेण, चिरात्, चिरम्, शब्दको ग्रहण गर्नु ॥ मुहुः, पुनःपुनः, शश्वत, अभीक्ष्णम्, असकृत्, ५ बारम्बारका नाम ॥—स्राक्, झटिति, अञ्जसा, अह्नाय, द्राक्, मङ्क्षु, सपदि, ७ शीघ्र (चाँडो)का नाम ॥—बलवत्, सुष्ठु, किमुत, सु, अति, अतीव, ६ ज्यादा (खूब धेरै)का नाम ॥—पृथक्, विना, अन्तरेण, ऋते, हिरुक्, नाना, ६ पृथक् (बाहेक)का नाम ॥—यत्, तत्, यतः, ततः, ४ कारण (किन)का नाम ॥—चित्, चन, २ असाकल्य (क्यहिकोही इत्यादि)का नाम ॥—कदाचित्, जातु, २ कदाचित् (कोही समय)का नाम ॥—सार्धम्, साकम्, सत्रा, समम्, सह, ५ सँगका नाम ॥—प्राध्वम्, १ अनुकूल्य (भने जस्तो हुनु)को नाम ॥—वृथा, मुधा, २ व्यर्थ (बेफायदा)का नाम ॥—आहो, उताहो, किमुत, किं, किमु, उत, ६ तर्कका नाम ॥—तु, हि, च, स्म, ह, वै, ६ श्लोककोपाद पूरण गर्ने शब्दका नाम ॥—सु, अति, २ पूजार्थ (असल)का नाम ॥—दिवा १ दिनको

स्युः प्याट पाडङ्ग हे है भोः समया निकषा हिरुक् २८६२
अतर्किते तु सहसा स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः २८६३
स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषट् वौषट् वषट् स्वधा २८६४
किंचिदीषन्मनागल्पे प्रेत्यामुत्र भवान्तरे २८६५
व वा यथा तथैवैवं साम्येऽहो ही च विस्मये २८६६
मौने तु तूष्णीं तूष्णीकां सद्यः सपदि तत्क्षणे २८६७
दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्देऽथान्तरेऽन्तरा २८६८
अन्तरेण च मध्ये स्युः प्रसह्य तु हठार्थकम् २८६९
युक्ते द्वे सांप्रतं स्थानेऽभीक्ष्णं शश्वदनारते २८७०
अभावे नह्य नो नापि मास्म मालं च वारणे २८७१

नाम ॥—दोषा, नक्तम्, १ रात्रिका नाम ॥—साचि, तिरः, २ तेर्साका नाम ॥—प्याट्, पाट्, अङ्ग, हे, है, भोः, ६ संबोधन अर्थ बुझाउनेका नाम ॥—समया, निकषा, हिरुक्, ३ नगीच (समीप)का नाम ॥—सहसा १ झट्ट (अकस्मात्को नाम ॥—पुरः, पुरतः, अग्रतः,३ अघिल्तिरका नाम ॥—स्वाहा, श्रौषट्, वौषट्, वषट्, ४ देवतालाई चरू आदि हवि चढाउदा प्रयोग गरीने दानका नाम ॥—स्वधा १ पितृलाई तर्पण पिण्ड दिंदा, प्रयोग गरीने शब्द (पितृदान)को नाम ॥—किंचित्, ईषत्, मनाक्, ३ अलिकतिका नाम ॥—प्रेत्य, अमुत्र, २ परलोक (आर्कोजन्म)का नाम ॥—व, वा, यथा, तथा, इव, एवं, ६ तुल्यताका नाम ॥—अहो, ही, २ आश्चर्यका नाम ॥—तूष्णीम्, तूष्णीकाम्, २ मौनका नाम ॥—सद्यः, सपदि, २ तुरन्त (तत्काल)का नाम ॥—दिष्ट्या, समुपजोषम्, २ आनन्दका नाम ॥—अन्तरे, अन्तरा, अन्तरेण, ३ माझका नाम ॥—प्रसह्य, १ जबर्जस्तीको नाम ॥—सांप्रतम्, स्थाने, २ मुनासिबका नाम ॥—अभीक्ष्णम्, शश्वत्, २ निरन्तरका नाम ॥—नहि, अ, नो, न, ४ अभाव

पक्षान्तरे चेद्यदि च तत्त्वे त्वद्धाऽञ्जसा द्वयम् २८७२
प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यादोमेवं परमं मते २८७३
समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि २८७४
अकामानुमतौ काममसूयोपगमेऽस्तु च २८७५
ननु च स्याद्विरोधोक्तौ कच्चित्कामप्रवेदने २८७६
निःषमं दुःषमं गर्ह्ये यथास्वं तु यथायथम् २८७७
मृषा मिथ्या च वितथे यथार्थं तु यथातथम् २८७८
स्युरेवं तु पुनर्वै वेत्यवधारणवाचकाः २८७९
प्रागतीतार्थकं नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् २८८०
संवद्वर्षेऽवरे त्वर्वागामेवं स्वयमात्मना २८८१

(नहुनु)का नाम ॥—मास्म, मा, अलम्, ३ निवारणका नाम ॥—चेत्, यदि, २ पक्षान्तर (यसो भने यसोहोलाकी)का नाम ॥—अद्धा, अञ्जसा, २ तत्व (ठिक् ठिक्) का नाम ॥—प्रादुः, आविः, २ स्पष्टका नाम ॥—ओम्, एवम्, परमम्, ३ स्वीकार मञ्जुरीका नाम ॥—समन्ततः, परितः, सर्वतः, विष्वक्, ४ चारै तर्फका नाम ॥—कामम् १ अकामानुमति (इच्छा नभैकन हुन्छ भन्नुका नाम ॥—अस्तु १ रीसले हुन्छ भन्नुको नाम ॥—चकारात् कामम् पनिछ । ननु १ विरोध देखाउनाको नाम ॥—कच्चित् १ इष्ट प्रश्न (आरामैछ भनेर प्रश्न गर्नुको नाम ॥—निःषमम्, दुःषमम् २ खराबका नाम ॥—यथास्वम्, यथायथम्, २ जस्ताको तस्ताका नाम ॥—मृषा, मिथ्या, २ झूटाका नाम ॥—यथार्थम्, यथातथम्, २ यथार्थ (सच्चाका) नाम ॥—एवम्, तु, पुनः, वै, वा, ५ निर्णय का नाम ॥ प्राक् १ बीतेको (पहिलेको) नाम ॥ नूनम्, अवश्यम्, २ निश्चयका नाम ॥ संवत् १ वर्षको नाम ॥ अर्वाक् १ वरतिरको नाम ॥ आम्, एवम्, २ हवस (हो) भनी स्वीकार गर्नाका नाम ॥

अल्पे नीचैर्महत्युच्चैः प्रायो भूम्न्यद्रुते शनैः २८८२
सना नित्ये बहिर्बाह्ये स्मातीतेऽस्तमदर्शने २८८३
अस्ति सत्त्वे रुषोक्तावु ऊं प्रश्नेऽनुनये त्वयि २८८४
हुं तर्के स्यादुषा रात्रेरवसाने नमो नतौ २८८५
पुनरर्थेऽङ्ग निन्दायां दुष्ठु सुष्ठु प्रशंसने २८८६
सायं साये प्रगे प्रातः प्रभाते निकषान्तिके २८८७
परुत्परार्यैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति २८८८
अद्यात्राह्न्यथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् २८८९
तथाऽधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः २८९०
उभयद्युश्चोभयेद्युः परे त्वह्नि परेद्यवि २८९१

स्वयम् १ आफैंको नाम ॥ नीचैः १ होचाको नाम ॥ उच्चैः १ अग्लाको नाम ॥ प्रायः १ बहुधाको नाम ॥ शनैः १ सुस्त (विस्तारी) को नाम ॥ सना १ सधैंको नाम ॥ बहिः १ बाहिरको नाम ॥ स्म १ भूतकालको नाम ॥ अस्तम् १ अस्ताउनाको नाम ॥ अस्ति १ सत्ताको नाम ॥ उ १ क्रोधद्योतक शब्द (अँः !) को नाम ॥ ऊं १ प्रश्नको नाम ॥ अयि १ अनुनयको नाम ॥ हुम् १ तर्कको नाम ॥ उषा १ प्रातःकालको नाम ॥ नमः १ नमस्कारको नाम ॥ अङ्ग १ फेरीको नाम ॥ दुष्ठु १ निन्दाको नाम ॥ सुष्ठु १ प्रशंसाको नाम ॥ सायम् १ साँझको नाम ॥ प्रगे, प्रातः, २ विहानका नाम ॥ निकषा १ नगीचको नाम ॥ परुद् १ पोहोको नाम ॥ परारि १ पहारको नाम ॥ ऐषम १ यो सालको नाम ॥ अद्यः १ आजको नाम ॥ पूर्वेद्युः १ अघिल्लादिनको नाम ॥ उत्तरेद्युः १ भोली पल्टको नाम ॥ अपरेद्युः १ आर्कादिनको नाम ॥ अधरेद्युः १ वितेका आर्कादिनको नाम ॥ अन्येद्युः १ आर्कादिनको नाम ॥ अन्यतरेद्युः, इतरेद्युः २ आर्कादिनका नाम ॥

श्वो गतेऽनागतेऽह्नि श्वः परश्वस्तु परेऽहनि २८९२
तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा २८९३
एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा २८९४
दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः २८९५

इत्यव्ययवर्गः ॥ ७. अर्थालिङ्गादिसंग्रहवर्गः

(अथ स्त्रीलिङ्गसङ्ग्रहवर्गः)

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः २८९६
अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् २८९७

उभयद्युः, उभयेद्युः २ दुई दिनका नाम ॥ परेद्यवि १ भोलिपल्टको नाम ॥ ह्यः १ हिजोको नाम ॥ श्वः १ भोलिको नाम ॥ परश्वः १ पर्सीको नाम ॥ तदा, तदानिम्, २ तेस बखतका नाम ॥ युगपत् एकदा, २ एकैचोटिका नाम ॥ सर्वदा, सदा, २ संधैका नाम ॥ एतर्हि, संप्रति, इदानीम्, अधुना, सांप्रतम्, ५ ऐलेका नाम ॥ तथा १ समुच्चयार्थको नाम ॥ प्राग् १ पूर्व दिशा पूर्वदेश-पूर्वकाल ३ को नाम ॥ उदक् १ उत्तरदिशा-उत्तरदेश-उत्तर ३ को नाम ॥ प्रत्यक् १ पश्चिमदिशा पश्चिमदेश-पछिल्लोकाल, ३ को १ नाम ॥ आदि शब्दले अवाक् लिइन्छ अवाक् १ दक्षिणदिशा-दक्षिणदेश ऊधोंकाल ३ को १ नाम ॥ इत्यादि दिशा-देश-कालादि-शब्दको प्रयोग शिष्ट प्रयोगानुसारले गर्नु जस्तै-प्राग्वसति पूर्वस्यां दिशि वसतीत्यर्थः ॥ प्रागागतः पूर्वस्यादिशः-आगत इत्यादि प्रयोग हुन्छन् ॥

२८९६–२८९७ पाणिनि आदि ऋषिहरूले निर्मितगरेका-लिङ्ग विधान गर्ने लिङ्गानुशानशास्त्र (सूत्र) बमोजिमका, सन्-क्यच् काम्यच् कृत्-तद्धित प्रत्ययान्तर समासबाट सिद्धभयेका, प्रायः अघि न कहियेका शब्द यो लिङ्गादि संग्रह वर्गमा कहिन्छन् ॥ यस वर्गमा पनो संकीर्ण वर्गमाफैं प्रकृति र प्रत्ययले लिङ्ग छुट्याउनु पर्छ ॥

लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः (क) २८९८
स्त्रियामीदूद्विरामैकाच्सयोनिप्राणिनाम च (ख) २८९९
नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूनदीह्रियाम् (ग) २९००
अदन्तैर्द्विगुरेकार्थो न स पात्रयुगादिभिः (घ) २९०१
तल्वृन्दे येनिकट्यत्रा वैरमैथुनिकादिवुन् (ङ) २९०२
स्त्रीभावादावनिक्तिण्ण्वुलणच्ण्वुच्क्यब्युजिञङ्निशाः (च) २९०३

(क) यदि पैले कहेका वाक्य बाहेक बाँकिरहेको यहाँ कहिने लिङ्ग-विधायक सामान्य वचन विशेष वचनले बाधित छैन भने व्यापक (सबै ठाउँमा लाग्ने) हुन्छ ॥

(ख) इकार-ऊकार अन्त्यमा हुने एकाच् (योटै अच् भयेका) शब्द र योनिभयेका प्राणि पोथि (स्त्री) लाई कहने शब्द पनी स्त्रीलिङ्गमा रहन्छन् ॥

(ग) बिजुली, रात्रि-लता, वीणा, दिशा, पृथ्वी, नदी, लज्जा, यती ८ चीजलाई कहने शब्द पनी स्त्रीलिङ्गमा रहन्छन् ।

(घ) अकारन्त शब्द अन्त्यमा रहेको समाहारमा गरियेको द्विगुसमास (संख्या वाचक) शब्द पूर्वमा हुने समास) स्त्रीलिङ्गी हुन्छ । तर पात्र, युग, भुवन, पुर, इत्यादि शब्द उत्तर पदमा हुने समाहार द्विगुसमास छ भने स्त्री लिङ्गी हुँदैन ।

(ङ) समूहार्थमा "ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल", "गजसहायाभ्याञ्च", पाशादिभ्योयः, "खलगोथात्" "इनित्रकट्यश्च" ई सूत्रले विधान गरियेका तल्-यः -इति–त्र-कः क्यच्–प्रत्यय अन्त्यमा हुने शब्द स्त्रीलिङ्गी हुन्छन् वैरभाव र विवाह संबन्ध बुझ्दा द्वन्द्वसमासान्तबाट "द्वन्द्वाद् वुन् वैरमैथुनिकयोः" भन्ने सूत्रले विधान गरेको वुन् प्रत्यय अन्त्यमाहुने शब्द पनी स्त्रीलिङ्गी हुन्छन् ।

(च) स्त्रियाम् (३।३।९४) यस सूत्रको अधिकारमा भाव-करण–इत्यादि अर्थमा "आक्रोशे नञ्यादनि"ले भयेको अनिप्रत्यय "स्त्रियां क्तिन्"ले भयेको क्तिन् प्रत्यय "रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्" इत्यादिले भयेको ण्वुल् प्रत्यय, "कर्म व्यतिहारे णच् स्त्रियाम्" ले भयेको णच् प्रत्यय; "पर्यायार्हर्णो-

उणादिषु निरूरीश्च ङ्याबूङन्तं चलं स्थिरम् (छ) २९०४
तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्लवा ण दिक् (ज) २९०५
घञो ञः सा क्रियाऽस्यां चेद्दाण्डपाता हि फाल्गुनी (झ) २९०६
श्यैनंपाता च मृगया तैलंपाता स्वधेति दिक् (ञ) २९०७
स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि (ट) २९०८

त्पत्तिषु ण्वुच्" लेभयेको "ण्वुच्" प्रत्यय व्रजयजोर्भावे क्यप् ले भयेको "क्यप्" प्रत्यय, "ण्यासश्रन्थो युच्"ले भयेको "युच्" प्रत्यय, विभाषाख्यानपरिप्रश्न योरिञ्च, ले भयेको इञ् प्रत्यय, षिद्भिदादिभ्योऽङ् ले भयेको अङ् प्रत्यय, ग्ला-म्ला-ज्या-हा-भ्योनिः" लेभयेको निः प्रत्यय, कृञ् शच्, लेभयेको श, प्रत्यय, अन्त्यमा हुने शब्द स्त्रीलिङ्गी हुन्छन् ।

(छ) औणादि नि–ऊ–ई, ई ३ प्रत्यय अन्त्यमा हुने शब्द र पाणिनिले विधान गरेका ङीप् ङीन्–ङीष् आप्–टाप्–चाप्–ऊङ प्रत्ययान्त शब्द पनी स्त्रीलिङ्गी हुन्छन् ।

(ज) "मुष्टिः प्रहरणं यस्यां क्रीडायां, पल्लवाः प्रहरणं यस्यां क्रीडायां" भन्ने अर्थमा "तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः" भन्ने सूत्रले "ण" प्रत्यय गरेर सिद्ध भयेका "मौष्टा (मुक्कामुक्कीको खेल) पाल्लवाः (पालुवा हाना हानको खेल) दाण्डा (लठ्ठी हाना हानको खेल) इत्यादि जान्नु ।

(झ) घञन्त क्रियावाचक शब्ददेखी "अस्यां वर्तते भन्ने अर्थमा "घञः सास्यां क्रियेतिञः" ले ञ" प्रत्यय गरेर सिद्धभयेका दण्डपातः–अस्यां वर्तते दाण्डपाता फालगुनी, (दण्डी) (लठ्ठी) गिराउने खेलभयेकी फाल्गुनी पूर्णिमा ।

(ञ) श्येनपातोऽस्यां वर्तते, श्यैनम्पातामृगया (बाज गिराइने शिकार) तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलम्पाता स्वधा" (तिलछरिने श्राद्ध तर्पणादि) इत्यादि शब्द पनी स्त्रीलिङ्गी हुन्छन् ॥

(ट) पुंलिङ्गी-नपुंसकलिङ्गी शब्द पनी अपचय (अल्पत्व-सानुपना) बुझाँउँदा स्त्रीलिङ्गी हुन्छन् ।

लङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकाढकी (ठ) २९०९
सिध्रका सारिका हिक्का प्राचिकोल्का पिपीलिका २९१०
तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढयः २९११
पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्चूर्णिः शाणी द्रुणी दरत् २९१२
सातिः कन्था तथासन्दी नाभी राजसभापि च २९१३
झल्लरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिध्मला २९१४

(ठ) अघा संक्षेपले लिङ्ग विधान गरियेका शब्दका उदाहरण जस्ता क्यही शब्दतल कोष्टमा देखाइन्छन् । तिशब्द र तिन्को अर्थ पनी हेर तलछ ।

शब्दः	अर्थः	शब्दः	अर्थः
लङ्का	लङ्का नगरी	सूचिः	सियो
शेफालिका	नेवारी फूल	माढिः	पातका नसा
टीका	व्याख्या	पिच्छा	सिमलको खोटो
धातकी	धँयारो	वितण्डा	वाद विवाद
पञ्जिका	पूर्ण व्याख्या	काकिणी	दोकडा
आढकी	रहर दाल	चूर्णिः	चूर्णिका
तिन्दूकी	तिन्दू	शाणी	सुनको कसी
सिध्रका	वृक्ष विशेष	द्रुणी	कन्सुल्लो
सारिका	सारौ, मैना	दरत्	भीर-डर
हिक्का	बाडुली	सातिः	दान-समाप्तिः
प्राचिका	डाँस	कन्था	थाङ्ना माटाको गाह्रो
उल्का	ज्वाला	आसन्दी	मूढा कुर्सी
पिपीलिका	कमिला	नाभिः	नाइटो
कणिका	कनिका सानु टुका,	राजसभा	राजाको सभा,
भङ्गिः	ढाँचा	झल्लरी	झ्याली
सुरङ्गा	सुरुङ्	चर्चरी	हस्तवाद्य (ताल)

लाक्षा लिक्षा च गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी २९१५

इति स्त्रीलिङ्गसंग्रहवर्गः ॥ अथ पुंल्लिङ्गशेषसङ्ग्रहवर्गः ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः (ड) २९१६
स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः (ढ) २९१७
करगण्डोष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः (ण) २९१८
अह्वाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः (त) २९१९
श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अबाधिताः (थ) २९२०

शब्दः	अर्थः	शब्दः	अर्थः
पारी	हात्तिबाँध्ने सिक्री	लिक्षा	लिखा
होरा	घडी (लग्न)	गण्डूषा	कुल्ला
लट्वा	भँगेरा	गृध्रसी	वातरोग
सिध्मला	सिध्रा (सुकेको माछा)	चमसी	प्रणिता पात्र विशेष
लाक्षा	लाहा	मसी	मसी

(ड) देवता सामान्य, देवता विशेष देवताका अनुचर (पारिपार्श्विक) वाचक शब्द र दैत्य सामान्य दैत्य विशेष दैत्यानुचर वाचक शब्द पनी बाधक विशेष शब्द छैनन् भने पुंलिङ्गमा रहन्छन् ।

(ढ) स्वर्ग, यज्ञ, पर्वत, मेघ, समुद्र, वृक्ष, काल, खड्ग, बाँण, शत्रु, ई १० लाई र इन्का विशेषलाई कहने शब्द पनी बाधक बचन विशेष छैनन् भने पुंलिङ्गमा रहन्छन् ॥

(ण) कर (मालपोत) किरण, गाला, ओठ, हात, दाँत, घाँटी, रउँ, नख, स्तन, ई १० लाई कहने शब्दबाधक विशेष वचन छैन भने पुंलिङ्गी हुन्छन् ।

(त) अह्व, अह, अन्त्यमा हुने शब्द विष विशेषलाई कहने शब्द संख्या वाचक शब्द पूर्वमा नरहेर रात्र अन्त्यमा हुने शब्द, पनी पुंलिङ्गी हुन्छन् ।

(थ) वृक्षको खोटालाई कहने-श्रीवेष्ट, गुग्गुल आदि गरेका शब्द र अस्,

कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः (द) २९२१
कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ (ध) २९२२
पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः २९२३
नाम्न्यकर्तरि भावे च घञजब्नङणघाथुचः (न) २९२४
ल्युः कर्तरीमनिज्भावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः (प) २९२५
द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवा न समाहृते (फ) २९२६

अन्, अन्त्यमा हुने वेधस्, आत्मन् आदि गरेका शब्द पनी बाधक वचन विशेष छैनन् भने पुंलिङ्गी हुन्छन्।

(द) कशेरु, जतु, वस्तु, ई ३ शब्द बाहेक तु अन्त्यमा हुने शब्द र, रु अन्त्यमा हुने शब्द पनि बाधक वचन विशेष छैनन् भने पुंलिङ्गी हुन्छन्।

(ध) उपान्त्य र (अन्तेको अकार देखी पहिले) मा, क, ष, ण, भ, म, र, ई ६ अक्षर हुने शब्द र, उपान्त्यमा प, थ, न, य, स, ट, ई ६ अक्षर हुने शब्द पनी पुंलिङ्गी हुन्छन्। गोत्रवाचक अत्रि भरद्वाज प्रभृति शब्द र वेद शाखावाचक माध्यन्दिनीय, कठ, यजूः इत्यादि शब्द पनी पुंलिङ्गी हुन्छन्।

(न) संज्ञामा, कर्तृ भिन्न कारकमा, भावमा विधान गरियेका घञ्, अच्, अप्, नङ्, ण, घ, अथुच्, ई ७ प्रत्यय अन्त्यमाहुने शब्द पुंलिङ्गी हुन्छन्।

(प) कर्तामा विधान गरेको ल्यु, प्रत्यय-भाव र कर्ममा विधान गरेको, इमनिच्, प्रत्यय भावमा विधान गरेको कः, प्रत्यय, उपसर्ग पूर्वक र अन्त्योपपद पूर्वक घुसज्ञक (धा-धा) धातु देखी विधान गरेको कि प्रत्यय, ई ४ प्रत्यय अन्तमा हुने शब्द पनी पुंलिङ्गीछन्॥

(फ) समाहार वाहेकको द्वन्द्व समासमा अश्व (घोडा) वडवा (घोडी) भन्दा १।१ को विवक्षा गरेको भये द्विवचन गर्दा, "पूर्ववदश्ववडवौ" यो सूत्रले पूर्वल्लिङ्ग भयेर अश्ववडवौहुन्छ। बहुत्वको विवक्षा गरेमा पनी यही मुताविक, अश्ववडवाः, यस्तो पुंलिङ्गी रूप हुन्छ। समाहार गरेमा "अश्ववडवम् यस्तो नपुंसक लिङ्गी रूप हुन्छ।

कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयःपूर्वकोऽपि च (ब) २९२७
वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडङ्गकः २९२८
पुङ्खो न्यूङ्खः समुद्गश्च विटपट्टघटाः खटाः २९२९
कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् २९३०
गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः २९३१
दृतिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुद्बुदाः २९३२

(ब) सूर्य, चन्द्र, अयस् ई ३ लाई कहने शब्द पूर्वमा राखेको कान्त, शब्द पनी पुंलिङ्गी हुन्छ । उदाहरणका निमित्त देखाईयेका क्यही शब्द र तिन्को अर्थ तलछ हेर ।

शब्दः	अर्थः	शब्दः	अर्थः
कटकः	वारा-मस्यौरा तितौरा	हट्टः	हाट-वजार ।
अनुवाकं	वेदको अवयव	पिण्डः	डल्लो ।
रल्लकः	कम्बल ।	गोण्डः	नाइटो ।
कुडङ्गकः	लताको झाँग ।	पिचण्डः	पेट ।
पुङ्खः	वाणको छेउ ।	गडुः	गाँड ।
न्युङ्खः	सामवेदको ॐकार ।	करण्डः	बट्टा-पेटारी ।
समुद्गः	वाकस ।	लगुडः	लहुरो ।
विटः	गुण्डा	वरण्डः	मुखरोग ।
पट्टः	खिलौटो,पाटी,सिलेट,	किणः	ठेला ।
घटः	तराजु ।	घुणः	घुन ।
खटः	अध्यारोइनार, कफ,	दृति	छालाको थैलो-मसक्
	प्रहार,छिनु,४को नाम	सीमन्तः	चुल्ठो, सिंउदो ।
कोट्टारः	इनार ।	हरित्	हरियो वर्ण ।
घट्टः	घाट ।	रोमन्थः	उग्राउनु-चर्वित चर्वण ।

कासमर्दोऽर्बुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सयूपकौ २९३३
आतपः क्षत्रिये नाभिः कुणपक्षुरकेदराः १९३४
पूरक्षुरप्रचुक्राश्च गोलहिङ्गुलपुद्गलाः २९३५
वेतालभल्लमल्लाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः २९३६
कुल्माषो रभसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रहः २९३७

इति पुंलिङ्गसंग्रहवर्गः ॥

शब्दः	अर्थः	शब्दः	अर्थः
उद्गीथः	सामवेद ।	केदरः	काम लाग्ने कुरा ।
बुद्बुदः	पानीको फोका ।	पूरः	प्रवाह ।
कासमर्दः	गुल्म रोग विशेष ।	क्षुरप्रः	बाणविशेष ।
अर्बुदः	पर्वत विशेष ।	चुक्रः	चरि अमिलो ।
कुन्दः	निधि विशेष चनारोले कमिले ठेका काठ कुँध्ने चक्राकार यन्त्र विशेष	गोलः	डल्लो ।
		हिङ्गुलः	हिङ्गुल
		पुद्गलः	आत्मा
		वेतालः	भूतले आवेश गरेको मुर्दा ।
फेनः	फींज । (फेन)		
स्तूपः	थुप्रो	मल्लः	पहलमान ।
यूपः	पशुबलि स्तम्भ (मौलो) ।	भल्लः	भालु ।
		पुरोडाशः	हविविशेष ।
आतपः	घाम ।	पट्टिशः	शस्त्र विशेष ।
नाभिः	क्षत्रिय भेद-आग्निन्ध्र पुत्र ।	कुल्मासः	उसिनेको जौ ।
		रभसः	वेग हड्वडी ।
कुणपः	मुर्दा ।	कटाहः	कराही ।
क्षुरः	छुरा ।	पतद्ग्रहः	फिकदानी ।

अथ पुंनपुंसकसङ्ग्रहवर्गः

द्विहीनेऽन्यच्च खारण्यपर्णश्वभ्रहिमोदकम् (भ) २९३८
शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् २९३९
फलहेमशुल्बलोहसुखदुःखशुभाशुभम् २९४०
जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् २९४१
कोट्यः शतादिसंख्याऽन्या वा लक्षा नियुतं च तत् (म) २९४२
द्व्यच्कमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि (य) २९४३
त्रान्तं सलोपधं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् (र) २९४४
पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारतः (ल) २९४५

भ) आकाश, इन्द्रिय, जङ्गल, पात, प्वाल, हिंऊ, पानी, चीसो, तातो, मासु, रगत, मुख, नेत्र, धन, बल, फल, सुवर्ण, ताम्र, लोह, सुख, दुःख, शुभ, अशुभ, जल, पुष्प, कमल प्रभृति, नून, व्यञ्जन, तिहुन-तर्कारी अचार, चन्दनादि लेप, यती २७ वस्तुलाई कहने शब्द बाधक विशेष वचन छैनन् भने नपुंसकलिङ्गमा रहन्छन् ॥

(म) शत (१००) देखो परतिर का संख्यालाई कहने (कोटि लक्ष ई २ शब्द बाहेक) सबै सहस्र अयुत आदि गरेका शब्द नपुंसकलिङ्गी हुन्छन् ।

(य) द्व्यचक २ अच् हुने, शब्द, अस्, अन्त्यमा हुने शब्द इस्, अन्त्यमा हुने उस, अन्त्यमा हुने, अन्, अन्त्यमा हुने, शब्द छ भने नपुंसक लिङ्गी हुन्छ । यहाँ पनी विशेषैर्यद्यबाधितः यो वचन न बिर्सनु ॥

(र) कर्तामा विधान गरेको ल्यु, प्रत्यय, कास्थानमाहुने अन्‌बाहेकको अन, अन्त्यमा हुने शब्द नपुंसक लिङ्गी हुन्छ । त्र, अन्त्यमा हुने शब्द, स, ल, उपधा (अकारको पूर्व) मा हुने शब्द र संख्या वाचक शब्द पूर्वमा हुने रात्र शब्द पनी नपुंसक लिङ्गी हुन्छ ।

(ल) संख्यावाचक शब्द पूर्वमा हुने (द्विगु समासान्त) पात्र, भुवन, युग, इत्यादि शब्द एक वचनान्त (समाहार द्योतक) छन् भने, नपुंसक

द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः (व) २९४६
षष्ठ्याश्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा (श) २९४७
शालार्थापि पराराजामनुष्यार्थादराजकात् (ष) २९४८
दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः २९४९
उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने (स) २९५०

लिङ्गी हुन्छन् । यस्तामा लक्ष्य (प्रयोग) देखियो भनेर ठीक हो यस्तैताहोनी भनेर आफुले फर्माउन पाईदैन आर्ष ऋषि आदिले प्रयोग गरेका हुन् ॥

(व) समाहारमा द्वन्द्व गरेको एकवचनान्त शब्द, अव्ययीभाव समास भयेको शब्द, संख्यावाचक पद पूर्वमा हुनेर अव्यय पूर्वमा हुने समासान्त पथ शब्द, पनी नपुंसकलिङ्गी हुन्छ ।

(श) पूर्वपदार्थको बहुत्व विवक्षा गरेर षष्ठीतत्पुरुष समास गर्दा छाया शब्द नपुंसक लिङ्गी हुन्छ, जस्तै वीनाम् (पक्षीणाम्) छाया भन्दा विच्छायम् , हुन्छ, वेः पक्षीणः छाया भन्दा विच्छाया, हुन्छ, विच्छायम् , हुँदैन, समूहार्थमा सभा शब्द अन्त्यमा हुने षष्ठी तत्पुरुष पनी नपुंसकलिङ्गी हुन्छ—जस्तै स्त्रीको समूह भन्दा स्त्रीसभम् ,, यस्तो हुन्छ इत्यादि अरूपनी जान्नु ॥

(ष) गृहार्थ "सभाशब्द अन्त्यमाहुने पूर्वमा खास राज शब्द बाहेक राजवाचक शब्द र अमनुष्य (राक्षस पिचास आदि,) वाचक शब्द हुने षष्ठी तत्पुरुष पनी नपुंसकलिङ्गी हुन्छ । जस्तै दासीको घर, भन्दा दासीसभम् , राजाको घर भन्दा, नृपसभम् , राक्षसको घर, भन्दा, रक्षः सभम् , यस्तो हुन्छ इत्यादि जान्नु ॥ राजा को घर,, भन्दा राज शब्दको प्रयोग गरेमा स्त्रीलिङ्गी राजसभा यस्तो हुन्छ ॥

(स) उपज्ञा उपक्रम ई २ शब्द अन्त्यमा हुने तत्पुरुषसमास पनो उपज्ञा (प्रथम ज्ञान) र उपक्रम (आरम्भ) को आदित्व (प्रथमा) बुझिंदा नपुंसकलिङ्गी हुन्छ । जस्तै कस्य (ब्रह्मणः) उपज्ञा (प्रथमज्ञान विषय) को पज्ञम् , प्रजासृष्टिः ॥ ब्रह्माले पैले जानेको प्रज्ञासृष्टि यस्तो अर्थ भयो । कोपक्रम

कोपङ्कोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु २९५१
भावे नणकचिद्भ्योऽन्ये समूहे भावकर्मणोः (ह) २९५२
अदन्तप्रत्ययाः षुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः २९५३
क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्थतोटके (य) २९५४

प्रजासृष्टिः,, ब्रह्माले पहिले आरम्भ गरेको प्रजासृष्टि, यस्तो भयो इत्यादि अरू अरू पनी जान्नु ॥ षष्ठी तत्पुरुष समासमा उत्तरपद कन्था, शब्द राखियेकोछ र पूर्वपद उशीनर देश निवासी कुनै व्यक्तिको संज्ञा वाचक शब्द हो भने त्यो समस्त (समास गरेको) पद पनी नपुंसक लिङ्गी हुन्छ । जस्तै सौशमीनां कन्था ॥ भन्दा सौशमिकन्थम्, सौशमि नामक कुनै उशीनरदेश निवासीहरूको कन्था, यस्तो भयो । अन्यत्र हुँदैन भिक्षोः कन्था भिक्षुकन्था, यस्तै रहन्छ ॥

(ह) न, ण, क, चित्, चकारको इत्संज्ञा हुने अच्, युच्, इत्यादि, ई ४ प्रत्ययर घञ् बाहेक भाव अर्थमा विधान गरिये का अकार अन्तमा हुने कृत्प्रत्ययले सिद्ध भयेका शब्द नपुंसकलिङ्गी हुन्छन् । समूह-भाव-कर्म-ई ३ अर्थमाभयेका अकारान्ततद्धित प्रत्यय पनी नपुंसकलिङ्गी हुन्छन् । पुण्य र सु दिन शब्द देखो पर रहेको टच् प्रत्ययान्तअह, शब्द पनी नपुंसक लिङ्गी हुन्छ । पुण्याहम् (पवित्रदिन) सुदिनाहम् (असल दिन) इत्यादि हुन्छन् ॥

(य) क्रिया विशेषण र अव्ययका विशेषण पनी नपुंसकलिङ्गी भयेर एक वचनान्तै रहन्छन् । अव कयही नपुंसकलिङ्गी शब्द देखाइन्छन् । तिन्को स्वरूप र अर्थ तलछ हेर ।

शब्दः	अर्थः	शब्दः	अर्थः
उक्थम्	साम वेद विशेष ।	पिच्छम्	मयूरको प्वाँख
तोटकम्	१२अक्षरको पाउ विशेष	गृहस्थूणम्	घरको थाम ।
	चोचम् खाई वाँकी रहेको फल-तालको-फल केराको फल ।	तिरीटम्	वेह्रै कुरो, ईश्वरीय महिमा ।

चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्म योजनम् २९५५
राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः २९५६
माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपिञ्जरम् २९५७
लोकायतं हरितालं विदलस्थालबाह्लिकम् २९५८

इति नपुंसकलिङ्गसंग्रहवर्गः ॥ अथ पुंनपुंसकसंग्रहवर्गः

पुंनपुंसकयोः शेषाऽर्धर्चपिण्याककण्टकाः (क्ष) २९५९
मोदकस्तण्डकष्टङ्कः शाटकः कर्पटोऽर्बुदः २९६०

शब्दः	अर्थः	शब्दः	अर्थः
मर्म	मर्मस्थान ।	चीरम्	वस्त्र ।
योजनम्	४ कोश लम्बाई ।	चीवरम्	रूखका बोक्राको वस्त्र
राजसूयम्	यज्ञविशेष ।		
वाजपेयम्	,,	पिञ्जरम्	पिंजडा ।
गद्यम्	गद्य-(दण्डक) ।	लोकायतम्	नास्तिक शास्त्र ।
पद्यम्	श्लोक ।	हरितालम्	हरिताल ।
माणिक्यम्	मानिक रत्न ।	विदलम्	वंशपात्र डाला प्याङ् आदि ।
भाष्यम्	सूत्रादिको व्याख्यान विशेष ।	स्थालम्	थाल ।
सिन्दूर	सिंदुर	वाह्लवम्	बाह्लदेशीय केशर ।

(क्ष) अघोपुंलिङ्गमा स्त्रीलिङ्गमा नपुंसकलिङ्गमा कहियेका बाहेक शब्द (शेष) कहिन्छन्, ती शब्द पुंलिङ्ग नपुंसकलिङ्ग दुवैमा छन्, तिन्को स्वरूप र अर्थ हेर तलछ ॥

शब्दः	अर्थः	शब्दः	अर्थः
अर्धर्चः (र्चम्)	ऋचाको आधा ।	टङ्कः (कम्)	ढुङ्गाकाट्ने छिनु ।
पिण्याकः (कम्)	पिना ।	शाटकः (कम्)	धोती ।
कण्टकः (कम्)	काँढो ।	कर्पटः (टम्)	वस्त्र ।
मोदकः (कम्)	लड्डु ।	अर्बुदः (म्)	१० कोटि ।
तण्डकः (कम्)	रोग विशेष ।	पातकः (म्)	पाप ।

पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः २९६१
कुष्टं मुण्डं शीधु बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् २९६२
संगमं शतमानार्मशम्बलाव्ययताण्डवम् २९६३
कवियं कन्दकार्पासं पारावारं युगंधरम् २९६४
यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूषं चमसचिक्कसौ २९६५
अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् (त्र) २९६६
तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् २९६७

इति पुंनपुंसकसंग्रहवर्गः ॥

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः (ज्ञ) २९६८
जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः (आ) २९६९

शब्दः	अर्थः	शब्दः	अर्थः
यूपः (म्)	यज्ञको मौलो ।	यूषः (म्)	पकायेको अन्नादिकोरस
प्रग्रीवः (म्)	आँखी झ्याल ।	चमसः (म्)	यज्ञपात्र विशेष ।
पात्रीवः (म्)	यज्ञपात्र विशेष ।	चिक्कसः (म्)	यज्ञपात्र विशेष ।

(त्र) अर्धर्चादि गणमा घृत शब्दको पाठ हुनाले "अर्धर्चाः पुंसिच" यो सूत्रका अनुसार घृत शब्दको पुंलिङ्गमा पनी प्रयोग हुनुपर्ने तर वेदमा मात्र घृत शब्द पुंलिङ्गमा प्रयोग गरियेकोछ लौकिकमा छैन, लोकमापनी घृत शब्द पुंलिङ्गी प्रयोग गरियेको देखियो भने पनी 'ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः' यो वचनानुसार शुद्धै संझनुपर्छ झगरा न गर्नु ॥

(ज्ञ) अपत्यार्थमा भयेका अण्-इञ् इत्यादि प्रत्यय अन्त्यमा हुने शब्द र द्विपद (दुइ खुट्टे मनुष्यादि) चतुष्पद (चारखुट्टे गवादि) षट्पद (छखुट्टे भ्रमरादि) र सर्पलाई कहने शब्द विवक्षानुसार भालेको विवक्षा गरेमा पुंलिङ्गी, पोथीको विवक्षागरेमा स्त्रीलिङ्गी हुन्छन् ॥

(अ) जातिवाचक शब्द विवक्षानुसार पुंलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग दुवैमा रहन्छ ।

ऊर्मिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको झाटलिर्मनुः २०७०

मूषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी २९७१

इति स्त्रीपुंससंग्रहवर्गः ॥ अथ स्त्रीनपुंसकशेषः ॥

स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ष्यञ्क्वचिच्च वुञ् (इ) २९७२

औचित्यमौचिती मैत्री मैत्र्यं वुञ्प्रागुदाहृतः २९७३

षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाछायाशालासुरानिशाः (ई) २९७४

स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् २९७५

पुरुषवाचक शब्द पनी त्यस्की स्त्री भन्ने विवक्षा गरेमा "पुंयोगादाख्यायाम्" लेङीष् प्रत्यय गर्दा स्त्रीलिङ्गी हुनजान्छ, गोपस्य स्त्री गोपी इत्यादि हुछन्न् ॥

(आ) मल्लक प्रभृति क्यही शब्द उदाहरण रूपमा तल देखाइन्छन् हेर ॥

शब्दः	अर्थः	शब्दः	अर्थः
मल्लकः मल्लिका	वेली फूल ।	मूषः-मूषा	सुन् गाल्ने भाँडो ।
ऊर्मिः	तरङ्ग ।	सुपाटी-टिः	परिमाण विशेष ।
वराटकः वराटिका	कौडी ।	कर्कन्धूः	बयर ।
स्वातिः	स्वाति नक्षत्र ।	यष्टिः	लहुरो ।
वर्णकः वर्णिका	लेपनद्रव्य ।	शाटः-शाटी	धोती साडी ।
झाटलिः	पाँडर मोखा ।	कटः-कटी	कटो (कमर)
मनुः	मन्त्र ।	कुटः कुटी	कुटो (मुनिको झुपडी)

(इ) भाव र कर्ममा विधान गरेको ष्यञ् प्रत्यय अन्तमा हुने शब्द सबै र वुञ् प्रत्ययान्त कुनै शब्द नपुंसक लिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग दुवैमा रहन्छन् । जस्तै— उचितस्य भावः कर्म वा औचित्यम्-औचिती । मित्रस्य भावः कर्मवा मैत्र्यम्-मैत्री ॥ यहाँ ष्यञ् प्रत्यय भयेको हो । मिथुनस्य भावः मैथुनिका-मैथुनिकम् ॥ यो वुञ् प्रत्ययको उदाहरण द्वितीय काण्डैमा देखायेको हो ॥

(ई) पूर्वपद षष्ठ्यन्त राखेर तत्पुरुष समास गरेका सेना, छाया, सुरा,

आबन्नन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् (उ) २९७६

इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहवर्गः ॥ अथ त्रिलिङ्गशेषसंग्रहवर्गः

त्रिखट्वं च त्रिखट्वी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि २९७७

इति स्त्रीलिङ्गसंग्रहवर्गः ॥ अथ लिङ्गादिसंग्रहवर्गः

त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ (ऊ) २९७८

परं लिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि तत् (ऋ) २९७९

अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः (ॠ) २९८०

तद्धितार्थो द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः (ऌ) २९८१

शाला निशा, शब्दपनी नपुंसक लिङ्ग र स्त्रीलिङ्गमा रहन्छन् ॥ जस्तै—नृणां सेना नृसेनम्-नृसेना । शूनां निशा श्वनिशम्—श्वनिशा । गवां शाला गोशालम्-गोशाला । यस्तै वृक्षाणां छाया वृक्षछायम्-वृक्षछाया । यवानां सुरा यवसुरम् यवसुरा, इत्यादि जान्नु ॥

(उ) टाप् प्रत्ययान्त शब्द र अन् अन्तमा हुने शब्दलाई उत्तरपद पारेर गरेको द्विगु (संख्या पूर्वक) समास पनी नपुंसक लिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी हुन्छ, अन्का नकारको लोप पनी हुन्छ । जस्तै—तिसृणां खट्वानां समाहार त्रिखट्वम्-त्रिखट्वी । त्रयाणां तक्ष्णां समाहारः त्रितक्षम्—त्रितक्षी इत्यादि जान्नु ।

(ऊ) पात्र आदि गरेका ६ शब्द तिनै लिङ्गमा रहन्छन्, यहाँ स्त्रीलिङ्गी रूपदेखायेको हो अरू अरू लिङ्गका रूप अकारान्त शब्द संझेर बनाउनु ॥

(ऋ) द्वन्द्व समासको इतरे तर योगमा र तत्पुरुषमा परपदको लिङ्ग हुन्छ ।

(ॠ) अर्थ शब्द अन्तमा हुने चतुर्थी तत्पुरुष विशेष्यनिघ्न हुन्छ । प्र—अति आदि उपसर्ग, अलम्, प्राप्त, आपन्न, ई अन्त्यमा हुने तत्पुरुष पनि विशेष्यनिघ्न हुन्छ ।

(ऌ) तद्धितार्थमा भयेको द्विगु समास पनी विशेष्यनिघ्न हुन्छ । संख्या वाचक र त्यो संख्या वाचक अन्तमा हुने आर्को शब्द पनी सर्व विश्व प्रभृति शब्द र ती अन्तमा हुने शब्द पनी विशेष्यनिघ्न हुन्छन् ॥

बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् (लॄ) २९८२
गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिनः (ए) २९८३
कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि (ऐ) २९८४
अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः (ओ) २९८५
षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् (औ) २९८६
परं विरोधे शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः (अं) २९८७

इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गः

(लॄ) दिग्वाचक शब्द बाहेक को बहुव्रीहि समास विशेष्यनिघ्न हुन्छ । त्यसको उदाहरण—बहुधनम् बहुधनः बहुधना इत्यादि जान्नु ॥

(ए) गुणवान्, द्रव्यवान्, क्रियावान्, लाई कहने शब्द विशेष्यनिघ्न हुन्छन्, जस्तै—शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लम् वस्त्रम्, २ दण्डी पुरुषः, दण्डिनी स्त्री, दण्डि कुलम्, ३ पाचको विप्रः, पाचिका ब्राह्मणी, पाचकं विप्र कुलम्, इत्यादि जान्नु ।

(ऐ) कर्तामा विधान गरियेका कृत् प्रत्यय संज्ञा विशेष बुझाऊँदैनन्भने विशेष्य निघ्न हुन्छन् । कर्तामा विधान गरेका कृत्य प्रत्ययपनी विशेष्य निघ्न हुन्छन् ॥

(ओ) तेन रक्तं, इत्यादि अर्थमा भयेका अणादि प्रत्यय अन्त्यमा हुने शब्द पनी विशेष्यनिघ्न हुन्छन् ॥

(औ) षट्संज्ञक कति आदि गरेका शब्द युष्मद्, अस्मद्, शब्द तिङन्त (भवति इत्यादि) शब्द, अव्यय, ई तिनै लिङ्गमा रहन्छन्, रूपमाता फरक छैन ॥

(अं) लिङ्ग बोधक वचनको परस्पर विरोध देखियो भने पछ्लो वचनलाई प्रामाणिक मान्नु । यो ग्रंथमा नलेखियेका शब्दको अर्थ पर्याय लिङ्ग शिष्टहरूले गरेका प्रयोगबाट जान्नु, जस्तै—'धीः, भूः, पाचकः, लूः, नीः' इत्यादि जान्नु ।

अथ काण्डसमाप्तिः ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने २९८८
सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः २९८९

इत्यमरसिंहकृतोयममरकोषः स्तृतीयः काण्डः समाप्तः ।

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशब्दिकाः ॥

इति बालकृष्णाश्रमी नेपाली टीकायां सामान्य
तृतीयः काण्डः समाप्तः ॥

उपसंहारः

श्री अमरसिंहले बनाइयेका नामलिङ्गानुशासन (अमरकोश) नामका ग्रंथमा सामान्यकाण्ड नामको तेस्रो प्रकरण अङ्गसहित समर्थन गरेर पूर्णभयो ॥ नेपाल पूर्वदिक्संस्थे भोजपूरे सुमण्डले । छुलुवार ग्रामवासी शिवलाल सुधी-सुतः ॥ १ ॥ बालकृष्णाचार्यनामा नामलिङ्गानुशासनीम् । बालकृष्णाश्रमीं व्याख्यां व्यधाच्छात्रोपयोगिनीम् ॥ २ ॥ ऋषिरिन्दुनभोनेत्र २०१७ मिते वैक्रम-वत्सरे । मार्गशीर्षे सिते पक्षे पौर्णमास्यां शनेर्दिने ॥ ३ ॥ कोषस्याऽमरसिंहस्य कृतेर्व्याख्या कृता मया । भूयाद्विद्वज्जनस्यापि परमानन्ददायिनी ॥ ४ ॥

प्रकाशकः तथा टीकाकारः—पं० बालकृष्णाचार्यः
यशोदापुस्तकालय, दुर्गाघाट, वाराणसी १

अमरकोशपरिशेषः ।

नामानि व्यवहार्याणां बोधयन् दिविषद्गिरा २९९०
छात्राणामुपक्तोऽयं परिशेषो विरच्यते २९९१
धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः शालि कर्दमकादयः २९९२
हायनाः कलमाः षष्टिकादयो धान्यजातयः २९९३
धान्यराजो यवस्तीक्ष्णशूकस्तुरगवल्लभः २९९४
सितशूकोऽक्षतो मेध्यः कञ्चुकी श्वेतशुङ्गकः २९९५
गोधूमो यवनः क्षीरी सुमना म्लेच्छभोजनः २९९६
मुद्गः सूपोत्तमो भुक्तिप्रदः सुफल इत्यपि २९९७
मकुष्ठको राजमुद्गो वनमुद्गो मयुष्ठकः २९९८
माषो वृषाङ्कुरः पित्र्यः कुरुविन्दश्च मांसलः २९९९

विद्वद्वरेण्य पं० कुलचन्द्र गौतमजीले रचना गरेका परिशेषात्मक अमरकोशमा विद्यार्थीले ब्यवहार गर्नयोग्य नामहरू संस्कृत वाणिले संझाउँदै अत्यन्त उपयोगी परिशेषात्मक शब्दकोशः रचना गरिन्छ ॥ धान्यं, व्रीहिः, स्तम्बकरिः, ३ सामान्य धानका नाम ॥ शालिः १ मार्सिधानको नाम ॥ कर्दमकः, १ जगन्नाथी धानको नाम ॥ हायनाः, १ सालमा एकपटक फल्ने कालो मार्सीको नाम ॥ कलमाः, १ कलमीधानको नाम ॥ षष्टिकः, १ सठिया धानको नाम ॥ धानका ३६० भन्दा अधिक भेदछन् ॥ धान्यराजः, यवः, तीक्ष्णशूकः, तुरगवल्लभः, सितशूकः, अक्षतः, मेध्यः, कञ्चुकी, श्वेतशुङ्गकः, ९ जउका नाम ॥ गोधूमः, यवनः, क्षीरी, सुमनाः, म्लेच्छभोजनः, ५ गहुँका नाम ॥ मुद्गः, सूपोत्तमः, मुक्तिप्रदः, सुफलः, ४ मुगीमासका नाम ॥ मकुष्ठकः, राजमुद्गः, वनमुद्गः, मयुष्ठकः, वनमुगी (मोठ!) का नाम ॥ माषः, वृषाङ्कुरः, पित्र्यः, कुरुविन्दः, मांसलः, ५ मासका नाम ॥

राजमाषो महामाषो वर्वटः सुकुमारकः ३०००
मरुत्करो दीर्घशिम्बी चपलो दीर्घबीजकः ३००१
निष्पावो राजशिम्वी स्याद् बल्लकः श्वेतशिम्बिकः ३००२
राजमाषो मसूरे तु मङ्गल्यव्रीहिकाञ्चनौ ३००३
तिलः स्नेहफलः पूरफलकश्च पवित्रकः ३००४
कलायो मुण्डचणकः सतीन (ल) कहरेणुकौ ३००५
तस्मिन् क्षुद्रे त्रिपुटको रेणुका च हरेणुका ३००६
हरिमन्थो वाजिमन्थश्चणकः सकलप्रियः ३००७
आढकी तुवरी वर्या काक्षी मृत्स्ना सुराष्ट्रजा ३००८
मृत्तालकं कुलत्थे तु कालवृत्तकुलत्थिके ३००९
त्रिपुटः खण्डिकः पिण्डः सण्डिकश्च समार्थकः ३०१०
अतसी मसृणा देवी मदगन्धा मदोत्कटा ३०११
उमा क्षुमा हैमवती नीलपुष्पी सुवर्चला ३०१२

राजमाषः, महामाषः वर्वटः, सुकुमारकः, मरुत्करः, दीर्घशिम्बी, चपलः, दीर्घवीजकः, ८ बोडीका नाम ।। निष्पावः, राजशिम्बी, बल्लकः, श्वेतशिम्बिकः, राजमाषः, ५ निष्पाव भटमासका नाम ।। मसूरः, मङ्गल्यः, ब्रीहिकाञ्चनः, ३ मसूरीका नाम ।। तिलः, स्नेहफलः, पूरफलकः, पवित्रकः, ४ तिलका नाम ।। कलालः, मुण्डचणकः, सतीनक, हरेणुकः, ४ मोटर (केराउका) नाम ।। त्रिपुटकः, रेणुका, हरेणुका, ३ साना केराउका नाम ।। हरिमन्थः, वाजिमन्थः, चणकः, सकलप्रियः, ४ चनाका नाम ।। आढकी, तुवरी, वर्या, काक्षी, मृत्स्ना, सुराष्ट्रजा, मृत्तालकं, ७ रहरका नाम ।। कुलत्थः, कालवृत्तः, कुलत्थिका, ३ गहतका नाम ।। त्रिपुटः, खण्डिकः, पिण्डः, सण्डिकः, ४ खेसारीका नाम ।। अतसी, मसृणा, देवी, मदगन्धा, मदोत्कटा, उमा, क्षुमा,

सर्षपः कटुकस्नेहस्तन्तुभो ग्रहनाशनः ३०१३
सिद्धार्थको दुराधर्षो ग्रहघ्नः कुष्ठनाशनः ३०१४
क्षवः क्षुताभिजननो राजिका कृष्णिकाऽऽसुरी ३०१५
सर्षपे क्षुद्रजातीये सर्षपी तुवरी समे ३०१६
ललिता ज्वारकी कृष्णा जूर्णा भाद्रपदीत्यपि ३०१७
वर्वरी धवला नाली वर्जरी च गवेधुका ३०१८
महाकाये मर्कटान्नं मकायकटिजौ समौ ३०१९
अविप्रियो राजधान्यः श्यामाकः श्यामकस्तथा ३०२०
समौ कङ्गुप्रियङ्गू द्वौ कोरदूषस्तु कोद्रवः ३०२१
स्मृता बुद्दालकोद्दालौ वनजे कोरगूषके ३०२२
तृणधान्यं वनव्रीहिर्नीवारो मुनिधान्यकम् ३०२३
मलिञ्जको नृत्यकुण्डो वनव्रीहिर्मुनिप्रियः ३०२४

हैमवतो, नीलपुष्पी, सुवर्चला, १० आल्स (तिसी)का नाम ॥ सर्षपः, कटुकस्नेहः, तन्तुभः, ग्रहनाशनः, ४ सस्युँका नाम ॥ सिद्धार्थकः, दुराधर्षः, ग्रहघ्नः, कुष्ठनाशनः ४ सेता सस्युँका नाम ॥ क्षवः, क्षुधाभिजनः, राजिका, कृष्णिका, आसुरी, ५ रायोका नाम ॥ पैलेका २ शब्द पुंलिङ्गमाछन् ३ स्त्रीलिङ्गमाछन् ॥ सर्षपी, तुवरी, २ सानु जातको तोरी (सस्युँका) नाम ॥ ललिता, ज्वारकी, कृष्णा, जूर्णा, भा पदी, ५ जुनेलाका नाम ॥ वर्वरी, धवला, नाली, वर्जरी, गवेधुका, ५ वाजुराका नाम ॥ महाकायः, मर्कटान्नम्, मकायः, कटिजः, ४ मकैका नाम ॥ अविप्रियः, राजधान्यः, श्यामाकः, श्यामकः, ४ सामाका नाम ॥ कङ्गुः, प्रियङ्गुः, २ कागुनुका नाम ॥ कोरदूषः, कोद्रवः, २ कोदाका नाम ॥ बुद्दालकः, उद्दालः, २ वनकोदाका नाम ॥ तृणधान्यं, वनव्रीहिः, नीवारः, मुनिधान्यकम्, वनधान (नाभोधान)का नाम ॥ मलिञ्जकः, नृत्यकुण्डः, वनव्रीहिः, मुनिप्रियः, ४ फापरका नाम ॥

वास्तूकं वास्तुकं क्षारपत्रः कङ्केल्ल इत्यपि ३०२५
तण्डुलीयो विषहरो मेघनादोऽल्पमारिषः ३०२६
मारिषो वाष्पको मार्षो लोणा लोणी च घोलिका ३०२७
दलाम्लं लिकुचं चुक्रं शाकाम्लं चाम्लवास्तुकम् ३०२८
पालङ्की क्षुरिका स्निग्धपर्णिका चीरितच्छदा ३०२९
उपोदिकाऽपोदिका च कलम्बी पूतिका च सा ३०३०
कलन्बी शतपर्वा च कलम्बूर्वायुबान्धवा ३०३१
श्राद्धशाकं कालशाकं नाडीकं कालकं समम् ३०३२
हिलमोचा शङ्खधरा ब्राह्मी च हिलमोचिका ३०३३
चाङ्गेरी लोणिका दन्तशठाऽम्लोटाऽम्लपत्रिका ३०३४
चुक्रकः शतवेधी च चुक्राम्लो बहुभूषणः ३०३५
शितिवारः शितिवरो वितुन्नं सुनिषण्णकम् ३०३६

वास्तूकम्, वास्तुकम्, क्षार पत्रः, कङ्केल्लः ४ बेथुका नाम ॥ तण्डुलीयः, विषहरः, मेघनादः, अल्पमारिषः, ४ लुढे (चौराई)का नाम ॥ मारिषः वाष्पकः, मार्षः, ३ लट्टे (राजगिरा) (रामदाना)का नाम ॥ लोणा, लोणी, घोलिका, ३ नुनिया शागका नाम ॥ दलाम्लम्, लिकुचम्, चुक्रम्, शाकाम्लम्, आम्लवास्तुकम्, ५ अमिलो पालुङ्गो (चूकाभाजी)का नाम ॥ पालङ्की, क्षुरिका, स्निग्धपर्णिका, चीरितच्छदा ४ पालुङ्गाका शागका नाम ॥ जो विवाह आदि माङ्गल्य वस्तुमा गनिन्छ ॥ उपोदिका, आपोदिका, कलम्बीका, पूतिका, ४ पवैका शागका नाम ॥ कलम्बी, शतपर्वा, कलम्बूः, वायुबान्धवा, ४ करम (करेमु)का शागका नाम ॥ श्राद्धशाकम्, काल शाकम्, नाडीकम्, कालकम्, ४ नरिचो (नर्चा)का नाम ॥ हिलमोचा, शङ्खधरा, ब्राह्मी, हिलमोचिका, ४ हुर्हुरे (हिल्सा)का नाम ॥ चाङ्गेरी लोणिका, दन्तशठा, आम्लपत्रिका, ५ चरिअमिलाका नाम ॥ चुक्रकः,

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ३०३७
कूष्माण्डी पुष्पफलिका कुम्भाण्डी सोमगृष्टिका ३०३८
गुडयोगफला पीतफला कूष्माण्डिकेत्यपि ३०३९
तुम्बी पिण्डफलाऽलाबूस्तुम्बिका च महाफला ३०४०
इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्याद्राजपुत्री बृहत्फला ३०४१
कर्कटी लोमशी जालपत्रैर्वारुर्बृहत्फला ३०४२
धेनुदुग्धा चिर्भटिका चित्रा गोरक्षकर्कटी ३०४३
खर्बूजकं मधुफलममृताह्वं दशाङ्गुलम् ३०४४
कालिङ्गकं कृष्णबीजं कालिन्दं रक्तबीजकम् ३०४५
सुखाशं राजतिनिशं मांसलं शीर्णवृन्तकम् ३०४६
कोशातकी स्वादुफला सुकोशा कृतवेधना ३०४७

शतवेधी, चुक्राम्लः, बहुभूषणः ४ चूकका नाम ॥ शितिवारः, शितिवरः, वितुन्नम्, सुनिषण्णकम्, ४ चरि अमिलाका झस्ता ४।४ पातहुने शाक विशेष (हिन्दीमा चौपतिया) भनिनेका नाम ॥ जीवन्ती, जीवनी, जीवा, जीवनीया, मधुस्रवा, ५ जिरीका शागका नाम ॥ कूष्माण्डी, पुष्पफलिका, कुम्भाण्डी, सोमगृष्टिका, ४ कुभिण्डाका नाम ॥ गुडयोगफला, पीतफला, कूष्माण्डिका, ३ फर्सीका नाम ॥ तुम्बी, पिण्डफला, अलाबू, तुम्बिका, महाफला, ५ लांचोर डल्लो दुवैजातको गुलियो लौकाका नाम ॥ इक्ष्वाकुः, कटुतुम्बी, राजपुत्री, बृहत्फला ४ तीतो जातको (लौका) तुम्बाका नाम ॥ कर्कटी, लोमशी, जालपत्रा, एर्वारुः, बृहत्फला, ५ काँक्राका नाम ॥ धेनुदुग्धा, चिर्भटिका, चित्रा, गोरक्षकर्कटी, साना जातका सेता मदेसेकाँक्राका नाम ॥ खर्बूजकम्, मधुफलम्, अमृताह्वम्, दशाङ्गुलम्, ४ खर्बूजाका नाम ॥ कालिङ्गकम्, कृष्णबीजम्, कालिन्दम्, रक्तबीजकम्, सुखाशम्, राजतिनिशम्, मांसलम्, शीर्णवृन्तकम, ८ तर्बूजाका नाम ॥ कोशातकी,

कर्कोटको पीतपुष्पा राजकोशातकीत्यपि ३०४८
धामार्गवो हस्तिपर्णो घोषको हस्तिघोषकः ३०४९
महाकोशातकी हस्तिघोषैभी पीतपुष्पिका ३०५०
चिचिण्डकः श्वेतराजिः सुदीर्घो गृहकूलकः ३०५१
चिचुण्डोऽहिफलो दीर्घफलको वेश्मकूलकः ३०५२
कर्कोटकी महाजालिः पीतपुष्पा मनस्विनी ३०५३
गोजिह्विका पुष्पगोभी पुष्पशाका बृहद्दला ३०५४
पत्रगोभी ग्रन्थिगोभी द्वीपशाकाभिधं त्रयम् ३०५५
पटोलः कुलकस्तिक्तः पाण्डुकः कर्कशच्छदः ३०५६
राजोफलः पाण्डुफलो राजेयो बीजगर्भकः ३०५७
बिम्बी रक्तफला तुण्डी बिम्बिका पीलुपर्णिका ३०५८
ओष्ठी कर्मकरी तुण्डिकेरी दन्तच्छदोपमा ३०५९

स्वादुफला, सुकोशा, कृतवेधना, कर्कोटकी, पीतपुष्पा, राजकोशातकी, ७ पाटे तोरियाँका नाम ॥ धामार्गवः, हस्तिपर्णः, घोषकः, हस्तिघोषकः, महाकोशातकी, हस्तिघोषा, ऐभीः, पीतपुष्पिका, ८ घिरौंलाका नाम ॥ चिचिण्डकः, श्वेतराजिः, सुदीर्घः, गृहकूलकः, चिचुण्डः, अहिफलः, दीर्घफलः, वेश्मकूलकः, ८ चिचिण्डाका नाम ॥ कर्कोटकी, महाजालिः, पीतपुष्पा, मनस्विनी, ४ चटेलका नाम ॥ गोजिह्विका, पुष्पगोभी, पुष्पशाका, बृहद्दला, ४ फुलगोभी (काउली)का नाम ॥ पत्रगोभी, १ बन्दा गोभीको नाम ॥ ग्रन्थीगोभी, १ गाँठ गोभीको नाम ॥ द्वीपशाकम्, १ तिन्थरी गोभीको नाम ॥ पटोलः, कुलकः, तिक्तः, पाण्डुकः, कर्कशच्छदः, राजीफलः, पाण्डुफलः, राजेयः, बीजगर्भकः, ६ परवरका नाम ॥ बिम्बी, रक्तफला, तुण्डी, बिम्बिका, पीलुपर्णिका, ओष्ठी, कर्मकेरी, तुण्डिकेरी, दन्तछदोपमा ९ कुन्दुरु (गोल

कारवेल्ली द्वयोर्वारिवेल्ली कण्टफला पटुः ३०६०
कारवल्ली बृहद्वल्ली सुषवी राजवल्लरी ३०६१
उग्रकाण्डः काण्डकटुश्चिरिपत्रः कठिल्लकः ३०६२
शिम्बिः शिम्बी पुस्तशिम्बी सैव पुस्तकशिम्बिका ३०६३
वृत्तनिष्पाविका ग्राम्या नखनिष्पाविकाऽशना ३०६४
कोलशिम्बी खड्गशिम्बी कुशिम्बी कोलपादिका ३०६५
पर्यङ्कपादिका खट्वा खट्वाङ्गी दधिपुष्पिका ३०६६
चतुष्पदः पिच्छिकोऽस्रपत्रो भिण्डिकभिण्डकौ ३०६७
भिण्डीतको वृत्तबीजः सुशाकः करपर्णकः ३०६८
वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी ३०६९
वृन्ताकी महती वार्ता वार्ताकुः शाकसत्तमा ३०७०
आलूकमालुकं वीरसेनं चीनालु चीलुकम् ३०७१
पिण्डीतकः पिण्डकन्दः पिण्डालुः स्वादुकन्दकः ३०७२

कौँक्रीका नाम ॥ कारवेल्ली वारिवेल्ली कण्टफला, पटुः, कारवल्ली, बृहद्वल्ली, सुषवी, राजवल्लरी, उग्रकाण्डः, काण्डकटुः चिरिपत्रः, कठिल्लकः, १२ करेला-का नाम ॥ शिम्बिः, शिम्बी, पुस्तशिम्बी, पुस्तकशिम्बिका, ४ पाटेहरियो शिबिका नाम ॥ वृत्तनिष्पाविका, ग्राम्या, नखनिष्पाविका, अशना, ४ डोलोहरियो शिबिका नाम ॥ कोलशिम्बी, खड्गशिम्बी, कुशिम्बी, कोलपादिका, ४ पाटे सेतो कालो दाना हुने शिबिका नाम ॥ पर्यङ्कपादिका, खट्वा, खट्वाङ्गी, ३ सेतो फल्ने कौशामा भुस्स हुनेकाउच्छे शिबिका नाम ॥ चतुष्पदः, पिच्छिकः, अस्रपत्र, भिण्डिकः, भिण्डकः, भिण्डीतकः, वृत्तबीजः, सुशाकः, करपर्णकः ८ (रामतोरियाँ) भिण्डीका नाम ॥ वार्ताकी, हिङ्गुली, सिंही, भण्टाकी, दुष्प्रधर्षिणी, वृन्ताकी, महती, वार्ता, वार्ताकुः, शाकसत्तमा,

पानीयालुर्जलालुश्च जलौकाश्च समार्थकाः ३०७३
मुखालुर्मण्डपारोहः कन्दको दीर्घकन्दकः ३०७४
पुटालुः पुटकन्दश्च कोलकन्दश्च स स्मृतः ३०७५
विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बिल्वमूलिका ३०७६
बदरा चर्मकारालुः सूकरी वनमालिनी ३०७७
विष्णुकन्दो विष्णुगुप्तः सुपुटो बहुसंपुटः ३०७८
नीलालुके श्यामलालुकृष्णालुरसिकालुकाः ३०७९
शुभ्रालौ महिषीकन्दसर्पाख्यवनवासिनः ३०८०
हस्तिकन्दो हस्तिपत्रः स्थूलकन्दोऽतिकन्दकः ३०८१
शङ्खालुके तु मध्वालुशङ्खसंकाशरोमशाः ३०८२
रक्तालुके रक्तकन्दरक्तपिण्डकलौहिताः ३०८३

---

१० भण्टाका नाम ॥ आलूकम् , आलुकम्, वीरसेनम्, चीनालु, चीलुकम्, ५ आलुका नाम ॥ पिण्डीतकः, पिण्डकन्दः, पिण्डालुः, स्वादुकन्दकः, ४ पिंडालुका नाम ॥ पानीयालुः, जलालुः, जलौकाः, ३ जलुकाका नाम ॥ मुखालुः, मण्डपारोहः, कन्दकः, दीर्घकन्दकः, ४ साधारण तरुलका नाम ॥ पुटालुः, पुटकन्दः, कोलकन्दः, ३ भ्यागुरका नाम ॥ विश्वकसेनप्रिया, गृष्टिः, वाराही, बिल्वमूलिका, बदरा, चर्मकारालुः, सूकरी, वनमालिनी, ८ गिठाका नाम ॥ विष्णुकन्दः, विष्णुगुप्तः, सुपुटः, बहुसंपुटः, ४ वनतरुलका नाम ॥ नीलालुकः, श्यामलालुः, कृष्णालुः, रसिकालुकः, ४ नीलो बोक्रा हुने तरुलका नाम ॥ शुभ्रालुः, महिषीकन्दः, सर्पाख्यः, वनवासी, ४ सेतो बोक्रा हुने ठूलो जातको तरुलका नाम ॥ हस्तिकन्दः, हस्तिपत्रः, स्थूलकन्दः, अतिकन्दकः, ४ घ्याम्पे तरुलका नाम ॥ शङ्खालुकः, मध्वालुः, शङ्खसंकाशः, रोमशः, ४ सेतो शकरकन्दका नाम ॥ रक्तालुकः, रक्तकन्दः, रक्तपिण्डकः, लौहितः,

अर्शोघ्नः शूरणः कन्द ओल ओल्लश्च सूरणे ३०८४
मूलकं हरिपर्णं च मूलाह्वं दीर्घकन्दकम् ३०८५
चाणक्यमूलकं विष्णुगुप्तकं स्थूलमूलकम् ३०८६
गाजरं गृञ्जनं स्वादुमूलं नारङ्गवर्णकम् ३०८७
शालामर्कटकं पिण्डमूलकं मरुसंभवम् ३०८८
रसोनो गृञ्जनोऽरिष्टो म्लेच्छकन्दो मरुद्रिपुः ३०८९
लशुनं यवनेष्टं च राहूच्छिष्टं महौषधम् ३०९०
पलाण्डुर्यवनाभीष्टस्तीक्ष्णकन्दः सुकन्दकः ३०९१
लतार्कदुद्रुमौ तत्र हरिते कबरी पृथुः ३०९२
पृथ्वीका पृथुका हिङ्गुपत्रिकेति समार्थकाः ३०९३
माचिका प्रस्थिकाऽम्बष्ठा मयूरविदलाऽम्लिका ३०९४

---

४ रातो शकरकन्दका नाम ॥ अर्शोघ्नः, शूरणः, कन्दः, ओलः, ओल्लः, सूरणः, ६ सूरण (ओल) का नाम ॥ मूलकम्, हरिपर्णम्, मूलाह्वम्, दीर्घकन्दकम्, ४ साधारण मूलाका नाम ॥ चाणक्यमूलकम्, विष्णुगुप्तकम्, स्थूलमूलकम्, ३ ठूला जातको मूला (पिंडठानी मूला) का नाम ॥ गाजरम्, गृञ्जनम्, स्वादुमूलकम्, नारङ्गवर्णम्, ४ गाजरमूला (राताडल्लो लाम्चा मूला) का नाम ॥ शालामर्कटकम्, पिण्डमूलकम्, मरुसम्भम्, ३ डल्लोमूला (सलगम)का नाम ॥ रसोनः, गृञ्जनः, अरिष्टः, म्लेच्छकन्दः, मरुद्रिपुः, लशुनम्, यवनेष्टम्, राहूच्छिष्टम्, महौषम्, ६ लशुनका नाम ॥ पलाण्डुः, यवनाभीष्टः, तीक्ष्णकन्दः, सुकन्दकः, ४ प्याजका नाम ॥ लतार्कः, दुद्रुमः, २ हरियो प्याज (छ्यापी)का नाम ॥ कबरी, पृथुः, पृथ्वीका, पृथुका, हिङ्गुपत्रिका, ५ जिम्बूका नाम ॥ माचिका, प्रस्थिका, अम्बष्ठा, मयूरविदला, अम्लिका, ५ ठोटनेका नाम ॥

यवानी दीपको दीप्यो ब्रह्मदर्भा यवानिका ३०९५
मेथिका मेथिनी मन्था कैरवी बहुपत्रिका ३०९६
चन्द्रशूरश्चर्महन्त्री भद्रा सिद्धप्रयोजना ३०९७
चन्द्रिका नन्दिनी दीर्घबीजा सैव सुवासरा ३०९८
शतपुष्पा कारवी च शताक्षी सङ्घपत्रिका ३०९९
शतपुष्पा शीतशिवा ऽहिच्छत्रा शतपत्रिका ३१००
गन्धाधिका घोषवती मिश्रेया मधुरा मिशिः ३१०१
सैकतेष्टं शृङ्गवेरमार्द्रकं कन्दरं वरम् ३१०२
तुम्बुरुः सौरभः सौरवनजः सानुजो द्विजः ३१०३
तीक्ष्णवल्कस्तीक्ष्णफलस्तीक्ष्णपत्रो महामुनिः ३१०४
धान्यकं धनिकं धन्यं धन्याकं धन्यकं धनम् ३१०५
वेधकं धानकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनेयकम् ३१०६
जीरणो जीरको जीरो ऽजाजिका जरणा कणा ३१०७

यवानी, दीपकः दीप्यः, ब्रह्मदर्भा, यवानिका, ५ ज्वानुका नाम ।। मेथिका, मेथिनी, मन्था, कैरवी, बहुपत्रिका, ५ मेथिका नाम ।। चन्द्रशूरः, चर्महन्त्री, भद्रा, सिद्धप्रयोजना, चन्द्रिका, नन्दिनी, दीर्घबीजा, सुवासरा, ८ चमसूरका नाम ।। शतपुष्पा, कारवी, शताक्षी, सङ्घपत्रिका, ४ पाहाडे सूँपका नाम ।। शतपुष्पा, शीतशिवा, अहिछत्रा, शतपत्रिका, गन्धाधिका, घोषवती, मिश्रेया, मधुरा, मिशिः, ९ मदेशे सूँपका नाम ।। सैकतेष्टम्, शृङ्गवेरम्, आर्द्रकम्, कन्दरम्, वरम्, ५ अदुवाका नाम ।। तुम्बुरुः, सौरभः, सौरवनजः, सानुजः, द्विजः, तीक्ष्णवल्कः, तीक्ष्णफलः, तीक्ष्णपत्रः, महामुनिः, ९ टिमुरका नाम ।। धान्यकम्, धनिकम्, धन्यम्, धन्याकम्, धन्यकम्, धनम्, वेधकम्, धानकम्, धान्यम्, कुस्तुम्बुरु धनेयकम्, ११ धनियाँका नाम ।। जीरणः,

मरिचं वेल्लजं श्याममूषणं धर्मपत्तनम् ३१०८
तीक्ष्णोज्ज्वला तीव्रशक्तिः कटुवीराऽजडेत्यपि ३१०९
हिङ्गु शूलद्विड् रमठं बाह्लीकं रामठं जतु ३११०
सहस्रवेधि जन्तुघ्नं सूपाङ्गं सूपधूपनम् ३१११
हरिद्रा काञ्चनी गौरी निशाह्वा वरवर्णिनी ३११२
युवतिर्मङ्गला लक्ष्मीरुमा पीता विषापहा ३११३
त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ३११४
रामेष्टं विज्जुलं चोलं सैंहलं गन्धवल्कलम् ३११५
तेजपत्रं गन्धजातं पत्रकं पाकरञ्जनम् ३११६
पृथ्वीका चन्द्रवालैला बालेन्द्राणी कुमारिका ३११७
निष्कुटिर्बहुला पृथ्वी त्रिपुटा गर्भसंभावा ३११८
कोरङ्गी त्रिपुटा तुत्था वयःस्था छर्दिकापहा ३११९

जीरकः, जीरः, अजाजिका, जरणा, कणा, ६ जीराका नाम ।। मरीचम्, वेल्लजम्, श्यामम्, ऊषणम्, धर्मपत्तनम्, ५ मरीचका नाम ।। तीक्ष्णा, ऊज्ज्वला, तीव्रशक्तिः, कटुवीरा, अजडा, ५ खोर्सानीका नाम ।। हिङ्गु, शूलद्विट्, रमठम्, बाह्लीकम्, रामठम्, जतु, सहस्रवेधि, जन्तुघ्नम्, सूपाङ्गम्, सूपधूपनम्, १० हिङ्का नाम ।। हरिद्रा, काञ्चनी, गौरी, निशाह्वा, वरवर्णिनी, युवतिः, मङ्गला, लक्ष्मी, उमा, पीता, बिषापहा, ११ हलेदा (बेसार)का नाम ।। त्वक्पत्रम्, उत्कटम्, भृङ्गम्, त्वचम्, चोचम्, वराङ्गकम्, रामेष्टम्, विज्जुलम्, चोलम्, सैंहलम्, गन्धवल्कलम्, ११ दालचिनीका नाम ।। तेजपत्रम्, गन्धजातम्, पत्रकम्, पाकरञ्जनम्, ४ तेजपात (सिन्कौली)का नाम ।। पृथ्वीका, चंद्रवाला, ऐला, वाला, इन्द्राणी, कुमारिका, निष्कुटिः, बहुला, पृथ्वी, त्रिपुटा, गर्भसंभवा, ११ अलैंचीका नाम ।। कोरङ्गी, त्रिपुटा,

उपकुञ्ची तीक्ष्णगन्धा सूक्ष्मैला द्राविडी त्रुटिः ३१२०
लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञं ग्रहणीहरम् ३१२१
भृंगारं सुषिरं तीक्ष्णं वारिजं श्रीप्रसूनकम् ३१२२
जातीकोशो जातिकोशः कोषकः कोशकः पुटः ३१२३
जातीफलं जातिफलं मालतीफलमित्यपि ३१२४
जातीपत्री जातिपत्री पत्री सौमनसायिनी ३१२५
कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ३१२६
एरण्डा पिप्पली श्यामा कोरङ्गी सूक्ष्मतण्डुला ३१२७
चूतो रसालो माकन्द आम्रः षट्पदवल्लभः ३१२८
सहकारो राजपुत्रः स्मराम्रः कोकिलोत्सवः ३१२९
आम्रातकः पीतनकः कपिचूतोऽम्लवाटकः ३१३०
कोशाम्रको घनस्कन्धो वनाम्रो जन्तुपादपः ३१३१

तुत्था, वयःस्था, छर्दिकापहा, उपकुञ्ची, तीक्ष्णगन्धा, सूक्ष्मैला, द्राविडी, त्रुटिः, १ सुखुमेलका नाम ॥ लवङ्गम्, देवकुसुमम्, श्री संज्ञम्, ग्रहणीहरम्, भृङ्गारम्, सुषिरम्, तीक्ष्णम्, वारिजम्, श्रीप्रसूनकम्, ६ ल्वाङ्का नाम ॥ जातीकोशः, जातिकोशः, कोषकः, कोशकः, पुटः, जातीफलम्, जातिफलम्, मालतीफलम्, ८ जाई फलका नाम ॥ जातीपत्री, जातिपत्री, पत्री, सौमनसायिनी, ४ जाई पत्रीका नाम ॥ कृष्णा, उपकुल्या, वैदेही, मागधी, चपला, कणा, एरण्डा, पिप्पली, श्यामा, कोरङ्गी, सूक्ष्मतण्डुला, ११ पिप्लाका नाम ॥ चूतः, रसालः, माकन्दः, आम्रः, षट्पदवल्लभः, ५ आम्रवृक्ष (आँप) का नाम ॥ सहकारः, राजपुत्रः, स्मराम्रः, कोकिलोत्सवः, ४ खूप वास्ना आउने आँपका नाम ॥ आम्रातकः, पीतनकः, कपिचूतः, अम्लवाटकः, ४ अमाराका नाम ॥ कोशाम्रकः घनस्कन्धः, वनाम्रः, जन्तुपादपः, ४ कोशाम्रः

दाडिम्बः कुट्टिमफलः करकः फलषाडवः ३१३२
मधुबीजः कुचफलो मणिबीजश्च दाडिमः ३१३३
कदली वारणबुसा रम्भा मोचांऽशुमत्फला ३१३४
चर्मण्वती गुच्छफला वनलक्ष्मीः सकृत्फला ३१३५
नारिकेलो (नारिकेरो) दृढफलो लाङ्गली कूर्चशीर्षकः ३१३६
विश्वामित्रप्रियस्तुङ्गस्तृणराजः सदाफलः ३१३७
पिण्डखर्जूरिका दीप्या सपिण्डा मधुरस्रवा ३१३८
फलपुष्पा मुद्गरिका खर्जूरः स्कन्धफलेत्यपि ३१३९
वातादको वातवैरी वातामो दृक्फलश्च सः ३१४०
बदरं सेवितं सेवं सेवि सिंचितिकाफलम् ३१४१
वाप्यांऽप्फलामृतफलाऽम्भःफलान्यपि तद्भिदाः ३१४२
अमृताह्वं दारुफलं पेरुकं चाऽपृथक्त्वचम् ३१४३
ऐरावतो योगरङ्गो नार्यङ्गो नागरङ्गकः ३१४४

जङ्गली आँपका नाम ॥ दाडिम्बः, कुट्टिमफलः, करकः, फलषाडवः, मधुबीजः, कुचफलः, मणिबीजः, दाडिमः, ८ दारिम (दाडिम अनार)का नाम ॥ कदली, वारणबुसा, रम्भा, मोचा, अंशुमत्फला, चर्मण्वती, गुच्छफला, वनलक्ष्मीः, सकृत्फला, ९ केराका नाम ॥ नारिकेलः (नारिकेरः), दृढफलः, लाङ्गली, कूर्चशीर्षकः, विश्वामित्रप्रियः, तुङ्गः, तृणराजः, सदाफलः, ८ नरिवल का नाम ॥ पिण्डखर्जूरिका, दीप्या, सपिण्डा, मधुरस्रवा, फलपुष्पा, मुद्गरिका, खर्जूरः, स्कन्धफला, ८ छोहोराका नाम ॥ वातादकः, वातवैरी, वातामः, दृक्फलः, ४ कागजी बदामका नाम ॥ बदरम्, सेवितम्, सेवम्, सेवि, सिञ्चितिकाफलम् ५ स्याउ (सेव)का नाम ॥ वाप्या, अप्फला, अमृतफला, अम्भःफलम्, ४ नासपातीका नाम ॥ अमृताह्वम्, दारुफलम्, पेरुकम्,

फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलिङ्गकः ३१४५
नात्यम्लके तु रुचके मधुरा मधुकर्कटी ३१४६
मधुकर्कटिका मिष्टं निम्बूकं मधुकुक्कुटी ३१४७
अत्यन्तमधुरं तत्तु शर्करानिम्बुकाऽभिधम् ३१४८
मधुवल्ली वर्धमाना मधुरा मधुकर्कटी ३१४९
जम्बीरके दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ३१५०
दन्तकेतुर्जभीरश्च जम्भीलाश्च तदर्थकः ३१५१
निम्बूः स्त्री निम्बुकं क्लीबे निम्बूकं वह्निबीजकम् ३१५२
निम्बूके राजनिम्बूकं सौक्ष्म्यसौरभशालिनि ३१५३
वीरारुकं वीरसेनमारुकं वीरमित्यपि ३१५४
भवं भव्यं लोमफलं भविष्यं च समार्थकम् ३१५५
बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूर श्रीफलावपि ३१५६

अपृथक्त्वचम्, ४ अम्बाका नाम ॥ ऐरावतः, योगरङ्गः, नार्यङ्गः, नागरङ्गकः, ४ सुन्तलाका नाम ॥ फलपूरः, बीजपूरः, रुचकः, मातुलिङ्गक, ४ बिमिराका नाम ॥ नात्यम्लकः, रुचकः, मधुरा, मधुकर्कटी, ४ ज्यादा अमिलो नकुने बिमिरो (चंखत्रो)का नाम ॥ मधुकर्कटिका, मिष्टं, निम्बूकम्, मधुकुक्कुटी, ४ गुलियो निम्बू विशेषर (जुनार चाकसी)का नाम ॥ सर्करा निम्बुकम्, १ अत्यन्त गुलियो निम्बूविशेष (मौसम)को नाम ॥ मधुवल्ली, वर्धमाना, मधुरा, मधुकर्कटी, ४ मधुविमिराविशेष (सर्धा)का नाम ॥ जम्बीरकः, दन्तशठः, जम्भ, जम्भीरः, जम्भलः, दन्तकेतुः, जभीर, जम्भीलः, ८ ज्यामिरका नाम ॥ नीम्बूः, निम्बुकम्, निम्बूकम्, बह्निबीजकम्, ४ नीबुवाका नाम ॥ निम्बूकम्, राजनिम्बूकम्, २ कागतीका नाम ॥ वीरारुकम्, वीरसेनम्, आरुकम्, वीरम्, ४ आरुका नाम ॥ भवम्, भव्यम्, लोमफलम्, भविष्यम्, ४ लिच्चीका नाम ॥ विल्वः, शाण्डिल्यः,

कृष्णपाकफलाविग्नसुषेणाः करमर्दके ३१५७
पनसः कण्टकिफलः फणसश्चम्पकालुकः ३१५८
आशयो मूलफलदोऽपुष्पः स्थूलफलश्च सः ३१५९
निकुचो ग्रन्थिलफलो लकुचो लिकुचो डहुः ३१६०
तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ३१६१
कपित्थः पुष्पफलको ग्राही दन्तशठः स्मरः ३१६२
दधित्थो मन्मथो ग्राहिफलो दधिफलश्च सः ३१६३
कर्मारकः कर्मकरः कर्मरङ्गः शुकप्रियः ३१६४
सीताफलं गण्डगात्रमातृप्यं वहुबीजकम् ३१६५
वैदेहीवल्लभं कृष्णबीजकं चाग्रिमाभिधम् ३१६६
रक्तत्वचं रामफलं कृष्णबीजं समार्थकम् ३१६७
कर्कन्धूर्बदरी कोली घोण्टा व्याघ्रनखीत्यपि ३१६८

शैलूषः, मालूरः, श्रीफलम्, ५ वेलका नाम ॥ कृष्णः, पाकफलः, अविग्नः, सुषेणः, करमर्दकः, ५ करौंदाका नाम ॥ पनसः, कण्टकिफलः, फणसः, चम्पकालुकः, आशयः, मूलफलदः, अपुष्पः, स्थूलफलः, ८ कटहरका नाम ॥ निकुचः, ग्रंथिलफलः, लकुचः, लिकुचः, डहुः, बडहरका नाम ॥ तिन्दुकः, स्फूर्जकः, कालस्कन्धः, शितिसारकः, ४ तिन्दूका नाम ॥ कपित्थः, पुष्पफलकः, ग्राही, दन्तशठः, स्मरः, दधित्थः, मन्मथः, ग्राहिफलः, दधिफलः, ९ कैथका नाम ॥ कर्मारकः, कर्मकरः, कर्मरङ्गः, शुकप्रियः, ४ कमरख (मधानेफल) का नाम ॥ सीताफलम्, गण्डगात्रम्, आतृप्यम्, बहुबीजकम्, वैदेही-वल्लभम्, कृष्णबीजम्, अग्रिमम्, ७ सीताफल (सरीफा) (आँट)का नाम ॥ रक्तत्वचम्, रामफलम्, कृष्णबीजम्, ३ हलुवा वेतका नाम ॥ कर्कन्धूः, बदरी, कोली, घोण्टा, व्याघ्रनखी, ५ बयरका वृक्षका नाम ॥

सौवीरं बदरं कोलं पिच्छिलं फेनिलं कुहम् ३१६९
कुवलं चेत्यमी शब्दाः कर्कन्धूफलवाचकाः ३१७०
राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिका निम्बबीजकम् ३१७१
प्रियालश्चरकोऽखट्टो हसन्तकपियालकौ ३१७२
राजादनस्तापसेष्टः सन्नकद्रुर्धनुष्पटः ३१७३
मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा हारहूरा मधुस्रवा ३१७४
स्वाद्वी मधुरसा यक्ष्मनाशिनी तापसप्रिया ३१७५
हैमवती काश्मीरी, मृद्वीका गोस्तनी पथिका ३१७६
द्राक्षोक्ता कपिलफला, मधूलिका हारहूरा च ३१७७
काकली जाम्बुका द्राक्षा कथ्यते बीजवर्जिता ३१७८
भूशिम्बिका रक्तबीजा त्रिबीजा स्नेहबीजका ३१७९
मण्डपी भूमिचणका माण्डवीति समार्थकाः ३१८०

सौवीरम्, बदरम्, कोलम्, पिच्छिलम्, फेनिलम्, कुहम्, कुवलम्, ७ बयरका फलका नाम ॥ राजादनः, फलाध्यक्षः, क्षीरिका, निम्बबीजकम्, ४ खिर्नी (जुरेकाफलका) नाम ॥ प्रियालः, चारकः, अखट्टः हसन्तकः, पियालकः, राजादनः, तापसेष्टः, सन्नकद्रुः, धनुष्पटः, ९ चिरौंजीका नाम ॥ मृद्वीका, गोस्तनी, द्राक्षा, हारहूरा, मधुस्रवा, स्वाद्वी, मधुरसा, यक्ष्मनाशिनी, तापसप्रिया, ९ अत्यन्त गुलियो जातको सुके पछि कालो हुने दाख (मुनक्का)का नाम ॥ हैमवती, काश्मीरी, मृद्वीका, गोस्तनी, पथिका, द्राक्षोक्ता, कपिलफला, मधूलिका, हारहूरा, ९ सुकेपछिकैलोफल हुने दाख (अङ्गूर)का नाम ॥ काकली, जम्बुका, द्राक्षा, ३ बीयाँ न हुने सानुजात को दाख (किसमिस)का नाम ॥ भूशिम्बिका, रक्तबीजा, त्रिबीजा, स्नेहबीजका, मण्डपी, भूमिचणका, माण्डवी, ७ महबदाम (मुमबदाम)का

काजूतको वृत्तपत्रो गुच्छपुष्पोऽप्यरुष्करः ३१८१
राजार्हा श्यामला जम्बूः कीरेष्टा मेघमोदिनी ३१८२
महाजम्बूः कोकिलेष्टा फलेन्द्रा च निगद्यते ३१८३
श्लेष्मान्तकः कर्बुदारः पिच्छिलो लेखशाटकः ३१८४
शेलुः शैलुर्गन्ध पुष्पः शापितो बहुवारकः ३१८५
शेलुः श्लेष्मान्तकः शीत उद्दालो बहुवारकः ३१८५
परूषकं मृदुफलं रोषणं नीलमण्डलम् ३१८७
तूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो मृदुसारकः ३१८८
मदसारः सुरूपश्च तूलं च ब्रह्मदारु च ३१८९
अञ्जीरमञ्जुले तुल्ये पिस्तकं जलगोजकम् ३१९०
सकोचकं चारुफलं निकोचकमकूलके ३१९१
अनन्नसं भूपनसमग्रवृक्षं कुतूहलम् ३१९२

नाम ॥ काजूतकः, वृन्तपत्रः, गुच्छपुष्पः, अरुस्करः, ४ काजूका नाम ॥ राजार्हा, श्यामला, जम्बूः, कीरेष्टा, मेघमोदिनी, ५ नीलोकालो फल हुने सानु जातका जामुनाका नाम ॥ महाजम्बूः, कोकिलेष्टा, पलेन्द्रा ३ नीलोफल हुने ठूलो जातको जामुनु (फडीर)का नाम ॥ श्लेष्मातकः, कबुदारः, पिच्छिलः, लेखशाटकः, शेलुः, शैलुः, गन्धपुष्पः, शापितः, बहुवारकः, ९ लप्सीका नाम ॥ शेलुः, शेष्मान्तकः, शीतः, उद्दालः, बहुवारकः ४ बोहोरीका नाम ॥ परुषकम्, मृदुफलम्, रोषणम्, नीलमण्डलम् ४ फाल्सा (स्याल फोस्रा)का नाम ॥ तूदः, यूपः, क्रमुकः, ब्रह्मण्यः, मृदुसारकः, सुरूपः, तूलम्, ब्रह्मदारु, किम्बु ६ (सहतूत)का नाम ॥ अञ्जीरम्, अञ्जुलम्, २ अञ्जीरका नाम ॥ पिस्तकम्, जलगोजकम्, सकोचकम्, चारुफलम्, निकोचकम्, अकूलम्, ६ पेस्ताका नाम ॥ अनन्नसम्, भूपनसम्, अग्र-

सुगन्धमूला लवली पाण्डुः कोमलवल्कला ३१९३
तृणराजस्तलस्तालो दीर्घद्रुर्लेख्यपत्रकः ३१९४
घोण्टा गुवाकः क्रमुकः पूगः खपुर इत्यपि ३१९५
पूगीफलं पूगफलमुद्वेगं क्रमुकीफलम् ३१९६
अक्षोटकः कन्दरालकर्परालगुडाशयाः ३१९७
पीलुर्गुडफलः स्रंसी शाखी शीतसहश्च सः ३१९८
मधुस्रवो मधुष्ठीलो मध्वगो माधवो मधुः ३१९९
मधुवारो मधूकश्च मधुकश्च महाद्रुमः ३२००
इङ्गुदी तापसतरुः पानीयमधुकश्च सः ३२०१
अम्लसारो वेतसाम्लः फलाम्लो रक्तसारकः ३२०२
सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ३२०३
मखान्नं पद्मबीजाभं पानीयफलमित्यपि ३२०४

वृन्तम्, कुतूहलम्, ४ भई कटहरका नाम ॥ सुगन्धमूला, लवली, पाण्डुः, कोमलवल्कला, ४ गुलाफ जामुनका नाम ॥ तृणराजः, तलः, तालः, दीर्घद्रुः, लेख्यपत्रकः, ताल (तार)का नाम ॥ घोण्टा, गुवाकः, क्रमुकः, पूगः, खपुरः, ५ सुपारीका वृक्षका नाम ॥ पूगीफलम्, पूगफलम्, उद्वेगम्, क्रमुकीफलम्, ४ सुपारीका फलका नाम ॥ अक्षोटकः, कन्दरालः, कर्परालः, गुडाशयः, ४ हाडे ओखरका नाम ॥ पीलुः, गुडफलः, स्रंसी, शाखी, शीतसहः, ५ दाँते ओखरका नाम ॥ मधुस्रवः, मधुष्ठीलः, मध्वगः, माधवः, मधुः, मधुवारः, मधूकः, मधुकः, महाद्रुमः, ९ मौवाका नाम ॥ इङ्गुदी, तापसतरुः, पानीयमधुकः, ३ च्यूरीका नाम ॥ अम्लसारः, वेतसाम्लः, फलाम्लः, रक्तसारकः, सहस्रवेधी, चुक्रः, अम्लवेतसः, शतवेधी ८ अम्लवेत (शंखत्रो)का नाम ॥ मखान्नम्, पद्मबीजाभम्, पानीयफलम्, ३ मखानाका

श्रृङ्गाटकं जलफलं त्रिकोणफलमित्यपि ३२०५
एरण्डचिर्भिटः प्रोक्तो भूरुहो नलिकादलः ३२०६
वातकुम्भफलं तस्य फलं तु मधुकर्कटी ३२०७
श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैडर्यकट्फलौ ३२०८
अर्गटार्तगलौ जाली बहुकण्टरुजाकरौ ३२०९
दुष्प्रधर्षो भीषणकः शब्दाः शमैकवाचकाः ३२१०
अङ्कोलफलसंकाशमङ्कोटं च निकोचकम् ३२११
हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ३२१२
पथ्या वयस्था जीवन्ती कायस्था पूतनाऽभया ३२१३
नाक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ३२१४
विभीतकस्तैलफलः कासघ्नः कुशिक कलिः ३२१५
शिवा बहुफला शान्ता तिष्या पञ्चरसाऽभृता ३२१६
धात्री वयस्थाऽमलकी रोचनी श्रीफलेत्यपि ३२१७

नाम ।। श्रृङ्गाटकम्, जलफलम्, त्रिकोणफलम्, ३ सिंगाडा (सिंगडा)का नाम ।। एरण्डः चिर्भिटः, भूरुहः, नलिकादलः, ३ पपीता (मेवाका) वृक्षका नाम ।। वातकुम्भफलम्, मधुकर्कटी २ पपीताका फल (मेवाका) नाम ।। श्रीपर्णिका, कुमुदिका, कुम्भी, कैडर्यः, कट्फलम्, ५ काफलका नाम ।। अर्गटः, अर्तगलः, जाली, बहुकण्टः, रुजाकरः, दुष्प्रधर्षः, भीषणकः, ७ ऐसेलुका नाम ।। अङ्कोलफलसंकाशम्, अङ्कोटम्, निकोचकम्, ३ चिल गोजाका नाम ।। हरीतकी, हैमवती, चेतकी, श्रेयसी, शिवा, पथ्या, वयस्था, जीवन्ती, कायस्था, पूतना, अभया, ११ हर्राका नाम ।। नाक्षस्तुषः, कर्षफलः, भूतावासः, कलिद्रुमः, विभीतकः, तैलफलः, कासघ्नः, कुशिकः, कलिः, ९ बर्राका नाम ।। शिवा, बहुफला, शान्ता, तिष्या, पञ्चरसा, अभृता,

फलत्रिकं तु त्रिफला वरा सैव फलत्रयी ३२१८
शुण्ठी महौषधं विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ३२१९
ऊषणं शोषणं विश्वा कटुभद्रं महौषधम् ३२२०
विश्वोपकुल्यामरिचत्रितयं सममेलितम् ३२२१
त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषो व्योषकं कटुकत्रयम् ३२२२
दुग्धं क्षीरंपयस्तन्यमूधस्यं जनजीवनम् ३२२३
अवदोहं दोहजं चाऽमृतं पीयूषमित्यपि ३२२४
क्षीरजातं माङ्गलिकं मङ्गल्यं मङ्गलं दधि ३२२५
कङ्करे मथितं घोलमुदश्वित्तक्रमम्बरम् ३२२६
दण्डहातं कालशेयमरिष्टं गोरसो द्रवः ३२२७
नवनीतं मन्थजातं दधिसारं कलम्बुटम् ३२२८
तत्तु हैयङ्गवीनं यद्ध्योगोदोहोद्भवं घृतम् ३२२९

धात्री, वयस्था, आमलकी, रोचनी, श्रीफला, ११ अमलाका नाम ॥ फल, त्रिकम्, त्रिफला, वरा, फलत्रयी, ४ त्रिफलाका नाम ॥ शुण्ठी, महौषधम्, विश्वम्, नागरम्, विश्वभेषजम्, उषणम्, शोषणम्, विश्वा, कटुभद्रम्, महौषधम्, १० सुठाका नाम ॥ त्रिकटु, त्र्यूषणम्, व्योषः, व्योषकम्, कटुकत्रयम् ५ सुठो-मरीच-पिपला ३ चीज बराबरी पारेर मिलायेको चूर्ण (त्रिकटु)का नाम ॥ दुग्धं, क्षीरम्, पयः, स्तन्यम्, ऊधस्यम्, जनजीवनम्, अवदोहम्, दोहजम्, अमृतम्, पीयूषम्, ११ (दूध)का नाम ॥ क्षीरजातम्, माङ्गलिकम्, मङ्गल्यम्, मङ्गलम्, दधि, ५ दहिका नाम ॥ कङ्करम्, मथितम्, घोलम्, उदश्वित्, तक्रम्, अम्बरम्, दण्डाहतम्, कालशेयम्, अरिष्टम्, गोरसः, द्रवः, ११ मही (मोई)का नाम ॥ विशेष वैश्य वर्गमा हेर्नु ॥ नवनीतम्, मन्थजातम्, दधिसारम्, कलम्बुटम्, ४ नउनी घिउका नाम ॥ हैयङ्गवीनम्, १ एक राते दहिका नउनीको नाम ॥

पीथमाज्यं घृतं सर्पिः पवित्रममृतं हविः ३२३०
तैलं वीपटनं स्नेहोत्तममभ्यञ्जनं तथा ३२३१
मधु क्षौद्रं माक्षिकं च माध्वीकं सारघं मधुः ३२३२
मधूच्छिष्टं मदनकं सिक्थकं मधुजं समम् ३२३३
इक्षुर्दीर्घच्छदो भूमिरसो वेणुविनिःसृतः ३२३४
गण्डीरो गुडमूलश्च रसालो मृत्युपुष्पकः ३२३५
पृथगिक्षुविकारे स्यान्मत्स्यण्डी फाणितं गुडः ३२३६
रसोद्भवा शर्करा स्यादस्त्रियां खण्डखण्डकौ ३२३७
अहिच्छत्रा सिता शुक्ला शर्करा बालुकात्मजा ३२३८
सितोपला पुष्पसिता सैवोक्ता पुष्पशर्करा ३२३९
सामुद्रसैन्धवाद्यं तु लवणं क्षारसत्तमम् ३२४०

पीथम्, आज्यम्, घृतम्, सर्पिः, पवित्रम्, अमृतम्, हविः, ७ घिउका नाम ॥ तैलम्, वीपटनम्, स्नेहोत्तमम्, अभ्यञ्जनम्, ४ तेलका नाम ॥ मधु, क्षौद्रम्, माक्षिकम्, माध्वीकम्, सारघम्, मधुः, ६ महका नाम ॥ मधूच्छिष्टम्, मदनकम्, सिक्थकम्, मधुजम्, ४ मैनका नाम ॥ इक्षुः, दीर्घच्छदः, भूमिरसः, वेणुविनिसृतः, गण्डीरः, गुडमूलः, रसालः, मृत्युपुष्पकः, ८ उखुका नाम ॥ मत्स्यण्डी १ पातला खुदाको नाम ॥ फाणितम्, १ बाक्लो खुदाको नाम ॥ गुडः, १ सस्तर ठुला ठूला डल्ला हुने गुडको (चाकुको) नाम ॥ यथा इक्षो रसो यः संपक्को घनः किंचिद् द्रवान्वितः । मन्दं यत् स्यन्दते तस्मान्मत्स्य डीति निगद्यते ॥ इक्षो रसस्तु यः पक्वः किंचिद्गाढो बहुद्रवः ॥ खूदाको ग्रन्थान्तरको नाम ॥ स एवेक्षु विकारेषु प्रोक्तः फाणितसंज्ञया । इक्षो रसोयः सपक्वो जायते लोष्टवत् दृढः सः गुडः । यसलाई गुण भन्दछन् ॥ रसोद्भवा, शर्करा, खण्डः, खण्डकः, ४ शसवर (खाँड)का नाम ॥ अहिच्छत्रा, सिता, शर्करा, बालुकात्मका, ४ चीनीका नाम ॥ सितोपला, पुष्पसिता,

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं मणिमन्थं च सिन्धुजे ३२४१
शाकम्भरीयं लवणं गुडाख्यं शाम्भरं समम् ३२४२
विड्गन्धमासुरं पाक्यं सुपाक्यं द्राविडं विडम् ३२४३
सहस्रवेधि चुक्राम्लं रसाम्लं चुक्रमित्यपि ३२४४
अम्लिका तिन्तिडी चिञ्चा पिच्छिला यमदूतिका ३२४५
चुक्रिकाम्ला दन्तशठा तिन्तिली शाकचुक्रिका ३२४६
अम्लबीजं चुक्रफलं वृक्षाम्लं तिन्तिडीफलम् ३२४७
भिण्डीतकं वृत्तबीजं करपर्णं चतुष्पदम् ३२४८
भिण्डकं पिच्छिलं भिण्डं चतुःपुण्ड्रकमित्यपि ३२४९
शिलीन्ध्रं स्वेदजं छत्रं छत्राकं कवकं समम् ३२५०
सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद्वरुणात्मजा ३२५१
गन्धोत्तमा प्रसन्नेरा कादम्बर्यः परिस्रुता ३२५२

पुष्पशर्करा, ३ मिश्रिका नाम ॥ सामुद्रम्, सैन्धवम्, लवणम्, सारसत्तमम्, ४ सीधे आदि सामान्य नूनका नाम ॥ सैन्धवः, शीतशिवम्, मणिमन्थम्, सिन्धुजम्, ४ सीधे नूनका नाम ॥ शाकम्भरीयम्, लवणम्, गुडाख्यम्, शाम्भरम्, ४ साँभरी नूनका नाम ॥ विड्गन्धम्, आसुरम्, पाक्यम्, सुपाक्यम्, द्राविडम्, विडम्, ६ बिरे नूनका नाम ॥ सहस्रवेधि, चुक्राम्लम्, रसाम्लम्, चुक्रम्, ४ चूक अमिलाका नाम ॥ अम्लिका, तिन्तिडी, चिञ्चा, पिच्छिला, यमदूतिका, चुक्रिकाम्ला, दन्तशठा, तिन्तिली, शाकचुक्रिका, ९ अमिली (तित्रि)का नाम ॥ अम्लबीजम्, चुक्रफलम्, वृक्षाम्लम्, तिन्तिडीफलम्, ४ भकि अमिलाका नाम ॥ भिण्डीतकम्, वृत्तबीजम्, करपर्णम्, चतुष्पदम्, भिण्डकम्, पिच्छिलम्, भिण्डम्, चतुःपुण्ड्रकम्, ८ गोलभिंडाका नाम ॥ शिलीन्ध्रम्, स्वेदजम्, छत्रम्, छत्राकम्, कवकम्, ५ च्याउका नाम ॥ सुरा, हलिप्रिया, हाला, परिस्रुत्, वरुणात्मजा, गन्धोत्तमा,

मदिरा वारुणी वीरा चपला मदनी मदा ३२५३
मैरेयं मधु माध्वीकं कापिशं कापिशायनम् ३२५४
कत्तोयकश्यमद्यानि सरकः शीधुरासवः ३२५५
निस्तुषत्वं गते धान्येऽस्त्रियां तन्दुलतण्डुलौ ३२५६
शिम्बीधान्ये तु दलिते दाली दालिरुभे स्त्रियौ ३२५७
ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिस्साभिस्सिके दीदिविः पुमान् ३२५८
क्लीबेऽन्धोऽन्नं च कूरं च कूरकं भक्तमित्यपि ३२५९
पुंसि सूपो दालिदालीदालिकाः स्युः स्त्रियः समाः ३२६०
मिश्रपाकस्तु कथितः कृश(स)रः कृश(स)रेत्यपि ३२६१
क्षीरिका परमान्नं च पायसं च समार्थकम् ३२६२
भोज्योपस्करणं मुख्यं निष्ठानं तेमनं स्मृतम् ३२६३

प्रसन्ना, ईरा, कादम्बर्यः, परिस्रुता, मदिरा, वारुणी, वीरा, चपला, मदनी, मदा, मैरेयम्, मधु, माध्वीकम्, कापिशम्, कापिशायनम्, कत्तोयम्, कश्यम्, मद्यम्, सरकः, शीधुः, आसवः २७ सामान्य मदिराका नाम ॥ चामल आदिका पीठाको मदिरालाई पैष्टी सुरा भन्दछन्। ताल-खजूर-पुनर्नवाको मदिरालाई वारुणी भन्दछन्। उखुका रसबाट बनेको मदिरालाई गौडी मदिरा मैरेय शीधु कादम्बरी, भन्दछन्। महुवाको मदिरालाई मधु, माध्वीक भन्दछन् यस्तो फरक वैद्य शास्त्रमा लेखियेकोछ ॥ तन्दुलः, तण्डुलः, २ भूसरहित भयेका सामान्य धानका चामलका नाम ॥ दाली, दालिः, २ दलेका चना बोडी मुगीमास आदि द्विदल (दुई फगल्याटा) हुने अन्न दालका नाम ॥ ओदनः, भिस्सा, भिस्सिका, दीदिविः, अन्धः, अन्नम्, कूरम्, कूरकम्, भक्तम्, ८ भातका नाम ॥ सूपः, दालिः, दाली, दालिका, ४ सामान्य दालका नाम ॥ मिश्रपाकः, कृशरः, कृसरः, ३ खीचडी (खिच्रो)का नाम ॥ क्षीरिका, परमान्नम्, पायसम्, ३ खीर

अवदंशः पुमान् क्लीबे व्यञ्जनं भोज्यरोचने ३२६४
निघसाहारौ लेहो न्यादः पुंसि स्त्रियां जग्धिः ३२६५
भक्षणमदनं क्लीबेऽभ्यवहरणं जेमनं ग्रसनम् ३२६६
आहारस्यैकरूपस्य स्वल्पे भेदे विवक्षिते ३२६७
चूष्य (चोष्य) पेये लेह्य भोज्ये भक्ष्य चर्व्ये भिदा इति ३२६८
लडडूलड्डुकलडडूकलड्डवः पुंस्त्रियोः समे ३२६९
अस्त्रियां मोदकः, स्त्रीत्वे पोलिकापूरिके उभे ३२७०
स्त्रियां कुण्डलिनी, पुंसि स्त्रियामपि च शष्कुली ३२७१
द्वयोस्तु वटका, भक्ष्यभेदाः पुंस्यथ पिष्टकाः ३२७२
संयावः पूपको पूपः संयावः फेनिका स्त्रियाम् ३२७३

(तस्मै)का नाम ॥ निष्ठानम्, तेमनम्, २ तिह्युन् (तिउन्)का नाम ॥ अवदंशः, व्यञ्जनम्, २ सितन-तर्कारी अचार-आदिका नाम ॥ निघसः, आहारः, लेहः, न्यादः, जग्धिः, भक्षणम्, अदनम्, अभ्यवहरणम्, जेमनम्, ग्रसनम्, १० खानाका नाम ॥ एकरूप आहारका केही भेद विवक्षित छन्, चूष्यः, चोष्यः, २ चूसेर खानु पर्ने आँप प्रभृतिका नाम ॥ पेयः १ दूध सर्वत् आदि पिउनु पर्नेको नाम ॥ लेह्यः, १ चाटेर खानु पर्ने चटनी प्रभृतिको नाम ॥ भोज्यः, १ नचपायेर पनि सजिलै निलिने भातप्रभृतिको नाम ॥ भक्ष्यः, १ साधारण चपायेर खानु पर्ने लड्डू प्रभृतिको नाम ॥ चर्व्यः, १ खूब चपायेर खानु पर्ने च्यूरा चना आदिको नाम ॥ खानु घाँटीको भङ्ज्याँग कटाउनु रूप क्रियाका पूर्वावस्थाको भेद मानेर वैद्य शास्त्रमा ई ६ प्रकारका भेद लेखियेका छन् । धेरैले भक्ष्यः, भोज्यः, लेह्यः, चोष्यः, ई ४ भेदमात्रमान्दछन् ॥ लडडू, लडडूकः, लडडूकः, लड्डुः, मोदकः, ५ लड्डूका नाम ॥ पोलिका, पूरिका, २ पूरीका नाम ॥ कुण्डलिनी, शष्कुली, २ जिलेवी (जिल्फीका) नाम ॥ वटका, १ वारा वरी (फुरौला)

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्लिका ३२७४
दिवाभीष्टा सप्तशिरा पर्णिका पर्णवल्लरी ३२७५
ताम्बूलं विटिका वीटी सज्जिता पर्णवल्लरी ३२७६
शक्राशनं तु विजया धूर्तपत्नी मनोहरा ३२७७
त्रैलोक्यविजया धूर्तवधूर्माया शिवप्रिया ३२७८
संविदामञ्जरी भङ्गा मातुली मत्कुणापहा ३२७९
नीली शिवाऽजया वीरपत्री विज्ञानवल्लिका ३२८०
मादिनी मातुलानी च चपला योगिवल्लभा ३२८१
आनन्दा हर्षिणी गञ्जेत्यपि तुल्यार्थवाचकाः ३१८२
आफूकमाफुकं चाहिफेनकं फणिफेनकम् ३२८३
क्षारपत्रा धूम्रपत्री तमाखुस्ताम्रकुट्टकम् ३२८४
धूमवर्तिर्धूमनेत्रं धूमवीटी समं त्रयम् ३२८५

को नाम ।। पिष्टका, १ साधारण पिठाका पकान्न सेल-दँदेउरा-अनर्सा आदि-को नाम-पाहाड तर्फ छोरी पठाउँदा यस्तो बनाउने चलनछ ।। संयावः, १ हलुवा मन भोगको नाम ।। पूपकः, १ पूवाको नाम ।। पूपः, १ मालपुवा को नाम ।। संयावः, १ हलुवा (गोजी)को नाम ।। फेनिला, १ फीनिको नाम ।। ताम्बूलवल्ली, ताम्बूली, नागिनी, नागवल्लिका, दिवाभीष्टा, सप्तशिरा, पर्णिका, पर्णवल्लरी, ८ पानका नाम ।। ताम्बूलम् , विटिका, बीटी, ३ पानका बीडाका नाम ।। शक्राशनम्, विजया, धूर्तपत्नी, मनोहरा, त्रैलोक्यविजया, धूर्तवधूः, माया, शिवप्रिया, संविदामञ्जरी, भङ्गा, मातुली, मत्कुणापहा, नीली, शिवा, अजया, वीरपत्री, विज्ञानवल्लिका, मादिनी, मातुलानी, चपला, योगि-वल्लभा, आनन्दा, हर्षिणी, गञ्जा, २४ भाँग गाँजाका नाम ।। आफूकम्, आफुकम्, अहिफेनकम्, फणिफेनकम्, ४ अफीमका नाम ।। क्षारपत्रा,

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ३२८६
सूनमित्यपि किञ्जल्कः केसरः केशरोऽस्त्रियाम् ३२८७
मकरन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ३२८८
वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ३२८९
सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ३२९०
पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ३२९१
बिसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ३२९२
सरसीजं सरसिजं नालीकं कञ्जमम्बुजम् ३२९३
अब्जं सरोजमम्भोजं पाथोजं वनजं कजम् ३२९४
सरोरुहं वारिरुहं श्रीपर्णं वार्जमित्यपि ३२९५
पुण्डरीकं सिते पद्मे, रक्ते कोकनदं मतम्, ३२९६

धूम्रपत्री तमाखुः, ताम्रकुट्टकम्, ४ सूर्ती (काचोपात)का नाम ॥ धूमवर्ति, धूमनेत्रम्, धूमवोटी, ३ सिग्रेट-बिडीका नाम ॥ सुमनसः, पुष्पम्, प्रसूनम्, कुसुमम्, सुमम्, सूनम्, ६ फूलका नाम ॥ किञ्जल्कः, केसरः, केशरः ३ कमल प्रभृतिका फूलका केशर (केस्रा)का नाम ॥ मकरन्दः, पुष्परसः, २ फूलका रसका नाम ॥ परागः, सुमनोरजः, २ फूलका धूलाका नाम ॥ पद्मम्, नलिनम्, अरविन्दम्, महोत्पलम्, सहस्रपत्रम्, कमलम्, शतपत्रम्, कुशेशयम्, पङ्केरुहम्, तामरसम्, सारसम्, सरसीरुहम्, बिसप्रसूनम्, राजीवम्, पुष्करम्, अम्भोरुहम्, सरसीजम्, सरसिजम्, नालीकम्, कञ्जम्, अम्बुजम्, अब्जम्, सरोजम्, अम्भोजम्, पाथोजम्, वनजम्, कजम्, सरोरूहम्, वारिरुहम्, श्रीपर्णम्, वार्जम्, ३१ सामान्य कमलका नाम ॥ पुण्डरीकम्, १ सेतो सूर्य कमलको नाम ॥ कोकनदम्, १ रातो सूर्य कमलको नाम ॥ इन्दीवरम्, १ निलो सूर्यकमलको नाम ॥ पुण्डरीकम्,

नीले त्विन्दीवरं प्रोक्तं पुण्डरीकं च हल्लकम् ३२९७
रक्तसन्ध्यं, च शोणाभे पद्मे सायं विकासिनि, ३२९८
सौगन्धिकं तथाभूते सिते कह्लारमित्यपि ३२९९
अब्जमात्रे कुलवयमुत्पलं चेन्दुभासिनि ३३००
कुमुदं कैरवमपि सितेऽब्जे शशिभासिनि ३३०१
अम्भोजिनी कमलिनी सरोजिनी पद्मिनी नलिनी ३३०२
बिसिनी मृणालिनीति व्रध्नांशूल्लासिताब्जलता ३३०३
उत्पलिनी कैरविणी कुमुद्वती कुमुदिनीं कुविनी ३३०४
कह्लारिणी कुवलिनी कुवलयिनी चन्द्रभासिताऽब्जलता ३३०५
अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारिणी (चारटी पद्मचारिणी ३३०६
पद्मावती पुष्करिणी शारदेति समार्थकाः ३३०७
सेवन्ती रामतरुणी कर्णिका चारुकेसरा ३३०८
शतपत्री सौम्यगन्धा पाटला शिववल्लभा ३३०९
सुमना मालती जातिः श्वेतकी सुरवल्लभा ३३१०

हल्लकम्, २ माझमा फुलने रातोकमलका नाम ॥ सौगन्धिकम्, कह्लारम्, २ साँझमा फुल्ने सेतो कमलका नाम ॥ कुवलयम्, उत्पलम्, २ सामान्य राति फुलने कमल चन्द्रकमलका नाम ॥ कुमुदम्, कैरवम्, २ सेतो चन्द्र कमलका नाम ॥ अम्भोजिनी, कमलिनी, सरोजिनी, पद्मिनी, नलिनी, बिसिनी, मृणालिनी, ७ सूर्य कमलका लताका नाम ॥ उत्पलिनी, कैरविणी, कुमुद्वती, कुमुदिनी, कुविनी, कह्लारिणी, कुवलिनी, कुवलयिनी, ८ चन्द्र कमलका लताका नाम ॥ अव्यथा, अतिचरा, पद्मा, चारटी, चारिणी, पद्मचारिणी, पद्मावती, पुष्करिणी, शारदा, ८ थलकमलका नाम ॥ सेवन्ती, रामतरुणी, कर्णिका, चारुकेसरा, शतपत्री, सौम्यगन्धा, पाटला, शिववल्लभा, ८ गुलाबका

जनेष्टा मालिनी जाती राजपुत्री प्रियंवदा ३३११
स्वर्णजातिः पीतजातिर्जातिका राजदारिका ३३१२
वार्षिकी शीतभीरुश्च मदयन्ती प्रमोदिनी ३३१३
भूपदी श्रीपदी दन्तपत्रा देवलता प्रिया ३३१४
विट्प्रिया ऽष्टापदी गौरी नारीष्टा वनचन्द्रिका ३३१५
मल्ली गवाक्षी गिरिजा तृणशून्यं च मल्लिका ३३१६
प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ३३१७
करवीरस्तुरङ्गारिर्दिव्यपुष्पो हरिप्रियः ३३१८
चण्डातको रक्तपुष्पो भूतद्रावी रविप्रियः ३३१९
गणेशकुसुमो रक्तप्रसवश्चण्डिकाप्रियः ३३२०
वासन्ती प्रहसन्ती च सप्तला नवमल्लिका ३३२१
गुच्छपुष्पा शिखरिणी नेपाली वनमालिका ३३२२
मागधी यूथिकाऽम्बष्ठा गणिका बालपुष्पिका ३३२३

फूलका नाम ॥ सुमना, मालती, जातिः, श्वेतकी, सुरवल्लभा, जनेष्टा, मालिनी, जाती, राजपुत्री, प्रियम्वदा ९ चमेली फूलका नाम ॥ स्वर्णजातिः, पीतजातिः, जातिका, राजदारिका, ४ जाईका नाम ॥ वार्षिकी, शीतभीरुः, दमयन्ती, प्रमोदिनी, भूपदी, श्रीपदी, दन्तपत्रा, देवलता, प्रिया, विट्प्रिया, अष्टापदी, गौरी, नारीष्टा, वनचन्द्रिका, मल्ली, गवाक्षी, गिरिजा, तृणशून्यम्, मल्लिका, १९ वेली फूलका नाम ॥ प्रतिहासः, शतप्रासः, चण्डातः, हयमारकः, करवीरः, तुरङ्गारिः, दिव्यपुष्पः, हरिप्रियः, ८ सेतो करवीरका नाम ॥ चण्डातकः, रक्तपुष्पः, भूतद्रावी, रविप्रियः, गणेशकुसुमः, रक्तप्रसवः, चण्डिकाप्रियः, ७ रातो करवीरका नाम ॥ वासन्ती, प्रहसन्ती, सप्तला, नवमल्लिका, गुच्छपुष्पा, शिखरिणी, नेपाली, वनमालिका, ८ नेवारी वसन्ती फूलका नाम ॥ मागधी,

गजाह्वया चारुमोदा पुण्यगन्धा शिखण्डिनी ३३२४
स्वर्णयूथी हेमपुष्पा सुगन्धा हेमयूथिका ३३२५
अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता ३३२६
चन्द्रवल्ली माधविका सुवसन्ता पराश्रया ३३२७
चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः पुष्पकाञ्चनः ३३२८
वनदीपो दीपपुष्पो हेमाह्वः शीतलच्छदः ३३२९
वकुलः केशरः कण्ठस्तैलाङ्गो मधुपञ्जरः ३३३०
विशारदो मद्यमोदश्चिरपुष्पश्च दोहलः ३३३१
मुचुकुन्दः क्षत्रवृक्षश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः ३३३२
माघ्यं कुन्दं सदापुष्पं तारपुष्पाद्रपुष्पके ३३३३
तिलकः क्षुरकः श्रीमान् पुरुषश्छिन्नपुष्पकः ३३३४
कादम्ब सुरभिर्नीपः प्रावृषेण्यो हरिप्रियः ३३३५

यूथिका, अम्बष्ठा, गणिका, बालपुष्पिका, गजाह्वया, चारुमोदा, पुण्यगन्धा, शिखण्डिनी, ९ जुही (सेतो जुही फूल)का नाम ॥ स्वर्णयूथी, हेमपुष्पा, सुगन्धा, हेमयूथिका, ४ महेलो जुही का नाम ॥ अतिमुक्तः, पुण्ड्रकः, वासन्ती, माधवी, लता, चन्द्रवल्ली, माधवीका, सुवसन्ता, पराश्रया, ९ वासन्ती फूलका नाम ॥ चाम्पेयः, चम्पकः, हेमपुष्पकः, पुष्पकाञ्चनः, वनदीपः, दीपपुष्पः, हेमाह्वः, शीतलच्छदः, चाँपका नाम ॥ वकुलः, केशरः, कण्ठः, तैलाङ्ग, मधुपञ्जरः, विशारदः, मद्यमोदः, चिरपुष्पः, दोहलः, ९ मौलसरीका नाम ॥ मुचुकुन्दः, क्षत्रवृक्षः, चित्रकः, प्रतिविष्णुकः, ४ मुचुकुन्दका नाम ॥ माघ्यं, कुन्दम्, सदापुष्पम्, तारपुष्पम्, अद्रिपुष्पकम्, ५ कुन्द पुष्पका नाम ॥ तिलकः, क्षुरकः, श्रीमान्, पुरुषः, छिन्नपुष्पकः, ५ तिकके (तिल्कु) का नाम ॥ कादम्बः, सुरभिः, नीपः, प्रावृषेण्यः, हरिप्रियः, हारिद्रः, षट्पदेष्टः,

हारिद्रः षट्पदेष्टश्च प्रियकश्च हलिप्रियः ३३३६
केतकः सूचिकापुष्पो जम्बूकः क्रकचच्छदः ३३३७
केतकी कण्टकिदला शिवद्विष्टा नृपप्रिया ३३३८
कङ्केलिर्वञ्जुलोऽशोको दोहली ताम्रपल्लवः ३३३९
पिण्डीपुष्पो रोगितरुः कान्ताचरणदोहदः ३३४०
माध्याह्निकस्तु बन्धूको रक्तको बन्धुजीवकः ३३४१
बन्धुको बन्धुलो बन्धुर्बन्धूलिर्हरिवल्लभः ३३४२
सिन्दूरपुष्पी सिन्दूरी तृणपुष्पी सुकोमला ३३४३
प्राजक्तः पारिजातश्च हारशृङ्गारपुष्पकः ३३४४
नालकुङ्कुमको रागपुष्पी च खरपत्रकः ३३४५
ओण्ड्रपुष्पं जपापुष्पं प्रातिका हरिवल्लभा ३३४६
अर्कप्रिया त्रिसन्ध्या च रक्तपुष्पी जपा जवा ३३४७
अगस्त्यो वङ्गसेनश्च मुनिपुष्पो व्रणान्तकः ३३४८

प्रियकः, हलिप्रियः, कदमका नाम ॥ केतकः, सूचिका,पुष्प, जम्बूकः, क्रकचच्छदः, केतकी, कण्टकिदला, शिवद्विष्टा, नृपप्रिया, ८ केतकी (केवड़ा) हिन्दीका नाम ॥ कङ्केलिः, वञ्जुलः, अशोकः, दोहली, ताम्रपल्लवः, पिण्डीपुष्पः, रोगितरुः, कान्ताचरण दोहदः, ८ अशोक, (अशोक्)का नाम ॥ माध्याह्निकः, बन्धुकः, रक्तकः, बन्धुजीवकः, बन्धुकः, बन्धुलः, बन्धुः, बन्धूलिः, हरिवल्लभः, ९ दुई पहरे (हिन्दीमा दुपहरिया)का नाम ॥ सिन्दूरपुष्पी, सिन्दूरी, तृणपुष्पी, सुकोमला, सिन्दुरे फूलका नाम ॥ प्राजक्तः, पारिजातः, हारशृङ्गारपुष्पकः, नालकुङ्कुमकः, रागपुष्पी, खरपत्रकः, ६ पारिजात फूलका नाम ॥ ओण्डपुष्पम् , जपापुष्पम् , प्रातिका, हरिवल्लभा, अर्क प्रिया, त्रिसन्ध्या, रक्तपुष्पी, जपा, जवा, ९ जपापुष्प (बाह्रमासे) फूलका नाम ॥ अगस्त्यः,

तुलसी वैष्णवी वृन्दा पत्रपुष्पा हरिप्रिया ३३४९
सुभगा पावनी पुण्या पवित्रा सुरमञ्जरी ३३५०
दान्तो दमनको गन्धोत्कटो ब्रह्मजटो मुनिः ३३५१
पत्री मदनको दण्डी दमनो देवशेखरः ३३५२
आस्फोता गिरिकर्णी स्याद्विष्णुकान्ताऽपराजिता ३३५३
गवादिनी योनिपुष्पा गवाक्षी गिरिशालिनी ३३५४
मार्जारिका गन्धचेली पूतिः पूतिकचेत्यपि ३३५५
गणेरुका गणेरुः स्यान्निषीधो गणकारिका ३३५६
कालानुसार्यं तगरं नहुषाख्यं नतं शठम् ३३५७
इति लब्धान् समालोच्य निबन्धानाभिधानिकान् ३३५८
निर्मितः परिशेषोऽयं स्याद् बुधानामपि प्रियः ३३५९
नाम्नां प्रसङ्गतः प्राप्तं तत्प्राचुर्याय दर्शितम् ३३६०
क्वचित्क्वचिद्वर्तमानं पौनरुक्त्यं न दुष्यति ३३६१

वङ्गसेनः मुनिपुष्पः, व्रणान्तकः, अगस्त्यका नाम ॥ तुलसी, वैष्णवी, वृन्दा, प्रत्रपुष्पा, हरिप्रिया, सुभगा, पावनी, पुण्या, पवित्रा, सुरमञ्जरी, १० तुलसीका नाम ॥ दान्तः, दमनकः, गन्धोत्कटः ब्रह्मजटः, मुनिः, पत्री, मदनकः, दण्डी, दमनः, देव शेखरः, १० दमना (दौना) फूलका नाम ॥ आस्फोता, गिरिकर्णी, विष्णुकान्ता, अपराजिता, गवादिनी, योनिपुष्पा, गवाक्षी, गिरिशालिनी, ८ अपराजिताका नाम ॥ मार्जारिका, गन्धचेली, पूतिः, पूतिकचा, ४ लताकस्तूरीका नाम ॥ गणेरुका, गणेरुः, निषीधः, गणकारिका ४ सयपत्रीका नाम ॥ कालानुसार्यम्, तगरम्, नहुषाख्यम्, नतम्, शठम्, ५ तगर (टक्कर)का नाम ॥ यस्ता प्रकारले नाम शब्दको निबन्ध प्राप्त भयेका जति विचार गरेर बनायेको यो परिशेषवर्ग विद्वान्को पनि प्रिय

वैक्रमेऽब्दे गुणाङ्काङ्कभू (१९९३)मिते नातिविस्तरः ३३६२
निर्माय परिशेषोऽयं कुलचन्द्रेण मुद्रितः ३३६३

इति श्रीविद्वद्वरेण्य गोर्खादक्षिणबाहु साहित्य शिरोमणि साहित्याचार्य पं० कुलचन्द्र गौतमविरचिते व्यावहारिक शब्दकोशे परिशेषात्मक श्चतुर्थः काण्डः समाप्तः ॥

होस ॥ प्रसङ्गबाट प्राप्त भयेका नाम हेरूविस्तार पूर्वक देखायेका छन्। काँहि काँहि पुनरुक्ति भयेको पनि दोष मानिने छैन ॥ विक्रम संवत् (१९९३)मा अतिविस्तार नगरिकन यो परिशेष शब्दकोश वनायेर पं० कुलचन्द्र गौतमजीले प्रकाश गरियो। यसवाट व्यावहारिक शब्दज्ञानको लाभ अवश्य छात्र वर्गले उठाउनु होला ॥

इति बालकृष्णाश्रमी नेपाली टीकायां: परिशेषवर्गः समाप्तः ॥

इति श्रीविद्वद्वरेण्य गोर्खा दक्षिणबाहु साहित्य शिरोमणि साहित्याचार्य पण्डितराज कुलचन्द्र गौतम विरचितादुद्धृतयोऽयं परिशेषात्मक व्यावहारिकशब्दकोशे चतुर्थात्मकः काण्डः समाप्तः ॥

सूचना—यो परिशेषमा शब्दानुक्रम हेर्दा २ अङ्क घटायेर हेर्नुहोला।

टीकाकारः—तथा प्रकाशकः

पं० बालकृष्णाचार्य, यशोदा पुस्तकालयः, वाराणसी १

(शुद्धिपत्रको बाकि)

मेलान्थु	मेलान्धु	१५९	३
षङ्गुणाः	षड् गुणाः	१६०	१५०५
विन्दु	बिन्दु	१६४	१५४६
योग्रतः	योऽग्रतः	१६४	१५४७
रथकम्या	रथकस्या	१६७	१५७७
उरश्छद	उरश्छदः	१६९	१५९६
दन्डादयो	दण्डादयो	१८२	९६२५
मौर्बी	मौर्वी	१८३	१६३७
खङ्गे	खड्गे	१७४	१६४५
खङ्गादि	खड्गादि	१७४	१४४७
षरिघः	परिघः	१७५	१६५०
ज्ञपिज्जलौ	ञपिञ्जलौ	१७६	१६६५
सहोवल	सहोबल	१७७	१६७१
घातस	घातसङ्	१७७	१६७८
आलाम्भ	आलम्भ	१७९	१६९८
सस्यमञ्जरी	सस्यमञ्जरी	१८४	१७४८
किलिज्जकौ	किलिञ्जकौ	१८५	१७५९
अलिज्जरः	अलिञ्जरः	१८६	१७६८
काज्जिके	काञ्जिके	१८८	१७८५
वोऽस्रो	वोऽस्त्री	१८८	१७९०
आपक्कं	आपक्वं	१८९	१८००
गोकुलं	गाकुलं तु	१९२	१८२३
तस्योतः	नस्योतः	१९३	१८३३
वाल	बाल	१९४	१८४६
प्रतिबर्षं	प्रतिवर्षं	१९५	१८५१
उष्ट्रोरभ्राण	उष्ट्रोरभ्राज	१९६	१८६०

गुंज्जाः	गुञ्जाः	१९८	१८७७
स्रोतोज्जनं	स्रोतोञ्जन	२०१	१९०७
क्काथोद्भवं	कथाथोद्भवं	२०१	१९०९
रीतिपुष्षं	रीतिपुष्पं	२०१	१९१२
कुसुमाज्ज०	कुसुमाञ्ज०	२०१	१९१२
शैलूष	शैलूषा	२०५	१९५२
प्रष्य	प्रैष्य	२०६	१९६३
कूटयन्त्त्रं	कूटयन्त्रं	२०८	१९८१
उद्धाटनं	उद्घाटनं	२०८	१९८३
प्रमेदिका	प्रभेदिका	२१०	१९९८
माद्दशाः	याद्दशैः	२१३	२०२८
ऊत्सुकः	उत्सुकः	२१५	२०४२
खतन्त्त्रोऽ	स्वतन्त्रोऽ	२१६	२०५५
परतन्त्त्रः	परतन्त्रः	२१६	२०५६
देवद्यङ्	देवद्र्यङ्	२२०	२०९२
विष्वद्यङ्	विष्वद्र्यङ्	२२०	२०९२
यांरत्तरोऽ	यस्तिरोऽ	२२०	२०९३
वांज्मी	वाग्मी	२२०	२०९५
विप्रलब्धस्तु	विप्रलब्धस्तु	२२१	२१०६
विश्विदा०	शिश्विदा०	२२२	२११६
पक्कं	पक्वं	२३१	२२१७
क्कथितं	क्वथितं	२३२	२२९५
पक्कं	पक्वं	२३२	२२१७
दारि	दारिते	२३३	२२२५
क्लिनं	क्लिन्नं	२३४	२२३५
यांछ्वा	याच्ञा	२३७	२२६२
उद्धनः	उद्घनः	२४३	२३१९

गरणादषु	गरणादिषु	२४४	२३२३
माणव्यं	माणव्यं	२४५	२३३०
खङ्गे	खड्गे	२४६	२३२९
ब्रह	ब्रध्ने	२४७	२३४४
ब्यलीकं	व्यलीकं	२४८	२३५५
किञ्जल्कः	किञ्जल्कः	२५०	(१)
यन्त्त्रेषु	यन्त्रेषु	२५४	२४०
कोळ्यो	कोट्यो	२५४	२४१
श्रीपर्ण	श्रीपर्णं	२३७	२४४०
पोत	पोतः	२५८	२४५४
रूप्पेऽपि	रूप्येऽपि	२६२	२४९३
प्रस्थोऽस्त्री	प्रस्थोऽस्त्री	२६४	२५१०
शिल्पिनो	शिल्पिनोः	२६८	२५५६
तन्त्त्रे	तन्त्रे	२७०	२५७८
मेद्यलिङ्गा	भेद्यलिङ्गा	२७२	१५९८
च्तितिक्षा०	क्षितिक्षाः	२७५	२६२०
गीष्पति	गीःपति	२७९	२·५९
अजातश्रृङ्गो	अजातशृङ्गो	२७९	२६६५
मन्त्त्रो	मन्त्रो	२८०	२६६
पीठाद्व्य	पीठाद्य	२८०	२६७४
तन्त्त्रं	तन्त्रं	२८३	२७०५
मन्त्त्रो	मन्त्री	२८७	२७८८
पुञ्ज	पुञ्ज	२८८	२७६४
स्त्री	स्त्री	२८९	२७६९
तुतृण	तु तृण	२८९	२७७४
किलिमिषम्	किल्विषम्	२९०	२७९८
नभः :	नमः	२९२	२८००
युवाल्पयोः	युवाल्पयोः	२९२	२८०५
क्काथरसे	क्वाथरसे	२९३	२८०८
नागदन्दके	नागदन्तके	२०३	२८०८
स्वास्त्याशीः	स्वस्त्याशीः	२९४	२८१८
षुनः	पुनः	२९४	२८२२
मन्त्त्रणे	मन्त्रणे	२९४	२८३२
मन्त्त्रणे	मन्त्रणे	२९५	२८३२
नानार्थ वर्गः	नानार्थ वर्गः	२९६	१०
प्याट	प्याट्	२९८	२८६२
पुनरर्थेऽङ्ग	पुनरर्थेऽङ्ग	३००	२८८६
पूर्वोत्तरा	पूर्वोत्तराः	३००	२८८९
अर्थालि०	अथ लि०	३०१	
षुण्य	पुण्य	३११	२९५३
चीबर	चीवर	३१२	२९५७
पिञ्जरम्	पिञ्जरम्	३१२	२९५८
कुष्टं	कुष्ठं	३१३	२९६२
बुव्	बुज्	३१४	२९७२
लकृष्णा०	बालकृष्णा०	३१८	१
मुपक्तो०	मुप्पयुक्तो०	३१८	२९९१
राजाशिर्म्वा	राजाशिम्बी	३१९	३००१
नीलपुष्षी	नीलपुष्पी	३१९	३०१२
स्मृता	स्मृतौ	३२०	३०२२
कोरमूषके	कोरदूषके	३२०	३०२२
कलम्बो	कलम्बी	३२०	३०३१
शङ्ख ...	शङ्ख ..	३२१	३०३३
घोषैभी	घोषैमीः	३२२	३०५०
खङ्ग	खड्ग	३२४	३०६५

ऽस्त्रपत्रो	ऽस्त्रपत्रो	३२४	३०६७	कुशिक	कुशिकः	३३६	३२१५
गर्भसंभावा	गर्भसंभवा	३२८	३११८	मरिष्ठं	मरिष्टं	३३७	३२२७
मृंगारं	भृङ्गारं	३२९	३१२२	मभ्यञ्जनं	मभ्यञ्जनं	३३८	३२३१
सिंचितिका	सिञ्चितिका	३३०	३१४१	मधूच्छिष्ठं	मधूच्छिष्टं	३३८	३२३३
मधुवल्ली	मधुवल्ली	३३१	३१४९	अम्लवीजं	अम्लबीजं	३३९	३२४७
तद्र्थकः	तदर्थकाः	३३१	३१५१	वृत्तवीजं	वृत्तबीजं	३३९	३२४८
निम्वूः	निम्बूः	३३१	३१५२	क्लीवे	क्लीबे	३४०	३२५९
वह्वि	वह्नि	३३१	३१५२	पूपको	पूपकोऽ	३४१	३२७३
मालूर	मालूर-	३३१	३१५६	त्रलोक्य	त्रैलोक्यः	३४२	३२७८
वह्र	बहु	३३२	३१६५	मञ्जरी	मञ्जरी	३४२	३२७९
बल्लभं	वल्लमं	३३२	३१६६	कुसुमं	कुसुमं	३४३	३२८६
भूशिम्विका	भूशिम्बिका	३३३	३१७९	मभोजं	मम्भोजं	३४३	३२९४
परूषकं	परुषकं	३३४	३१८७	कुलवय	कुवलयः	३४४	३३००
बीजामं	बीजामं	३३५	३२०३	अञ्यथा	अन्यथा	३४४	३३०६
शप्तैक	सप्तैक	३३६	३२१०	(चारटी	(चारटी)	३४४	३३०३

टीकाकारः तथा प्रकाशकः—

पं० बालकृष्णाचार्य, यशोदा पुस्तकालय, वाराणसी १

मुद्रक—

के० कृ० पावगी, हितचिन्तक प्रेस,

रामघाट, वाराणसी - १

बालकृष्णाश्रमीटीकयासहितस्य

अमरकोषस्य शब्दानुक्रमकोशः

शब्दः पंक्तिः

शब्दः पंक्तिः

बालकृष्णाश्रमीटीकयासहितोऽयममरकोषस्थशब्दानुक्रमकोशः समाप्तः ।

बालकृष्णाश्रमी नेपाली टीकयासहितस्य परिशेषात्मकस्य

व्यावहारिक शब्दकोशस्य शब्दानुक्रमकोशः

●

एकाक्षरकोशः

अकारो वासुदेवः स्यादाकारस्तु पितामहः। पूजायामपि माङ्गल्ये आकारश्च प्रकीर्तितः ॥ १ ॥ इकार उच्यते कामो लक्ष्मीरीकार उच्यते। उकारः शङ्करः प्रोक्त ऊकारश्चापि लक्षणे ॥ २ ॥ रक्षणे चापि ऊकार ऊकारो ब्रह्मणि स्मृतः। ऋकारो वेदमाता स्यादॄकारो दनुजप्रसूः ॥ ३ ॥ लृकारो देवजातीनां माता सद्भिः प्रकीर्तिता। लकारः स्मर्यते पूर्वैर्जननी

शब्दकोविदैः ।। ४ ।। एकार उच्यते विष्णुरैकारः स्यान्महेश्वरः । ओकारस्तु भवेद् ब्रह्मा औङ्कारोऽनन्त उच्यते ।। ५ ।। अं स्याच्च परमं ब्रह्म अःस्याच्चैव महेश्वरः । कः प्रजापतिरुद्दिष्टः कोऽर्के वाय्वनलेषु च ।। ६ ।। कश्चात्मनि मयूरेच कः प्रकाश उदाहृतः । कं शिरोजलमाख्यातं कं सुखं च प्रकीर्तितम् ।। ७ ।। पृथिव्यां कुः समाख्यातः कुः शब्देऽपि प्रकीर्तितः । खमिन्द्रिये खमाकाशे खः स्वर्गेऽपि प्रकीर्तितः ।। ८ ।। सामान्येच तथा शून्ये खशब्दः परिकीर्तितः । गो गणेशः समुद्दिष्टो गन्धर्वो गः प्रकीर्तितः ।। ९ ।। गं गीतं गाचगाथा स्याद् गौश्च धेनुः सरस्वती । घा घण्टाच समाख्याता घो घनश्च प्रकीर्तितः ।। १० ।। घो घण्टाहननेऽधर्मे घुर्घोणा घूध्वनावपि । ङकारो भैरवः ख्यातो ङकारो विषयस्पृहा ।। ११ ।। चश्चन्द्रमा समाख्यातो भास्करे तस्करे मतः । निर्मलं छं समाख्यातं तरले छः प्रकीर्तितः ।। १२ ।। छेदके छः समाख्यातो विद्वद्भिः शब्दकोविदैः । जकारो गायने प्रोक्तो जेमने जः प्रकीर्तितः ।। १३ ।। जेता जश्च प्रकथितः सूरिभिः शब्दशासने । रवो झकारः कथितो नष्टे झश्चोच्यते बुधैः ।। १४ ।। झकारश्च तथा वायौ नेपथ्ये समुदाहृतः । ञकारो गायने प्रोक्तो ञकारो झर्झरध्वनौ ।। १५ ।। टो धरित्र्यां च करके टो ध्वनौ च प्रकीर्तितः । ठकारो जनतायां स्याट्ठो ध्वनौ च शठेऽपि च ।। १६ ।। ठो महेशः समाख्यातष्ठश्च शून्ये प्रकीर्तितः । बृहद्ध्वनौ च ठः प्रोक्तस्तथा चन्द्रस्य मण्डले ।। १७ ।। डकारः शङ्करे त्रासे ध्वनौ भीमे निरुच्यते । ढकारः कीर्तिता ढक्का निर्गुणे निर्धने मतः ।। १८ ।। णकारः सूकरे ज्ञाने निश्चये निर्णयेऽपि च । तकारः कीर्तितश्चौरे क्रोडपुच्छे प्रकीर्तितः ।। १९ ।। शिलोच्चये थकारः स्यात्थकारो नयरक्षणे । दकारोऽभ्रे कलत्रे च छेदे दाने च दातरि ।। २० ।। धं धने सधने धः स्याद्विधातरि मुनावपि । धिषणा धीः समाख्याता धूश्चैव भारवित्तयोः ।। २१ ।। नेता नश्च समाख्यातस्तरणौ नः प्रकीर्तितः । नकारः सौगते बुद्धौ स्तुतौ वृक्षे प्रकीर्तितः ।। २२ ।। नः शब्दः स्वागते बन्धौ वृक्षे सूर्ये च कीर्तितः । पः कुबेरः समाख्यातः पश्चिमे च प्रकीर्तितः ।। २३ ।। पवने पः समाख्यातः पः स्यात्पाने च पातरि । कफे वारे फकारः स्यात्तथाऽह्वाने प्रकीर्तितः ।। २४ ।। फूत्कारेऽपि च फः प्रोक्तस्तथा निष्फलभाषणे । नकारो वरुणः प्रोक्तः कलशे बः फलेऽपि

च ।। २५ ।। वक्षःस्थले च बः प्रोक्तो गदायां समुदाहृतः । नक्षत्रे भं बुधाः प्रादुर्भवने भः प्रकीर्तितः ।। २६ ।। दीप्तिर्भा स्याच्च भूर्भूमि भीर्भयं कथितं बुधैः । मः शिवश्चन्द्रमा वेधा मा लक्ष्मीश्च प्रकीर्तिता ।। २७ ।। मा च मातरि माने च बन्धने नः प्रकीर्तितः । यशो यः कथितः प्राज्ञैर्यो वायुरिति शब्दितः ।। २८ ।। याने यातरि यस्त्यागे कथितः शब्दवेदिभिः । रश्च रामेऽनिले वह्नौ भूमावपि धनेऽपि च ।। २९ ।। इन्द्रियेन्धनयोगे च रुर्भवे च प्रकीर्तितः । लो दीप्तौ द्यां लश्च भूमौ भये चाल्हादनेऽपि च ।। ३० ।। लो वाते लवणे च स्याल्लो दाने च प्रकीर्तितः । लः श्लेषे चाशये चैव प्रलये साधनेऽपि लः ।। ३१ ।। मानसे वरुणे चैव लकारः सान्त्वनेऽपिच । विश्च पक्षी निगदितो गगनं परिकीर्तितम् ।। ३२ ।। शं सुखं शङ्करः श्रेयः शश्च सीम्नि निगद्यते । शयने शः समाख्यातो हिंसायां शो निगद्यते ।। ३३ ।। षः कीर्तितो बुधैः श्रेष्ठे षश्च गम्भीरलोचने । उपसर्गे परोक्षेच षकारः परि कीर्तितः ।। ३४ ।। सः कोपे वरणे सः स्यात्तथा शूलिनिकीर्तितः । साच लक्ष्मीर्बुधैप्रोक्ता गौरी साच स ईश्वरः ।। ३५ ।। हः कोपे वारणे हश्च तथा शूली प्रकीर्तितः । हिः पद्मावरणे प्रोक्तो हिः स्याद्धेत्ववधारणे ।। ३६ ।। क्षः क्षेत्रे वक्षसि प्रोक्तो बुधैः क्षः शब्दशासने । क्षिः क्षेत्रे क्षत्ररक्षे च नृसिंहे च प्रकीर्तितः ।। ३७ ।। आगमेभ्योऽभिधानेभ्यो धातुभ्यः शब्दशासनात् । एवमेकाक्षरं नामाभिधानं रचितं मया ।। ३८ ।।

इति पुरुषोत्तमदेवप्रणीतः-एकाक्षरकोशः समाप्तः ।।

श्रीपुरुषोत्तमदेवप्रणीतः कोशः

शब्दभेद प्रकाशः

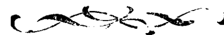
श्रीगणेशाय नमः ।। प्रबोधमाधातुमशाब्दिकानां कृपामुमेत्याविशतां कवीनाम् । कृतोमयारूपमवाप्य शब्दभेदप्रकाशोऽखिलवाङ्मयार्थः ।।१।। विन्ध्यादगारमागारमपगामापगामपि । आरातिमारातिमथो अम आमः-प्रकीर्तितः ।।२।। भवेदमर्षआमर्षोऽप्यङ्कुरोऽङ्कुर एवच । अन्तरिक्षमन्तरीक्षमगस्त्योऽगस्तिरेव च ।। ३ ।। अटरूषश्चाटरूषोऽप्यवस्योऽवश्य एव च । प्रतिश्यायः प्रतीश्यायोभल्लको भल्लकोऽपिच ।। ४ ।। उल्मूकमुल्मुकं प्राहुः शम्बूकमपि शम्बुकम् ।

जतुकास्याज्जतूकापि मयूरोमयुरोमतः ।। ५ ।। वास्तुकं चापि वास्तूकं देवकी दैवकीतिच। ज्योतिषं ज्यौतिषं चापिष्ठेवनं ष्ठीवनं तथा ।। ६ ।। सूत्रामापिच सुत्रामा हनुमान्हनुमानपि । दुषणं स्याद्दूषणंच भवेदुषरमूषरम् ।। ७ ।। बन्धूरं बन्धूरं चस्या दूरीकृतमुरीकृतम् । बह्लीकं बाह्लिकं चापि गाण्डीवं गाण्डिवं तथा ।। ८ ।। उषाप्यूषा ननन्दाचननान्दापि प्रकीर्तिता । चाण्डालोऽपिच चण्डालोवादान्योऽपिवदान्यवत् ।। ९ ।। हालाहलं हालहलं वदन्त्यपि हलाहलम् । हल्लालंच हलालंच हाहलंचप्रचक्षते ।। १० ।। प्रक्वाण प्रक्वण-श्चापिश्यामाकः श्यामकोऽपि च । साहचरः सहचरः स्फाटिकं स्फटिकं तथा ।। ११ ।। गन्धर्वोऽपिच गान्धर्वश्चमरश्चामरस्तथा । चोरश्चौरश्चटुश्चाटुश्चोलं चेलं चमुश्चमूः ।। १२ ।। चञ्चुश्चञ्चूस्तलस्तालः श्यामलः श्यामलस्तथा । धान्याकमपि धन्याकं युतकं यौतकं तथा ।। १३ ।। कवाटंच कपाटंच कविलं कपिलं तथा । करवालः करःपालोऽवनीकवनीयकौ ।। १४ ।। पारावतः पारवतो जरास्याज्जरसासह । जटायुषा जटायुश्चविन्द्यादायुस्तथायुषा ।। १५ ।। सायं सायो भवेत्कोशः कोषः शण्डश्चषण्डवत् । भाविकं भविकं चापि मुषलं मुसलं तथा ।। १६ ।। वेशो वेषश्च कथितो बुषोऽपिस्याद्बुसस्तथा । स्याद्धनुर्धनुषा-सार्धं जरसा च जरांविदुः ।। १७ ।। सूकरः शूकरोपिस्यात्सृगालश्चशृगालवत् । सूरः शूरश्चकथितः कलसः कलशोपिच ।। तनुश्चतनुषासार्धं धनुनाच धनुर्विदुः ।। १८ ।। सुनासीरः शुनासीरो नारायण नरायणौ । यातुधानो जातुधानो लक्षणो लक्ष्मणोपिच ।। १९ ।। श्वशुरः स्वसुरोपिस्याच्चरित्रं चरितं तथा । पारदं पारतं वासा वासकः कृमिणाक्रमिः ।। २० ।। त्रिफला त्रिफलं चापि कुशरा किशरापि च । भवेद्वृष्टिस्तथा विष्टिः प्रियालः स्यात्पि-यालवत् ।। २१ ।। कलाटीनः कटाटीनो बलिशो बडिशोऽपिच । संकरः शंकरो-पिस्यान्नद्गलोमुद्गलोऽपि च ।।२२।। मुद्गरो मुद्गरश्चापि मकुटं मुकुटं त्विह । सुकृतं सूकृतं चापि चुलुकं चूलुकं तथा ।। २३ ।। करञ्जः करजोपिस्यात्परेतः प्रेत उच्यते । किर्मीरोपिच कर्मीरो हायनं हयनं स्मृतम् ।। २४ ।। शौण्डीयमपि-शौण्डीरं ज्येष्ठे ज्यैष्ठोऽपिदृश्यते । सौदाम्नीचसुदाम्नीच सौदामन्यपिदृश्यते ।। २५ ।। जरठो जठरोऽपिस्यान्निमेषोनिमिषोऽपिच । बुकोबकश्च कुसुमे मदनो मलयोद्गमे ।। २६ ।। आराग्वधारग्वधौच खुरकक्षुरकावपि । पृष्णिः पृश्निश्च-सरयूः सरयुश्च निगद्यते ।। २७ ।। नीलङ्गुरपि नीलाङ्गुरीश्वरीचेश्वरापिच । तापिच्छमपि तापिंच्छं त्रपुषं त्रापुषं तथा ।। २८ ।। डिण्डिरोऽपिचडिण्डीरः परशुं पर्शुना सह । वालुका वालिका चापि दोर्दोषापिभुजाभुजः ।। २९ ।। बाहुर्बाहातृषा तृष्णा सन्ध्या स्यात्संधिनासह । भगिनीमपि भग्नींच झल्लरीं जल्लरीं विदुः ।। ३० ।। वेत्रंच वेतसा सार्धमेधमाहुस्तथैधसा । संवलनं संवरणं तलुनी तरुणी तथा ।। ३१ ।। प्रमदावनं प्रमदवनं प्रवणं परिकीर्तितम् । श्वरूलिका खुरलिका वज्रं वज्रोऽशनिस्तथा ।। ३२ ।। शिलमुञ्छं शिलोञ्छंच

भवेदुञ्छशिलंतथा । आशिराश्याहिदंष्ट्रायां लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरेः प्रिया ।। ३३ ।। कुमुदं कुमुदश्चापि योषित्स्याद्योषितासह । तमस्तु तमसा प्रोक्तं रजसापि रजः समम् ।। ३४ ।। जलूकास्तु जलौकाभिः कथिताऽयंजलौकसः । दिवा दिवंच-कथितं पर्षस्यात्पर्षदासह ।। ३५ ।। वर्षाः स्युर्वरिषाभिस्तु हविषापि हविस्तथा । सर्षपः स्यात्सरिषपः कर्षःस्यात्करिषेणच ।। ३६ ।। मारिषोमर्ष इत्युक्तः परशुः पर्श एवच । हारितो हरितोऽपिस्यान्मुनिपक्षिविशेषयोः ।। ३७ ।। तुवरस्तूवरोऽपिस्यात्कुवटः कूवटस्तथा । उत्तमोऽनुत्तमोऽपिस्यादाहतं स्यादना-हतम् ।। ३८ ।। उदारेचानुदारः स्यादुदग्रेचानुदग्रवत् । कोंकोणकोंकणश्चापि मिहिरोमहिरस्तथा ।।३९।। महिलायां महेलापिमहलास्यान्महेलिका । छेदश्छे-कश्चछेकालोविदग्धेछेकिलोऽपि च ।।४०।। गूगुलोगुग्गुलोऽपिस्याद्धिङ्गूलेचापि हिङ्गुलम् । मन्दिरेमन्दिरापिस्याद्वीर्येविर्याऽपिकथ्यते ।। ४१ ।। भुक्तेऽप्यवालं चाबालमुदकेस्यादुदंसमम् । दुष्टभेदेशतरुषः शतारुश्च निगद्यते ।। ४२ ।। द्रेक्कद्रेक्काणद्रक्काणाभवन्त्यपिदृकाणवत् । पत्राङ्कमपि पत्राङ्केकुछालश्च कुदालवत् ।। ४३ ।। मारुषं मारिषं शाके प्रीहा प्लीहा गदेऽपिच । फेणाफेणि-स्तथाब्ध्यादौ करिण्यां कारिणीतिच ।।४४।। धरित्रीधारयित्रीच तरीषीतारषी-तथा । कन्याकुब्जं कान्यकुब्जं कोशलोन्तरकोशला ।। ४५ ।। वाराणसीत्यपि-प्रोक्ता वारणासीतिवत्तथा । ताम्रलिप्तादामलिप्तातुङ्गोप्युत्तुङ्गइत्यपि ।।४६।। अन्तस्थीययकारश्चपवनस्यतुकथ्यते । तन्त्रवायस्यवायोऽपि तन्त्रादित्वंच-दृश्यते ।। ४७ ।। एवमन्येऽपिचाह्लादा वूह्यावर्णप्रयोगतः । मूर्धरेफादयोज्ञेया-श्छन्दोभङ्गभयादिह ।। ४८ ।। छन्दावभिप्रायवशौ कलजः स्यात्कलाजवत् । ह्रस्वादिरपिपीडायांधनुः कोटयामपीष्यते ।। ४९ ।। एतौमध्यमवर्गीयौवैडूर्यमणि-शाद्वलौ । तालव्यमध्योविशदऊर्ध्वशब्दोबकारवान् ।। ५० ।। यावन्यांचभवा-न्यांचश्रावणेमासिमध्यवः । शफेखुरं कवर्गीयंक्षकारश्चक्षुरप्रके ।। ५१ ।। नापि-तस्योपकरणेकषसंयोगइष्यते । अव्ययान्यव्ययं शत्रौदोषाशब्दः प्रचक्षते ।।५२।। प्रायोभवेयुः प्रचुरः प्रयोगाः प्रामाणिकोदाहरणेप्रतीताः । रूपादिभेदेषुविचारणेषु विचक्षणोनिश्चयतामुपैति ।।५३।। क्वचित्मात्राकृतोभेदः क्वचिद्वर्णकृतोऽत्रच । क्वचिदर्थान्तरोल्लेखाच्छब्दानांरूढितः क्वचित् ।।५४।। जागर्तियस्यैषः मनः सरो-जे सएव शब्दार्थविवर्तनेशः । निजप्रयोगार्पितकामचारः परप्रयोगार्थवि-शारदश्च ।।५५।।

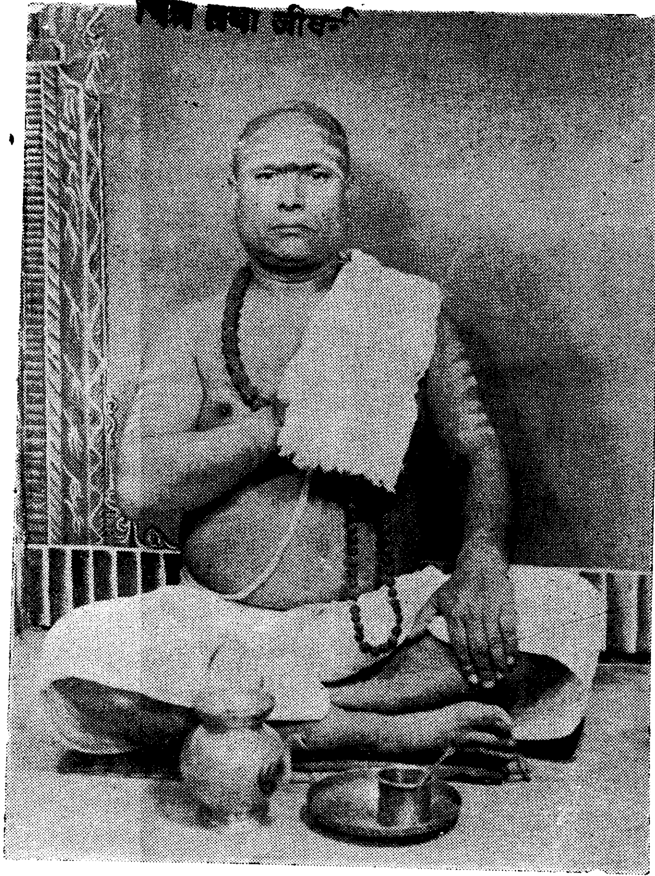
इति पुरुषोत्तमदेवकृतः शब्दभेदप्रकाशः समाप्तः ।।

उदयानन्द अज्यालोपाध्यायस्येदं शब्दभेद प्रकाशनामकं पुस्तकं परार्थमर्पितम् ।।

संग्रहकर्ता—तथा प्रकाशकः पं० बालकृष्णाचार्यः,यशोदा पुस्तकालय,वाराणसी १ ।।
मुद्रकः—पं० पृथ्वीनाथ भार्गव, भार्गव भूषण प्रेस, वाराणसी

पं० बालकृष्णाचार्य जी को चित्र तथा जीवनी

शुक्ल यजुर्वेदाचार्य साहित्य शास्त्री पं० बालकृष्णाचार्य जी को जन्म नेपाल पूर्व ४ नम्बर भोजपुरान्तरगत खोटाङ्को छुलुवार मौजे धर्तुङ ग्राममा विक्रम संवत् १९६६ सालभाद्र कृष्णाष्टमी का दिन भयेको हो, चौधवर्षका उमेर सम्म घरमा वसेर गोसेवा का साथ केहि वेदको अध्ययन गरी तेसपछि कलकत्ता ९३।२ वैठकखानारोड शिवकुमारभवन मा ५ वर्ष वसी व्याकरण मध्यमा संमको अध्ययन गरी घरमागये र १९ वर्ष को अवस्था देखी २२ वर्ष सम्म पौराणिक वृत्ति र हतुवा डाडा खर्कका पं० भवानीशंकर घिमिरे की सुपुत्री हरिप्रियादेवी का साथ विवाह गरी मार्से

भन्ने ग्राममा धर्मानन्द विचारीकासुपुत्र डि० रामप्रसाद जी ले ३० विद्यार्थी ले पढने केहि अस्थायी प्रबन्ध गरे कोहुनाले केहि समय सम्म अध्यापन को काम गर्नु भयो। तेसपछी जनकपुरमा राजकीयसंस्कृतपाठशाला मा १ वर्ष अध्ययन गर्नुभयो, अनि घर को व्यवहार केहि दिन गरी २ जना दम्पति भोजपुर देखी काशी सम्म पैदल आउनुभयो र गोयनका संस्कृत महाविद्यालय वाट स्थानीय साहेता मासिक १०) रु० र बर्दियाका पं० हरिहर बाबूको २०) तथा नेपाल सर्कारको छात्रवृत्ति मासिक १५) सर्कारवाट माताजी लाई दियेको काशी तीर्थवास को भत्तामासिक २५) ले जोवन वृत्ति चलाई शुक्ल यजुर्वेदमा आचार्य परीक्षा पास गरी ४२ वर्षका अवस्था देखी काशीमा पुस्तक को लेखक र प्रकाशक को काम गर्नुभयेकोछ। जनसेवा, र देश सेवा तथा राष्ट्र को उन्नति होस भन्ने वाहाँको हार्दिक प्रेमछ।

आचार्य जी ले ३ वर्ष सम्म घोर परिश्रम गरेर बालकृष्णाश्रमी अमरकोशको टीकावनाउनुभयो, यसमा नाम लिङ्ग, पुंलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग, नपुंसकलिङ्गको व्यवस्था पदच्छेदको व्यवस्था सुचारु रूपले देखायेकोछ। शब्दानुक्रमणिका पङ्क्ति का अनुसारले अ देखी ज्ञ सम्मछ। एकाक्षरीकोश शब्दभेदप्रकाश परिशिष्ट आदि को समावेश ले गर्दा सर्वाङ्ग परिपूर्णछ। लघुकौमुदीको बालकृष्णाश्रमी टीका पनी २ वर्ष परीश्रमगरी तयार गरेकोछ, बालकृष्णाश्रमी टीका लघुकौमुदी प्रकाशित हुँदैछ। सनत्कुमार संहिता का आधार बाट भूगर्भ विद्याको पनी ठूलो अन्वेषण गरेर तयार गरेकोछ, सुनका खानी देखी यति गज पर यस्तापात गरेका यस्तो नाम भयेका वृक्ष हुन्छन् भन्ने र यौटा भाले चाहि रातो पोथी पहेलो हुने रानी चरीभन्ने पक्षी विनासुनखानी को जमीनमाथी न वसी अन्यत्र मैथुन गर्दैन सुनखानी माथी नै वसेर मैथुन गरी ज्येष्ठ आषाढ महिना मा फूल पार्छ, वच्चा फाढ्दछ भन्ने अकाट्य प्रमाण सनत्कुमारसंहिता मा लेखेकोछ यी पक्षी हाम्रा पाहाड प्रदेशमा प्रसस्त मात्रामा पायिन्छन्, योग्रन्थपनी चाडै नैप्रकाशित हुनेभयेको छ, सुवर्ण आदि अष्ठ धातु मृत्तिकावाट कसरी वन्दछन् ति कस्ता ठाउँमा कसरी वन्दछन् थाहाँ हुन्छयो सवै देखायेकोछ योपुस्तक प्रकाशनगर्न सहयोग अपेक्षित छ प्रकाशन भयेमा राष्ट्र को गौरव र संपन्न शाली वन्नमा अधिक समय लाग्नेथियेन।